

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Det

STORE

i det

små

lokalhistorisk Afdeling har - som det fremgår af Olaf Olsens artikel - en lang forhistorie. De planer der ikke blev realiseret i 1943 blev taget op igen i 1966 da Dansk Historisk Fællesforenings daerende formand, rigsarkivar Johan Ividtfeldt, rettede en henvendelse til Undervisningsministeriet for at få oprettet et Institut for lokalhistorisk forskning ved Odense Universitet. Heller ikke denne plan blev til noget, men ved et møde 1. feb. 1967 mellem Dansk Historisk Fællesforening og en række professorer i historie var der enighed om at søge instituttet etableret ved Københavns Universitet. 14. marts sendte man et forslag til rektor Mogens Fog om at oprette et Institut for lokalhistorisk forskning. Institutet skulle udføre forskning, inspirere historiestuderende til at foretage lokalhistoriske undersøgelser samt i almindelighed bistå og inspirere det lokalhistoriske arbejde rundt om i landet. Mogens Fog var meget positiv, og fakultetet vedtog 23. januar 1968 at oprette et Lokalhistorisk Institut. Der opstod imidlertid vanskeligheder i Konsistorium, og da tiden var ugunstig for oprettelsen af små institutter, vedtog det Humanistiske Fakultet (med senere tiltræden af Konsistorium) at der med virkning fra 1970 skulle oprettes "en afdeling for lokalhistorisk forskning" og at den skulle allokeres til Historisk Institut.

Nu var sagen en realitet, og i Historisk Instituts årsberetning for 1970 hedder det: "Pr. 1. nov. 1970 oprettedes ved instituttet en lokalhistorisk afdeling under ledelse af Knud Prange, der pr. samme dag ansattes som amanuensis. Afdelingen har lokaler i Landsarkivet for Sjælland og skal fremme lokalhistorisk forskning, herunder vejlede specialestuderende og andre i lokalhistoriske emner."

Det
STORE
i det
små

Det
STORE
i det
små

SKRIFTER UDGIVET AF LOKALHISTORISK AFDELING • 10
KØBENHAVN 1997

Det STORE i det små

Redaktion: Maeve Drewsen, Julie Fryd Johansen, Jørgen Mikkelsen, Kirsten Prange og Knud Prange som har det endelige redaktionelle ansvar. Edb-redigering og konvertering af forfatterne disketter er foretaget af Julie Fryd Johansen.

Forfattere: Ole Degn, Kim Furdal, Jesper Godvin Hansen, Nils Hybel, Grete Signe Jensen, John T. Lauridsen, Sven Lilja, Ingrid Markussen, Jørgen Mikkelsen, Johannes Møllgaard, Lars Nilsson, Erik Nørr, Olaf Olsen, Knud Prange, Agnete Paaschburg, Poul Steen, Allan Tønnesen.

ISBN 87-88510-04-2

Tryk: Kailow Tryk

Skriftsnit: Janson

Omslag og lay-out: Jens Lorentzen

Oplag: 600 eksemplarer

Der er ydet støtte til udgivelsen fra:
Alfred Goods Fond
Landsdommer V. Gieses Legat

Fotografisk, mekanisk eller anden form for gengivelse eller mangfoldiggørelse er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge gældende aftale med Copy-Dan.

Odense Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M.

Tlf. 66 15 79 99

Fax. 66 15 81 26

E-mail: Press@forlag.ou.dk

[www-location:http://www.ou.dk/press](http://www.ou.dk/press)

Lokalhistorisk Afdeling, Københavns Universitet, Florsgade 4, 2200 København N.

Indholdsfortegnelse

	Side
I anledning af... ..	7
<i>Olaf Olsen</i>	
Lokalhistorisk Instituts forhistorie	15
<i>Nils Hybel</i>	
Lokalhistorie og synet på middelalderens sidste århundreder	17
<i>Kim Furdal</i>	
Ind i lokalhistorien	33
<i>Ole Degn</i>	
Jens Sørensens søn, Søren Jensen eller Søren Sørensen	58
<i>Jobannes Møllgaard</i>	
Hvor bønder bliver medborgere	70
<i>John T. Lauridsen</i>	
Den svære vej fra land til by	97
<i>Jørgen Mikkelsen</i>	
"Handlingen i de Smaae Kiøbstæder bestaaer i dend bahre Credit"	119
<i>Sven Lilja</i>	
Linköping i stort och litet perspektiv	144
<i>Lars Nilsson</i>	
När liten blev STOR	173
<i>Allan Tønnesen</i>	
Brødrene Binneballes baghold	203
<i>Knud Prange</i>	
Om degnekår i almindelighed - og i særdeleshed	211
<i>Erik Nørr</i>	
Teologer avler teologer	233
<i>Jesper Godvin Hansen</i>	
Løn- og arbejdskamp i begyndelsen af 1800-tallet	269
<i>Grete Signe Jensen</i>	
Enegang, ambition og socialt engagement	285
<i>Poul Steen</i>	
Den uheldige glarmester	301
<i>Agnete Gotb Paaschburg</i>	
Historien om en omskiftelig menneskeskabne	314
<i>Ingrid Markussen</i>	
Skoleprotokollen fortæller	327
Forfatterne	348
Lokalhistorisk Afdelings publikationer	351

Professor, dr. phil. Albert Olsen (1890-1949) var initiativtager til og første formand for det Institut for Lokalbistorisk Forskning der blev oprettet i 1943 - se nærmere herom i Olaf Olsens artikel: Lokalbistorisk Instituts forhistorie. Her er den temperamentsfulde professor fotograferet omkring 1949 (se avisens artikel om Atlantpagten, en traktat der bestemt ikke havde hans sympati) med kæmpklar fyldepen og med billeder af professorkolleger og forgængere på væggen. Det er sandsynligt at billedet er taget i lærerværelset på Historisk Institut ved Københavns Universitet. Privateje.

En anden af Lokalbistorisk Instituts åndelige bagmænd var den daværende arkivar, senere rigsarkivar Johan Hvidtfeldt (1908-79) - se Knud Pranges indledning. Hans synspunkter vedrørende lokalhistoriens betydning og værdi lå ganske på linje med Alberts Olsens og da de oprindelige planer led skibbrud, kunne Hvidtfeldt som formand for Dansk Historisk Fællesforening fortsat arbejde for at få oprettet et lokalbistorisk institut. Det blev dog hans efterfølger som formand for DHF, Olaf Olsen (dengang museumsinspektør, senere professor og rigsantikvar og søn af Albert Olsen), der fik ført planerne ud i livet i 1970. Når det lykkedes, skyldtes det bl.a. at den daværende chef for Landsarkivet for Sjælland, landsarkivar Harald Jørgensen, generøst stillede lokaler til rådighed for den nye lokalbistoriske institution. Denne symbiose mellem arkivvæsen og lokalhistorie har vist sig frugtbar for Lokalbistorisk Afdeling, og Afdelingen har grund til at være arkivvæsenets skiftende chefer - senest rigsarkivar Johan Peter Noack og landsarkivar Grethe Ilsoe - taknemmelig for både busly og et godt samarbejde gennem årene.

I anledning af ...

I går

Da Lokalhistorisk Afdeling var oprettet i 1970 efter et tilløb på knap 30 år, blev der i et lille skrift "Hvorfor lokalhistorie?" markeret nogle holdninger til fagområdet lokalhistorie.¹ En hovedtanke heri var, at den idé, der lå bag institutplanerne fra 1943 – "at fremme den videnskabelige udforskning af dansk lokalhistorie for derigennem at underbygge og uddybe studiet af rigshistorien" – ikke på nogen måde var forældet, men at den med fordel kunne udvikles og suppleres med nye ideer.

Udgangspunktet i 1943 var professor Albert Olsens (og på linje med ham den senere rigsarkivar Johan Hvidtfeldts) konstatering af, at "enhver faghistoriker, der beskæftiger sig med dansk historie, gør før eller senere den erfaring, at han for at skaffe sig det fornødne overblik må ty til lokalhistorien." Det er ikke tilstrækkeligt at bruge reskripter og forordninger som kilder, "idet centraladministrationens kategoriske påbud næsten aldrig er blevet overholdt" – som Albert Olsen så fyndigt og karakteristisk sagde. En række fundamentale spørgsmål i den indenrigspolitiske historie kunne først besvares når man systematisk inddrog det lokalhistoriske stof.² Her lå der altså en væsentlig opgave for lokalhistorien i at levere byggesten til rigshistorien.

Siden har synet på lokalhistoriens værdi som forskningsområde undergået en ændring. Det er bl.a. påvirkninger fra Annales-skolen i Frankrig og måske især fra Leicester-skolen i England³, der direkte og indirekte har præget vores opfattelse af forholdene. Især i England har man med stor styrke hævdet at lokalhistorien ikke blot kunne underbygge og uddybe studiet af rigshistorien, men også at den var "a subject worthy of study in its own right."⁴

Når billedet alligevel undertiden kan tegne sig noget flimrende, hænger det sammen med at lokalhistorie både er en akademisk disciplin og en folkelig aktivitet. Faguddannede historikere og amatører (med eller uden videregående uddannelse) har arbejdet på den samme arbejdsmark, og de kan have meget forskellige hensigter med deres virke. Men de behøver nu ikke nødvendigvis altid at have forskellige intentioner. Man har ofte på en mærkelig måde overset at lokalhistorien har mange forskellige genrer og udtryksformer, og derved kommer man ofte til at gå galt i byen i de mange diskussioner der har været ført.⁵

For lokalhistorikere elsker at diskutere. Gang på gang rejser spørgsmålene: Hvad er lokalhistorie? – Hvordan skal lokalhistorie dyrkes og skrives? og Hvem skal udføre det lokalhistori-

1. Knud Prange:
Hvorfor lokalhistorie?
1971.

2. Sst. s. 6.

3. Niels Windfeldt Lund:
Annales-skolen og dansk
lokalhistorie og Knud
Prange: Leicesterskolen –
nogle indtryk af engelsk-
lokalhistorie, begge i: *Nye
strømninger i dansk lokal-
historie*, 1981, henholdsvis
s. 19 ff. og s. 7 ff.

4. John L. Hobbs:
*Local History and the
Library*, London 1962, s. 5.

5. Knud Prange:
Lokal historie – en håndbog,
1989, s. 33-38.

ske arbejde? Hver gang trompeten lyder, stiller ivrige debatører op, og de vender gerne de gamle problemer endnu en gang. Når så slagtrummen er døet hen og støvet har lagt sig, går der kun nogle få år – og spørgsmålene melder sig igen, måske nu i en ny forklædning. Man kan vælge at se dette som et krisetegn, men det er måske mere rimeligt at se det som udtryk for liv og engagement. Én ting kan man måske blive lidt træt af, der er næsten altid en stærk tendens til at stille tingene op som et: enten – eller. Lokalhistorie skal enten være en særlig disciplin der dyrkes uden nærmere forbindelse med den såkaldte righistorie, eller lokalhistorien skal udelukkende være en hjælpevidenskab for righistorikerne. De lokalhistoriske problemer skal enten formuleres (og helst også løses) af professionelle historikere, eller det skal være amatører, der skriver lokalhistorie på lokalsamfundets egne præmisser. Enten skal den lokalhistoriske litteratur være fortællende, folkelig og læselig, eller også skal den være videnskabelig og dermed – mener nogle – tillige tør og kedelig.⁶

I dag

Men uanset disse mange debatter trives lokalhistorien. Man kan endnu en gang erindre om den engelske lokalhistorie-professor Finbergs bonmot: “Vi ved ikke hvad vi forstår ved lokalhistorie, og det bekymrer os i virkeligheden lidet, men vi er fast besluttede på at arbejde videre med den”.⁷ Og der er sandelig blevet arbejdet. Antallet af lokalhistorikere stiger – uanset hvordan man så vil definere begrebet lokalhistoriker – og interessen for lokalhistorie er ligeledes stigende i brede kredse. Hertil kan man så lægge, at velmeriterede universitetslærere, sågar professorer i historie, udnytter lokalhistorien i deres forskning – hvis de da ikke selv skriver (ofte fremragende) lokalhistoriske værker.⁸

Der er sikkert mange årsager til denne trivsel og livlige aktivitet, men der er måske her grund til at fremdrage et citat fra 1888. Dengang skrev den daværende rigsarkivar A.D. Jørgensen at “vigtige sider af samfundets historiske forhold, det kirkelige liv, retsplejen og næringsvejene, landbo- og købstadsforhold, sæder og skikke vil først da kunne oplyses i rigere mål og uden forudfattede meninger, når opmærksomheden henvendes på de enkelte egenes forskelligheder og nødvendigheden af at drage de lokale kilder ind under et samlet studium af righistorien.”⁹

Begyndelsen af citatet ligger smukt på linje med Albert Olsens og Johan Hvidtfeldts tanker om at de lokale kilder er nødvendige til belysning af vigtige samfundshistoriske forhold, men der kan være god grund til at lægge vægt på ord som: “liv”, “sæ-

der og skikke” og “de enkelte egnes forskelligheder”. Det er som om der her ligger en opfattelse af historiens emneområder som falder godt i tråd med udviklingen inden for lokalhistorien i den sidste generation.

I “Hvorfor lokalhistorie ?” var der nogle afsnit, der beskrev en spirende udvikling, som den blev oplevet for 25 år siden. Det hedder her, at “der er en udvikling i gang hvor det økonomiske nok stadig betyder meget, men hvor der bliver lagt øget vægt på andre ting: arbejdstid, ferie, arbejdsforhold, medindflydelse, kort sagt trivsel og velfærd... Områder som samfundets indretning og funktion, menneskets muligheder og trivsel er centrale studieobjekter for flere videnskabsgrene. Og det er her den moderne lokalhistorie, med sin koncentration om mennesket i dets svar på omgivelsernes stimuli og om menneskelige fællesskaber og deres reaktion på omgivelserne, er i overensstemmelse med den tid vi lever i og med de videnskaber lokalhistorien må samarbejde med”. Det hedder til sidst: “Jo mere man koncentrerer sig om den særprægede udvikling, des mere vil man finde svar på spørgsmål, der både har interesse for videnskaben og for lægmanden.”¹⁰. Her var der måske ikke tale om en kendsgerning, det var snarere en forhåbning, der dengang blev givet udtryk for.

Hvordan er det så gået i de forløbne år? Det er ikke tanken her at skildre lokalhistoriens udvikling gennem et kvart århundrede, ejheller at levere en status, men der kan være grund til at fremhæve nogle hovedlinjer. På det organisatoriske plan er der sket rigtig meget. Først og fremmest den væsentlige og lovende ting, at landet nu er dækket af et net af lokalarkiver. Der er næppe en kommune i Danmark der ikke har et eller flere af disse arkiver, hvor der i 1970 kun var 86. En del af arkiverne – ikke mindst de ganske talrige der har stadsarkivstatus – er store institutioner, der har faguddannede ledere – en udvikling som man knap havde turdet håbe på for 25 år siden. Det betyder ikke blot at indsamlingsarbejdet er blevet intensiveret, men der er også blevet mulighed for forskning og ikke mindst formidling. Adskillige af arkiverne udsender årsberetninger (ofte med afhandlinger) eller tidsskrifter, og ganske det samme ser man på museumsfronten, hvor antallet af institutioner og personale også er blevet mærkbart forøget. Det er også væxt der præger foreningsverdenen. Ved siden af de gamle amtshistoriske selskaber er der skudt adskillige nye foreninger op, der som arbejdsområde har en bydel, et sogn eller for eksempel et herred. Også mange af disse foreninger udsender større eller mindre skrifter. Dertil skal så lægges det betydelige antal slægtshistoriske foreninger, hvis foredragsprogrammer vidner om en stærk tilknytning til lokalhistorien.

6. Knud Prange: *Krise eller blomstring. Lokalhistorie i 90'erne*. Lokalhistorisk Afdeling, Småtryk nr. 16, specielt s. 83 f.

7. John Higgs: Lokalhistorisk forskning i England og Wales, *Fortid og Nutid*, bd.21, 1960, s. 120.

8. Her kan nævnes de mange bind af Odense Bys Historie, der er skrevet af historikere ved Odense Universitet, Georg Nørregårds bøger om Nykøbing Falster og Jens Engbergs og Helge Paludans bidrag til Århus Bys Historie. Der er for så vidt tale om at en gammel tradition er genoplivet, idet allerede professor Ludvig Holberg udgav en bog om Bergen bys historie.

9. Note 1, s. 7 f.

10. Note 1, s. 24 f. og s. 28.

Den lokalhistoriske verden er blevet mere uoverskuelig, men til gengæld større og bredere, og det samme gælder de emner der bliver behandlet i den lokalhistoriske litteratur. For det første er der nye "genrer" der er taget op, eller i hvert fald er ved at blive taget op i disse år. Det gælder for eksempel den samtidige lokalhistorie, som alt for længe har været et forsømt område. Her er det jo tilmed så heldigt at de mange lokalarkiver ofte vil kunne stille et glimrende kildemateriale til rådighed, samtidig med at de nyere kommunearkiver giver forskerne gode muligheder. I sammenhæng med den større interesse i at behandle også udviklingen i de sidste generationer kommer så interessen for at skrive forstædernes og de enkelte bykvarterers historie, og også her er der adskilligt at gøre.¹¹ Et tredje forsømt område – den sammenlignende lokalhistorie – synes også at være på vej frem. I nogle af de store byhistorier (for eksempel Odense Bys Historie), har man sammenlignet byens udvikling med nabobyernes. Derved kan man sætte den lokale udvikling i relief, samtidig med at man får en dybere indsigt i udviklingen. Der er også arbejdet med mere generelle sammenligninger af byers udvikling. Måske vil landdistrikterne følge efter, og der er tegn på at forholdet mellem by og opland vil vise sig at være et frugtbart lokalhistorisk forskningsområde.¹² Egentlige parallelstudier er endnu sjældne i Danmark, men her kan der hentes inspiration i norsk og ikke mindst svensk forskning.

Også i de mere klassiske sogne- og byhistorier sker der noget. Hvor man engang kunne bebrejde megen lokalhistorie at den havde for mange kendsgerninger og for få spørgsmål, og at man serverede de rå kartofler i stedet for den færdigt tilberedte ret, så lægges der nu ofte stor vægt på at tingene ses i en meningsfyldt sammenhæng, og at de serveres på en læselig måde. Adskillige bøger bærer vidnesbyrd herom. Samtidig er emnekredsen blevet stærkt udvidet. Hvor embedsmænd som præster og lærere samt gode borgermænd før kunne dominere, kan man nu tillige læse om kvinder, børn, fattige samt forbrydere og andre ulykkelige samfundsgrupper. De kan inddrages i den almindelige by- eller sognehistorie, men de kan også behandles i særlige undersøgelser. Den almindelige interesse for mentalitetshistorie sætter sig sine spor i lokalhistorien. Ganske vist udgives der stadig megen traditionel lokalhistorie, men der er afgjort en udvikling i gang.¹³

I de lokalhistoriske værker er der en klar tendens til at lokaliteten ses i et samspil med verden udenfor, men der er samtidig en meget stærk interesse for at beskæftige sig med mennesker – eller grupper af mennesker. Studerer man nu mennesker på baggrund af deres tid, deres miljø og deres lokalitet, og forsøger man at opfatte deres skæbne som en helhed, vil man ofte kunne

11. Se for eksempel: John T. Lauridsen: Kvarterhistorie – fremtidens lokalhistorie, *Fortid og Nutid* 1993:2, s. 99 ff. Her er der en glimrende litteraturliste. Jf. Lone Holden: Hvidovre – mulighedernes land!, Sst. 1994:4, s. 331 ff.

12. Rolf Fladby og Harald Winge (red.): *By og bygd, stad og omland*, Nordisk Lokalhistorie, Seminarrapport nr. 3, Oslo 1981.

13. En nyttig oversigt er givet i: Ole Degn: Fra topografi og begivenheder til erhvervsliv og sociale forhold – Danske byhistorier 1967-1992, *Fortid og Nutid* 1993:1, s. 59 ff. Udviklingen i de nyere byhistorier er behandlet i Henrik Fangel: Nogle byhistoriske fremstillinger, sst., bd. 36, 1989, s. 100 ff.

se det store afspejle sig i det små. Undertiden vil voldsomme ændringer skylle ind over en egn og dens mennesker: krig, sygdomme, økonomiske katastrofer eller andre ulykker, men undertiden kommer ændringerne mere umærkeligt og gradvis. Man kan undertiden spørge sig selv, om datidens mennesker har været klar over at der var noget nyt – og måske endda noget vigtigt nyt – undervejs? Ved så at sige at anvende mikroskopet som arbejdsredskab kan man studere hvordan såvel enkelte mennesker som hele lokalsamfund kan reagere forskelligt på nye tilstande. Det er ikke altid at de samme påvirkninger udefra og oppefra medfører de samme reaktioner rundt om i landet. Gammelt og nyt kan tage livtag på mange forskellige måder, og der kan reageres såre forskelligt på både udfordringer og muligheder.

Nogle gange har man søgt at holde fast ved det stabile – undertiden på den næsten paradoxale måde, at man har foretaget store forandringer i det man anså for mindre væsentligt i håb om at undgå forandringer i hovedsagen. Andre gange har man kastet sig ud i forandringen og har med glæde eller angst forladt en velkendt norm for at give sig omskiftelserne i vold.

Alle disse reaktioner rejser en række spændende spørgsmål for historikeren: Hvorfor reagerede mennesker som de gjorde, og hvad blev følgerne for dem selv i samtiden – og for os i eftertiden? Hvorfor bliver der i nogle tilfælde tale om en stabilitet, måske en ustabil balance, og i andre om et virkeligt brud – og hvad var egentlig norm og hvad var afvigelse?

Vi spørger tit om hvorfor tingene forandrer sig, og svarene på sådanne spørgsmål kan gøre os klogere på mennesker og menneskelige reaktioner. Svarene kan også bidrage til at give os en dybere forståelse af de enkelte egnes udvikling eller udviklingen i almindelighed. Men undertiden kunne det måske også være frugtbart at spørge om hvorfor så mange ting forandrer sig så lidt? Hvad er det egentlig for faktorer og holdninger der giver kontinuitet og fastholden, hvorfor kan mønstre og holdninger være så sejlivede som de faktisk kan? Og derved nærmer vi os problemet: hvor store ændringer skulle der egentlig til før mennesker måtte føle at deres grundlæggende vilkår og deres hele tilværelse var forandret? Hvad skal der ske af forandringer på det økonomiske, sociale eller holdningsmæssige plan før vi kan tale om et brud?

I morgen

Der er altså intet der tyder på at den moderne lokalhistorie vil savne arbejdsopgaver, og der står ganske mange ressourcer til rådighed i form af institutioner, foreninger og forskere af mange slags. Der er også behov for en lokalhistorisk indsats på flere områder.

Det klassiske behov er det som bl.a. Albert Olsen og Johan Hvidtfeldt har givet udtryk for. At lokalhistorien kan underbygge og uddybe rigshistorien er stadig evident. Man kan endda med megen ret sige, at for visse emneområders og for visse tidsperioders vedkommende vil rigshistorien i virkeligheden være en slags sammenlignende lokalhistorie, eller om man vil: en syntese baseret på lokalhistoriske undersøgelser. De lokale undersøgelser vil også gang på gang kunne tjene til at sætte spørgsmålstegn ved hævdundne generelle opfattelser, og de vil kunne rejse nye spørgsmål og sætte nye undersøgelser i gang. I virkeligheden er det også tit lettere at se udviklinger og tendenser i den lille sammenhæng end i den store. Eller som Kipling siger i *Stilk & Co.* om en af lærerne: "Han havde nu engang vænnet sig til at tro, at halmstrå viser hvad vej vinden blæser." Det er ikke stenene der flytter sig, når vinden skifter.

Et andet behov kunne kaldes det folkelige. Lige så naturligt det er at et menneske kan ønske sig viden om sit lands historie, lige så naturligt og almindeligt er det at et menneske har behov for at vide noget om den lokalitet han eller hun føler sig knyttet til. Hvordan har udviklingen formet sig på netop dette sted, hvem har tidligere levet her, og hvorfor har egnen eller byen fået det særpræg, som i større eller mindre grad adskiller den fra andre steder i landet? Kun en idérig og redelig lokalhistorie kan besvare disse spørgsmål.¹⁴

Men der er endnu et tredje område hvor lokalhistorien har en mission at udføre. Når staten opretholder og understøtter en historisk forskning på universiteter, arkiver, biblioteker og mange andre steder, sker det jo ikke blot for forskningens egen skyld. Bag det ligger en tanke om at forskningens resultater er vigtige for samfundet og dets borgere, det vil sige at resultaterne af forskernes flid før eller senere skal nå frem til en bredere kreds end blot et, trods alt beskedent, antal fagfæller. Der skal kort sagt ske en eller anden form for formidling.

Når man taler om formidling i dag tænkes der ofte (direkte eller indirekte) på tv, radio eller andre "medier", og man har nok tit forsømt at drøfte de problemer der knytter sig til den mere traditionelle formidling i skrift og tale. Traditionelt har historie gerne været betragtet som et tørt stof: årstal og kongerækker samt strømninger og udviklinger på et vist – ofte højt – abstraktionsniveau. Her kommer lokalhistorien imidlertid

14. Se for ex. Kim Furdal: Sognehistorie eller lokale Danmarkshistorier, *Førtid og Nutid*, bd. 36, 1989, s. 121 ff.

15. Kekke Stadin: *Maktkamp på Arboga redd*, 1993, s. 4.

med et godt tilbud. Den lille historie er oftere nemmere at gribe og begribe end den store, og udspiller den sig tilmed på den lokalitet man selv så udmærket kender, så er det ikke svært at vække læserens eller lytterens interesse. Det er udtrykt så fortrinligt af den svenske historiker Kekke Stadin: "Det är i det lilla, i den konkreta verkligheten de stora samhällseliga processerna och strukturerna görs tydliga. Här får de abstrakta begreppen kontur och mening, vilket är en fördel när vi skall besvara de "stora" frågorna. Det är också här, i de vanliga människornas vardag, historien får liv."¹⁵

Dertil kommer at lokalhistoriske aktiviteter fra gammel tid har haft et solidt greb i en bred kreds af interesserede via foreninger, museer og lokalarkiver – samt i de senere år i høj grad via de mange aktive slægtshistoriske foreninger. Vi har alle fået mere fritid at disponere over, befolkningen har også som helhed fået bedre råd til at dyrke fritidsinteresser, og dertil kommer et stadigt stigende uddannelsesniveau, som gør det lettere for mange at tage nye interesser op, herunder at gå ind i et aktivt slægts- og lokalhistorisk arbejde. Alt dette under ét har i udpræget grad været med til at give lokalhistorien vind i sejlene. Der findes derfor et solidt netværk som man kan bygge på i et formidlingsarbejde.

Denne bog

Artiklerne i denne bog er en række forskellige bud på hvordan det store og generelle afspejles i det små – i tilslutning, forandring eller modstand. Og dermed er der måske også sagt noget om hvordan det lille påvirker det større. Initiativet til bogen er udgået fra den såkaldte kollokviekreds. For en del år siden var der en gruppe af studerende ved Lokalhistorisk Afdeling der ikke rigtig kunne slippe hinanden, da årets undervisning og examen var ovre. Sammen med nogle tidligere studentermedarbejdere ved Afdelingen besluttede vi, at vi ville mødes regelmæssigt under private former for at tale om og høre om historiske emner. Og det har vi så gjort siden, 8-9 gange om året i mere end 14 år. En væsentlig del af forfatterne hører til denne kreds, men vi har også indbudt andre historikere, som har arbejdet med temaer og problemstillinger der er stærkt beslægtet med det indhold vi gerne vil give bogen. En del af disse andre har i øvrigt også været gæster i kollokviekredsen. Vi skylder dem megen tak for at de på denne måde har villet være med til at markere Lokalhistorisk Afdelings 25-års fødselsdag. Enkelte af dem, vi henvendte os til, ville gerne være med, men har desværre ikke kunnet presse mere ind i deres arbejdsprogram. Det er grunden til at der ikke er artikler fra bl.a. norske forskere.

Desuden skylder vi en oprigtig tak til Alfred Goods Fond og Landsdommer Gieses Legat som gennem smukke bevillinger har gjort det muligt at udsende denne bog.

Knud Prange

Olaf Olsen

Lokalhistorisk Instituts forhistorie

Ja, undskyld – men jeg har aldrig kunnet forlige mig med navnet “Lokalhistorisk Afdeling”. For mig har Knud Pranges domicil gennem alle 25 år været Lokalhistorisk Institut. Det var den betegnelse, vi i Dansk Historisk Fællesforenings styrelse i sin tid søgte at sælge varen med i vor henvendelse til Københavns Universitet. Men dengang (som også sidenhen) var universitetets ledelse travlt optaget af at sammenlægge mindre institutter til større enheder, og mere end afdeling kunne vi ikke få lov at kalde nyskabelsen. Det helt afgørende var dog selvsagt, at vi fik vor plan ført ud i livet. Indholdet er vigtigere end emballagen. Og det kunne ikke bekymre os, at Knud Pranges virksomhed blev henlagt under det store Historisk Institut. Her ville han være blandt åndsfrænder, som måtte formodes at forstå værdien af, at den højeste historiske sagkundskab blev det lokalhistoriske arbejdes patron.

Når jeg stædigt taler om “instituttet”, har det sikkert især den årsag, at der engang for længe siden i en kort periode faktisk har eksisteret et lokalhistorisk institut, og at dette havde min far, Albert Olsen, som initiativtager og første (og eneste) formand. Det hed “Instituttet for Lokalhistorisk Forskning” og blev stiftet på et møde i København den 12. maj 1943. Eftersom de forberedende forhandlinger i vid udstrækning foregik i mit barndomshjem, burde jeg kunne levere, hvad der i børssprog kaldes insiderviden, om det der gik forud. Men jeg var dengang kun i mit femtende år, og selv om jeg fulgte godt med i, hvad der foregik i professorresidensen i Store Kannikestræde, var det – tidspunktet taget i betragtning – helt andre slags besøgende end historikere, jeg koncentrerede min opmærksomhed om og brugte mine lange øren til at opfange samtaler med.

Alligevel kan jeg måske bidrage med et par iagttagelser, som kan være af interesse for studiet af det lokalhistoriske instituts første forhistorie. De er kaldt frem ved læsningen af listen over de stiftende medlemmer, der er gengivet i 1943-instituttets programskrift “Lokalhistorie Rigshistorie”, som blev trykt i Fortid og Nutid (bd. XV, 1) i juli 1943. Den gang var den danske histo-

rikerverden som bekendt opdelt i fløje, hvis medlemmer havde svært ved blot at være i stue med medlemmer af den modsatte fløj. Min far var om nogen partigænger, med meget bastante meninger om de andre. Det sammenhold, som den tyske besættelse skabte i Danmark, fik dog også følger her. Stillet over for den fælles fjende blev de værste kanter slebet af, og omend med visse undtagelser begyndte man at tale nogenlunde venligt med hinanden. For min fars vedkommende blev optagelsen i Selskabet for dansk Kulturhistorie i 1941 en afgørende begivenhed, der byggede bro til tidligere modstandere, både direkte og indirekte. Det er derfor påfaldende, at ikke mindre end syv af de atten stiftende medlemmer kommer fra “kulturbrødrene”, som de kalder sig. De øvrige fordeles sig naturligt mellem Dansk historisk Fællesforening, Dansk kulturhistorisk Museumsforening og videnskabeligt arbejdende gymnasielærere.

Med dette i erindring tegner instituttets forhistorie sig således for mig: i foråret 1942 lagde min far ud med et foredrag i Historisk Samfund, hvor han – som anført af Johan Hvidtfeldt – dels kritiserede den lokalhistoriske forskning, dels opfordrede unge faghistorikere til at tage et lokalhistorisk arbejde op. Planerne om det lokalhistoriske institut må være opstået kort tid efter. De nævnes nemlig af Johan Hvidtfeldt i et foredrag ved Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i august 1942 (trykt i Fortid og Nutid XIV, 4), og der er for mig ingen tvivl om, at en væsentlig del af kuglerne er blevet støbt i kulturbrødrenes ven-skabelige lag i løbet af 1942 og begyndelsen af 1943. Modellen til instituttet blev dog ikke hentet her, men i Studiegaardens Annex, hvor Historisk Institut dengang havde sine beskedne lokaler. To døre længere nede ad gangen lå det succesrige “Institut for Historie og Samfundsøkonomi”, hvor historikere og økonomer mødtes i et frugtbart tværvidenskabeligt samarbejde. Det skulle danne forbilledet.

Trods alle gode forsætter kom det lokalhistoriske institut af 12. maj 1943 aldrig til at virke. Formanden blev arresteret af tyskerne d. 29. august 1943 og måtte efter løsladelsen flygte til Sverige. Efter hjemkomsten var der andre sager, der trængte sig stærkere på, og han døde allerede i 1949. Men tanken døde heldigvis ikke.

Nils Hybel

Lokalhistorie og synet på middelalderens sidste århundreder

Baggrunden for det lidt nedladende syn på lokalhistorie, man til tider kan støde på, må være historisk betinget. Historiefagets objekt har traditionelt været nationalstatens historie. Inden for denne målsætning med den akademiske historieforskning, var det især den politiske og konstitutionelle historie, som oprindeligt havde historikernes bevågenhed. Det siger sig selv, at koncentrationen om disse emner ikke lige frem understreger lokalhistoriens relevans.

Nu er der imidlertid som bekendt løbet meget vand i stranden siden historikere for alvor forfægtede denne målsætning for faget. Allerede fra anden halvdel af det 19. århundrede satte der en reaktion ind. I engelsk historieskrivning vendte man sig mod studiet af det økonomiske liv, idet man tilskrev det en determinerende betydning for nationalstatens udvikling. Med denne drejning fulgte snart en forståelse for betydningen af at udforske den sociale historie, dvs. samfundets sociale grupper: bøndernes, arbejderens og andre sociale lags historie. I Frankrig tog denne udvikling fart i begyndelsen af dette århundrede, og den har ligeledes præget andre nationers historieskrivning, blandt andre den danske. Det blev begyndelsen til en stærk udvikelse af fagets genstandsområde, som kulminerede i den franske annales-skoles doktrin om totalhistorie.

For så vidt, der heri lå en påpegning af historiens uendelige genstandsfelt, var denne doktrin ingen nyskabelse. Erslev mente eksempelvis, at historien stræber mod at omfatte menneskelivet i dets fulde bredde, og at der i dette universelle arbejdsfelt var udviklet en naturlig arbejdsdeling. Inden for denne arbejdsdeling mente han, at historikeren i "snævrere forstand finder sit Studiefelt i Livet i Stat og Samfund". Det nye hos annales-folkene lå i, at de talte for en ophævelse af arbejdsdelingen. Man ønskede på den ene side at inddrage alle livssammenhænge i det historiske genstandsfelt. På den anden side ønskede man at

etablere sammenhænge og helheder. Denne målsætning må siges at være temmelig uhåndterlig i praktisk historieforskning, og man kunne da også ud fra en umiddelbar betragtning måske mene, hvad nogle da også har ment, at forudsætningen for dens realisering var rumligt velafgrænsede forskningsfelter, eller med andre ord at programmerklæringen i særdeleshed kaldte på lokal-historiske studier – de såkaldte community studies.

Men hvis man mener noget alvorligt med at ville efterspore sammenhænge og helheder, så lader det sig næppe alene gøre ad den vej. Det er naturligvis rigtigt, at man gennem studiet af et afgrænset lokalområde lettere kan opnå en større detaljeringsgrad og et mere totalt perspektiv end i større anlagte undersøgelser, men det er langt fra så indlysende, at man vil kunne opnå et sammenhængende helhedsperspektiv. Lokalområder er jo sjældent isolerede øer, hvis liv udfolder sig løsrevet fra den omgivende verden. Der findes nok ikke mange lokaliteter, som ikke gennem historien har spillet sammen med omverdenen i funktionelle sammenhænge og i modsætning til omgivelserne. For så vidt de kan udpeges, må det siges, at de næppe ville kunne gøres til gjenstand for historiske studier, så sandt som grundlæggende forandringsprocesser er historieforskningens fornemste studieobjekt.

Den blotte antikvariske interesse for et lokalområde eller for den sags skyld et aspekt af de menneskelige livssammenhænge er legitim. Man bør ikke fratage folk den frihed, så meget desto mere som sådanne studier senere kan vise sig at blive empirisk arsenal for historiske studier, men fortiden i sig selv er som bekendt ikke historiens genstandsområde. Den bliver det først, når det der undersøges har relevans for historieforskningens målsætning. Eller sagt på en anden måde når aspektets eller lokalområdets historie sættes i sammenhæng med den historiske helhed de indgår i. Hvad denne helhed eller sammenhæng er, kan ikke én gang for alle defineres. Det er progressive begreber, som bestandigt bliver omformet i den historiske forskningsudvikling.

Disse bemærkninger retter sig egentlig ikke alene mod lokalhistorie, men mod enhver geografisk eller tematisk afgrænset studie af fortiden. I den forstand er der ingen principiel forskel på lokal-, regional- og rigshistorie eller specialstudiet. Der ligger ofte rent praktiske og mere eller mindre legitime ideologiske og personlige overvejelser til grund for den geografiske eller tematiske afgrænsning. Den rigshistoriske tradition opstod således ud fra en kombination af ideologiske behov – den nationale identitetsdannelse – og et specifikt emnevalg – den politiske og konstitutionelle historie. Så længe man holdt sig inden for dette emne, kunne man med nogen ret forsvare national-

Denne vinterscene repræsenterer februar måned i greven af Berry's kalender fra c. 1400. I forgrunden ses en gård med bi-stader, dueslag, fårefold, tønder og en vogn omkranset af et fløttet hegn. Inde i det oplyste træhus sidder to bønder og en påfaldende elegant kvinde. De varmer deres ben, og linmed er hængt til tørre på stænger langs væggen. Det er kold vinter, sne dækker landskabet, og en person med en uldkappe over hovedet og skuldre baster mod huset, nær hvilket fugle søger føde. Lidt væk fra gården bugtes der brænde. En bonde driver sit æsel med varer mod den by, som ses i det fjerne.

Kilde: Les Très Riches Heures du Duc de Berry.

historien sagligt. Men når man bevæger sig uden for denne ret snævre emnekreds, bliver det sværere at argumentere sagligt for nationalhistoriens berettigelse. Dybest set bliver den nationalhistoriske ramme vel opretholdt af praktiske grunde, og fordi netop denne afgrænsning udspringer af en fagtradition, som knytter sig til den øjeblikkelige politiske indretning af verden. Og så fordi de fleste historikere føler det som en forpligtelse at arbejde med deres eget lands historie, om ikke andet så fordi man som historikere i et lille land med rette kan frygte, at ingen anden ville gøre det.

På samme vis udspringer megen lokalhistorie vel fra en kombination af patriotisme og pragmatisme, ligesom valget af et speciale emne nok ofte bunder i et særligt personligt engagement. Det er der ikke noget galt i, men den slags studier konstitueres kun som historiske discipliner, hvis de har relevans. Det vil sige, hvis de bidrager til forståelsen af de grundlæggende historiske forandringsprocesser og medvirker til udviklingen af indsigten i de sammenhænge, som skaber disse processer.

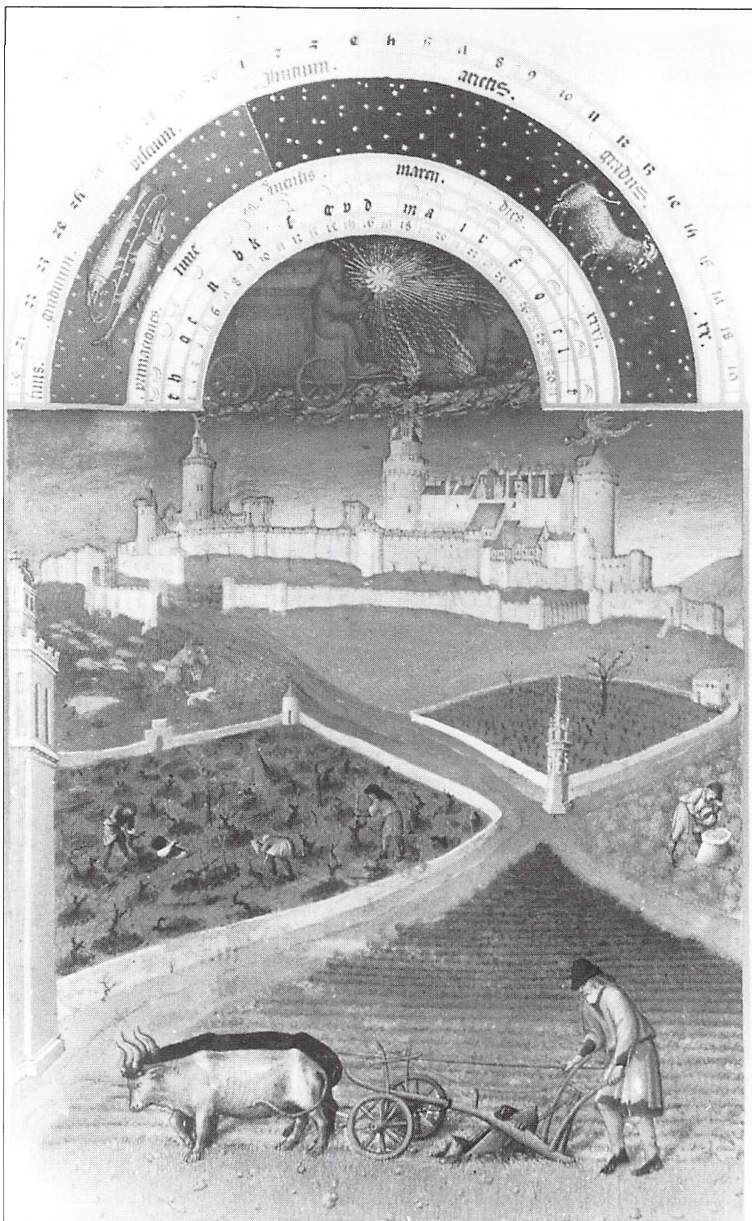
I så henseende er der ingen grund til at stille lokalhistoriens lys under en skæppe. I hvert fald ikke hvis man med lokalhistorie ikke alene mener de studier, der retter sig mod at undersøge en lokalitet så udtømmende, som kilderne tillader det, eller mod emner, som knytter sig til særlige lokaliteter, men også udforskning af speciale mner i lokalt regi. Det kan ofte falde svært at sondre mellem lokal- og specialstudier. Kildesituationen kan give specialstudiet et utilsigtet lokalhistorisk præg, af den simple grund at kilderne til et emnes udforskning tit kun er overleveret fra lokalområder. Omvendt vil interessen for og studiet af et bestemt lokalområde determinere, hvilke emner vi kan få viden om, og det vil dermed kunne komme til at fremtræde som en specialstudie. Sondringen er ikke så vigtig. Det afgørende er om studiet af emnet og/eller lokalområdet giver os relevant historiske viden. Det er der heldigvis uendelig mange af dem der gør – tilsigtet eller utilsigtet.

Lokalhistorien som databank

Hvor ville f.eks. middelalderhistorien stå uden lokalhistorie? Vor detailviden ville have været stærkt begrænset, ja hele vor periodeopfattelse og vore begreber om kausalitet i forhold til de forandringer, som samfundslivet gennemløb, har i vid udstrækning baggrund i lokale undersøgelser. Tænk blot på begrebet senmiddelalder, som dukkede op i historiografien i begyndelsen af det 20. århundrede, og i 1920'erne blev det en fast bestanddel i den middelalderhistoriske terminologi. Begrebet udtrykker en periodeopfattelse, som træder endnu klarere frem i begrebet den senmiddelalderlige krise, hvis historie i tysk, fransk og engelsk historieskrivning kan spores tilbage til midten af det 19. århundrede.

Opfattelsen af, at tiden fra c. 1300 til 1500 ikke blot er middelalderens afslutning eller optakten til den nyere tid men en periode med sin egen problematik, spirede frem i slutningen af 1800-tallet, men den blev først udfoldet i vort århundrede. Det kan ikke bestrides, at Huizingas efterårs-metafor fik en betydning for synet på perioden, og at kriseforskningen fra 1930'erne for alvor blev et hovedtema for en række fremtrædende euro-

I middelalderens landbrugssamfund tog arbejdet for alvor til i marts. Flere forskellige aktiviteter er sat sammen på dette kalenderblad. Øverst til venstre vogter færehyrd og hans hund over en flok får. I den ene af de to indbegnede vingårde ses tre bønder beskære vinstokkene. Forårspløjningen er i gang med en hjulplov forspændt kun to okser. Plovspandet er af artistiske grunde placeret på tværs af ageren, og giver derfor ikke et sandt billede af den middelalderlige pløjningsteknik. Over disse landlige scener troner det magtfulde Château de Lusignan. Kilde: Les Très Riches Heures du Duc de Berry.

pæriske historikere som Marc Bloch, Wilhelm Abel, Michael Postan og C.A. Christensen, men en hel del var trods alt gået forud – ikke mindst på det lokalhistoriske område. Roden til det dystre syn på perioden, som udtrykkes i begreberne senmiddelalder og den senmiddelalderlige krise, skal nok søges i, at Europa som bekendt blev hjemsoget af pest fra 1348. Man kan i hvert fald konstatere, at udgangspunktet for den engelske kriseforskning blev lokale studier af pestens demografiske konsekvenser.

Det begyndte med Frederic Seebohms undersøgelser af sognepræstelister fra York, Nottingham og Norwich stift.¹ Seebohm nåede frem til, at mellem halvdelen og to trediedele af sognepræsteembederne i disse lokalområder blev ledige i årene 1348-49. For Norwich blev Seebohms beregninger bekræftet tyve år efter, hvor Augustus Jessop brugte bispesædets Institution Books til en undersøgelse af ledige gejstlige embeder under det første pestudbrud.² Jessop inddrog iøvrigt som supplement en kildetype han havde store vanskeligheder med, men som kan fortælle os noget om dødelighed i landsbyerne, og som senere er blevet flittigt anvendt i lokalhistoriske studier af mange forskellige slags; nemlig godsretsrunder. Denne kildetype blev iøvrigt også brugt til studier af pestdødeligheden på to godser i Buckinghamshire og Lancashire i F.A. Gasquets almene historiske værk *The Great Pestilence* fra 1893.

Frem til J.C. Russells *British Medieval Population* udkom i 1948, stammede al viden om pestens demografiske konsekvenser i England fra lokalundersøgelser.³ Russells geografisk bredt dækkende undersøgelser omfattede kronvasaller, hvoraf ca. 27% døde under pesten samt præstelister fra ti engelske stifter. Her svinger dødeligheden mellem 40% og 45%, altså lidt under det man i de tidlige lokalundersøgelser var nået frem til. Til gengæld viser J.Z. Titows senere undersøgelser af dødelighed blandt fæstebønder på 22 godser under klostret Glastonbury i det vestlige England og et enkelt sydengelsk bispegods dødsprocenter, som kan hamle op med det alarmerende mandefald blandt gejstlige i de tidlige undersøgelser.⁴ Den til dato nok mest præcise viden, vi har om pestdødeligheden i det engelske landbrugssamfund, findes i Zwi Razis undersøgelse af Halesowen gods og sogn. Razis arbejde er i flere henseender banebrydende. Det må betegnes som et community study, og det udmærker sig ved forfatterens skarpe indblik i den teoretisk diskussion om senmiddelalderens sociale og økonomiske forandringsprocesser. I metodisk henseende fremvises en forbilledlig udnyttelse af en usædvanlig god samling godsretruller, som bl.a. viser at 40% af Halesowens bønder døde under pesten i 1349.⁵

Men det er ikke kun for England vor viden om pestens befolkningsmæssige følger må siges at være baseret på lokalundersøgelser. Det samme kan siges om Frankrig og Tyskland og for så vidt også Danmark, hvor Erik Ulsig med sin studie af anniversarie- og gavebøgerne fra Ribe, Roskilde og Lund har givet os det første indtryk af pestdødeligheden her i landet.⁶

Pesten og dens demografiske konsekvenser er opsigtsvækkende, men de er ikke interessante i sig selv. Det mente man heller ikke i den tidlige forskning. Det interessante var og er, hvilke konsekvenser den store dødelighed havde på samfunds-

1. F. Seebohm, "The Black Death and its place in English History", *The Fortnightly Review*, ii, 1865.

2. A. Jessopp, "The Black Death in East Anglia", *Nineteenth Century*, December 1884 og April 1885.

3. Se også A. Hamilton, "The Register of John Gynewell, Bishop of Lyncoln, for the years 1349-50", *Archaeological Journal*, bd. 68, 1911; og "Pestilences of the Fourteenth Century in the Diocese of York", sst, bd. 71, 1914.

4. J.Z. Titow, *English Rural Society 1200-1350*, 1969.

5. Zwi Razi, *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Economy, Society and Demography in Halesowen 1279-1400*, Cambridge 1980.

6. Erik Ulsig, "Pest og befolkningsnedgang i det 14. århundrede", *Historisk Tidsskrift*, bd. 91, 1991.

udviklingen. Frederic Seebohm mente, at der fulgte en social revolution i pestens kølvand. Han sluttede, at dødeligheden måtte have medført en omvæltning af forholdet mellem tilgængelig jord og arbejdskraft. Her overfor mente hans samtidige Thorold Rogers, at pestdødeligheden snarere accelererede en allerede igangværende social udvikling, men de var da enige om, at den store dødelighed førte til faldende jordrente, faldende priser på landbrugsvarer og stigende lønninger. Hermed havde de i vid udstrækning udpeget de væsentligste parametre for det næste århundredes forskningsudvikling og dermed for konstitueringen af det udpræget negative syn på perioden, som siden voksede frem. Men ingen af dem nåede at dokumentere, at jordrenten faldt, og at der blev mere jord til rådighed for den overlevende befolkning. Derimod lykkedes det Rogers i sit imponerende tabelværk, at påvise såvel prisfaldet som de stigende arbejds lønninger.⁷

Der er til dato ikke blevet fremlagt nogle engelske undersøgelser, som godtgør jordrentefaldet. Man må i det hele taget konstatere, at der ikke findes mange undersøgelser i europæisk forskning, som bekræfter denne antagelse. En af de få, hvis ikke den eneste, som synes at verificere tanken om et relativt fald i jordrenten, er C.A. Christensens bemærkelsesværdige studie fra først i 1930'erne.⁸ Det kan diskuteres, om det kan betegnes som en lokalhistorisk undersøgelse, men det står dog fast, at hovedkilden til hans sindrige beregninger af landgildefaldet mellem 1330 og 1400 er Roskildebispens jordebog fra c. 1370, der som bekendt er en fortegnelse over bispesædets jorder på Sjælland. Der findes derimod mange undersøgelser, som kaster lys over, hvorvidt de store jordbesiddere i det 14. og det 15. århundrede oplevede et absolut rentefald. Også her spiller lokalhistoriske studier en fremtrædende rolle. Det som Thorold Rogers i 1860'erne beskrev som, at "the landowners began to exhibit symptoms of what in modern times is called agricultural stress", blev på dansk grund bekræftet af C.A. Christensens påvisning af de tab, som Slesvig domkapitel led mellem 1352 og 1437.⁹

Spørgsmålet om jorddrotternes eventuelle tab i senmiddelalderen er gennem årene blevet belyst i adskillige engelske lokalundersøgelser. Der er såvel tale om community studies, i betydningen geografisk afgrænsede studier af forskellige godskomplekser historie, som lokale specialstudier. På baggrund af disse har Michael Postan prøvet at stille diagnosen. Han fandt det betydeligt lettere at dokumentere, at de mindre godsbesiddere klarede sig udmærket end at påvise magnaternes tab, omend han dog i almindelighed mente, at de store tabere måtte findes blandt de største jorddrotter.¹⁰ Flere undersøgelser viser imidlertid, at de helt store godskomplekser klarede sig ganske ud-

7. J.E.T. Rogers, *A History of Agriculture and Prices*, bd. I, 1866; samme, "England Before and After the Black Death", *Fortnightly Review*, 1866; sammen, *Six Centuries of Work and Wages*, bd. I, 1884.

8. C.A. Christensen, "Nedgangen i landgilden i det 14. Aarhundrede", *Historisk Tidsskrift*, 10:1, 1930-31.

9. C.A. Christensen, "Krisen på Slesvig Domkapitels Jordegods 1352-1437", *Historisk Tidsskrift*, 11:6.

10. M.M. Postan, "Medieval Agrarian Society in its Prime", § 7 "England", *The Cambridge Economic History of Europe*, bd. I, Cambridge 1966, s. 596-97.

mærket. A.E. Levett fandt relativt høje indkomster på Winchester's godser efter 1350 i en undersøgelse fra 1916. Det samme viser studier af klostrene Ramsay og Tavistock fra 1950'erne, Du Boulays undersøgelse af ærkebispesædet Canterburys jorder, samt John Hatchers studie af seks af hertugen af Cornwall's godser.¹¹ Andre undersøgelser tyder på det modsatte – f.eks. Christopher Dyers studie af biskoppen af Worcester's besiddelser.¹²

I diskussionen om godsbesiddernes indkomstforhold efter 1350 viser lokalhistorien, hvor frugtbar den kan være, når den indgår i den historiske forskningsdebat. De engelske lokalhistoriske undersøgelser viser ikke alene, at den økonomiske situation for det jordejende aristokrati var temmelig individuel, men også at jordbesiddernes økonomiske stilling i anden halvdel af det 14. og i det 15. århundrede også må forstås i lyset af lokale forhold. Hatcher mener f.eks., at det skyldes lokale omstændigheder, at de seks godser i Cornwall klarede sig godt, for så vidt landbruget her var del af en facetteret erhvervsstruktur, hvori der også indgik minedrift, fiskeri m.m.. Også Canterbury-godsernes gode økonomi kan tilskrives lokale årsager. At dømme efter skattelister fra senmiddelalderen lå ærkebispesædets godser i den velstillede sydlige del af landet tæt på London.¹³

Studiet af den senmiddelalderlige ødelæggelsesproces kom tidligt i gang i både Tyskland og England. Siden midten af 1800-tallet er litteraturen om emnet i Tyskland vokset til i hundredevis af lokalundersøgelser. Banebrydende blev omkring 1900 Otto Schlüters studier af ødelæggelserne i det nordøstlige Thüringen og Alfred Grund, der undersøgte regionen omkring Wien.¹⁴ I England blev der blandt andet kastet lys over lokaliteter i Cornwall og Nottinghamshire før 1900. Først med Fosters og Longleys studie af Lincolnshire fra 1924 blev fænomenet udforsket i et helt engelsk grevskab. Lignende undersøgelser af Leicestershire blev siden udført af W.G. Hoskins.¹⁵ Ligeledes af Beresford, der tog fat på Buckinghamshire, Yorkshire and Warwickshire, og som samtidigt havde involveret sig i et landsdækkende initiativ til koordinering og stimulering af den lokalhistorisk orienterede ødelæggelsesforskning.¹⁶ Initiativet førte i 1950'erne og 1960'erne til en række lokalhistoriske undersøgelser, hvis resultater blev opsamlet i en antologi i 1971.¹⁷

Et par år tidligere blev Det nordiske Ødegårdsprojekt sat igang. Også dette nordiske projekt havde udgangspunkt i lokal- og sognehistorie, i hvert fald i Norge, Sverige, Finland og Island hvor man siden 1920'erne havde beskæftiget sig med problemet i forskellige lokalhistoriske sammenhænge.¹⁸ På trods af ødegårdsprojektets internationale karakter må det siges, at det mundede ud i en række lokalt og regionalt afgrænsede under-

11. A.E. Levett, "The Black Death on the Estates of the See of Winchester", *Oxford Studies in Social and Legal History*, Oxford 1916; A. Raftis, *The Estates of Ramsay Abbey – A Study of Economic Growth and organization*, Toronto 1957; H.P.R. Finberg, *Tavistock Abbey*, 1951; F.R.H. Du Boulay, *The Lordship of Canterbury: An Essay on Medieval Society*, London 1966; John Hatcher, "A Diversified Economy: Late Medieval Cornwall", *The Economic History Review*, 2. serie, bd. XXII, 1969. Se også A.J. Pollard, "Estate Management in the Later Middle Ages: The Talbots and Whitchurch, 1383-1525", sst., bd. XXV, 1972.

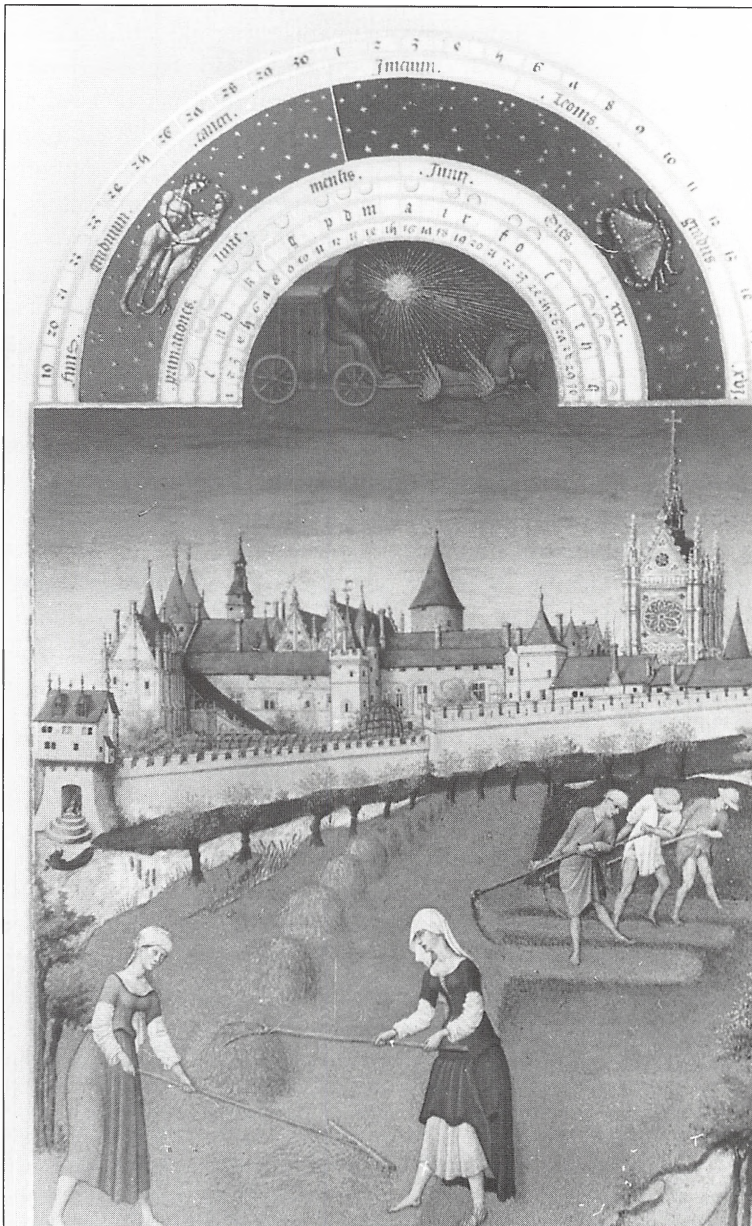
12. Christopher Dyer, *Lords and Peasants in a Changing Society – The Estates of the Bishopric of Worcester, 680-1540*, Cambridge 1980.

13. R.S. Schofield, "The Geographical Distribution of Wealth in England, 1334-1649", *The Economic History Review*, 2. serie, bd. XVIII, 1965.

14. Otto Schlüter, *Die Siedlungen im nordöstlichen Thüringen*, Berlin 1903; Alfred Grund, *Die Veränderungen der Topographie im Wiener Walde und Wiener Becken*, (Geographischen Abhandlungen nr. 8), Leipzig 1901.

15. J.T. Blight, "Notice of Enclosures at Smallcombe Near the Cheeswring, Cornwall", *Journ. Royal. Inst. Cornwall*, III, 1868-70; W.P.W. Phillimore, "Notes on Some of the Deserted Villages and Churches of Nottinghamshire, In *Old Nottingham*, ed. J.P. Bristow, 2. serie, Nottingham

Hoet bjærges i juni. To yndefulde kvinder river hoet i stakke, mens tre mænd håndterer deres leer med stor elegance. Kilde: Les Très Riches Heures du Duc de Berry.

1884; W.P.W. Phillimore, "Deserted Villages of Nottinghamshire, Nottingham and Derbyshire Notes and Queries, II, 1894; C.W. Foster and Thomas Longley, The Lincolnshire and the Lindsey Survey, (Lincolnshire Record Society, XIX), Horncastle 1924; W.G. Hoskins, The Deserted Villages of Leicestershire, Transactions of the Leicestershire Archaeological Society for 1944-45, XXII, 1946. 16. M. Beresford, *The Lost Villages of England*, London 1954. The Deserted Medieval Village Research Group blev stiftet i august 1952.

17. Maurice Beresford & John G. Hurst (red.), *Deserted Medieval Villages*, London 1971.

18. Se f.eks. Sigvald Haslund, *Ikkring Mannedauden. Ei Liti Sogestudie, Serprent av Beretning om Norges Landbrugsbøjskoles Virksomhet 1918-1919*, Kristiania 1920; Andreas Holmsen, *Eidsvoll bygdts historie*, bd. II, 1. del, Oslo 1941-50; samme, "Ødegårde i Osloherad, *St. Halvard*, 41. årg., 1963; Albert Vejde, "Borger og och

søgelser. For Danmarks vedkommende resulterede projektet i en større undersøgelse af Hornsherred på Sjælland, spredte resultater fra Falster samt studier i Jylland af de centrale dele af Rise herred, dele af Gram herred, egnen omkring Ribe og Hasle herred. I Norge var henved tyve områder blevet udforsket. Sverige og Finland tegnede sig for henholdsvis seks og fire lokaliteter.¹⁹

Det syn på de sidste århundreder af middelalderens historie, som har domineret historieskrivningen de sidste knapt hun-

drede år, må siges at være problematisk, men ikke uforståeligt. Det er ikke stedet her, at så tvivl om periodeopfattelsen, hensigten er kun at påvise, at det empiriske grundlag herfor i vid udstrækning er bygget op omkring et utal af lokalhistoriske undersøgelser. Der kan dog være grund til at pege på, at alene det at vor viden om godsbesiddernes indtægtsforhold efter 1350 i England stammer fra forskellige egne af landet, og at disse viser et meget sammensat billede, gør det svært at opretholde pessimismen. Om lokalundersøgelserne i almindelighed er det værd at bemærke, at mange har haft et tematisk udgangspunkt, som relaterede sig til den generelle forskningsdiskussion, det jeg kalder lokale specialundersøgelser, men ikke så få af dem er udsprunget af en i egentlig forstand mere lokalhistorisk interesse og/eller har karakter af at være community studies. Det gælder ikke mindst adskillige af de tidlige bidrag til ødegårdsforskningen. Blandt disse vil man næppe kunne finde mange eksempler, der ikke i det mindste havde blik for den historiske forsknings dagsorden. Inden for det social- og økonomisk historiske område må man derfor konstatere, at der har hersket en intim gensidig forbindelse mellem den lokalhistoriske forskning og konstruering af den almindelige periodeopfattelse.

Lokalhistorie og teorierne

En tilsvarende sammenhæng kan spores mellem lokalhistorien og teoriudviklingen. Som tidligere antydnet blev det i engelsk forskning allerede i slutningen af 1800-tallet indset, at Den sorte Død ikke alene kunne stilles til ansvar for periodens sociale og økonomiske forandringer. Der er derfor gennem tiderne blevet opstillet en række forskellige teorier om, hvad det var for sammenhænge og modstillinger i samfundet, som førte til den store nedtur.

Vi skal kun se på den mest kendte og udbredte teori; den demografiske eller neomalthusianske teori. Den har rødder tilbage til tiden før århundredskiftet, men i sin moderne skikkelse tager den udgangspunkt i Michael Postans formulering af marginaljordshypotesen fra 1950.²⁰ Kort fortalt gik Postans hypotese ud på, at højmiddelalderens befolkningsvækst efterhånden trængte agerdyrkingen ud på marginale jorder, som efter nogen tids dyrkning blev udpint, og i de første årtier af 1300-tallet derfor efterlod marginaljordernes dyrkere sultende og udsatte for epidemiers hærgen. Følgen blev en øget dødelighed fra omkring 1320, faldende befolkningstal og kornpriser, stigende lønninger og ødelæggelser. Alt dette provokerede strukturforandringer i landbrugssamfundet, som der ikke her er nogen grund til at komme nærmere ind på. I 1960'erne udvidede Postan hy-

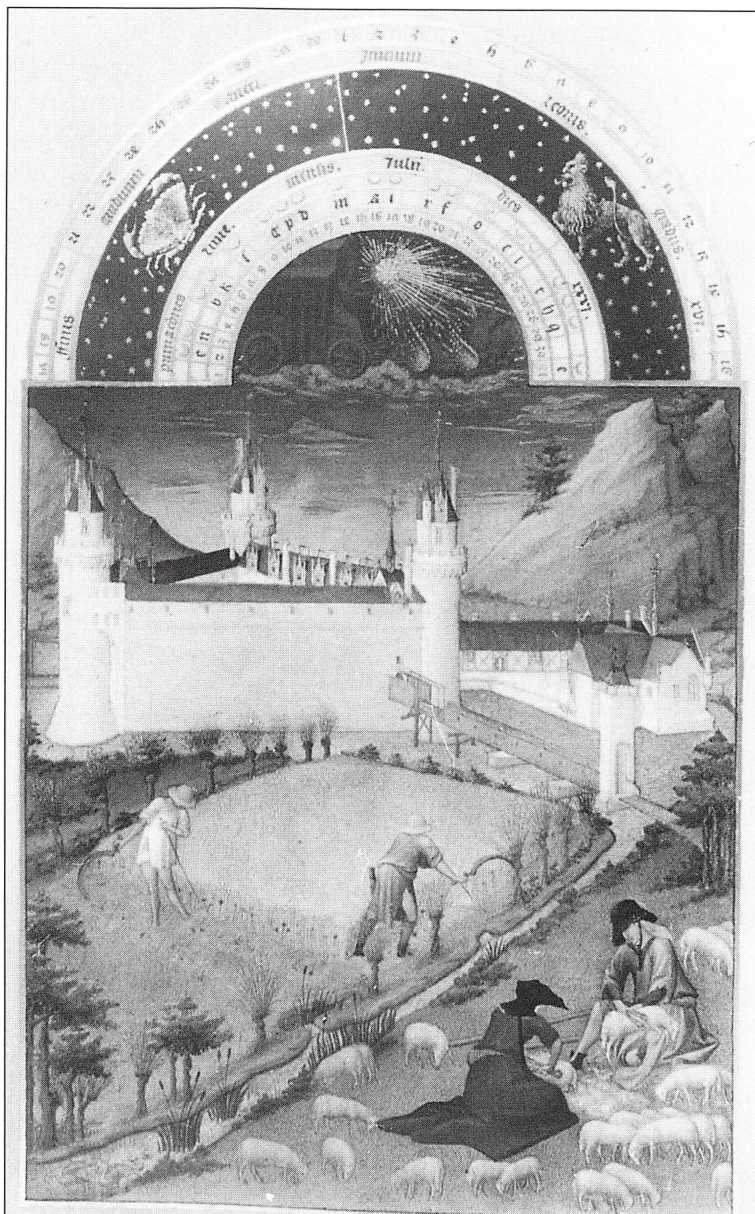
samfærdsleder i medeltidens Varend, *Hylten-Cavalitus-föreningen för hembyggs-kunskap och hembygdvård*, årbog 1925; Niels Ödeen, *Studier i Smålands bebyggelsehistoria. Ett bidrag til svensk ortnamnsforskning*, Lund 1927. Se iøvrigt *Nasjonale forskningsoversikter*, Det nordiske ødegårdsprojekt, Publikation nr. 1, København 1972.

19. *Hornsberred undersøgelsen*, Det nordiske Ødegårdsprojekt, Publikation nr. 2, København 1977; Svend Gissel m.fl. (red.), *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600*, Stockholm 1981.

20. M.M. Postan, "Moyen Age", *Rapports I*, Ixe Congrès International Des Sciences Historiques, Paris, 1950.

21. Georges Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval*, Paris 1962; Wilhelm Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 1966; Postan 1966; Helge Paludan i *Danmarks historie*, bd. I, København 1977; Troels Dahlerup, *Gyldendal og Politikens Danmarks historie*, bd. 6, København 1989

I juli begyndte kornbøsten. To bønder høster hvede med segl, ikke med le som ved høstet. De er iført stråbat, skjorte og gamacbebukser, de såkaldte petits draps. På jorden ligger den slæde tørrede hvede endnu ikke bundet i neg. På den anden side af bækken er en mand og en kvinde i ferd med at klippe får. De holder hver et får på skødet. De bruger sakse og den afklippede uld ligger ved deres fødder. Kilde: Les Très Riches Heures du Duc de Berry.

potesen. Han fremførte nu også den antagelse, at befolkningsvæksten og agerbrugets ekspansion gik ud over husdyrholdet, og at denne disproportionalitet ledte til mindre gødskning af agerjorden i almindelighed og faldende produktivitet. Denne teoridannelse har haft en forbausende gennemslagskraft i europæisk historieskrivning, selv om det må siges, at det har holdt hårdt med at verificere den.²¹

Vi holder os til engelsk forskning. Det er rimeligt, fordi den har været en hoveddrivkraft i den internationale diskussion. Man må her konstatere, at Postans egne verifikationsforsøg var

begrænsede. Hovedindsatsen overlod han til sin elev J.Z. Titow. Sammen med ham udførte Postan en registrering af indbetalinger af heriots²² på fem af Winchester kompleksets godser mellem 1245 og 1350 med henblik på at godtgøre, at dødeligheden faktisk steg i første halvdel af 1300-tallet. Senere studerede Titow udvikling af indbetalinger af tithingspenny²³ på Winchester godset Taunton mellem 1209 og 1330.²⁴ Ingen af disse lokale undersøgelser sandsynliggør særligt overbevisende tanken om et begyndende befolkningsfald før 1350. Faktisk kan man udmærket fortolke resultatet af Taunton-undersøgelsen stik modsat.

Dette indtryk er blevet bekræftet af andre lokale studier. Således af Sylvia L. Thrupps arbejde med godsretsrudder fra seks godser i East Anglia, men mest overbevisende fremstår igen Razis studie af Halesowen, som viser, at befolkningstallet i dette sogn mellem 1270 og 1349 steg, dog midlertidigt afbrudt af konsekvenser af hungerårene i andet årti af 1300-tallet.²⁵

Det helt afgørende forsøg på bevisførelse for jordudpiningsteorien fra Postan og Titows side, blev lagt frem med sidst nævntes Winchester Yields fra 1972.²⁶ Som angivet i titlen var det igen Winchester godserne, der måtte holde for. Der er her snarere tale om en regional end en lokal undersøgelse, idet Titow har undersøgt foldudbyttets fluktuationer på 39 af Winchester kompleksets godser spredt ud over det sydlige England. Nogen overbevisende dokumentation for jordudpiningsteorien nåede Titow ikke frem til. Foldudbyttet for hvede var konstant frem til c. 1300, hvorefter det steg svagt. Byg, havre og man-corn²⁷ nåede de laveste foldudbytter i anden halvdel af det 13. århundrede, hvorefter også foldudbyttet for disse kornsorter steg svagt.

Indtrykket af stabilitet bekræftes af senere undersøgelser af benediktinerklostret Battle Abbey og Canterbrykatedralens jorder også beliggende i Sydengland.²⁸ Det samme er blevet registreret i det østlige Norfolk på nogle af jarlen af Norfolks besiddelser, hvor introduktionen af en avanceret dyrknings- og gødskningssteknik omkring 1300 tillod et ekstremt lavt husdyrhold, uden at det tilsyneladende gik ud over produktiviteten.²⁹

Vi ser altså, hvordan den demografiske teori fortæller forsøgte at dokumentere det hævdede befolkningsfald og jordudpiningen før 1350 ved hjælp af lokale og regionale undersøgelser. Ligeledes hvordan de centrale empiriske elementer bag modargumentationen blev bygget op om lokalt og regionalt orienteret forskning. Adskillige flere eksempler kunne nævnes.

Det demografiske teorielement retter sig mod forklaring af forandringer i et monokulturelt landbrugssamfund. Kernen i teoridannelsen er, at befolkningspresset provokerer økologiske

22. Heriot var en afgift, der skulle betales ved en liv-eget bondes død. Formentlig oprindelig en militær ydelse, som senere blev ændret til en naturalieydelse – kvæg. I det 13. og 14. århundrede er det i reglen en pengeydelse.

23. På Winchester godserne påhvilede denne afgift den mandlige befolkning over 12 år. Afgiften knytter sig til fæstebondernes pligt til at give mode ved godsretten.

24. M.M. Postan, "Heriots and prices on Winchester Manors", *The Economic History Review*, 2. serie, bd. XI, 1959; J.Z. Titow, "Some Evidence of the Thirteenth Century Population Increase", *The Economic History Review*, 2. serie, bd. XIV, 1962.

25. Razi 1980.

26. J.Z. Titow, *Winchester Yields. A Study in Medieval Agricultural Productivity*, Cambridge 1972.

27. Blandingsafgrøde af rug og hvede.

Harvning og efterårssåning i oktober på Seines venstre bred. En bonde kledt i en blå tunika tilsår ageren. Sædemanden har sæden i en pose af hvidt klæde. En anden bonde er på besteryg i gang med at harve. Man har anbragt en sten på harven for at få den til at gå dybere i jorden. Et fugleskræmsel udstyret som bueskytte og snore udspændt mellem stokke på marken bag dem skal holde fuglene væk. Det er åbenbart nødvendigt. I forgrunden er fuglene godt i gang med at pikke den nysåede sæd ved siden af en åben søk. Kilde: Les Très Riches Heures du Duc de Berry.

28. P.F. Brandon, "Cereal Yields on the Sussex Estates of Battle Abbey during the Later Middle Ages", *The Economic History Review*, 2. serie, bd. XXV, 1972; Mavis Mate, "The Agrarian Economy of South-east England before the Black Death: Depressed or Buoyant?", Bruce Campbell (red.), *Before the Black Death - Studies in the crisis of the early Fourteenth Century*, Manchester 1991.
 29. Bruce Campbell, "Agricultural progress in Medieval England: Some Evidence from Norfolk", *Economic History Review*, 2. serie, bd. XXXVI, 1983.

problemer for agerbruget. Det er ikke overraskende, for så vidt vi jo har set, at teoriudviklingen i England knyttede sig til de egne af landet, hvor korndyrkningen var i højsædet. Det grundlæggende spørgsmål er imidlertid, hvilken vægt agerbruget havde i Nordeuropas landbrugssamfund? Det er ikke svært at finde egne, hvor pastoraløkonomien, blandt andet af naturgeografiske grunde, var afgørende. På de lokaliteter, som ikke var egnede til agerbrug, er der ikke meget der tyder på, at man forsøgte sig med den metier i stor stil.

En demografisk studie af the wapentake of Elloe beliggende i Lincolnshires marskland viste, at denne "marginale" lokalitet må være blevet koloniseret tidligt. I hvert fald var området særdeles tæt befolket i slutningen af det 13. århundrede – nogenlunde lige så tæt som i det 19. århundrede – og heller ikke her kan man konstatere nogen befolkningsnedgang før 1348. Grunden til at marsken kunne bære denne befolkningstæthed, var at området i det 12. og 13. århundrede blev del i en regional arbejdsdeling – som importør af korn og eksportør af mejeriprodukter og salt. Marsken var et pastoralområde, men den tilbød også beboerne andre beskæftigelsesmuligheder; udvinding af salt er nævnt, fuglefangst, fiskeri, indsamling af rør og hø, tørvegravning var andre muligheder. Dette mangesidede beskæftigelsesmønster blev grundlag for, at der kunne drives handel med de agerbrugsområder, som grænsede op til marsken.³⁰

I diskussionen om marginaljorderne og deres anvendelse indtager Mark Baileys studier af East Anglias Breckland en særlig stilling. Om the Breckland skrev marginaljordsteoriens ophavsmand, at de her i det 12. og 13. århundrede indvundne områder "should have been marginal not only in location but also in quality". Han mente, at det var en lokalitet, "which society would draw on for cultivation except in times of real hunger". Postan havde på sin vis ret, men Baileys undersøgelse, som må betegnes som et community study, viser, hvordan der i et "marginalområde" i løbet af middelalderen blev udviklet en differentieret erhvervsstruktur og en forholdsvis stærk økonomi, som både var grundlag for befolkningsvæksten i området og stimulerede den lokale arbejdsdeling. Skattelister fra 1327, 1332 og 1334 registrerer et beskatningsgrundlag, som var højere end i mange lokalområder med god agerjord i Norfolk og Suffolk.³¹

Baileys bog er et skoleeksempel på, hvordan et community study kan have historisk relevans. Hans bog giver os ikke alene indblik i, hvordan et lokalområde fungerede socialt og økonomisk, men også i hvordan det lokale samfund indvirkede på og påvirkedes af den regionale økonomi. Bogen nuancerer vort billede af det middelalderlige landbrugssamfund, og den er samtidigt et bevidst indlæg i den teoretiske diskussion om senmiddelalderens sociale og økonomiske forandringsprocesser. Det samme gælder Zwi Razis eksemplariske afdækning af det sociale liv i Halesowen. Disse arbejder giver ikke alene dyb indsigt i det sociale og økonomiske liv i middelalderens landbrugssamfund. De har på hver deres måde bidraget afgørende til at trække tæppet væk under en af de store etablerede teoridannelser.

30. H.C. Darby, *The Medieval Fenland*, Cambridge 1940; H.E. Hallam, "Some Thirteenth-century Centuses", *Economic History Review*, 2. serie, bd. X, 1958; Samme, "Saltmaking in the Lincolnshire Fenland during the Middle Ages", *Lincolnshire Archib. and Arch. Society*, bd. VIII, 1959-60; Samme, "Population Density in the Medieval Fenland", *The Economic History Review*, 2. serie, bd. XIV 1961.

31. Mark Bailey, *A marginal Economy? East Anglia Breckland in the later Middle Ages*, Cambridge 1989.

32. Phillippe Wolff, *Aut-omme du Moyen Age ou printemps des Temps Nouveaux? L'economie européenne aux XIVe et XV siècles*, Aubier 1986.

Det lokale aspekt har været fremtrædende i senmiddelalderforskningen. Blandt andet derfor har vi efterhånden fået opbygget et temmelig komplekst billede af middelaldersamfundet og af de forandringer, det gennemløb. Denne viden gør det stadigvæk vanskeligere at fælde generelle værdidomme over middelalderens sidste århundreder. De lokale senmiddelalderstudier har medvirket til, at Huizingas efterårsmetafor er blevet afløst af den sunde skepsis, der rummes i Phillippe Wolffs ord om perioden; "middelalderens efterår eller de nye tiders vår".³² Men de lokale studier har ikke i sig selv bevirket dette sving i periodeopfattelsen. De har fået betydning for det ændrede syn på perioden, fordi de i så vid udstrækning har været relateret til og blevet inddraget i den historiske forskning. Af samme grund har lokalhistorien været delagtig i såvel opbygningen som nedbrydningen af de store almengyldige monokausale teoridannelser. Det gælder ikke alene, som det her er blevet demonstreret, den demografiske teori. Der er grund til at tro, at lokalhistorien vil medvirke til at fylde det vacuum, som er opstået med teoriernes fald.

BINDERUP B
(MOSVIC)

Kim Furdal

Ind i lokalhistorien

Skitser til Sdr. Bjert sogns historie

Indledning

Der skrives lokalhistorie som aldrig før i disse år. Alene for Sønderjyllands vedkommende udkom der i 1994 15 lokalhistoriske årbøger med lidt over 1168 sider. Dertil kom Sønderjyske Årbøger med 426 sider og Sønderjysk Månedsskrift med 376 sider. Samtidig bevæger de professionelle historikere sig i stigende grad uden for købstadsgrænserne og i kølvandet følger en række sogne- og kommunehistorier¹. Som lokalhistorisk konsulent kan man kun med glæde se på denne udvikling. Derimod savner jeg en mere teoretisk funderet diskussion af, hvorledes lokalhistorien skrives i dag og hvordan man skriver lokal historie. Diskussionen må i dag siges at være larmende fraværende.

Ser man på den lokalhistoriske litteratur, så får man uundgåeligt indtrykket af en ubesværet nærmest demokratisk historisk skrivning, hvor der er plads til læg og lærd. Naturligvis oplever vi en gang hvert tiende år den tilbagevendende diskussion om forholdet mellem stjernerne og vandbærerne, herremænd og bønder. Fra lokalt hold hører man til tider irriterede røster, der beklager historikerlaugets tendens til at generalisere, strukturere på bekostning af det "individuelle og særprægede"². Derimod er det yderst sjældent, at der kommer bud på en teori og metode til at skrive lokal historie. Buddene begrænser sig ofte til forslag til nye emner og synsvinkler til den eksisterende lokalhistorie, mens egentlige diskussioner i dag er henvist til historiefagets egen historik.

Den manglende diskussion kan næppe skyldes, at den stadig voksende skare af professionelle historikere på de kulturhistoriske museer og de lokalhistoriske arkiver har formået at ensrette lokalhistorien. Ser man på den lokalhistoriske litteratur, så er spændvidden stor og buddene mange. Til gengæld er ydmygheden tilsvarende stor, når det drejer sig om at fortælle, hvordan man er nået frem til resultaterne. De stier og veje man har be-trådt, holder man pænt for sig selv.

1. Et af de gode eksempler er Carsten Porskrog Rasmussen: "*Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990*", Aabenraa 1992.

2. Hans Lorenzen: "Hjemstavnhistorien og det levende ord" i: *Sønderjysk Månedsskrift* nr. 10, 1987.

Mod sædvane vil jeg i det følgende afholde mig fra at skrive en længere historiografisk udredning om den lokalhistoriske litteratur. I stedet vil jeg forsøge at lave nogle beskedne stregte-ninger med tilhørende mellemregninger til Sdr. Bjert sogns historie i sidste halvdel af 1800-tallet til inspiration eller i det mindste irritation og indsigelse.

Ind i lokalhistorien

Lad os indledningsvis starte med begyndelsen til mine overvejelser, da jeg for otte år siden som færdiguddannet kandidat i historie og med et bifag i etnologi fik midlertidig beskæftigelse ved Kolding Stadsarkiv. Arbejdet bestod oprindeligt i en registrering af kommunens sognerådsarkiver og interviews med de tidligere sognerådsmedlemmer. Senere blev projektet udvidet, idet der blev udgivet en bog med erindringsstof fra interviews med en række sognerådsmedlemmer.

Jeg stod med det praktiske problem, at jeg først skulle udarbejde en spørgeliste i forbindelse med interviewarbejdet og senere beskrive sognerådsarbejdet i artikelform. Det var et kulturchok, da jeg med mit historiske begrebsapparat skulle søge at blottlægge sognerådsarbejdet og kommunesammenlægningen i alle dets facetter. I den forbindelse tænker jeg da ofte på de antropologer, der forsøgte at “go native” i et lokalsamfund i den tredje verden uden sammenligning i øvrigt¹. Hvordan forstår man “politik” i et lokalsamfund, når ens begrebsapparat er bestemt til analyser af rigshistorien?

Jeg traf en række rare og hyggelige, pensionerede sognerådsmedlemmer, der for langt den overvejende dels vedkommende tydeligvis havde rod i en hel anden kulturel verden end den, som præger hovedparten af lokalpolitikere i dag. Det stod da også hurtigt klart, at de havde en hel anden holdning til lokalpolitik, som bl.a. var bundet af deres kulturelle ståsted, men som også havde sin rod i helt andre snævre lovgivningsmæssige rammer for sognerådsarbejdet end dem, der ligger til grund for kommunalpolitik i dag.

Der var mildt sagt generelt meget lidt forståelse hos de tidligere sognerådsmedlemmer for kommunalpolitik, som den føres i dag. H.H. Nielsen fra Harte-Bramdrup ved Kolding udtrykte det således: “Et sognerådsmøde forløb slet ikke som et byrådsmøde. Der er i øvrigt slet ingen sammenligning... Derfor var der nok heller ikke noget at sige til, at der ikke blev foretaget afstemninger. Der var tid til at sidde og snakke om en ting... En overgang gik jeg med ind for at overvære byrådsmøderne, det gør jeg aldrig mere, fordi jeg føler, det er en ekspedition af en sag, som har et nummer, som økonomiudvalget har besluttet og

dermed færdig. Det var det, vi ikke kendte. Dermed er det bestemt ikke sagt, at vi altid var saglige, og vi altid var bedre, og sagerne altid blev bedre behandlet. Det gjorde de ikke, men jeg tror, at arbejdet i et sogneråd i det mindste var betydeligt rarere at have med at gøre end i et byråd.”⁴

Denne og andre tilsvarende vurderinger af kommunalpolitik, som den føres i dag, fra mange af de interviewede sognerådsmedlemmer byggede på en helt anden opfattelse af det lokalpolitiske arbejde. Gang på gang understregede de, at der ikke blev drevet politik i sognerådet. Man “diskuterede” ikke politik i sognerådet, man “snakkede” sammen og fandt dermed en fælles fornuftig løsning på problemerne. Betragtninger, der bygger på opfattelsen af en tværpolitisk almen sund fornuft, der er hævet over de daglige politiske trakasserier.

Med den opfattelse er det ikke overraskende, at mange sognerådsmedlemmer måtte føle sig som fremmede fugle i de nye kommunalbestyrelser efter 1970. Uden det her skal dokumenteres, så er der næppe tvivl om, at mange ihærdige sognerådsmedlemmer gled ud af det lokalpolitiske arbejde i 1974 efter den første valgperiode. Der var til gengæld andre, som holdt ved, bl.a. Aksel Buhl og Jens Peter Jørgensen, begge fra Alminde ved Kolding, men de skilte sig allerede før kommunalreformen ud fra de øvrige menige sognerådsmedlemmer med deres usædvanligt store interesse for det lokalpolitiske arbejde.

Opfattelsen af de upolitiske sogneråd var så massiv hos sognerådsmedlemmerne, at det alene af den grund var umuligt at tegne et billede af principperne bag sognerådsarbejdet på basis af de indsamlede erindringer. Først da jeg gik uden for sognerådsmedlemmernes egne ideologiske horisont og foretog en komparativ undersøgelse af to geografisk, økonomisk, socialt og historisk ens nabokommuner, blev det åbenbart – næppe til nogets overraskelse, at den “samme” sunde fornuft kunne føre til stik modsatte resultater⁵.

Del og helhed

Endnu i dag, syv år efter, kan jeg stadig stille det spørgsmål, hvor klog jeg egentlig blev på sognerådspolitik af de interviews jeg lavede i Kolding kommune. Forklaringen skal formentlig findes i den begrebsmæssige bagage, som var styrende for interviewundersøgelsen, hvad der desværre først stod klart, da projektet forlængst var færdiggjort. Jeg var kommet med mit historisk/politologiske begrebsapparat, som historieforskning har udviklet til den rigspolitiske historieforskning.

Problemet er blot, at politik i sognekommunen er noget fundamentalt andet end landspolitik på Slotsholmen. Sognekomm-

3. Jeg har meget bevidst valgt at anvende det neutrale udtryk “lokalsamfund” i stedet for sognet, sognekommunen, primærkommunen, byen, kvarteret eller amtet. De seneste års forskning har med god grund sprængt de administrative rammer som f.eks. sognekommune eller købstaden og intet er i dag tilsyneladende for stort eller småt. Udtrykket “lokalsamfund” dækker disse forskellige størrelser. John T. Lauridsens “*Klatrup. Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990*” er et af de nyeste eksempler på denne udvikling.

4. Kim Furdal (red): “*Da de 10 blev til 1 – sognerådsarbejde set med sognerådsmedlemmernes øjne*”, Kolding 1989, s. 127.

5. Kim Furdal: “Politik, kultur og sund fornuft” i: *Vulkanen* 8 årg. nr. 2, 1990, s. 15-18.

munen er ikke en miniudgave af det danske samfund og sognerådet ikke en miniudgave af Folketinget. Sociologiens “fader” Emil Durkheim har i sit manifest udtrykt problemstillingen ganske rammende “Hver gang nogle fænomener ved at blive kombineret ud fra denne kombination udviser nye fænomener, må man gå ud fra, at disse nye fænomener er placeret ikke i elementerne, men i den helhed, som er opstået ved deres forening”⁶.

Det historisk/politologiske begrebsapparat, der er udviklet til rigshistorien kan med andre ord ikke anvendes til at analysere det politiske liv i sognekommunen. Vendt på hovedet ville det svare til at skrive rigshistorie ved at stable sogne- og byhistorierne op på hinanden. Et udsigtsløst projekt ingen til dato seriøst har forsøgt. Til gengæld er det udbredt og anerkendt, at sætte sognekommunen under den rigshistoriske lup. Spørgsmålet er imidlertid, om man ikke dermed ender i selvskabte fejlslutninger, som det var tilfældet med påstandene om det upolitiske sogneråd i mine egne interviewundersøgelser. Enhver kan umiddelbart se, at postulatet er absurd, men så entydigt er virkeligheden desværre langfra altid!

Det er efter min opfattelse i dette krydsfelt, at historikernes møde med etnologerne bliver spændende og frugtbar. Det er da heller ikke tilfældigt, at der parallelt med den voksende lokalhistoriske interesse har været en stigende interesse fra de professionelle historikere for antropologi og etnologi. Etnologerne og antropologerne har i kraft af en lang tradition for lokalsamfundsstudier et svar eller i det mindste et forslag, når man inden for den lokalhistoriske forskning nåede historiefagets begrebsmæssige grænser.

Etnologerne har et veludviklet begrebsapparat og en teori-dannelse inden for lokalsamfundsstudier, som historiefaget er nødsaget til at tage seriøst på etnologiens egne præmisser, hvis man skal videre i den lokalhistoriske forskning, ellers ender vi, som det ofte har været tilfældet, med lokale udgaver af rigshistorien, uden at blive meget klogere på lokalsamfundet. Skulle man være i tvivl, behøver man blot at sammenligne Pitt-Rivers klassiker om et lille samfund i Andalusien med de nyeste lokalhistorier, der er udkommet inden for de seneste år⁷. Naboens græs er som bekendt altid grønnere og Pitt-Rivers bog er ikke uden problemer. Det er dog bemærkelsesværdigt, at de fleste historikere stadig har betydelige vanskeligheder med at leve sig ind i lokalsamfundet, få det op under huden og derpå beskrive dets historie som et lokalsamfund i sig selv.

Det er altså ikke nok at forbruge etnologien og antropologiens resultater. De er ikke et produkt af helligånden, men den teorihistorie, som de indgår i. Forstår man ikke midlerne dvs.

6. Emile Durkheim: “*Den sociologiske metode*”, Kbh. 1972, s. 11.

7. J.A. Pitt-Rivers: “*The People of the Sierra*”, London 1961.

8. Young, Michael & Peter Willmott: “*Family and kinship in East London*”, London 1957, Bott, Elizabeth: “*Family and Social Network*” 1957/68. I den danske forskning kan bl.a. henvises til Gregers Hansens artikel: “Købmændene i Saxkøbing og Maribo i 1700-årene”, *Fortid og Nutid* bd. 25, 1972, s. 20-62, Svend Larsen: “*Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17. årh.*” 1965. Palle O. Christiansen: “*Fire landsbyer*”, Kbh. 1980. I denne sammenhæng bør også nævnes Esben Graugaard og Rigmor Lillelund: “*Naur Sogn 1600-1900*”, Holstebro 1992. Mens de udenlandske studier ofte er teoretisk funderet, så er de danske – på nær “*Fire landsbyer*” – gode eksempler på, hvor langt man rent faktisk kan nå med en næsten hermeneutisk indlevelse og en god forståelse af netværkets økonomiske, sociale og kulturelle betydning. For Graugaard og Lillelunds vedkommende synes det imidlertid som om, at de har været tilbage for at drage de fulde konsekvenser af de omfattende og særdeles interessante slægtskabsforbindelser i Naur sogn. Det forekommer endvidere, som om de mange enkeltskæbner i bogens anden halvdel helt tager magten fra forfatterne, så vi ikke ser de økonomiske, sociale og politiske konsekvenser af slægtskabsrelationerne i deres fulde udstrækning. Forfat-

Sdr. Bjert sogneråd i færd med skatteligningen.

terne viser i afsnittet om Girial-familiens sociale nedtur, hvor kort afstanden var mellem succes og social deroute, men det havde været anderledes interessant om, der kan spores en sammenhæng mellem familiens placering i sognets sociale netværk og dens tragiske skæbne. En gårdmand er mange ting, og det er et interessant spørgsmål om ikke visse gårdmænd i kraft af deres slægtskabsrelationer og opfattelse af det "gode liv" havde en langt større ballast, når landbosamfundets "sociale lemfældighed" gik familien imod?

etnologiens begrebsapparat, så plagierer man kun resultaterne uden at bidrage til ny erkendelse. De tværfaglige lokalstudier forpligtiger med andre ord historiefaget til at videreudvikle de teoretiske og metodiske veje for resultaterne. Problemet er dybtliggende forskelle mellem fagenes videnskabsteoretiske grundlag, som burde tages mere alvorligt end det normalt er tilfældet. Desværre synes indgangsvinklen ofte at være lord Nelsons blinde øje.

For mit eget vedkommende har mødet med lokalsamfundet skærpet min interesse for antropologernes netværksanalyser. Netop netværksanalyser har i en række lokalsamfundsstudier vist deres styrke⁸. Jeg skal ikke skjule, at jeg har haft og stadig har en særlig forkærlighed for Börje Hanssens "aktivitetsfelter" måske fordi han ikke alene har formuleret sig teoretisk omkring problemerne, men også – i modsætning til mange teoretisk funderede forskere – har anvendt sine begreber på et konkret empirisk materiale ved sin omfangsrige undersøgelse af Österlen⁹.

Börje Hanssen indså allerede i slutningen af 1940'erne, at det ikke er muligt at se samfundet som en social helhed alene ud fra de geografiske eller juridiske grænser som f.eks. byen eller sognet. I stedet opstillede han begrebet "aktivitetsfelter" defineret som "den rumsligt bestämbara sammenfattningen av den soci-

ala aktivitet, vilken karakteriserar människorna inom en viss grupp eller som förbinder individerna inom olika grupper med varandra”.¹⁰ Dermed flyttede Börje Hanssen sine analyser over til en bestemmelse af de menneskelige relationer og menneskers relationer til de kulturfænomener, som de omgiver sig med. Det er relationer, der ikke nødvendigvis følger de juridiske eller geografiske grænser, hvormed han i realiteten brød med den snævre lokalsamfundsstudie. Undersøgelsens opmærksomhed sættes i stedet i forhold til det geografiske rum, som individerne fylder ud i kraft af sin væren og handlen.

Et godt eksempel på denne i dag næsten selvfølgelige konstatering, er de studeproducerende egne i Nørrejylland. Her giver det ikke større mening at holde lokalhistorien inden for sognets snævre grænser¹¹. For at komme rundt om den etablerede opfattelse af det “mørke” Jylland og de “sorte” jyder foretog Johannes Møllgaard i en mindre artikel en analyse af den jyske studehandel fra middelalderen og op til midten af 1800-tallet med udgangspunkt i Wallersteins center-periferisystem¹². Jylland blev i senmiddelalderen inddraget i det moderne og spirende verdenssystem, som leverandør af stude til de store økonomiske magtcentre i Nederlandene. På basis af de naturgivne ressourcer specialiserede nord- og vestjyderne sig i studeopdræt for at klare sig i konkurrencen med Europas øvrige periferiområder. Centralt i den stærkt specialiserede produktion stod en omfattende handel med stude internt bønderne imellem, mellem bønderne og adelen i Jylland og eksternt med købmændene på de store markeder i Wedel og senere Husum.

Resultatet af denne proces blev økonomisk og produktionsmæssigt et landbrug, der var rettet imod studeproduktion, bl.a. med en stor vægt på dyrkning af havre til kreaturerne. Kulturelt fik Jylland en bondekultur, der på afgørende vis adskilte sig fra den sjællandske. Den omfangsrige kreaturhandel, der var en nødvendig del af kvægproduktionen, gav med Møllgaards ord “jyderne deres vigtigste kulturelle særpræg. Den førte til mindre solidaritet, større individualisme og større foretagsomhed”¹³. På disse og en række andre kulturelle træk skilte den jyske bonde sig ud fra sine sjællandske standsfæller. I Jylland blev den ansete bonde lig med den succesrige handelsbonde¹⁴. Det er klart, at skal man skrive sognehistorie i de studeproducerende egne, så må man nødvendigvis følge studeproducerne og studeprangerne uden for sognegrænserne ad studevejene til Slesvig og Holsten¹⁵.

Aktivitetstelterne har dog ikke alene relevans i forhold til forbindelser uden for lokalsamfundet. Målet må ideelt set være at blotlægge de forskellige typer af aktivitetstelter i lokalsamfundet og efterfølgende udrede deres indhold. Aktivitetstelternes

9. Hanssen, Börje: “Österlen. Allmoges, köpstadfolk og kultursammanhang vid slutet av 1700-tallet i syd-östra Skåne”, Stockholm 1952. Hanssen, Börje: “Methodological Remarks on Sociological History” i *Acta Sociologica* 12, 1969 No 4, s. 224-231. Hanssen, Börje: “Metodiske synspunkter på studiet af lokalsamfundet” i: *Det danske historikermøde 1973*, Kbh. 1975, s. 103-133.

10. Hanssen, Börje (1952), s. 410.

11. Hvor gør det iøvrigt det? Palle O. Christiansen har leveret et ganske godt eksempel på det “traditionelle” sjællandske bondesamfunds vidtstrakte forbindelser i og uden for landets grænser. Palle O. Christiansen: “International Consumption Patterns in Peasant Households. A Danish Eighteenth-century Example” i: Jens Chr. V. Johansen m.fl. (red): *Clashes of cultures. Essays in Honour of Niels Steensgaard*, Odense 1992. Jørgen Mikkelson: “Sjællandske markeder 1775-1800” i: *Historie* 1994, s. 1-39.

12. Johannes Møllgaard: “Det ‘mørke’ Jylland og ‘verdensmarkedet’” i: *Folk og Kultur* 1988, s. 61-99.

13. sst., s. 94.

14. Et godt eksempel er Niels Buch Breinholt, hvis erindringer for nyligt er udgivet. Ellen Damgaard og Esben Graugaard: *“Niels Buch Breinholt. Vestjyde og verdensmand”*, Holstebro 1994. Mere upåagtet er desværre M. Bjerre og H.P. Hansen: *“Bonde og Handelsmand”*, Kbh. 1948.
15. Meget karakteristisk for studehandelen var forbindelserne sønden ikke alene økonomiske. Studehandleren Niels Buch Breinholdt giftede sig således med Anna Knudsen, en datter af den kendte landstingsmand, nationalpolitiker og bl.a. medstifter af Rødding Højskole, Knud Lausten Knudsen på Visby Hede-gård og Trøjborg i Visby sogn. Uinteressant er det i den forbindelse heller ikke, at den unge fremadstræbende Frederik Høyberg fra Vestslesvig i kraft af sit venskab med Knud Knudsen og sine “trofaste” venner Breinholts på Vandborg Vestergård i 1866 fik en plads hos Niels Breinholdt på Spøtrup og siden på Vandborg Vestergård. Frederik Høyberg: *“Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedberedømmets tid”*, Aabenraa 1964. s. 62-68. Ellen Damgaard (1994), s. 311-315.
16. En god kortlægning af de sociale relationer er foretaget af Poul Balle Petersen på basis af Helene Didriksens dagbog. Poul Balle-Petersen: *“Gården, slægten og naboerne” i: Folk og kultur 1980*, s. 106-150.

indbyrdes relationer inden for lokalsamfundet kan være yderst forskellige¹⁶. Hele “Österlen” kan således betragtes som et stort anlagt forsøg på at optrevle de forskellige aktivitetsfelter – de agrare og urbane – og beskrive deres indhold. Börje Hanssens aktivitetsfelter er et – men ikke nødvendigvis det eneste – teoretisk bud på en lokalhistorie, der ikke gør lokalhistorien til en passiv refleksion på den “generelle” samfundsudvikling. Den er efter min klare opfattelse et kvalificeret bud på en lokalhistorie, der giver lokalsamfundet en personlighed, der adskiller sig fra andre lokalsamfund. Vi slipper for de mange lokalhistorier, der starter med en længere udredning af det danske samfund i 1800-tallet for at slutte af med en – ofte kortere – beskrivelse af “Lille afkrog” i denne periode. Den skabelon kan man bruge på alle landets ca. 1300 sognekommuner, men individualiteten forsvinder.

Dan Turells allerede klassiske bog “Vangede billeder” er i den sammenhæng ganske interessant. Dan Turell var nemlig udmærket klar over, at til en ordentlig bog om Vangede, hører også et afsnit om Vangedes historie.

“... Gentoftes historie er ikke Vangedes historie. Lige fra middelalderen og måske længe før har Gentofte og Vangede været to selvstændige landsbyer der lå omkring Gentofte Sø på hver sin side af søen, sådan at søen dengang skilte dem som Lyngbyvejen lige ud for søen siden har gjort det. Allerede fra de ældste tider var der forskel på landsbyerne, de tre landsbyer der var i Gjentoftes Sogn: Gjentoftes, Ordrup og Wangede.

Gjentoftes var den største, den der havde kirken og kroen og senere skolen, den første landsbyskole. I Gjentoftes boede præsten og degnen.

Ordrup var den mindste landsby, og den fornemste. I Ordrup boede herremanden, grev Bernstorff, for hvem alle egnens bønder var hovbønder.

Måske har de fattigste allerede dengang boet i Vangede. Måske har der allerede dengang været et vist fjendskab, i hvert fald et modsætningsforhold, imellem byerne. Sikkert er det, at forholdet var nøjagtigt som det er i dag mellem samme tre områder: Herremanden i Ordrup, hvor boss’erne nu bor, bankerne og gymnasierne og underboss’erne i Gentofte, den ny herremands nye ridefogder – og arbejderne, nu som altid arbejderne (arbajerne med tryk på bajer, ha ha) i Vangede”.

Dan Turell er som altid omstridt. Nogle vil finde, at hans klassedeling ikke holder. Andre vil måske hævde, at der snarere er tale om litteratur og ikke historie, men jeg vil hævde, at han ved at lægge vægt på forskellene mellem de tre landsbyer når længere i sin lokalhistorie end de fleste historikere, amatører som professionelle. Vangede er ikke Ordrup, Vangede er ikke

Gentofte og i løbet af bogen bliver vi klar over, hvorfor Vangede hverken er Ordrup eller Gentofte. Det som gør Vangede til Vangede og ikke blot til endnu et tilfældigt sogn i provinsen. Netop ved at holde Vangede op imod Gentofte og Ordrup, er Dan Turell i stand til at give en levende skildring af Vangede, som er de færreste sognehistorier forundt¹⁷. Dan Turell når på mange punkter væsentligt længere i sin skildring af Vangede end jeg har oplevet i hovedparten af den "seriøse" lokalhistoriske litteratur jeg gennem årene har læst, og faktisk burde "Vangede billeder" som Erslevs "historisk teknik" være pligtlæsning ved historiefaget på landets universiteter.

Det er netop nogle af disse kvaliteter vi finder i Esben Graugaard og Rigmor Lillelunds bog om Naur Sogn fra 1600-1990 uden sammenligning i øvrigt. Det er en langsom og systematisk optevling af sognet fra bunden. Fra det naturgivne grundlag for livet i sognet over en beskrivelse af den alt afgørende produktionsenhed, gården og livet på denne, til livets øvrige men mere sekundære forhold. Hele vejen eksemplificeres og krydres udsagnene med historiske aktører og begivenheder. Prisen for denne struktur er en langt større arbejdsindsats end der normalt lægges for dagen, når der skrives sognehistorie på basis af "den generelle samfundsudvikling". Heri ligger muligvis en af forklaringerne på, at den så sjældent benyttes. Som Esben Graugaard selv har udtalt, startede de med at udarbejde et omfattende ejendomsregister og slægtstavler. Et slidsomt arbejde, som de fleste professionelle lokalhistorikere normalt afholder sig fra, men de mest interessante udsagn om Naur sogn finder man rent faktisk i bogens slægtstavler og ejendomsregistre¹⁸.

"Slægt skal følge slægters gang..."

Proklamationer koster sjældent noget. Visse tidsskrifter har det med at skifte teori med stadig hyppigere intervaller uden det sætter sig væsentlige spor i forskningen. Skal vi anvende aktivitetsfelter og netværksanalyser i den lokalhistoriske forskning, er det samtidig nødvendigt at anvise en vej til at bruge og ikke mindst finde dem, ellers ender vi med endnu et stort udråbstegn i den lokalhistoriske forskning.

Jeg har allerede peget på slægtsforskningen. Alene en oprulning af slægtskabsforbindelserne i det gamle bondesamfund gør det muligt at blotlægge en række af de vigtigste aktivitetsfelter i lokalsamfundet. I Sdr. Bjert sogn syd for Kolding er det således muligt at påvise en nær sammenhæng mellem de enkelte medlemmers placering i slægten og deres medlemskab af sognerådet. Når Michel Uldall Juhl på Agtrupgård (12 td. htk.) sad som

17. Med den stærke brug af dikotomier er Dan Turell næsten strukturel i sin tilgang til Vangede.

18. Feks. på side 62.

19. V. Uldall Juhl: "Fire gamle slægter fra Bjert sogn", Kolding 1942.

Folketællingen 1901, Sdr. Bjert sogn. Realregister til skøde- og panteprotokoller for Sdr. Bjert sogn.

Ågtrupskov skole

formand for Sdr. Bjert sogneråd fra 1881 til 1904 hænger det utvivlsomt sammen med, at han var i familie med stort set alle på de store proprietærgårde i Sdr. Bjert. Faderen Niels M. Uldall Juhl, der sad i sognerådet fra 1875 og frem til sønnen M.U. Juhl indtrådte i sognerådet som dets formand, var født på Juhlsminde (som gik i arv til broderen). Bedsteforældrene på faderens side var født på henholdsvis Binderupgård (23 td. htk.) og Kellerup (21 td. htk.). Moderen var født på Bjærtgård (11 td. htk.). Via denne slægtsforbindelse var han endvidere i familie med Lind på Skartvedgård (13 td. htk.), familien Juhl på Trøjsel (16 td. htk.), Bramsen på Elskager (11 td. htk.) og Dahlmann på Dahlmannsminde (12 td. htk.)¹⁹. Valget i 1905 betød i den henseende et systemskifte i sognerådet, idet M.U. Juhl ved valget trådte ud af sognerådet uden at Ågtrupgård ved denne lejlighed blev repræsenteret i sognerådet af næste generation. I den forbindelse er det formentlig ikke uden betydning for familiens direkte lokalpolitiske indflydelse, at seks af M.U. Juhls ialt otte børn giftede sig med personer uden for sognet mens de sidste to forblev ugifte.

Jeg hævder ikke, at M.U. Juhls slægtskabsforbindelser var årsagen til hans position som formand for Sdr. Bjert sogneråd i over 20 år. Derimod vil jeg hævde, at proprietærstandens slægtskabsforbindelser og lokalpolitik i sognet tilsyneladende var vævet sammen i et aktivitetsfelt, hvor de to aspekter ikke kan

adskilles. Det er formentlig også i dette aktivitetsfelt, at man skal finde forklaringen på den Indre Missionske vækkelses eksplosive udbrud i 1889 og dens helt specielle "milde" karakter²⁰. En nærmere undersøgelse vil formentlig kunne tilføje en række kulturelementer, der som partikler i et magnetfelt indgår i dette aktivitetsfelt, som udgøres af proprietærstanden i sognet. Nina Fabricius påpegede i 1991 den store rolle gården og slægten og frem for alt slægtens videreførelse på gården, spiller for proprietærerne på egnen mellem Kolding og Haderslev: "Den nye generation skal overtage bedstefaderens navn og senere, når tiden er inde, også hans gård"²¹. Selv har jeg i forbindelse med et interview i Kolding kunnet konstatere, hvorledes en proprietær uden opslag kunne udrede slægten fire generationer tilbage. Med det ovenstående in mente, får proprietærernes opfattelse af det gode liv unægteligt et andet mere vidtrækkende perspektiv.

At slægtshistorie rummer et stort potentiale for den lokalhistoriske forskning fik jeg bekræftet, da jeg i slutningen af 1980'erne havde lejlighed til at høre slægtsforskeren Gregers Hansen fortælle, hvorledes hans slægtshistorie havde afsløret tætte forbindelser mellem købmænd og præster på Lolland. Som med eksemplet fra Sdr. Bjert understreger det med al tydelighed, at slægtshistorie ikke alene er synonym med en stor brugergruppe på arkiverne, men tillige en uundværlig og integreret del af al lokalhistorisk forskning.

Staten og lokalsamfundet

Selv om en blotlæggelse af famlieforbindelser eller med antropologernes udtryk "slægtskabssystemer" mange steder har store og hidtil uudnyttede muligheder, så er det langt fra den eneste måde til at udrede aktivitetsfelterne i lokalsamfundet. Det gælder ikke mindst for den nyeste tid, hvor de gamle gårdmandsslægter med afviklingen af landbrugssamfundet har mistet deres gamle positioner i sognekommunen. Her må der gås andre veje. Murbrækkeren er her staten og de lokale statsinstitutioner.

Staten har, siden den for alvor etablerede sig med monopol på organiseret vold, haft et problematisk forhold til lokalsamfundet. Inden for antropologien er eksemplerne talrige og næsten helt klassiske om forholdet mellem staten og lokalsamfundet²². Dybest set er de mange eksempler tillige udtryk for strukturfunctionalismens problemer med at forklare social forandring, men med denne tilgang fratager man uvilkårligt lokalsamfundet en egendynamik²³. Lokalsamfundet opfattes som en statisk enhed, der opnår forandring i kraft af statens tilsigtede eller utilsigtede påvirkning. Vigtigere i denne sammen-

20. Anne-Lise Schou: "Indre Mission og den lokale basisorganisering", upl. prisopgave ved Aarhus Universitet 1981. Hans Bengaard m.fl. (red): "Vækkelse og liv i Sdr. Bjert 1889-1989" Kolding 1989.

21. Nina Fabricius: "Livet på de store gårde" i: *Sønderjysk Månedsskrift* 1991, s.169-180.

22. Nogle af de nyere danske eksempler er bl.a.

Thomas Højrup: "Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering", Kbh. 1983. Palle O. Christiansen: "En livsform på tvangsauktion", Kbh. 1983. Holger Rasmussen: "Limfjordsfiskeriet før 1825. Sædvane og centraldirigering", Kbh. 1968.

23. Om denne problematik se Siemens Jarle: "Den radikale retning i u-landsstudierne og dens tolkning av afrikansk historie" i: *Norsk Historisk Tidsskrift*, nr. 4, 1977, s. 365-397.

hæng er det imidlertid, at staten og dens lokale institutioner bevidst eller uintenderet påvirker lokalsamfundet. Uanset centraladministrationens ønsker, så er dens akilleshæl, at den i sin ageren er nødsaget til at tilgodese en lang række – ofte – modstridende interesser. Landbrugets snævre økonomiske interesser er ikke umiddelbart forenelige med byinteressers krav om rekreative områder i det åbne land. Økonomien og kulturen inden for fiskeriet er ikke forenelige med kravet om en regulering af det “frie” fiskerierhverv.

Dertil kommer egalitetsprincippet i lovgivningen og administrationen. Borgerne og de enkelte lokalsamfund er lige overfor loven og dens udøvelse. Tilsvarende gælder på det politiske niveau, hvor borgerne og de enkelte områder skal stilles lige og behandles ens af staten. Får hovedstadsområdet en Øresundsbro eller en kulturby, skal der tilføres midler til provinsen i form af nye vejprojekter eller nye kulturtiltag. Dermed kommer staten uvilkårligt til at optræde som den berømte elefant i den ligeså berømte glasbutik over for de enkelte befolkningsgrupper og lokalsamfund. Det vækker ikke alene modsigelser og konflikter i lokalsamfundet, det sætter også sine spor mellem statens forskellige institutioner og de berørte lokalsamfund, hvad der giver en unik mulighed for at komme tættere på lokalsamfundet.

De gode, de onde og dem fra Agtrupskov

I det følgende skal vi se nærmere på et konkret eksempel hentet fra mine egne undersøgelser af Sdr. Bjert sognekommune, lige syd for Kolding, som i den henseende er ganske illustrativ. Udgangspunkt for mine undersøgelser var for det første de meget store sociale skel, der har præget sognet, som de øvrige sogne mellem Kolding og Haderslev fra slutningen af middelalderen og langt op i dette århundrede. En lille gruppe af velstående, konservative proprietærer, sad således på en ganske betydelig del af sognets landbrugsjord.

For det andet en vending om sognet og dets beboere, som flere gange dukkede op under mine interviews i Sdr. Bjert by: “De gode, de onde og dem fra Agtrupskov”. Vendingen tyder i alt fald på, at dem fra Sdr. Bjert by har oplevet sig som anderledes end dem fra Agtrup og Agtrupskov. Først og fremmest gik skellet mellem Agtrupskov og de andre. Det kom ikke mindst til udtryk i forbindelse med den stærke indre missionske vækkelse i Sdr. Bjert i 1889. Mens sognepræsten Carl Wied med sin prædiken den 3. februar 1889 om det skib, hvori Herren bringer menneskesjælene frelst i havn, med ét skabte en stærk Indre Missionsk vækkelse i sognet, så havde den indre missionske be-

vægelse langt vanskeligere kår hos de “ugudelige” i Agtrupskov²⁴. Håbefuldt skrev Carl Wied til sin svigerfar kort tid efter vækkelsen: “Saa er Sognet jo, naar undtages Agtrupskov, hvorhen Bevægelsen endnu ikke har strakt sig videre, næsten en stor Familie...”²⁵. Selv om det lykkedes pastor Wied i samarbejde med lærer Uldall Jensen, Agtrupskov skole, at skabe en mindre vækkelse i Agtrupskov i 1896, så vidner Uldall Jensens egne udtalelser i 1926 om, at tilslutningen og begejstringen i Agtrupskov var stærkt begrænset. Vækkelsen fik aldrig den succes i Agtrupskov, som i den øvrige del af sognet, hvor 80-90% var med i Indre Missions arbejde²⁶. I stedet fik Agtrupskov et mindre, grundtvigiansk miljø, der med sognets øvrige grundtvigianere i 1907 opførte forsamlingshuset “Sønderjylland” i Agtrup. Grundtvigianerne blev aldrig nogen stærk gruppe i sognet, men var “snarere en samlet manifestation af de andre” i sognet²⁷.

Tabel 1. Jordfordelingen i Sdr. Bjert i 1885²⁸

gårde/husmandsteder		størrelse	i alt		andel af landbrugsjorden%
Antal	andel %	td. htk.	td. htk.	%	
3	2.2	20-	71	13.7	13.7
7	5.1	12-20	99	19.0	19.0
9	6.6	8-12	86	16.5	16.5
19	13.9	4-8	103	19.8	19.8
48	35.0	1-4	110	21.2	21.2
51	37.2	-1	51	9.8	9.8
husmandslodder					
137	100.0		520	100.0	100.0

En skolestrid

Længe havde jeg en række brudstykker af forholdet mellem Agtrupskov, det lille samfund i sognets udkant ved Agtrup Vig og den øvrige del, men var det jovialt drilleri, eller bundede udsagnet i reelle økonomiske, sociale, politiske og kulturelle forhold i sognet. Gennembruddet kom, da jeg ved en tilfældighed fandt sagsakterne vedrørende opførelsen af Agtrupskov skole i 1859 i Haderslev amtsarkiv²⁹.

I modsætning til, hvad man kunne forvente, kom anledning til oprettelsen af Agtrupskov skole ikke fra beboerne, men fra kirkevisitatorerne. Skolerne i hertugdømmerne var underlagt et

24. Anne-Lise Schou Pedersen (1981), s. 170.
Anne-Lise Schou: "Vækkelsen i Sdr. Bjert" i: Hans Bengaard m.fl. (red): *Vækkelse og -liv i Sdr. Bjert 1889-1989*, Kolding 1989, s. 7-35
25. Anne-Lise Schou: "Vækkelsen i Sdr. Bjert" i: Hans Bengaard m.fl. (red): *Vækkelse og -liv i Sdr. Bjert 1889-1989*, Kolding 1989, s. 20.
26. At vækkelsen i Agtrupskov langt fra kunne måle sig med vækkelsen i den øvrige del af sognet giver Uldall Jensen noget afdæmpede udtalelser et tydeligt vidnesbyrd om: "Vækkelsen naaede da ogsaa ned til Agtrupskov, den nordligste Del af Sognet ved Kolding Fjord, og her kom da ogsaa flere Familier med" og senere "Der kom ikke mange med fra Agtrupskov i 1889, men i 1896 var der en ikke saa lille Vækkelse". Lærer Uldall Jensen: "Omkring Vækkelsen i Sønder Bjært" i: *De Gamles Julebog 1926*, s. 26f. Anne-Lise Schou (1989), s. 32.
27. Anne-Lise Schou (1989), s. 33f.
28. Anne-Lise Schou Pedersen (1981), s. 19.
29. Landsarkivet i Aabenraa. Haderslev amt. Nr. 1361. Kirkevisitationssager. Bjert sogn II 1784-1864. Kim Furdal: "En skolestid i Sdr. Bjert sogn" i: *Kolddingbogen 1991*, s. 37-44.

tilsyn af kirkevisitatorerne bestående af amtmanden og provsten for det pågældende provsti. Sagen startede 17 år tidligere, da kirkevisitatorerne i 1842 aflagde sognets to skoler i henholdsvis Sdr. Bjert og Agtrup et besøg. Forholdene var langt fra tilfredsstillende med for få lærere til alt for mange børn. Det fik kirkevisitatorerne til at anmode skoleforstanderne om et forslag til løsning af problemerne. Skoleforstanderne forhastede sig ikke, men tog sig god tid til at finde en løsning, hvad der fik sognepræsten til underdanigt at præcisere over for kirkevisitatorerne, at han ved flere lejligheder havde bedt skoleforstanderne finde en løsning for de to skoler. Sagen endte foreløbigt med, at beboerne i sognet ved et møde i december 1842 besluttede at oprette to skoleklasser i Agtrup. Samtidig skulle skolebygningen udvides med 4 nye fag og en andenlærer ansættes til at forestå undervisningen i den ene klasse. Det var ikke for tidligt. Antallet af skoleelever var i 1842 så højt, at skolelæreren måtte dele eleverne og undervise klassen i to afdelinger.

I 1856 var problemet igen akut. Som 14 år tidligere kom initiativet fra kirkevisitatorerne, der holdt generalvisitation i sognet. Kirkevisitatorerne noterede ved denne lejlighed, at skolen i Agtrup havde 187 elever fordelt på 2 klasser, som blev undervist af førstelæreren og en præparant. Sagen gik herefter videre via biskoppen til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, som i sommeren 1857 forespurgte kirkevisitatorerne, om det ikke var nødvendigt at ansætte en andenlærer ved Agtrup skole. Om trent samtidig bad sognepræsten Andreas Pedersen kirkevisitatorerne om at løse sognets problemer med det store børnetal. Dermed var skoleproblemet i Agtrup skoledistrikt for alvor bragt ind i den lokalpolitiske diskussion.

Sognepræsten, skoleforstanderne og førstelærer Toft ved Agtrup skole sammenkaldte, som der var tradition for i Sdr. Bjert sogn, beboerne i Agstrup skoledistrikt til et møde, hvor der skulle tages stilling til, hvorvidt man enten skulle oprette et skoledistrikt i Agtrupskov med egen skole eller ansætte en andenlærer ved Agtrup skole. I forbindelse med mødeindkaldelsen cirkulerede et "cirkulære", hvor beboerne kunne stemme om de to forslag. Underskrifterne på cirkulæret viste en overvejende tilslutning til tanken om et nyt skoledistrikt i Agtrupskov. Mindretallet, der tydeligvis ikke var begejstret for tanken, forlangte og fik arrangeret endnu et møde på Agtrup skole, hvor alle beboerne deltog. Det skete dog først efter, at præsten i efteråret 1857 havde sendt en tredje mødeindkaldelse ud med en påtegning om, at de, der ikke mødte op, måtte finde sig i, hvad der blev besluttet.

På mødet havde stemningen i skolesagen vendt sig imod opførelsen af en skole i Agtrupskov. Mødets flertal konstaterede,

at beboerne i Agtrupskov ikke havde råd til en selvstændig skole, da skoledistriktet kun udgjorde knap 4 plove jord, og de fleste familier i skoledistriktet kun havde lidt eller slet ingen jord. I stedet ønskede flertallet, at der blev ansat en andenlærer ved Agtrup skole. Samtidig fik beboerne i Agtrupskov i utvetydige vendinger besked om, at de ikke skulle regne med større støtte til køb af skolejord og opførelse af en skolebygning end deres 4 plove land berettigede dem til. Således ifølge mødereferatet, som karakteristisk nok blev underskrevet af seks repræsentanter fra Agtrup og Skartved, hvorimod de tre repræsentanter fra Agtrupskov undlod at underskrive. Beboerne i Agtrupskov stod dermed alene i sognet med deres ønske om en skole i Agtrupskov.

Dermed var sagen ikke afsluttet. Referatet blev sendt til kirkevisitatorerne, der ønskede oplysninger om beboerne og ejendomsforholdene i Agtrupskov. Meget betegnende kunne præsten i slutningen af 1857 fortælle, at beboerne alene ville være ude af stand til at betale udgifterne ved driften af skolen, skolelærernes løn, brødkorn, vinterfoder til skolelærerens to køer og to får, betale skatter, udgifter til skolens vedligeholdelse osv. Endvidere mente han heller ikke, at beboerne havde evner til at bearbejde skolejorden forsvarligt. Det sidste var ikke uvæsentligt, da en betydelig del af skolelærerens løn bestod i driften af skolelærerens embedsjord.

Tydligere kunne Agtrupskovs sociale placering i Sdr. Bjert næppe beskrives. Imidlertid var sognepræstens svar ikke nok for skoleforstanderne i Agtrup, som sendte endnu en redegørelse til kirkevisitatorerne, som fulgte op, hvor sognepræsten slap. Beboerne havde ifølge skoleforstanderne hverken evner til at opføre skolen endsige afholde de årlige udgifter. For at understøtte deres argumenter vedlagde skoleforstanderne et regnskab over udgifterne ved opførelsen og driften af skolen. Ifølge dette regnskab ville opførelsen af skolen koste ca. 4.000 Rdl., og set i lyset af beboernes skatteevne i Agtrupskov var projektet urealistisk. De høje skoleudgifter skræmte imidlertid hverken beboerne i Agtrupskov, endsige kirkevisitatorerne, der i stedet pålagde skoleforstanderne at opføre en ny skole i Agtrupskov.

Dermed kunne planlægningen og opførelsen af skolen begynde. Allerede i februar 1858 kunne præsten meddele, at skolen ville komme til at ligge "højt, tørt og meget smukt", men ikke mindst på et centralt sted i Agtrupskov. Af ukendte årsager trak starten på byggeriet ud og i maj 1858 måtte den ny skoleforstander for Agtrupskov skoledistrikt bede kirkevisitatorerne om en ny befaling til at starte skolebyggeriet. Til trods for disse forhindringer blev skolen færdig i løbet af sommeren 1858 og skolen kom formentlig i gang i løbet af efteråret 1858.

Opførelsen af skolen i Agtrupskov bilagde imidlertid ikke skolestriden mellem beboerne i Agtrupskov og den øvrige del af Sdr. Bjert sogn. I 1860 brød den ud påny. Denne gang drejede sagen sig om kådernes (husmændenes) betaling til opførelsen og vedligeholdelsen af skolen. Kådnerne mente, at skoleforstanderne pålagde dem for høje bidrag i forhold til gårdmændene. Utilfredsheden førte til, at kådnerne i januar 1860 bad kirkevisitatorerne om en mere retfærdig ligning mellem dem og gårdmændene. Da dette ikke hjalp, begyndte kådnerne hver for sig at anmode kirkevisitatorerne om fritagelse eller nedsættelse af udgifterne til skolen. I et enkelt tilfælde kunne præsten og skoleforstanderne ikke afvise klagen. Den 1. februar 1861 indsendte kådner Jep Jepsen en klage over, at han og de øvrige kådnerne skulle betale til skolens opførelse, når kådnerne ifølge skoleloregulativet fra 1830 udtrykkeligt var fritaget for at betale disse udgifter. Klagen tvang præsten og skoleforstanderne til at redegøre for disse forhold og dermed blev der ikke alene oprullet en række forhold omkring Agtrupskov skole, men også omkring kådnernes spegede situation i Agtrupskov.

Dem fra Agtrupskov

Baggrunden for konflikterne skal findes i den befolkningstilvækst, som fandt sted i Sdr. Bjert i første halvdel af 1800-tallet. Fra 792 indbyggere i 1803 voksede befolkningen til 1.563 i 1855. Den tilvækst kunne kun vanskeligt opsuges i den eksisterende bebyggelse i den centrale del af Sdr. Bjert – Agtrup, Skartved, Sdr. Bjert og Binderup. Her sad proprietærene på den overvejende del af den gode og fede muldjord. Derimod spillede den fjernt beliggende jord i Agtrupskov og Binderup Strand kun en marginal rolle for driften af proprietærgårdene. Fra at være et udkantsområde i begyndelsen af 1800-tallet, opstod der i løbet af 30 år en koloni af kådner og mindre landbrug i Agtrupskov og Binderup Strand. I 1857 oplyste sognepræsten således, at der i Agtrupskov boede 13 lodsejere, “som vel kaldes gaardmænd” men som ikke ejede mere end 121 td. htk tilsammen. Det var ca. 9 td. htk. marginaljord pr lodsejer, næppe noget der kunne imponere en sognepræst i et sogn med 10 gårde på over 12 td. htk., hvoraf flere var på over 20 td. htk! Agtrupskov var efter sognepræstens opfattelse tydeligvis ikke et sted, hvor der boede rigtige gårdmænd, kun “lodsejere”. Endvidere var der 37 kådnersteder med tilsammen 48 td. htk. og fire inderster.

Tabel 2. Kvæghold i Sdr. Bjert fordelt efter landsby og kvægholdets størrelse ved kreaturtællingen i 1871.

landsby	0-2 stk. kvæg pr. hushold			3-9 stk. kvæg pr. hushold			10- stk. kvæg pr. hushold		
	antal hushold	antal kvæg	kvæg pr. hushold	antal hushold	antal kvæg	kvæg pr. hushold	antal hushold	antal kvæg	kvæg pr. hushold
Agtrupskov	42	54	1.3	9	42	4.7	13	180	13.8
Agtrup	59	54	0.9	11	47	4.3	14	295	21.1
Binderup	21	20	1.0	12	42	3.5	8	380	47.5
Bjert	35	28	0.8	10	42	4.2	13	338	26.0
Skartved	7	6	0.9	1	4	4.0	9	210	23.3

Sognepræstens vurderinger blev på smukkeste vis bekræftet 14 år efter, da man i 1871 foretog en kreaturtælling. Ser man på de gårde med ti eller flere stykker hornkvæg, så havde de "store" gårde i Agtrupskov langt mindre kvæghold end i den øvrige del af sognet. Stærkest er kontrasten mellem Agtrupskov med 13.8 stykker kvæg på hushold og Binderup med 47.5 stykker kvæg pr. hushold. Til gengæld havde de mindre gårde og husmandssteder i Agtrupskov gennemsnitligt et lidt større kvæghold end i resten af sognet. Her spillede det formentlig en rolle, at de mindre gårde og husmandssteder havde bedre græsningsmuligheder i Agtrupskov.

Folketællingen i 1845 tegner et godt billede af beboerne i Agtrupskov. Det var for flertallets vedkommende småkårsfolk, der ikke levede af deres jordlod alene. Kun 11 af Agtrupskovs 44 familier betegnede sig selv som gårdmænd, men det var som præsten rigtigt konstaterede, ikke gårdmænd af samme kaliber som i den øvrige del af sognet. Gårdene var typisk på 1-3 td. htk.. Det afspejler sig også tydeligt i antallet af tjenestefolk på gårdene eller rettere manglen på samme. Hos de 11 gårdmandsfamilier var der samlet beskæftiget 11 karle og piger eller gennemsnitligt 1 person pr. gård. Det skal sammenholdes med f.eks. Bjærtgård i Sdr. Bjert by, der på samme tidspunkt havde 4 tjenestefolk. Senere blev denne forskel mere udpræget. Ved folketællingen i 1901 havde Binderupgård således en tjenestekarl, seks tjenestepiger og en lærerinde til at undervise de seks børn. Når der ikke var flere tjenestefolk på gårdene i Agtrupskov hænger det sammen med, at de hovedsagelig blev drevet af familien. Gårdene i Agtrupskov var derfor også i modsætning til proprietærgårdene præget af mange ældre hjemmeboende børn. Det var tilfældet på Jacob Hansens gård, hvor de otte ugifte børn i alderen fra 14 til 30 år var hjemmeboende. På proprietærgårdene kom børnene i lære på en stor gård eller en

herregård, meget ofte på Fyn, som området i kraft af studehandelen gennem tiderne har haft tæt kontakt med³⁰.

Tabel 3. Den erhvervsmæssige fordeling i Agtrupskov 1845³¹

Gårdmænd	11 familier
Kådnere	8 familier
Håndværkere	6 familier
Fiskere	2 familier
Daglejere	14 familier
Aftægt	3 familier
I alt	44 familier

De få gårde i Agtrupskov, som i 1845 beskæftigede fremmed arbejdskraft, er da også karakteriseret ved, at familien ikke alene kunne levere den nødvendige arbejdskraft til at drive gården. Et karakteristisk eksempel er enken Mette Kathrine Jensen, der måtte have en karl og to tjenestepiger til at drive gården.

Foruden de 11 gårde fandtes der 16 kådnersteder. Det var imidlertid kun de otte, som var i stand til at leve af jorden. Resten supplerede deres udkomme med andet arbejde. To familier levede af fiskeri i Kolding Fjord og Lillebælt. Andre som træskomager Jørgen Nielsen Degn ernærede sig ved at udnytte ressourcerne i Agtrupskov. Det var han ikke alene om. Agtrupskov ernærede på dette tidspunkt to træskomagere. En anden mulighed var, som Jørgen Jørgensen, at ernære sig som kurvemager. Materialerne til kurvene, pil, siv og halm, kunne ligeledes hentes i Agtrupskov. Kombinationen af en lille jordlod, skoven og vandet gjorde det muligt for en gruppe mennesker at ernære sig på et område, som i den resterende del af sognet blev betragtet som et udkantsområde.

Den største gruppe i Agtrupskov var imidlertid de for storlandbruget så uundværlige daglejere. 14 familier i Agtrupskov hentede deres udkomme på gårdene i den centrale del af Sdr. Bjert sogn. I det meste af året kunne proprietærene klare sig med de faste tjenestefolk, men i høsten måtte der hentes hjælp udefra i form af daglejere. På Bjærtgård havde man i 1870 tre tjenestefolk og to tjenestepiger, men i høsten fra slutningen af august til begyndelsen af september var det nødvendigt midlertidigt at ansætte yderligere to mand og en kone til at klare høstarbejdet. På tilsvarende vis skulle der bruges to ekstra mand, når Bjærtgårds marker skulle pløjes og sås i midten af april måned. Ganske vist var der tale om daglejere, men ofte havde de et fast tilknytningsforhold til en bestemt gård. Det var

30. Nina Fabricius: "Livet på de store gårde" i: *Sønderjysk Månedsskrift* 1991, s.169-180.

31. *Folketællingen 1845*.

f.eks. tilfældet for Peter og Jens Væver, begge fra Agtrupskov, der i en årrække havde fast arbejde på Bjærtgård i 1870'erne, når der var brug for ekstra arbejdskraft. Agtrupskov var ikke en selvstændig enklave i Sdr. Bjert sogn. Mange familier var stærkt afhængige af de indtægter, som arbejdet på gårdene kunne give.

Det var dog ikke alene husholdet og kreaturholdet, der adskilte gårdene i Agtrupskov fra proprietærgårdene i den øvrige del af sognet. Undersøger man gårdenes gældsætning og gældsforholdene, optræder der også nogle slående forskelle. Ser vi bort fra Elskager i Sdr. Bjert by, som var selvfinansierende helt frem til 1891, så er det karakteristisk, at proprietærgårdene fra starten af landbrugskrisen i slutningen af 1870 og frem til 1920'erne optog ganske betragtelige lån. Så store lån kunne normalt ikke hentes inden for sognet, men måtte fremskaffes på anden vis.

Tabel 4. Tinglyste lån på Binderupgård, Binderup, Sdr. Bjert sogn.

kreditor	lånets størrelse	tinglyst	udslettet
Sidsel Peters	47 rdl.	1.10 1814	13.4 1871
Peter H. Uldall	600 rdl.	1.10 1814	
Troels H. Uldall	919 rdl.	1.10 1814	
Peter H. Røg	640 rdl.	4.8 1864	13,4 1871
Frk. Anna Simonsen, Gradau ved Magleburg	14.000 kr.	29.7 1875	11.3 1880
Livsforsikrings- og Forsørgelsesselskabet af 1871	70.000 kr	14.3 1880	19.10 1895
do	20.000 kr	8.9 1881	19.12 1895
Manufakturhandler P.J. Johansen, København	10.000 kr	21.5 1885	28.6 1888
Spare- og Lånecassen for Kolding og Omegn	10.000 kr	28.6 1888	15.6 1893
Proprietær Juhl, Skartved	[overstreget]	14.6 1893	5.12 1895
Vest- og Sønderjysk Kreditforening	150.000 kr	4.12 1895	15.2 1912
Jyske Land Hypotekforening	34.100 kr	4.7 1907	15.2 1912
Harald Chr. Juhl, Binderup	10.500 kr	4.9 1911	13.6 1912
Jyske Landhypotek	20.000 kr	4.9 1911	18.4 1912
Vest- og Sønderjysk Kreditforening	142.000 kr	8.2 1912	
Kolding Laane- og Diskontokasse	13.500 kr	7.6 1917	10.7 1919

Tabel 4. Tinglyste lån på Binderupgård, Binderup, Sdr. Bjert sogn.

kreditor	lånets størrelse	tinglyst	udslettet
Laurits Juhl, Binderup	20.000 kr	18.3 1913	27.5 1915
H.C.F.R. Conradsen, Binderup	5.000 kr	22.3 1913	29.1 1914
Anders Jepsen, Binderup	5.000 kr	22.3 1913	29.1 1914
Vest- og Sønderjysk Kreditforening	198.000 kr	29.1 1914	2.4 1924
Vest- og Sønderjysk Kreditforening	60.000 kr	24.5 1915	24.4 1924
Christian N. Bramsen, Sdr. Bjert	18.750 kr	29.6 1915	10.7 [år uoplyst]
Vest- og Sønderjysk Kreditforening	15.000 kr	7.7 1916	24.4 1924

Det tvang de store proprietærer til at finansiere deres kapitalbehov hos velstående privatpersoner eller de større kreditforeninger. Som hovedregel blev de "mindre" lån i reglen skaffet til veje hos privatpersoner inden for kredsen af nære slægtninge eller venner. De større lån blev derimod skaffet til veje hos kreditforeningerne, for Binderupgårds vedkommende primært hos Vest- og Sønderjysk Kreditforening.

Væsentligt anderledes så det ud for de "små" gårdmænd og de øvrige beboere i Agtrupskov. Her var lånebehovet – eller lånemulighederne – ikke alene væsentlige mere begrænset, de blev også i de fleste tilfælde skaffet til veje inden for sognegrænserne. Beboerne i Agtrupskov benyttede sig i langt højere grad end proprietærerne af privat långivning, hos udlånere i Agtrupskov vel at mærke! Enkelte som familien Thusen, der ejede en gård på 4 th. htk. i Agtrupskov synes ligefrem at have etableret en større udlånsvirksomhed parallelt med driften af gårdene, i alt fald optræder familien meget ofte som kreditor i skøde- og panteprotokollerne.

Det betyder ikke, at beboerne ikke optog lån hos finansielle institutioner, men i hovedparten af tilfældene anvendte beboerne sognets "egen" sparekasse "Sparekassen for Sdr. Bjært og Vejstrup sogne", der oprindeligt blev startet i 1867 som "Sparekassen for Bjært Sogn og Omegn". I den forbindelse er det ikke så lidt tankevækkende, at sparekassens bestyrelse fra starten var domineret af de proprietærer, der aldrig selv kunne drømme om at optage lån i sparekassen³². Til gengæld havde proprietærerne gennem sparekassen en afgørende indflydelse på den erhvervsmæssige udvikling og det var i praksis gårdbrугenes udvikling i Agtrupskov

32. P. Blom: "Jubilæumsskrift i anledning af Sdr. Bjært og Vejstrup sognes Sparekasses 50-årige bestaaen", Kolding 1917.

Tabel 5. Hæftelser i gårdmand M. Rasmussens gård, Agtrupskov.

kreditor	lånets størrelse	tinglyst	udslettet
Jacob Jensen	270 rdl.	17.8 1854	18.9 1873
Jens Jacobsen	9.000 kr	18.12 1884	1.9 1892
landbolsmand Johanne Bramsen Agtrupskov	4.000 kr	1.9 1892	24.1 1895
Rasmus Jørgensens enke, Dalby	4.000 kr	14.9 1892	24.1 1895
landbolsmand Johanne Bramsen Agtrupskov	4.000 kr	24.2 1895	2.7 1914
Rasmus N. Rasmussen	3.500 kr	13.1 1895	16.12 1909
gdm. Mathias Rasmussen Agtrupskov	29.000 kr	15.8 1918	
enkefrue Margrethe Thuesen, Agtrupskov	15.000 kr	23.12 1919	22.6 1926
Poul Thuesen, Agtrupskov	5.000 kr	21.12 1920	22.6 1926
Poul Thuesen, Agtrupskov	17.000 kr	22.6 1926	

Offentlige anliggender og privat økonomi

Når opførelsen af Agtrupskov skole gav så mange stridigheder mellem beboerne i Agtrupskov og resten af Agtrup skoledistrikt, hang det bl.a. sammen med de specielle salgsbetingelser, som knyttede sig til hovedparten af kådnerstederne i Agtrupskov. Proprietærerne solgte – efter deres egne oplysninger – jorden til en lavere pris, mod at kådnerne til gengæld betalte skat til kongens kasse. En skat, der var ca. en halv gang større end den, de under normale omstændigheder skulle betale. Denne forhøjede skat på kådnerjorden kom proprietærerne, som havde solgt jorden, til gode i form af en lavere skat. I realiteten ydede proprietærerne kådnerne et lån, der blev betalt med en højere skat på kådnerjorden. Denne for nutiden særprægede finansieringsform kunne kun lade sig gøre fordi skatteligningen

*Stor proprietærgård i Sdr.
Bjert*

og skatteopkrævningen var lagt ud til sognefogeden, der altid var en af proprietærene i sognet. Alle kontrakterne indeholdt endvidere en bestemmelse, der pålagde sælgeren at betale alle ekstraordinære afgifter på den solgte jord til amtsrepartitionsfondet, magasin- og fouragepenge, ægtkørsel og enkelte andre afgifter til præsten og degneboligens opførelse og vedligeholdelse. Til gengæld skulle kådnerne betale alle de fælles sogneafgifter efter deres boniterede jordtilligende! Tilsyneladende en uskyldig konstruktion, men i realiteten vendt mod kådnerne selv og i videre forstand mod sognets nederste sociale lag.

For at forstå konsekvenserne af kontrakternes bestemmelser skal det erindres, at sognets nederste sociale lag stod i en særdeles usikker økonomisk og sociale position. Jeg har i en anden sammenhæng påvist, hvorledes halvdelen af nabosognet, Dalby sogns daglejerhushold i udstrakt grad levede af almisser!³³ Knap så galt har det stået til for kådnerne, men skillelinien mellem tilværelsen som kådner og/eller fattiglem var spinkel. Opsparing har været minimal og i reglen ikke eksisterende. Blot en enkelt social begivenhed kunne tvinge kådnerne til at søge fattighjælp. Kådnerne kontrakter med proprietærene gjorde dem imidlertid medansvarlige for sognets udgifter, der hoved-

33. Kim Furdal:
"Gårdmænd, tyende
og fattige i Dalby o.
1870" i: Koldingbogen
1990, s. 78ff.

sagelig bestod af udgifter til skole- og fattigvæsenet. Kontrakterne tvang med andre ord kådnerne til at holde igen med krav om øgede udgifter på disse områder. Kunne en kådner ikke klare sig, måtte de øvrige bidrage med betalingen af fattighjælpen, et solidarisk princip, men da behovet for fattighjælp i reglen opstod ved lavkonjunkturer, kunne øgede udgifter på disse "tunge områder" være en katastrofe for de øvrige kådnere.

I slutningen af 1850'erne var situationen den, at proprietærernes ekstraordinære udgifter – stadig ifølge deres eget udsagn – var femdoblet, mens kådnernes udgifter var de samme. Kådnerne havde efter proprietærernes opfattelse ingen grund til at klage over udgifterne, når de selv havde ønsket en skole i Agtrupskov. Endvidere slap de for at dyrke skolejorden. Proprietærene betragtede derfor kådnernes krav om fritagelse for betaling til opførelsen af skolen som et forsøg på at bryde principperne i kontrakterne, og i et brev til kirkevisitatorerne lød det bittert fra skoleforstanderne: "Dengang de købte deres jord af gårdmændene i Agtrup, da var de tilfredse med, uagtet den lange vej, at blive ved Agtrup skole og at yde deres bidrag dertil, og derfor, og fordi deres jord lå så langt fra byen og skolen, fik de den også for en langt lavere pris. Havde sælgerne dengang kunnet formode det: At de om føje tid ville få betydelige udgifter, for at forskaffe dem en egen skole, så havde de nok ikke solgt dem deres jord for den pris, de fik den."

Signalet var tydeligt. Kådnerne skulle være taknemmelige for den billige jord, og ikke ligge proprietærene og den øvrige del af sognet til byrde. Striden om Agtrupskov skole var derfor mere end en strid om opførelsen af skolen. Det var en strid mellem kådnerne i Agtrupskov og proprietærene om betingelserne og forudsætningerne for salg af jorden til kådnerne! I sidste ende skabte og cementerede den afsides beliggenhed, skolestriden og de voldsomme økonomiske, sociale og kulturelle forskelle til proprietærstanden i den øvrige del af Sdr. Bjert, en opfattelse blandt beboerne i Agtrupskov af "vi overfor de andre i sognet". Tydeligst blev denne vi-følelse markeret på det religiøse område, hvor Agtrupskov aldrig for alvor blev en del af den indre missionske vækkelse. Denne afstand til det religiøse fællesskab i Indre Mission gav naturligvis anledning til kraftige reaktioner fra det øvrige del af sognet, som det bl.a. kom til udtryk i vendingen "De gode, de onde og dem fra Agtrupskov".

Lokal lokalhistorie

Personligt ser jeg med en vis irritation på de lokalhistoriske artikler og monografier, der tager afsæt i den generelle danmarkshistorie, fordi man absolut skal sætte lokalsamfundet ind i en til

Landauer fru Straarup, Dalby sogn. I vognen fru Toft fru Straarup

tider særdeles diffus økonomisk, social og politisk ramme. Jeg savner kvalificerede argumenter for, at den generelle historie nødvendigvis er den vigtigste faktor for lokalhistorien. Dette er ikke en afvisning af storsamfundets betydning for lokalsamfundet. Faktisk er der for lokalhistorien et betydeligt forskningsmæssigt potentiale i hele center-periferimodellerne, som det også er blevet demonstreret for Vestjyllands vedkommende³⁴. Blot efterlyser jeg en lokalhistorie, der anvender den generelle historie fordi den er nødvendig for forståelsen af vigtige fænomener i lokalsamfundet. En reflektorisk projicering af den generelle historie på lokalsamfundet er en manglende respekt for lokalsamfundet som et samfund i sig selv, der bør studeres ud fra sine egne forudsætninger og præmisser. Derfor vækker det også berettiget interesse, når man som i Esben Graugaard og Rigmor Lillelunds bog om Naur sogn fra 1600 til 1900 møder en lokalhistorie, der tager lokalsamfundet alvorligt.

34. Der er i disse år således en stigende interesse for at se Vestjylland i en større europæisk sammenhæng. For denne tendens se Mette Guldborg m.fl. (red): *"Facing the North Sea. West Jutland and the World"*, Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie, nr. 2. 1993.

Det kræver nødvendigvis en teori og et begrebsapparat, der kan tackle disse problemer. Ud fra mine egne erfaringer er det min opfattelse, at historiefagets begrebsapparat let kommer til kort, når man vil forstå vigtige fænomener i lokalsamfundet, som tilfældet var med sognerådsarbejdet i Kolding kommune. Det er ikke udtryk for, at historiefaget har udviklet et dårligt begrebsapparat. Det er blot ikke udviklet til den lokalhistoriske forskning, men til rigshistorien, der er fagets traditionelle genstandsområde. Her er der udviklet et særdeles forfinet begrebs-

apparat, der har en ganske betydelig udsagnskraft. Lokalhistorien er blot ikke en miniudgave af rigshistorien.

Det er min opfattelse, at lokalhistorien i dag bevæger sig i et spændingsfelt mellem Skylla og Charybdis. På den ene side en lokalhistorie, hvor historien tabes i en uendelig række facts uden indre logik, og på den anden side en lokalhistorie der reduceres til en passiv reflektøren af storsamfundets historie. Det er ikke to yderpunkter på en linie, men der er snarere et kvantespring mellem de to strukturelt forskellige former for historieskrivning. Der er derfor behov for at udvikle et teoretisk og metodisk begrebsapparat som et tredje punkt, der kan forsøge at tackle de problemer, som opstår, når man vil arbejde med lokalhistorie som lokal historie.

Personligt har jeg haft stor glæde og udbytte af etnologernes og antropologernes netværksanalyser – særligt i den Börje Hanssenske tapning – i min tilgang til lokalhistorien. Det er ikke nødvendigvis den eneste tilgang til lokalhistorien, men den har imidlertid vist sig særdeles hensigtsmæssig til en bedre forståelse af de politiske, religiøse og sociale forhold i Sdr. Bjert sogn, syd for Kolding.

Ovenstående beskrivelse af de forskellige aktivitetsfelter i Sdr. Bjert er naturligvis en torso. En skitse, der på adskillige punkter kan forfines. Den kan farvelægges og de sort/hvide streger tilføjes en lang række gråtoner, der giver billedet nuancer og dybde. F.eks. skrider undersøgelsen på en nærmere redegørelse for de forskellige kulturelementer og brugen af disse hos henholdsvis proprietærstanden på den ene side og befolkningen i Agtrupskov på den anden side. Det var eksempelvis ikke alene med hartkorn, høveder og stuehusenes størrelse, at proprietærerne markerede deres stand og position. Når proprietærerne helt op til 1930'erne kom kørende i deres landauere, ført af en kusk iført sit flotteste liberi og trukket af heste med blankpoleret seletøj, sølvblinkere, så bringer det således mere tankerne hen på godsejerne på f.eks. Sjælland.

De skitserede aktivitetsfelter er heller ikke de eneste i Sdr. Bjert. Det er således helt andre navne, der optræder i kommunens lister over forsørgede fattiglemmer i slutningen af 1800-tallet. En marginal gruppe med svage bånd til sognets øvrige samfundsgrupper, og som blev behandlet som marginale. Ser man nærmere på befolkningen i Agtrupskov, var der på ingen måde tale om nogen homogen gruppe. Daglejerne Jens og Peter Væver fra Agtrupskov havde formentlig meget lidt til fælles med en velbjerget Agtrupskov bonde, venstremand og sognerådsmedlem som Mads Kehlet. Væsentligere i denne sammenhæng er det imidlertid, at skolestriden om Agtrupskov skole skaber nogle brudflader og blotlægger nogle overordnede akti-

vitetsfelter i Sdr. Bjert sogn, som gør det muligt at forstå en række vigtige fænomener i sognet, og det er vel egentligt ikke så ringe?

Ole Degn

Jens Sørensens søn, Søren Jensen eller Søren Sørensen

*Fyske lokalsamfunds reaktioner på
navnelovene 1828 og 1856*

Gammel tradition og ny lovgivning

Da den enevældige konge og hans regering i 1828 med en forordning bestemte, at hele befolkningen skulle have slægtsnavne, måtte det give problemer. Centralt blev det foreskrevet, at alle lokalt skulle følge en navneskik, der for de fleste var ny og brød en århundredgammel tradition. Endda ramte den ind i noget personligt meget grundlæggende: individets identitet og dets forhold til dets ophav. Den nye skik måtte på baggrund af den gamle tradition give mange den følelse, at det var bedstefædrene, der var fædre til den nye generation.

Hertil kom, at befolkningen hér ikke stod ens. I byerne havde man under påvirkning fra udlandet og indvandrede handlende og håndværkere siden første halvdel af 1700-årene, Holbergs tid, i mange kredse fulgt den skik, der nu blev påtvunget alle. Og det gjorde det ikke bedre, at det var de velhavende, der havde haft brug for og nytte af at kunne træde frem som slægter med navne, hvor de kunne blive kendt, som personer af god familie, med god position. Skikken stammede endda oprindeligt fra adelen, der i et vist omfang kunne blive kendt ved navne, der som talende symboler stod på deres skjolde.

Rigshistorie og lokalhistorie

Navneforordningen 1828 kom i særlig grad til at afsløre skellet mellem det centrale og det lokale, mellem forholdene i lovgivernes rigshistorie og befolkningens lokalhistorie.

1. Forordning 30. aug. 1828, § 18, trykt i L. Fogtman: *Kongelige rescripter, resolutioner og kollegialbreve for Danmark og Norge 1660-1870, 1786-1918.*

2. Kancellicirkulære til bisperne 4. okt. 1828, trykt i Fogtman (se note 1).

3. Kancelliskrivelse 22/10 1829, trykt i Fogtman (se note 1).

4. Cirkulære 6. aug. 1856, trykt i Fogtman (se note 1).

5. Om udviklingen i navngivningen med efternavne, se Frederik Nielsen, Olrik og Steenstrup, 1899; Gunnar Knudsen, 1924, s. 735-37; Lunøe, 1944, s. 18-34; Alf. Thomsen, 1945, s. 9-13; Skautrup, 3, 1953, s. 439-40; 4, 1968, s. 310-12; Søndergaard, 1979, s. 221-23; Kisbye, 1981; Meldgaard, 1984, s. 41-46.

6. Således Mammen og Bjerring sogne fra 1813, Grensten sogn fra 1813, Fjellerup sogn fra 1826, Randbøl sogn fra 1815, Velling sogn 1815. Fra det nuværende nørrejske område må her også nævnes de otte sogne i Nørre Tyrstrup herred ved Kolding: Sønder Stenderup, Sønder Bjert, Vejstrup, Hejls, Vonsild, Dalby, Ødis og Taps, der i 1864 blev lagt under Nørrejylland, men som oprindeligt sønderjyske sogne havde fulgt det kgl. reskript af 1. nov. 1771 og her indført børnene ved dåb med det fulde navn, endda faste slægtsnavne.

Rigshistorisk var forholdet det, at regeringen havde fundet, at befolkningen nu skulle have faste slægtsnavne. Det forsøgte man at formulere med den nævnte navneforordning eller dåbsforordning i 1828: I øvrigt bør ethvert barn ved dåben benævnes ej alene med fornavn, men og med det familie- eller stamnavn som det i fremtiden bør bære.¹ Formuleringen var ikke klar, og en række cirkulærer og skrivelser var ikke nok til at skabe afklaring. Det blev bl.a. slået fast, at faderen selv kunne afgøre, om barnets familie- eller stamnavn skulle være hans eget tilnavn, et -sen-navn dannet af hans eget fornavn på den hidtil brugelige måde eller navnet på det sted, hvortil han hørte, idet dog alle børnene skulle have samme efternavn.² Det måtte her vække anstød, da det ved kancelliskrivelse 1829 blev slået fast, at pigebørns efternavn nok måtte være faderens fornavn, blot det var med endelsen -sen og ikke -datter, for hvordan kunne en pige hedde -søn.³

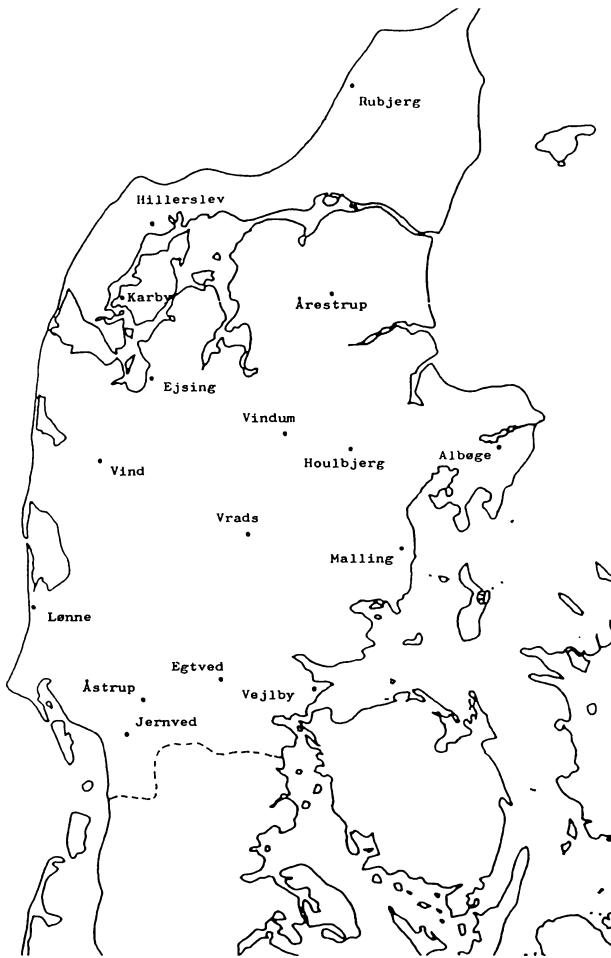
I 1856 greb så Kirke- og Undervisningsministeriet til at udstede et cirkulære, der indskærpede bestemmelserne fra 1828.⁴ Nu blev det klart slået fast, at det én gang valgte familienavn ikke blot skal komme til anvendelse for alle børn i samme generation, men også for alle følgende generationer i den samme familie, medmindre bevilling til afvigelse erhverves. Det vakte bestyrtelse på grund af følelsen af, at børnene skulle døbes som sønner af deres farfar i stedet for af deres far. Afgørende blev for endnu en tid, at en stor del af landbefolkningen ikke ønskede at ændre gammel navneskik.

Regeringens holdning var rigtig, ikke mindst set i lyset af den efterfølgende udvikling, med lokalsamfund med stadig flere individer og en stadig øget kommunikation mellem individer i stadig større områder, også udtrykt i en voksende administration, der på stadig flere områder skulle have kontakt med borgerne. Men det brød med indgroede gamle vaner, hvor noget så væsentligt som individernes navne var inddraget.

Lokalhistorisk ser man da også med det nye lovbud store problemer. Praksis blev gennem årtier for en væsentlig del af befolkningen noget ganske andet end lovgivningens forskrift.

Indtil navneforordningen af 1828 blev børn efter gammel skik blot døbt med deres fornavn.⁵ Fra engelsk kender vi da også betegnelsen Christian name om fornavnet. At denne praksis ikke var blevet ændret allerede med en kirkebogsreform i 1814, er forsåvidt uforståeligt. Ved reformen indførtes kirkebøger med trykte rubrikker, og rubrikken til indførelse af de døbte børns navn havde som overskrift: Barnets fulde navn. Men kun ganske få steder ser man allerede fra 1814 rubrikken udfyldt i overensstemmelse hermed.⁶ At også efternavnet blev tilført kirkebogen, må siges at være en forudsætning for, at man

Kort over de 16 sogne som undersøgelsen dækker.

kunne have faste slægtsnavne, for med faderens valgmuligheder var det nødvendigt at få angivet, hvad navnet var. Endda ser man endnu i 1840'erne præster, der blot indskrev børnenes fornavne!⁷

I 1828 blev dette ændret, men altså uden at landbefolkningen i større omfang akcepterede de nye bestemmelser.

Reaktioner på lovgivningen

Dette kan nøje følges i kirkebøgerne fra 1800-årene. Sogn for sogn kan man iagttagte, at der gik årtier, før alle børn fik faderens efternavn.

Af de godt 1.000 sogne i Nørrejylland er hér udvalgt 16 til nærmere iagttagelse, spredt ud over området, med henblik på at se, om der var forskelle fra egn til egn.⁸ I en række udvalgte år er undersøgt navngivningen for drengebørnene, set i forhold til fædrenes navne, og overgangen fra -datter- til -sen-navne for pigerne.

Da der efter de almindelige drengenavne kunne forekomme flere former for efternavn, kan billedet være temmeligt kompliceret. Efternavne var ikke blot patronymerne, dvs. fædrenes navne med et tilføjet -sen, og gamle patronymer, der som fastlåste navne blev slægtsnavne, men også mange typer slægtsnavne eller tilnavne, efter erhvervsbetegnelser, stednavne, herunder gårde, egenskaber osv., og man ser mange personer med flere efternavne eller tilnavne, både -sen-navne og ikke-sen-navne i forskellig rækkefølge. Derved forekom mange kombinationsmuligheder, og det kan være af interesse her at se, på hvilken måde befolkningen fulgte eller ikke fulgte de nye bestemmelser.

Blev gammel sædvane fulgt, fik sønnen faderens fornavn med et tilføjet -sen, eventuelt fulgt af et ikke-sen-navn, der var et egentligt slægtsnavn. Det kunne her forekomme, at sønnen blot fik det første, ikke faderens ikke-sen-navn. Og en mulighed for at følge den gamle sædvane, trods tvang fra myndighederne for at få gennemført de nye bestemmelser, kunne være at give barnet to sen-navne, ét, der fulgte gammel sædvane, og et for at fornøje myndighederne.

Blev de nye bestemmelser fulgt, fik sønnen faderens sen-efternavn, eventuelt fulgt af et ikke-sen-navn. Eller han fik et nyt slægtsnavn, sådan som faderen ifølge forordningen 1828 havde ret til at give ham det. Var det blevet forsømt i slægten, kunne det nås endnu langt op i århundredet. Men i 1879 udtalte Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen i et brev til bispem i Århus, at den ret, som kancellicirkulære af 4. oktober 1828 gav forældrene til at vælge et fast familienavn for deres børn, nu må antages forlængst at være bortfalden for de fædres vedkommende, der er født efter året 1828.’

Faste slægtsnavne vinder langsomt frem

Hvorledes navneskikken udviklede sig i de førnævnte sogne gennem 1800-årene, fremgår af tabel 1 og 2. For de undersøgte år ses som helhed et billede, hvor 30-37 % af sønnerne blev døbt med faderens fornavn + -sen i Nord-, Vest- og Østjylland, mens tallet i Sydjylland blot er 21 %. Med faderens -sen-efternavn blev døbt 39-41 %, i Sydjylland dog næppe meget mindre, 37 %, idet forklaringen er, at en del af de sydjyske fik -sen-navne i forbindelse med endnu et, altså dobbelt -sen-navn. Skævheden i forhold til -sen-navne på grundlag af faderens fornavn er heller ikke helt så stor, når man medtager de navnekombinationer, hvor dette -sen-navn indgår sammen med et egentligt efternavn. Som det fremgår står Sydjylland dog her med 37 % imod det øvrige Jyllands 40-45.

7. Således Nors sogn endnu i 1841, da blev indførsel af efternavne begyndt.

8. Sognene er anført under kilder og litteratur.

9. Skrivelse fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen 4. nov. 1879, *Love og expeditioner vedkommende kirke- og skolevæsen*, 8, (1878-79), 1879-80, s. 215.

Tabel 1. Efternavnetyper i Nørrejylland:
drenge døbt i en række sogne i perioden 1858-80, fordelt i % på typer

Navnetype:	Nørrejylland.	Vestjylland.	Østjylland.	Sydjylland.
sønnen fik:				
fars fornavn + sen	30	35	37	21
fars -sen-efternavn	42	39	41	37
ikke-sen-navn	6	8	6	8
sen-navn + ikke-sennavn	9	2	8	15
heraf fadersnavn	5	6	4	9
sen-navn + -sen-navn	9	10	5	15
heraf fadersnavn	5	1	3	7
ikke-sen + -sen-navn	4	6	3	4
heraf fadersnavn		1	1	
I alt	100	100	100	100
heraf fadersnavn	40	43	45	37
Antal	152	211	268	271

Kilde: Kirkebøger fra de under kilder og litteratur anførte sogne.

Tabel 2. Efternavnetyper i Nørrejylland:
drenge døbt i en række sogne 1858-60, 1868-70, 1878-80 fordelt i % på typer

Navnetype:	Nørrejylland.	Vestjylland.	Østjylland.	Sydjylland.
sønnen fik:				
fars fornavn + -sen				
1858-60	52	77	69	38
1868-70	31	29	31	16
1878-80	12	5	7	6
fars sen-efternavn				
1858-60	24	6	15	26
1868-70	41	52	44	38
1878-80	58	54	68	47
ikke-sen-navn				
1858-60	4	2	6	5
1868-70	7	5	5	5
1878-80	7	16	7	14
sen-navn + ikke-sennavn				
1858-60	12	9	6	15
1868-70	7	7	11	14
1878-80	7	14	8	15
sen-navn + -sen-navn				
1858-60	4	2	2	13
1868-70	7	2	7	19
1878-80	14	4	6	15
ikke-sen + -sen-navn				
heraf fadersnavn				
1858-60	4	4	2	3
1868-70	7	5	2	8
1878-80	2	7	4	3
Antal i alt	50	65	94	100
	45	65	91	77
	57	81	83	94

Kilde: Se tabel 1.

Nr.	Aar og Datum.	Barnets fulde Navn.	Daabens Datum enten i Kirken eller hjemme.	Føtaldræs Navn, Stand, Haandtering og Opholdssted.
9.	1874 19de Juni.	Harvild Erikson.	1874. 11de i Kirken 25de Oktober.	Opholdsmand Erik Christensen og hustru Marie Henningsen af Esbjerggaard.

Så sent som i 1874 gav gårdmanden Erik Christensen i Årestrup sogn i Himmerland sin søn et efternavn dannet af sit eget fornavn, således som det ses af sognets kirkebog. Det var 46 år efter udstedelsen af dåbsforordningen 1828 med krav om *faste* slægtsnavne og 18 år efter den opstrammende gentagelse af denne.

Der ses dog for de egentlige efternavne et skel mellem Vest-, Nord- og Østjylland og Sydjylland, og det er også tidligere iagttaget.¹⁰ I hertugdømmet Slesvig havde man allerede i 1771 ved et kongeligt reskript fået påbudt, at faste slægtsnavne skulle benyttes ved ethvert barns dåb, og de sønderjyske forhold har formentlig påvirket det sydjyske område.¹¹ Et skridt i den retning var det, da bispem i Ribe i 1790 ved et kancellipromemoria fik befaling til, at der ved dåb skulle anvendes faste familienavne i de danske sogne, der hørte under Tørninglen, dvs. Gram, Frøs, Kalvslund og Hvidding herreder, der oprindeligt havde været undtaget fra bestemmelsen i reskriptet 1771.¹²

Bag de anførte hovedtræk skjuler sig som før antydning mange nuancer, også når man ser på udviklingen i perioden. Af tabel 2 ses, at navngivning med -sen-navne på grundlag af faderens fornavn i slutningen af 1850'erne udgjorde 52-77 % af samtlige navngivne i Nord-, Vest- og Østjylland, i Sydjylland blot 38 %. Flere år efter indskærpelsen i 1856 af dåbsforordningen 1828 blev altså de fleste steder børnene døbt i modstrid med lovgivningen.

Ti år senere var forholdene væsentligt ændret. I Nord-, Vest- og Østjylland var andelen af ulovligt givne navne nu på 29-31 %, i Sydjylland på 16 %. Og endnu 10 år senere var tallet 5-7 %, dog i Nørrejylland fortsat 12 %. Endnu 50 år efter udstedelsen af forordningen om faste slægtsnavne fulgte ganske mange gammel skik. Eller de gjorde tilsyneladende uden logiske forklaringer blot som det passede dem – som da Søren Sørensen Søndergaard i Karby sogn i 1869 lod sin søn døbe Niels Nørgaard Sørensen eller da Christen Sørensen Mejlbj i Årestrup sogn i 1868 lod sønnen døbe Jens Værum Sørensen.

Omvendt var så tallet af navngivninger med faderens -sen-efternavn stadig stigende, fra 1850'ernes 6-26 % i de fire områder over 1860'ernes 38-52 % til 1870'ernes 47-68 %.

10. Alf. Thomsen, 1945, s. 12; Meldgaard, 1965, s. 117.

11. Reskript 1. nov. 1771, gengivet i note i Fogtman (se note 1), under kancellipromemoria til biskoppen i Ribe 15. maj 1790.

12. Se note 1.

Som nævnt ser man også i en indirekte form en fastholden ved skikken at give børnene faderens fornavn tilføjet et -sen, idet sådanne navne i stort tal forekom i forbindelse med navngivning med faderens efternavn, altså som mellemnavne eller fornavne. Det kunne være i forbindelse med et ikke-sen-navn eller med et eller to -sen-navne. For de undersøgte år som helhed udgjorde i de pågældende sogne de førstnævnte former 4-9 % af samtlige navngivne, de sidstnævnte 1-7 %. Formen med to -sen-navne var en enkel løsning på problemet med at følge gammel skik trods lovbud, og den blev især anvendt i Sydjylland, der netop ligger nærmest Slesvig, hvor formen havde været meget anvendt siden forordningen 1771 for dette område. Systemet med to – eller tre – -sen-navne kunne dog give nogen usikkerhed i systemet og sløre det oprindelige, at barnet med sit efternavn viste tilhørsforholdet. Det er svært at se logikken i den ikke helt sjældne form, hvor Anders Thomsen Baltersen i Jernved sogn i 1868 gav sønnen navnet Thomas Baltersen Thomsen.

På baggrund af den frimodighed, hvormed børn endnu i 1878 og endnu senere fik efternavn ved tilføjelse af et -sen til faderens fornavn, er det temmelig ejendommeligt at se den strenghed, hvormed man allerede i 1870 i Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet så på sådanne sager.¹³ En sognepræst fra Ribe stift havde døbt en gårdejers søn med dennes fars efternavn, hvormed denne benævntes i daglig tale, mens han tidligere i et lignende tilfælde havde fordret fremlagt bevilling til navneforandring for at døbe et barn med farfaderens i stedet for med faderens efternavn. Vel på grund af provstens opfattelse vedrørende bestemmelserne angående faste familienavne havde han fået anfægtelser og henvendt sig til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Her fandt man sig foranlediget til at brevveksle med Justitsministeriet og kunne derefter tjenstligt meddele biskoppen over Ribe stift, at enten burde det omhandlede barn have været døbt med det familienavn, der var tillagt dets far i dåben, eller også burde faderen have erhvervet bevilling til, at navnet måtte forandres.

Endnu i 1878 ser man altså trods lovgivningen ganske mange eksempler på, at befolkningen fulgte den gamle sædvane, at børnene som efternavn fik faderens fornavn med et tilføjet -sen. Man ser ellers i årene efter 1856 udfoldet bestræbelser fra myndighedernes side på at hindre det. Præsterne søgte gennem bisperne støtte ved henvendelser til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. I 1874 gjorde biskoppen over Viborg stift ministeriet opmærksom på, at der på sine steder ved dåb af pigebørn var blevet tillagt dem efternavn dannet af faderens fornavn med tilføjelse af endelsen datter.¹⁴ Ministeriet mente da

3.	Jensine Rasmussen	Jensine Rasmussdatter Jensen -	Gennemført af H. P. Nielsen den 12. Sept. 1848
----	-------------------	--------------------------------	---

Siden fra kontramministerialbogen fra Albøge sogn på Djursland 1842 viser, at gårdmand Rasmus Peder Jensen ved en datters dåb så sent som i 1842 mildnede på følgerne af kravet i dåbsforordningen af 1828 om et fast slægtsnavn ved at lade datteren døbe Jensine Rasmussdatter Jensen. Og de andre beboere i sognet brugte troligt navneformen med **datter**.

dog ikke at vide, at “den påankede uskik” fandt sted uden for Viborg stift. Et benyttet kneb i befolkningen var at argumentere for, at yngre børn i børneflokkene skulle have samme efternavn som det ældste, når man havde haft held til at få tillagt dette et ulovligt navn. Endnu i 1876 måtte ministeriet svare biskoppen over Sjælland i en sådan sag, hvor husmanden Niels Madsen havde anholdt om at få datteren Caroline Madsens navn rettet i kirkebogen til Caroline Nielsen med henvisning til, at et ældre barn havde fået efternavnet Nielsen¹³. Ministeriet meldte tjenstligt bispem, at da Niels Madsens børn burde døbes med hans efternavn Madsen, fandt man ingen anledning til at bevilge, at det sidst fødte barns navn ved tilførsel til kirkebogen blev forandret fra dette til det navn, som det ældre barn urigtigt havde fået. Tværtimod antog man, at det efter nærmere andragende kunne bevilges, at det ældre barns navn forandredes til Madsen.

13. Brev fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet til biskoppen over Ribe stift 19. nov. 1870, *Love og expeditioner vedkommende kirke- og skolevæsen*, 5, (1869-71), 1873, s. 171.

14. Brev fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet til biskoppen over Viborg stift 27. marts 1874, *Love og expeditioner vedkommende kirke- og skolevæsen*, 6, (1872-74), 1873-75, s. 259-60.

15. Brev fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet til biskoppen over Sjællands stift 11. maj 1876, *Love og expeditioner vedkommende kirke- og skolevæsen*, 7, (1875-77), 1876-78, s. 175-76.

Pigernes efternavn: -datter og -sen

Næsten parallelt med overgangen fra brug af faderens fornavn til brug af hans efternavn i børnenes navne forløb overgangen fra brugen af -datter-navnet til brug af -sen-navnet for døtrene. Her sås dog fortsat det forhold, at -sen kunne bruges på faderens fornavn også for dem, trods betydningen. Navneelementet -datter var dog iøjnespringende, det har været følelsesladet, både af hensyn til betydningen og den klare signalering af, om man fulgte kravet om faste slægtsnavne. Man kan da også i kirkebøgerne i mange sogne følge kampen mellem de to navneformer. Som det fremgår af tallene fra Albøge sogn kunne der gå adskillige år, før det nye vandt over det gamle.

I Albøge sogn blev vendepunktet 1848, i de øvrige her betragtede sogne fandt skiftet sted mellem 1829 og 1852, idet flere havde en længere overgangsperiode, andre et skift indenfor et år. De lange perioder vidner om familiernes problemer, ligeledes, at gårdmanden Rasmus Peder Jensen i Albøge sogn i 1842 kunne finde på at lade en datter døbe Jensine Rasmussdatter Jensen. Med hvilken tøven, man akcepterede det nye, kan

Tabel 3. Kampen mellem -datter-navne og -sen-navne i Albøge sogn 1842-1851: piger døbt med de to navneformer

År	-datter	-søn	både-og	uden -sen/ -datter
1842	3		1	
1843	2		2	
1844	4	7		
1845	1	3		1
1846	3	3		
1847	2	1		
1848	2	8		
1849		3		
1850	2	12		
1851		3		1
I alt	19	40	3	2

Kilde: Kirkebog for Albøge sogn 1842-51.

I de iagttagne sogne var overgangen følgende:

Landsdel	Egn	Sogn	Periode med begge former
Nordjylland	Vendsyssel	Rubjerg	1841
	Thy	Hillerslev	1830 ¹
	Himmerland	Årestrup	1842-1852
Vestjylland	Hardsyssel	Ejsing	1835
	Hardsyssel	Vind	1832
	Mors	Karby	1830
	Varde-egnen	Lønne	1831 ²
Østjylland	Viborg-egnen	Vindum	1829-34
	Djursland	Albøge	1842-51
	Randers-egnen	Houlbjerg	1834-35
	Århus-egnen	Malling	1835 ³
	Skanderborg-egnen	Vrads	1829-36
Sydjylland	Ribe-egnen	Jernved	1830
	Varde-egnen	Åstrup	1834-40
	Vejle-egnen	Egtved	1836
	Vejle-egnen	Vejlby	1830-37

Anm.: 1) Enkelte overstregede -datter 1836. 2) 1837 en enkelt -datter. 3) Dog en enkelt -datter 1838 og 1839.

Kilde: Kirkebøgerne fra de anførte sogne.

illustreres med Vrads sogn, hvor den første pige, der blev døbt med -sen-navn, var en forpagterdatter i 1829, hvorefter den næste fulgte i 1836, idet man da på én gang helt gik over til den lovbestemte form.

Ud fra de tilfældigt valgte sogne ser man den hurtigste overgang til -sen-formen i Vestjylland, mens de øvrige landsdele har meget længere forløb, men materialet er spinkelt.

På baggrund af, at kancelliet allerede i 1829 fastslog, "at et pigebarns tilnavn ikke herefter kan gives ved "datter", men bør være det samme, som er givet eller vil blive givet hendes brødre", er det bemærkelsesværdigt, at piger endnu i 1850'erne kunne blive døbt med navneformen datter.

Endnu i skrivelser fra 1889 og 1891 måtte Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet konstatere, at der var pastora-ter, hvor bestemmelserne i forordningen 1828 om indførelse af faste familienavne "i høj grad er blevet tilsidesatte".¹⁶ Og fortsat ser man talrige eksempler på dette. I 1893 lod således gårdmand Jens Andersen i Dalbyover sin datter døbe Maren Andersen Hjort og præsten forklarede i anmærkningsrubrikken: "Efternavnet forandret efter faderens ønske ifl. canc. skr. af 1/10 1828."¹⁷ Præsten forstod ingenting, og gårdmanden var ikke indstillet på at forstå noget.

Variationer i udviklingen

Den egentlige kerne i hele problemstillingen er vel den, at regeringen med dåbsforordningen 1828 og de senere stramninger greb ind i århundredgamle traditioner og i noget for den enkelte meget personligt. Selv antydede den i begyndelsen forsigtighed. Det hed således i en kancelliskrivelse 1829, at "Da lovgiveren ikke har indskrænket forældrenes sædvanlige ret til selv at bestemme det navn, hvormed barnet ved dåben skal benævnes, ved noget andet lovbud end ved den i forordningen af 20. maj forrige år, § 18, indeholdte bestemmelse, at navnet ikke må være upassende, og kancelliets cirkulære af 4. oktober forrige år har tilkendegivet, at bemeldte forordning ved at befale barnets benævnelse med familie- eller stammenavn, ikke har forandret noget i selve de regler, hvorefter disse navne fra først af dannes, så kan præsten ikke nægte at døbe et barn med det tilnavn, som vedkommende fader eller moder begærer, når dette tilnavn både i sig selv er passende og tillige dannet efter de sædvanlige regler."¹⁸

Emnet var følsomt. Og resultaterne blev derefter. Men enkeltindivider reagerede meget forskelligt, med ligegyldighed eller med oprør, med konformitet eller med fantasi. Og man ser forskellige hovedtræk i udviklingen i forskellige egne af Jylland.

16. Lunøe, 1944, s. 22.

17. Kirkebog for Dalbyover sogn, 11. jan. 1893.

18. Kancelliskrivelse 22. okt. 1829, Fogtman (se note 1).

				Datter af Stubb	
1.	1852 Januar 23.	Cathrine Marie Henriksen.	Houlbjerg Møllehøj 1852	af Jernved Houlbjerg af Houlbjerg	af Houlbjerg af Houlbjerg
2.	Februar 6.	Agnete Frederikke Berg	Houlbjerg Februar 6. 1852	af Houlbjerg af Houlbjerg	af Houlbjerg af Houlbjerg

Her har blot kunnet peges på nogle hovedtræk, på grundlag af et meget begrænset udvalg af materiale. Emnet fortjener en række nøjere undersøgelser. Hvordan var kronologien i udviklingen for forskellige sammenhængende lokalområder? Stod bestemte socialgrupper og ejerne af de forskellige brugsstørrelser forskelligt over for tradition og fornyelse? – det synes således iøjnespringende, at skolelærerne gerne var de første, der lod deres børn døbe med deres eget efternavn og ikke med deres fornavn. Hvilken rolle spillede de enkelte præster i forhold til befolkningen? Hvor ligger grænsen mellem det nord-, vest- og østjyske område og det sydjyske i udviklingsforløbet?

Forholdet mellem rigshistorie eller nationalhistorie og lokalhistorie, mellem lovgivningen og det virkelige liv i samfundet har ofte været diskuteret. Problemerne omkring personnavnegivningen i 1800-årene er et godt eksempel på lokalhistoriens nytte, når det gælder at forstå de virkelige forhold i samfundet.

Kilder

Benyttede kirkebøger: *Rubjerg* 1858-60, 1868-69, 1878-80; *Hillerslev* 1858, 1868, 1878; *Årestrup* 1858-59, 1868-69, 1878-79; *Ejsing* 1858, 1868, 1878; *Vind* 1858-60, 1868, 1878-79; *Karby* 1858-59, 1868-69, 1878-79; *Lønne* 1858-60, 1868-70, 1878-80; *Vindum* 1858-59, 1868, 1878; *Albøge* 1858-59, 1868-69, 1878-79; *Houlbjerg* 1858-60, 1868-70, 1878-79; *Malling* 1858, 1868, 1878; *Vrads* 1858-59, 1868-70, 1878-79; *Jernved* 1858-59, 1868, 1878-79; *Åstrup* 1858-60, 1868-69, 1878-79; *Egtved* 1858, 1868, 1878; *Vejlby* 1858, 1868, 1878.

Ved overgangen til 1852 begyndte en ny kordegn at skrive i kirkebogen i Rubjerg sogn i Vendsyssel, således som det ses af denne side, og han gik straks væk fra efternavneformen med -datter. Men fortsat var det faderens fornavn, der blev hæftet foran, 24 år efter udstedelsen af dåbsforordningen med krav om faste slægtsnavne.

Litteratur:

- Ejerslev, M. P.: Slægtsnavne paa Mors. (*Sprog og Kultur*, 10, 1941, s. 30-35).
- Kisbye, Torben: Slægtsnavne og patronymer. (*Personalhistorisk Tidsskrift*, 101, 1981, s. 121-32).
- Knudsen, Gunnar: Navn. (*Salmonsens Konversationsleksikon*, 2. udg., XVII, 1924, s. 733-37).
- Lunøe, Ib: *Dansk personnavneret*, 1944.
- Meldgaard, Eva Villarsen: *Sydvestjysk navneskik gennem 300 år*, 1965.
- Meldgaard, Eva Villarsen: De danske slægtsnavnes historie i nyere tid. (*Studia Anthroponymica Scandinavica*, 2, 1984, s. 39-53).
- Nielsen, Frederik, Axel Olrik og Johannes Steenstrup: *Dansk navneskik*, 1899.
- Skautrup, Peter: *Det danske sprogs historie*, 3-4, 1953-68. [3, s. 439-40; 4, s. 310-12]
- Søndergaard, Georg: *Bogen om personnavne. Oprindelse. Historie. Brug*, 1979.
- Thomsen, Alfred: *Vore slægtsnavne. En undersøgelse af vore slægtsnavnes oprindelse og fordeling med særligt henblik på -sen navnene*, 1945.

Johannes Møllgaard

Hvor bønder bliver medborgere

Bondens dannelsesproces 1500 – 1800

Baggrund

I vore dage tages det for givet, at vi hver især er forholdsvis selvbestemmende personer med vilje og rettigheder. Denne opfattelse er så selvfølgelig for os, at vi er tilbøjelige til at anse personbegrebet som noget, der er forbundet med menneskets natur og som sådan har eksisteret siden skabelsens tid. Men personbegrebet og den dertil knyttede idé om menneskerettigheder, som er så vigtig for vor tid, er af forholdsvis sen dato. Det er kulturelle størrelser, der udgør en del af vor kulturhistorie, og som er formet gennem en meget lang udviklingsproces.

Den romerske slave var ingen person (*persona*), han ejede ikke sin egen krop, han havde ikke forfædre, intet navn og ingen ejendom. For romerne var personegenskaben nært forbundet med anerkendt borgerskab og dertil knyttede rettigheder. Inden for nordeuropæisk kulturområde har vi begrebet livegen efter det tyske *liebeigen*, som jo netop henviser til et individ, hvis krop er en andens ejendom. Den danske stavnsbundne fæstebondes afhængighed af sit herskab kan opfattes som en mildere form for livegenskab. Hverken herskaberne eller almuen i 1500-tallet var i stand til at forstå det, vi forbinder med begrebet person/personlighed. Bønderne kunne ikke begribe sig selv på den måde, og deres herskaber opfattede dem heller ikke som personer.

Personen har rådighed over sin krop og sin ejendom, som den frit udnytter efter sin egen vilje, disse rettigheder anerkendes af andre personer, som på deres side selv nyder respekt og anerkendelse. Personen med sin frie vilje må stå til ansvar for sine handlinger i det sociale fællesskab. Personen opfattet på denne måde bliver først virkelig og en drivende kraft i slutningen af 1700-tallet.¹

Retter vi nu med denne indsigt opmærksomheden mod den danske bonde i den nævnte periode, ser vi, at hans karakter om-

formes fra et ureflekteret, umiddelbart subjekt i affekternes vold på 1500-tallet hen mod en ansvarlig, målrettet, selvbevidst og selvbehersket person med ejendom – eller udsigt til en sådan ved 1800-tallets begyndelse. Denne store kulturelle forandring af almuen sker stille og umærkeligt over tid.

Den umiddelbare almue

1600-tallets impulsive fæstebonde med sin umiddelbare selvbevidsthed, kan vi nu og da møde i tingbøgernes retsreferater. I det følgende skal gives nogle eksempler fra Salling herreders tingbog fra slutningen af 1600-tallet.

Det gennemgående træk i fæstebondens karakter er en stædig fastholden ved prøvede arbejds- og omgangsformer og dermed forbunden modvilje mod enhver forandring. Ved hoveriarbejdet skulle fogden eller herremanden være meget påpasselig ved fordelingen af arbejdet, idet de mindste afvigelser fra det tilvante kunne afstedkomme voldsomme reaktioner. Godsejeren Erik Lauritsen på det lille gods Nørgaard i Salling bad i høsten 1688 de otte hovbønder, der med deres opbindere var på hoveri den dag, om at høste det skår, som den fraværende Thomas Espersen skulle have gjort, “eftersom det var alle bøndernis fællig”, som herremanden sagde, hvortil de svarede undvigende, “at de kunde Inted, for Vinden var dem imod”. “Saa gich hosbonden till konerne og tog fatt paa Riffuen med Christen Thomasens Kone, som iche Ville slippe den”, hvorpå Christen Thomasen kastede høleen og gik mod husbonden. Han kastede en sten i ryggen på ham og havde en foldekniv i hånden. En anden af bønderne gik også imod Erik Lauritsen “og de tog huer andre i armene og i faffnen, og de kom begge omkuld paa Jorden med huer andre”.² Den spændte situation kunne bero på, at herren til Nørgaard var en særlig streng patron, men en lignende episode fandt sted samme år på nabogodset Eskjær. Her var seks kvinder, en karl og en bonde sat til at oplukke kålhavediget ved hovedgården. Men Karen Iversdatter ville ikke lukke den part af havediget, som hun var sat til, “thi hun sagde, at Vill lugge det, som hun haffde lugt de andre Aaringer”. Hvortil fuldmægtigen svarede, at hun skulle lukke det, som han satte hende for. Efter skældsord gik hun hjem, og senere kom hendes mand med en greb og gav sig til at arbejde på det skifte, som Karen Iversdatter hævdede var hendes sædvanlige skifte. Det påtalte fuldmægtigen, hvorpå bonden kastede sig over ham og væltede ham om i sølet.³ Fælles for begge episoder er den eksplosive reaktion, som et forsøg på forandring kunne udløse.

Det var ikke blot mod overmagten, at bonden var impulsiv og kunne blive vred, bønderne indbyrdes kunne også let komme

1. Se Marcel Mauss' essay om udviklingen af personbegrebet og begrebet mig/selv.

2. Salling herreders tingbog 1688-92 (I.) 27.8 1688.

3. T. 5.11 1688.

op at slås, endda ved festlige lejligheder. Onsdag, den 7. oktober 1691 og de to følgende dage var der bryllup hos Christen Nielsen ved Sallingsund. Bonden Thor Christensen i Norup og hans kone var med, hun i de første to dage, han i alle tre, men den tredie aften kom han blå og blodig hjem. Han begærede syn og lagde sig i sin seng. Fire dage efter slagsmålet var der så syn i hans hjem, “og da saae de, at hand hafde trei oben saar paa Hans høyre Kinder Neden for hans øye, et oven til øyet paa samme side. Noch et obet saar oven paa Nesen, huilchen saar siøntis at kunde være reffuen med Negler. Noch saae de, at Tor Christens var rød oc blaa Runden omkring bege hans øyen, det huide af øynene Røt inden i af blod, oc hans hoffued var gandshe op Reefen omkring hans hals och Ørene, och henger fuld ud aff løse haar”, så medtaget var bryllupsgæsten blevet af at slås med værten i bryllupsgården.⁴

Men det kunne ende værre endnu. En gruppe Hinnerup bymænd drak i Ellen Jepsdatters hus og kom i klammeri, hvilket skete ved midnatstid i mulm og mørke. En af de mest medtagne ved slagsmålet værgede på et tidspunkt så vildt for sig i mørket, at “hand iche Viste, at hand slog og Ramtte hans fasters mand Lave Nielsen, (der døde af slaget), eftersom hand har slaget omkring sig, at ingen skulle mere offuer falde hannem”.⁵ Den ubeherskede vold ved de sidste to eksempler kan delvis begrundes med, at klammerierne var opstået i forbindelse med drikkeri. Det er imidlertid ikke vanskeligt at finde eksempler på vold eller selvtægt i ædru og målrettet tilstand. I august 1690 blev et pulsfiskelaug fra Salling forfulgt af nogle furbokarle, der roede dem op i farvandet nord for Salling. Furbokarlene overmandede dem og tog deres pulsvod med magt, idet de hævdede, at sallingboerne “haffde Verred i deris Kroge”.⁶ En lignende selvtægt kunne godt forme sig uden konfrontation: rebene til vagerne ved de udsatte garn, der ikke kunne være under konstant overvågning, kunne være sønderhuggede, når fiskerbonden mødte frem for at se til garnet.⁷

Fra at tage sig selv til rette og til at tage for sig uden ret – kort sagt tyveri – er der kun et lille skridt. Mit hovedindtryk er, at de fleste bønder har taget noget ved en eller anden lejlighed, som retligt set kunne betegnes som tyveri. Velkendte er skovtyverierne, hvor den velvillige fortolkning har været, at det var bøndernes ældgamle retsopfattelse, der gjorde sig gældende.⁸ Skovene var allemands – almindinger – og først senere blev de fleste godsernes ejendom. I Salling var fæsternes huse godsets ejendom, og godserne kunne vanskeligt holde dem alle under opsyn. Almindeligvis sørgede godserne for, at de ledige eller øde gårde blev beboet af nogle folk fra sognet, der så kunne holde opsyn med bygningerne indtil stedet blev bortfæstet,

men gang på gang gik det galt. Anden påskedag 1688 flyttede Voldborg Mortensdatter fra sit gadehus i Hinnerup by i Torum sogn hen til sin søn på en gård i Møgel Torum, fordi hun var blevet syg, men hun betalte stadig afgifterne for huset. I løbet af kort tid forsvandt det. Godset stævnedes samtlige Hinnerup bymænd, der gjorde deres højeste ed, "at de aldrig haffuer taget en pind der aff". De blev dog dømt til at opbygge huset igen." Blev man taget i at sværge falsk, skulle man betale 6 skilling i bøssen, det beløb svarede til en halv dagløn.

Øde gårde var lige så udsatte som gadehuse. Den 24. september 1691 var der syn til de halvgårds bygninger i Nissum i Aasted sogn, som Jens Staffensen påboede og fradøde, "da saae de, Salshuuset på den Nør side Vår Neder brutt, brechett og borttført, Lofted en deell nederbrutt og bortförtt. Yider dørre med hengsler, Kroge og hasper bort Røffuett, 4 vinfuer bortte, stue døren med hengsler og Lochelser bort staallet. Nog et huus østen udi gaarden på den øster side Siuff fag neder brutt og bortförtt, Saa og den Synder ende ganske neder brutt og bortstaallet, 4 stolper paa den Vester side bort staallet. Nog saa de tu abiltrær i Kaallhafuen, En deell der paa nederbrutt og brechet, og Endeell affhuggen og bort taget, den offer quernsteen bort taget. En Penelert seng bortte Undtagen ett styche fiell, det affhiemlede de for et fult siun".¹⁰

Godsejeren var også skifteforvalter, så ved anmeldelsen af et dødsfald kunne godset tage sine forholdsregler, men det kunne ikke have reddet boet og gården i Selde, hvor den døende bonde på sottesengen gav sig til at dele ud af gårdens ting til dækning af sin gæld. Men det blev til mere end det: nabogårdens pige hentede en bør fuld af tørv, og en anden tog sodtørv (græstørv) med hjem i en sæk. Til sidst fik det karakter af plyndring og endte med hærværk. Bageovnen blev trampet ned, og en væg, der stod på hæld, blev stødt ud.¹¹

Ved disse kollektive handlinger kunne den enkelte skjule sig i mængden, men det kunne den enlige tyv, der blev afsløret, ikke. Michel Jensen i Dalstrup stjal en nat korn fra en lade i nabolandsbyen Harre og kørte det hjem på sin vogn. Sporene røbede ham, så han kom for herredsretten, hvor han tilstod, efter at han var blevet spurgt "mange gange derom". "Da fremstod Michell Jensen af dalstrup og med grædende taarer Affbad den forseelse, hand hafde begaad".¹² Men var sporene blevet udvaskede af regn, så havde Michel Jensen vel bare nydt sit stjålne korn? Christen Poulsen fra Øster Lyby havde dog svært ved det. Da han sidst forleden høst gik fra sin faders gård, "da tog han Tre Aur kierfue fra hans Nabo Peder Olesen. Saa og beki-entte hand, at hand samme tid tog otte haufre kierfe fra Anders Madtzen i øster grønning, Så omuende Gud hannem, så at

4. T. 26.10 1691.

5. T. 9.7 1688.

6. T. 25.8 1690. Pulsvåd-fiskeri efter ål om natten i juli og august måned. Det gennemføres af 2 gange 2 mand i 2 både med et stort vod. Under fiskeriet haler bådene sig frem ved vodli-nerne mod det åbne våd, medens de jager ålene foran sig ved hjælp af kraf-tige slag på vandet: pulse.

7. T. 2.5 1692.

8. Graus vurderer bønder-nes forskellige former for tyveri som klare udtryk for passiv modstand mod "de rige", til trods for, at han omtaler pløjning ind på na-boens mark som den hyp-pigst forekommende form for tyveri.

9. T. 24.12 1688.

10. T. 5.10 1691. "Salshus" benævnes gårdens stuehus. En "penelert seng" er en indbygget, nagelfast seng i panelet, dvs. beklædt fra gulv til loft med træ.

11. T. 18.11 1689.

12. T. 18.3 1689.

hand om anden dagen bar dem till bage igjen”.¹³ Hos Christen er dannet en indre mekanisme – en samvittighed, der styrer hans handlinger uafhængigt af ydre tvang, han gør det “rigtige” i frihed fra nu af – måske.

Den udbredte svage fornemmelse for ejendomsret førte til, at bonden handlede med ting, der nok var i hans besiddelse, men ikke var hans ejendom. Det kunne lægge en gård øde i løbet af kort tid. Godserne søgte at sikre sig imod denne fare ved at udstede forbud mod at handle med de svageste af deres fæstere under påberåbelse af, at disse fæstere kun sad inde med godsets betroede midler og ikke selv ejede noget, men tværtimod ofte skyldte godset store beløb. Loven var faktisk forud for retssubjekterne, idet den anerkendte bøndernes frie vilje og forudsatte deres ansvarlighed. Peder Nielsen i Vester Grønning forødt sin fæstegård i løbet af to år og undveg. Ejeren, der jo havde tabt ca. 150 daler om året ved den fæster, ønskede at få de bønder dømt, som havde erhvervet gårdens gode ting, men han fik ikke rettens medhold. Dommeren begrundede sin afvisning med “at alt det køb og skifte, der er giortt i mellem Peder Nielsen og de Interesserede tid efter Anden, før end han rømbte fra gaarden, jo ere skeed med hans Villie og minde”.¹⁴ En anden fæster, der var rømt, prøvede at unddrage sig ansvaret ved at sige, at “Christen Pedersen, som fich hans gøde, locket hannem till at gaa fra gaarden, det samme gjorde og Mogens Sørensen i Vester Lyby”.¹⁵ Men det fik han ikke noget ud af.

At stå til ansvar måtte også indebære at acceptere, at herredsfogden tog udlæg i boet efter dom, men det kunne være svært. Ved en fogedforretning blev der udlagt et gammelt messingbækken, en stålgreb og en gammel spade, der tilsammen blev vurderet til 1 1/2 mark, men bonden tog tingene, som de lå på bordet, og satte dem i forråds-kammeret og sagde, at de skulle intet få af hans hus, hvis de tog noget, ville han tage det fra dem med magt.¹⁶ Ved den følgende tingdag bekendte han, at han ved fogedforretningen havde forset sig af hidsighed og hastighed og bad om tilgivelse for hans husbonds skyld.

Denne impulsivitet havde ført mange til tinget, hvor det ofte endte med et forlig. Den, der havde skældt hæder og ære fra, måtte da erklære, at de krænkende ord ikke var sagt i den mening at gøre fortræd, men kun var sket af ivrighed. Kjærgaards-holms foged Isak Olesen, der på godsets vegne skulle forsvare Kirsten Nielsdatter mod ærekrænkende ord, sagde i retten, “at dersom saadant skulle haffe gange at en Laptaske skuldeskælde en Erlig Kone, da er det iche Rætt”¹⁷, men det fik han påtalt og måtte i retten 3 uger senere bekende, “at det ord Laptaske, som af hans mund u-foruarendis udfør i en hast, er iche Knud Christensens hustrue og heller nogen anden meent, Thi hand veed

ey andet med hende, end Erligt er”. Samme Isak Olesen blev iøvrigt hurtigt afsat fra sit fogedembede, bl. a. fordi han ikke kunne beherske sig. Ved en lejlighed gav han i retten “U-lyd med larmen og bulder, huorfore herridtzfogeden begierede de otte mænd Vilde dragis till minde”, og Isak Olesen bad om forladelse og sagde, at “det skulle ey schee her efter”, hvorfor han gav til de fattige i bøssen 6 sk.¹⁸

Et sidste karaktertræk, der bør nævnes, er det, som tiden selv kaldte trodsighed og modvillighed, hvor personen gik i baglås og var vanskelig at forhandle med. Dommeren opgav tålmodigheden og indledte sin dom med at sige, at “Efterdi Jens Pedersen stod til Vedermaals ting og icke kunde benegtte, at hand io er Søren degn Rentte skyldig Eg i 9 aar og ost i Siuff Aar og iche endnu for Retten Erkiender sig at Vill betalle, men ichon søger udflugter, da bør han at betalle”.¹⁹

Vi kan sammenfatte billedet af bondens karakter med benævnelsen den umiddelbare subjektivitet. Han forbliver i det umiddelbare, hvor hans subjektive selv med dets lyst og ulyst, og sansningen af de nære omgivelser er hans selvfølgelige og sande verden. Han har en diffus retsfølelse, der let fører til selvtægt og tyveri, en diffus ansvarsfølelse, der frister til bedrag og fejhed. Hans reaktioner er ofte ubeherskede og voldsomme, og han kan let blive trodsig, modvillig og stædig. Bonden har sikkert også været legende lystig nu og da, men som sådan møder vi ham bare ikke i tingbogen.

Mulige åbninger mod borgerlige livsfelter

Såfremt det billede, der her er tegnet af fæstebondens karakter i 1600-tallet, har noget på sig, leder det naturligt frem til spørgsmålet om, hvordan det gik til, at bonden 200 år senere var blevet en forholdsvis disciplineret person, der var anerkendt i borgersamfundet, og i stand til at disponere driften af en gård under liberalistisk prægede vilkår.

Hvis bonden forbliver i det feudale system, med dets herretjener forhold og hævdvundne principper, kan vi ikke forvente nogen forandring af hans karakter. Kilden til forandring må søges uden for dette fastlåste system, og her kan der blive tale om aktivitetsfelter som handel, søfart, militær og administration i tilknytning til ting, gods og kirke.

Bonden og herredsretten

Det første aktivitetsfelt uden for godsets dominans, hvor vi vil følge bondens færden, er herredstinget, der netop i 1688 fremstod i en ny skikkelse efter en retsreform, der bl.a. havde sam-

13. T. 5.11 1688. Formerne “aure”, “arre” og “ar” er gamle betegnelser for havre. En kjærv er et sammenbunden knippe af 3 neg (i Salling).

14. T. 12.10 91.

15. T. 9.2 1691.

16. T. 10.11 1690.

17. T. 3.7 1688.

18. T. 14.7 1690.

19. T. 30.5 1692.

menlagt flere retskredse og indsat nye kongeligt udnævnte og lønnede embedsmænd: fogder og skrivere. Fem år før havde statsmagten etableret en enhedslov for hele landet.

Danske Lov, 1. bog omfatter procesretten og gør nøje rede for, hvorledes rettergangen skal foregå, om tid og sted og tingdagens faste disposition. Den anklagede og de ønskede vidner skulle indkaldes 8 dage forud for den berammede tingdag. Det foregik ved stævningmænd, der to og to gik ud og stævnedes de pågældende personer. For at tinget kunne være arbejdsdygtigt, skulle der være indkaldt 8 tinghørere eller stökkemænd, og mindst de 7 af dem mødt frem. De var vidner til tingdagens forløb og kunne også afsige et tingsvidne, der blev ført til protokol.

Blev man tiltalt, måtte man selv svare for sig. Ønskede man at rejse tiltale, måtte man ikke selv udføre sagen, men husbonden eller en i herredet bosat "oprigtig mand" kunne tjene én.

Sagsøgeren skulle selv sørge for, at den sagsøgte og vidner blev stævnet af to stævningmænd 8 dage før, de skulle møde i retten. Stævningmændene skulle så selv møde ved tinget samme tingdag og vidne med ed, at de rettidigt og på lovlig måde havde stævnet de pågældende personer. De skulle have talt med den tiltalte selv eller med nogle af hans folk. Sagsøgeren kunne også have udstedt en kaldseddel dvs. en skriftlig indkaldelse, som stævningmændene tog med og læste op. Som det fremgår, skulle i hvert fald en af stævningmændene kunne læse og skrive. Når godserne sagsøgte, anvendte de deres egne fæstebønder eller husmænd som kaldsmænd. Normalt fik hver af stævningmændene 1 mk. for hver stævning svarende til en god betaling for et dagsværk, men til stævningen hørte jo også, at kaldsmændene mødte op på den følgende tingdag og bekræftede stævningen.

Ved Salling herreders ret omkring 1690 var der tingdag hver mandag, og til hver tingdag indkaldte retten 8 nye tinghørere. Med 50 tingdage om året bliver det i princippet 400 forskellige tinghørere, der årligt møder op på tinget, så en bonde i Salling skulle regne med at blive opnævnt hvert tredje år. Bonden kunne ikke undgå at få kendskab til herredsretten ved selvsyn alene i kraft af det borgerlige ombud som tinghører.

I de fleste sager påhvilede det sagsøgeren at føre bevis for de forhold, der var af betydning for sagens afgørelse. Den sagsøgte kunne på tilsvarende vis anmode om at føre vidner i retten til fordel for sine synspunkter. En del sager krævede en rekonstruktion af et hændelsesforløb eller af en ordudveksling. I disse tilfælde måtte man inddrage folk, der havde overværet de pågældende begivenheder, og som derfor kunne redegøre for dem i retten. De stævnes da af sagsøgeren "for deres sandhed at vidne" ved to stævningmænd 8 dage før, de skulle møde i retten.

Herreds- og sognekort over Sallingland, 1690. Sallingland var i middelalderen en del af Sallingsyssel, der omfattede Mors, Sallingland og Fjends herred som den sydøstlige del. Med den voksende kongemagt blev Salling et len med administrationscenter på kongens vandborg Skivebus ved Skive bro. Ved den administrative reform efter statsomveltningen 1660 blev det til Skivebus amt. Amtet omfattede de fire bereder Hindborg, Nørre, Harre og Rødding, endvidere birkerne Resen, Krejbjerg, Aasted og Fuur. Ved reduktionen 1688 blev retskredsene sammenlagt til Sallinglands hereder, når bortses fra Resen birk, der forblev en selvstændig retskreds til 1821. Inden for Skivebus amt var der 36 sogne med 18 præstekald. Kortudsnit fra Atlas over Danmarks administrative inddeling, red. Karl-Erik Frandsen, 1984.

Ved bevisførelsen kunne der også blive tale om at udpege en sagkyndig gruppe til at syne og vurdere nogle forhold, der var relevante for sagens afklaring. De fleste bønder var sagkyndige, når det drejede sig om skader på afgrøder og tørvegrøft, ulovlig skovhugst og forsømmelse af dyrkningsarealet, men drejede det sig f. eks. om misligholdelse af bygninger, var det praktisk også at have tømmermanden med ved synsforretningen. Et syn gennemførtes normalt af fire udpegne, uvildige dannemænd. De syn, der blev fremlagt i tinget, med deres orden og rigdom på detaljer må have været nedskrevne, så mindst en af de fire synsmænd har kunnet skrive og læse.

Et andet bevis, som var kommet til at spille en større og større rolle ved retsplejen, var den skriftlige dokumentation: kvittering, autoriseret regnskabsbog, obligation, skriftlige udsagn på stemplet papir mv. På fogden til Kjærgaardsholm Isach Olesens fordringer i retten var mødt Niels Eskesen, som fremlagde en kvittering, der lød således: "Niels Eskesen udi Volling har betalt paa hans grespenge tretten march, Rester 9 mark. Vellum, d. 7. Octobr: 1689, stod Isach Olesen". Den seddel måtte fogden bøje sig for.²⁰ En kirkeværge havde stævnet for dom angående resterende kirkeskyld. Dommeren spurgte ham, om han havde noget bevis på den rest, hvorpå han fremlagde kirkebogen.²¹ En fæstebonde hævdede i retten, at hans husbond havde eftergivet ham landgilden for året 1686, men da han ikke efter fogedens begæring kunne fremlægge bevis, blev han dømt til at betale.²² Så tendensen til en skriftlig kultur er udtalt.

For at give et indtryk af, i hvilket omfang bønderne blev inddraget i retsplejen som synsmænd og vidner, kan angives antallet af vidner for det tilfældigt valgte år 1690. I dette år blev der ved Salling herreders ting foretaget 14 synsforretninger ved omkring 60 synsmænd, og 215 bønder blev indkaldt som vidner, navngivet i tingbogen.

Herredsfogden og herredsskriveren kunne i årets løb få forfald. For at imødegå sådanne tilfælde havde amtmanden på forhånd beskikket nogle egnede bønder til at træde i deres sted. I retskredsen Sallingland var der omkring 1690 blot en halv snes bønder, der kunne bestride sådanne opgaver.

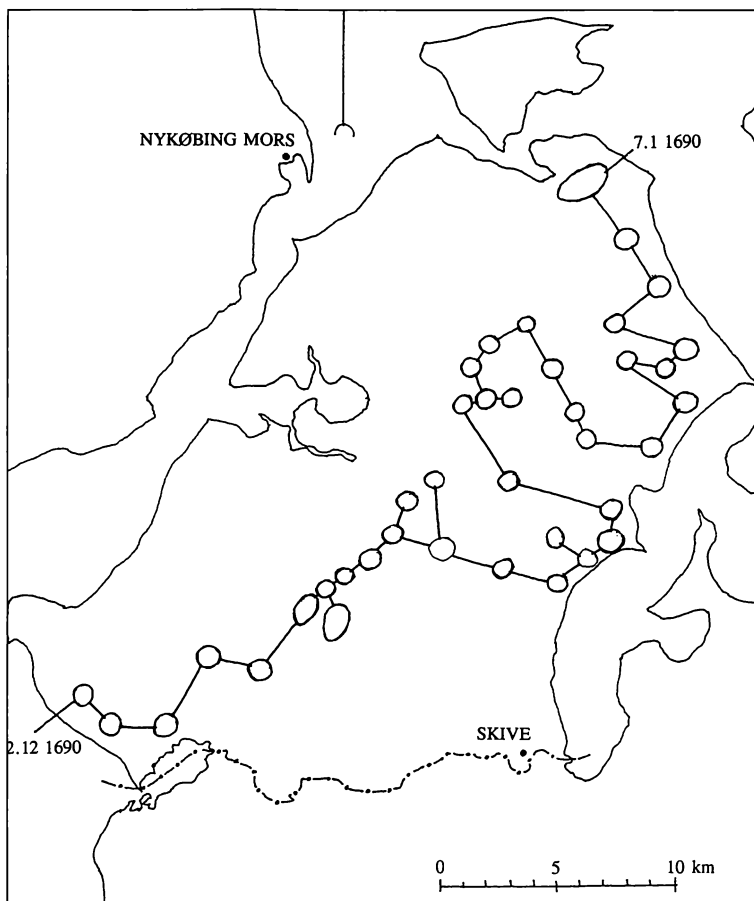
Ved Salling herreders ting virkede i slutningen af 1600-tallet ca 10-12 fæstebønder som sagførere. De adskilte sig ikke ellers fra de øvrige bønder i Salling. Ligesom dem var de tjenere under et herskab og fæstere af gårde på mellem 3 og 5 tønder hartkorn. Gårdene var ofte forfaldne, og afgifterne af dem var ikke blevet betalt til tiden, så de var i restance, ligesom de fleste bønder var på den tid. Denne lille gruppe bønder skilte sig kun ud fra de andre ved deres sagførervirksomhed, som må have

20. T. 24.2 1690.

21. T. 23.4 1690.

22. T. 14.5 1688.

Stokkemænd indkaldt til beredsretten i 1690. Ifølge procesretten var retten først sat, når der var 8 stokkemænd til stede. Danske Lov angiver, at det borgerlige ombud skal gå på omgang, og at man er stokkemand et år ad gangen. Ved Salling berreders ting blev der imidlertid indkaldt 8 nye stokkemænd til hver tingdag. Kortet over Salling viser de landsbyer, hvorfra stokkemændene kom i 1690. Året begyndte med stokkemænd fra det nordøstligste sogn og sluttede med bønder fra det sydvestligste.

taget det meste af deres disponible tid. Som et udtryk for den anerkendelse de nød, blev de nu og da tituleret fornemme eller endog velfornemme, medens vanlige bønder i lignende sammenhænge omtales som agtbare og ærlige. Kernen i deres sagsførerarbejde var som i dag, at de havde fået fuldmagt til at

handle på en andens vegne for at forsvare eller fremme dennes interesser.

Langt de fleste sager var civile søgsmål, hvoraf gældssager udgjorde hovedparten. Bonden, der havde fået fuldmagt af kreditor, søgte så at få inddrevet gælden ved herredstingets hjælp. På herredstinget kunne han få tinglyst alle skyldnerne med deres gældsposter, og han kunne få afsagt en dom i sagen, der gerne lød på, at debitor skulle betale sin gæld inden 14 dage, såfremt han ville undgå udlæg i sit bo. De vigtigste kreditorer, der benyttede sig af bondesagførene var godserne med deres store tilgodehavender i form af restancer, købmændene og de lokale, handlende bønder. Bondesagførerne blev også inddraget i sager vedrørende panterettigheder, arveretssager og værgeomål. De førte sager for tjenestefolk, der endnu havde løn til gode fra deres forrige tjenestested.

Ved straffesager så som voldssager, ærekrænkelser, tyverisager og rømningssager, var der privat påtale, og den sigtede forsvarede sig eller lod sig forsvare. I sådanne tilfælde var to af egenes sagførerbønder inddraget i samme sag for at forsvare hver sin parts rettigheder.

Den mest professionelle af bondesagførerne i Salling omkring 1690 synes at være Rubert Arvidsen Pilbom af Roslev. Frem til 1688 var han skriver ved både Nørre og Rødding herreders ting. Han var fæstebonde på en gård i Roslev under Astrup gods på 2-7-0-2 tdr. hrtk., altså en beskeden gård. Ved godsets restanceopgørelse på tinget den 21. september 1691 var Rubert Arvidsens restance for året 1689 hele den årlige landgilde. Ved den tilsvarende opgørelse det følgende år stod der, at "Rubertt Arffuidtzen effter forhuerfede domme Rester Rug 15 tønder 4 skp., biug 18 tdr. penge 78 Sldlr. 2 mark. Till Mart: (11.11 1691) Rug 5 skp. 1 1/2 fr., byg 2 tdr., landgl: og arb. p. tillsammen 12 sldr."²³ Med denne restance på 90 sletdaler i alt lignede han de fleste fæstebønder i Salling på den tid. Vi bemærker, at han betalte arbejdspenge fremfor at gå på hoveri, så havde han bedre tid til sin sagførervirksomhed. Efter hans afsættelse fra skriverembedet ved retsreformen blev han kun brugt en sjælden gang som vikar for skriveren. Derimod blev han hyppigt brugt som sagfører ved herredsretten. Hovedgårdene brugte ham som fuldmægtig, ligesom han ofte var fuldmægtig for strøgods-proprietærer. Endvidere søgte han at inddrive udestående fordringer for købmænd i Skive og handlende bønder. I en periode oppebar han som fuldmægtig brokornet i Nørre herred. Opgaven bestod i at indsamle en fastsat mængde korn fra hver gård i herredet til dækning af udgifterne til vedligeholdelse af Skive bro. Han synes at have tjent en del som skriver, han rykkede et par gange for gæld for skriverløn, og bl.a.

provsten brugte ham som skriver ved den gejstlige skifteret. Omkring 1690 havde Rubert Arrvidsen en datter Inger og tre sønner Arvid, Jacob og Claus. Sønerne hjalp ham med hans sagførerarbejde. Den 16.9 1689 var sønnen Arvid Rubertsen stævningsmand for Svend Olesen af Hindborg ved to sager den dag. Af den ene sag fremgår det, at Arvid på den tid tjente som karl i Kåstrup. Den 16.6 1690 stævnedes sønnen Jacob Rubertsen på Nautrup kirkes vegne en bonde for restance på tiendekorn og kirkejordsskyld. Året efter stævnedes sønnerne Arvid og Jacob Tøndering sognemænd og sagsøgte dem for resterende tiende. Rubert Arrvidsen og hans sønner kan stå som et eksempel på datidens lokale skoling i administration og lovkyndighed. Drengene gennemgik en lang, praktisk betonet læretid, hvor de først lærte at læse og skrive i hjemmet, derpå fik de almindelig øvelse og rutine i at håndtere administrative spørgsmål og retsprocesser ved i en årrække at arbejde som faderens assistenter, først med lettere opgaver, senere med de sværere. Der er ingen tvivl om, at sønnerne har overtaget faderens administratorjob som voksne.

Bønder som fogeder for herskaberne

De forholdsvis små godser i Salling var under økonomisk modgang, som bl.a. var forårsaget af det voksende skattetryk, presset til at spare på godsadministrationsudgifterne og overlade en del af dette arbejde til nogle af deres fæstere, som kunne bestride det, med nedsatte afgifter eller hoverifrihed som dispensation. De adelige ejere af godserne Astrup, Grinderslev Kloster og Jungetgaard forvaltede således selv deres godser i 1680, medens en ladefoged havde indseende med avlingen.²⁴ Ridefogden havde de sparet væk. De adelige besiddere mødte imidlertid aldrig selv op på herredstinget, de sendte i stedet en administrationskyndig bonde. Andre godser med ansat ridefoged havde aflastet ham ved at knytte kyndige fæstere til godsadministrationen.

Bonden, der administrerede strøgods, kunne godt komme i vanskeligheder, når tjeneren betalte afgiften direkte til patronen selv uden at meddele det til den betroede strøgodsadministrator. Ved en tinglysning af restancerne hos Viborg skoles tjenere i Salling måtte administratoren erkende, at han egentlig ikke vidste, hvor meget restancen drejede sig om for en nylig afdød tjener, "Thi naar hand er kommen fra Viborg og haffer ydtt noget, haffer han iche Ville tale Ved mig, som de andre tienere haffer giort, så ieg kunde antegne det, mens som han beretter", skulle han have betalt noget mere, så måtte man se, hvad der stod i den afdøde mands kvitteringsbog, når der skulle holdes

23. T. 25.1 1692. Mortens dag eller Martini, den 11. november var fæstebøndernes terminsdag, hvor de tungeste af deres afgifter til godsherrn skulle være ydet. De afgifter, der ikke var erlagt til den dag, blev opgjort som restance. Rubert Arrvidsen har ingen afgift betalt for 1691, hvilket i penge svarer til et beløb på 12 sletdaler. Fra tidligere år står der en gæld til godset på 72 sletdaler, hvilket svarer til 6 års afgift. Godserne kunne ikke regne med at få sådanne restancer inddrevet.

24. Rigsarkivet, Rentekammeret, amtsregnskaber, Hald og Skivehus amter, ekstraskatteregnskaber 1664-80, bilag 34-38 til prinsessestyre-regnskabet 1680.

skifte.²⁵ Bonden havde altså taget den lange rejse til Viborg og betalt afgifter direkte til latinskolens magister.

Bønder som kirkeværger

Det sidste store område uden for godsets dominans, hvor bønder ydede en betydelig indsats, var ved kirkeværgeninstitutionen. Fra kirkens tidligste tid var sognekirken reserveret en fond i form af rådighedsret over et afkast, der skulle være tilstrækkelig stort til at kunne dække de udgifter, der var forbundet med sognekirkens fysiske opretholdelse og drift, denne fond fik navnet *fabrica*, (byggefond).

Ved reformationen overgik *fabrica* til kongelig Maj., som overlod den i bispens varetægt. Stiftets samlede *fabrica* blev administreret på kongelig Maj.t.s og sognekirkernes vegne af stiftets biskop og stiftsbefalingsmanden i fællesskab som tilforordnede forsvarere af stiftets kirker. Men den daglige, praktiske indsats i forbindelse med anvendelsen og administrationen af *fabrica* var ved hver enkelt sognekirke overladt til to bønder fra sognet, der som anerkendte kirkeværger tog sig af opgaven i 2-3 år af gangen.

Grundlaget for sognekirkens byggefond var kirkens adkomst til tiende og den årlige rente af kirkens jorder, som tilsammen udgjorde kirkens indtægter. Kirken havde hævde på at kunne inddrage en tiendedel af årets grøde i bondesamfundet til sin egen oppebørsel. Der var tale om korntiende, kvægtiende, fisketiende m.m., men i Salling var korntiende den mest betydningsfulde. Fra kirkens ældste tid var denne tiendeafgift blevet opdelt i tre lige store portioner, hvor den ene var reserveret sognekirkens *fabrica*, den anden tilfaldt sognepræsten (kaldet *mensa* eller præstebordet), og den sidste fik biskoppen og efter reformationen kongen. Man talte da om kirketierende, præstetierende og kongetierende. Af disse tre afgifter er det kirketierenden, der her har vor interesse.

Tiende skulle ydes af hver sognemand, der såede og høstede i sognet, og den skulle leveres til den, der havde fæstet den og skulle tages i kærven (som neg) på ageren. Sognemændene var nærmest til at få kirketierenden i fæste, "dersom de ville give deraf saa meget, som nogen anden" (Danske Lov 2-22-19). I Salling havde således Hvidbjerg, Tøndering og Volling sogne-mænd kirketierenden i fæste, men godserne kunne også være interesseret i at fæste den.

Sognekirkens anden hovedindtægtskilde var landgilden af sognekirkens bortfæstede jorder. Landgildeindtægterne berode på gårde, hvis skyld fra gammel tid havde været forbeholdt

25. T. 11.5 1691.

kirken, og på enkelte agre og spredte jordstykker, som i katolsk tid var skænket kirken.

Da kirken sparede op til de større reparationsudgifter, der med års mellemrum var nødvendige, blev kassebeholdningen ofte for stor, så kirken satte nu og da penge på rente formidlet ved herredstinget. Mindre beløb kunne investeres i en ko, der så blev lejet ud for en daler om året. Herved havde kirken også en renteindtægt.

Sognekirkeens udgifter gik først og fremmest til vedligeholdelse af kirkebygningen og dens inventar. Til gennemførelsen af de kirkelige handlinger var ting som vin og brød, alterlys, klokkestreng, ligbåre og messesærk nødvendige. Endvidere skulle kirken rengøres: den skulle mejes og fejes, og messeklæderne skulle også holdes rene. En tredje udgiftspost gik til forsikringer i form af kongeligt pålagt støtte til en præst her og en kirke der. En sidste post var udgifter forbundet med at administrere disse opgaver. Den omfattede udgifter til bispens årlige gæsteri og provstens visitats og regnskabsforhør. Endvidere skulle regnskabet skrives af kirkeskriveren, som ofte var præsten, og der var rejseomkostninger forbundet med at bringe det til Viborg til forhandling og godkendelse. Herudover kunne der på denne udgiftspost yderligere påløbe nogle udgifter, hvis det havde været nødvendigt i årets løb at føre sager ved herredstinget.

Imidlertid var det sjældent, at et år forløb, uden det også havde været nødvendigt at gennemføre nogle reparationer på kirkebygningen. Mindre reparationer for beskedne beløb gennemførte kirkeværgerne vistnok på eget initiativ, præsten var jo altid mere eller mindre med, idet han brugte kirken hver uge og var bekendt med skaderne og ulemperne. Men drejede det sig om større reparationer og fornyelser, var et kirkesyn med sagkyndig vurdering af de nødvendige udgifter påkrævet.

Indenfor de rammer, som synet angav, forestod og gennemførte kirkeværgerne derpå renoveringen. De sørgede for at indgå aftaler og tingning med de forskellige håndværksmestre samt for, at de nødvendige materialer blev skaffet til veje. "Det skal staa Kirkeværgerne frit for", hedder det i Danske Lov 2-22-66 "at søge best Kiøb, hvor dennem lyster, og ej være forpligtede at købe dem hos een alleene". Kirkeværgerne i Torum sendte først et bud til Nykøbing på Mors, der aftalte mængde og pris på det nødvendige bly til kirketagets reparation, "nok drog kirkeværgerne selv over efter samme bly at betale og hjem at hente" og lønnede sig selv for sin umage og færgpenge med 1 1/2 mk. En tilsvarende fremgangsmåde brugte kirkeværgerne, da de skulle skaffe kalk i Mønsted til murerens mørtel. Der var i det hele meget transportarbejde og slid på vogne og heste for-

bundet med byggearbejde: der skulle hentes sand ved fjorden, og egebjælker i Funder ved Silkeborgskovene, vingetegl og mursten i Viborg eller på Aunsbjerg teglværk syd derfor, og håndværkerne skulle også hentes til arbejdet og bringes hjem igen efter dets afslutning. Det var kirkeværgerne, der organiserede alt dette arbejde og sørgede for at betale for ydelserne og for at få kvitteringer igen til kirkeregnskabet. Et sted hedder det, at kirkeværgerne selv havde været hos murmestrene og blytækkerne for at have indseende med, at alt gik ordentligt til.²⁶

Kirkeværgerne skulle aflægge årligt regnskab, og regnskabsåret gik fra 1. maj indtil årsdagen igen. På en fastlagt dag en måned efter regnskabsårets udløb skulle kirkeværgerne møde op i Viborg på stiftskontoret i Konventhuset med det udfærdigede regnskab. Inden kirkeværgerne mødte frem til dette møde, var det vigtigt, at de havde nået at få tinglyst kirkens restancer på tiende såvelsom på landgilde ved herredstinget. Disse værdier stod jo som potentiel indtægt i regnskabet og skulle så føres til omdrag eller udgift, hvis de var tinglyste og pådømte, men ikke var til at inddrive. Hvis ikke kirkeværgerne havde dette bevis, så skulle de selv stå inde for denne gæld. Kirkeværgerne ved Grønning kirke blev således i 1691 dømt til at svare for en gæld på 260 daler, fordi de havde glemt at tinglyse restancer, der var opstået længe før deres tid som kirkeværger. Beløbet var enormt, men de havde regres. Eksemplet viser, at deres præst og provst ikke har hjulpet dem så meget.

Stiftsskriveren gennemså regnskabet med kritisk blik, og det var ikke alt, han umiddelbart kunne acceptere. I Hvidbjerg kirkeregnskab for 1684/85 angives der en udgift til oplægning af kirkegårdsdiget på 6 daler og 2 mark. Hertil bemærkede revisionen, at den udgift var al for høj, og at sognemændene selv burde have gjort arbejdet uden vederlag efter loven, og derfor blev udgiften halveret i regnskabet. Eller en post kunne afvises, fordi den blev anset for at være for ringe dokumenteret. Det kunne reddes ved næste års regnskab: "Føres til udgift, som udi forleden aars regnskab er gjort til mangel, og nu over regnskabsforhør med quiteringer og præstens for clareringer blefuen beuist rigtig at skulle befindis".²⁷ Efter at kirkeregnskabet således i løbet af sommeren var blevet gennemset, forhandlet og rettet, blev det godkendt og underskrevet i september af stiftsskriveren og biskoppen og derpå i kopi sammen med stiftets øvrige kirkers regnskaber sendt til regnskabsrevisionen i rentekammeret på Slotsholmen.

Der var to kirkeværger i hvert sogn, hvilket for Skivehus amt som helhed giver 70 kirkeværger. Ifølge Danske Lov 2-22-9 skulle kirkeværgerne være vederhæftige dannemænd. Så længe det var muligt at finde vederhæftige bønder i sognet, som

Hindborg herredssegel. Efter sammenlægningen af adskillige herreder ved reduktionen i 1688 skulle de afskedigede herredsfogeder aflevere deres dokumenter og herredets segl. Den afsatte herredsfoged Jens Thomsen i Hindborg var længe om at efterkomme forordningen, måske havde han svært ved at finde seglet i den forfaldne gård, han boede i.

kunne og ville, så brugte man dem, men biskoppen havde beføjelse til at befale en sognemand at påtage sig hvervet. Viborgbispens Søren Lintrup skriver i 1722 i forbindelse med sin visitats i Hjermind kirke ved Bjerringbro: "Ellers havde jeg der stor fortræd af tvende mænd, som præsten og prousten havde udnævnt til kirkeværgere, som ikke ville antage værgemaalet, men gav mange unyttige ord."²⁸ Når bonden havde været kirkevæрге i 3 år, skulle en anden overtage embedet, hvis han ikke ønskede at fortsætte. Kirkeværgerne fik årligt en rigsdaler for deres umage, og døde de i bestillingen, nød de fri begravelse i kirken.

I Torum sogn træffer vi på nogle kirkeværgere i sidste halvdel af 1600-tallet. Lars Mikkelsen og Bertil Svendsen fra Lille Torum udtalte sig i 1653 om den tid, de var kirkeværgere, og de kunne ved den lejlighed huske 40 år tilbage, så de må have været gamle folk. Begge underskrev de sig med 3 bogstaver, hvilket tyder på, de ikke kunne skrive, for "den, som ej kan læse, eller skrive, skal sætte sit segl under, om hand noget haver, eller sit Boemerke" (Danske Lov 5-1-7). Ca. 1670 blev Jens Jensen Foged i Hinnerup kirkevæрге. Han vidnede i 1684 "at den stund jeg var kirkevæрге, ungefær 12 eller 13 aar, da har disse ovenskrevne kirkegaarde ydt til mig deris kirkeskyld". Han har antagelig fæstet sin gård i Hinnerup af lensmanden på Skivehus i 1646, så han benævnes med rette i 1674 den gamle. Tilnavnet foged er vel tillagt ham på grund af hans lange kirkeværgeperiode. Han underskrev sig med 3 bogstaver. Hans værgepartner i begyndelsen af 1670'erne var Peder Albrechtsen fra Lille Torum. Hans efterfølger var fra 1674 til maj 1676 Jens Tøgersen fra Møgel Torum, som kunne skrive. Derpå Anders Pedersen Sall fra Hegelund, som var kirkevæрге fra 1.5 1676 til 1.5 1678, han kunne også skrive. Efter hans toårige værgetid blev han afløst af Anders Mikkelsen fra Hinnerup, som var væрге i regnskabsåret 1678/79 sammen med Jens Jensen Foged, og bestred måske posten helt frem til 1688. Han er den eneste af Jens Fogeds makkerer i hans 12-13 års kirkeværgetid, der ikke kunne skrive. Selv kunne han heller ikke, men det har sikkert været bedst, hvis en af værgerne var skrive- og regnekyndig. I maj 1677 stævnedes Jens Jensen Foged i Hinnerup velbårne Steen Bilde til Jungetgaard for Nørre herreds ting og sagsøgte ham for resterende af-

26. Rigsarkivet, Rentekammeret, rev. regnsk., kirke-regnskaber, Viborg Stifts Kirker, Torum kirke, 1682/83.

27. Hjerk sogn kirkeregnskaber 1684-85.

28. Nygård, S.: Biskop Søren Lindtrups visitatsbog, *Samlinger til jysk historie og topografi*, 3.rk. II bd. 1899-1900, s.99-100.

gift til Torum kirke. Hans stævningsmænd var Anders Pedersen Sall af Hegelund og Jens Tøgersen af Møgel Torum begge tidligere kirkeværger. Herre-tjenerforholdet er her vendt lidt på hovedet.

Bønders medvirken ved andre offentlige opgaver

I efteråret 1690 blev der udnævnt sognefogder i Skivehus amt. Herredsfogden meddelte dem på tingdagen den 22. december, at de skulle komme til Skive inden julehelligdagene og modtage deres instruks hos amtmanden eller hans fuldmægtige. Der må have været udnævnt en for hvert sogn, altså 36 lokale politimestre, men hvem, det var, vides ikke. Allerede ved tinglysningen af den nye jagtforordning på herredstinget den 10. november samme år, nævnes der i amtmandens ledsagende skrivelse lovovertrædelser, "huor med de her efter bestilte sognefogder, saauitt muligt er, shall haffe flittig indseende, og huer gang de i saa maade nogen betreffer mig eller min fuldmegtig i min frauarelse at Andgiffue".²⁹ Efter nytår 1692 skulle sognefogederne deltage i den årlige inkvisitionsforretning vedrørende optælling af staldøksne. Den tilsvarende ordre fra amtmanden i november 1689 gik blot til herredsfogden, og sognefogeder blev ikke nævnt, nu i 1692 har han faste folk til at hjælpe sig.

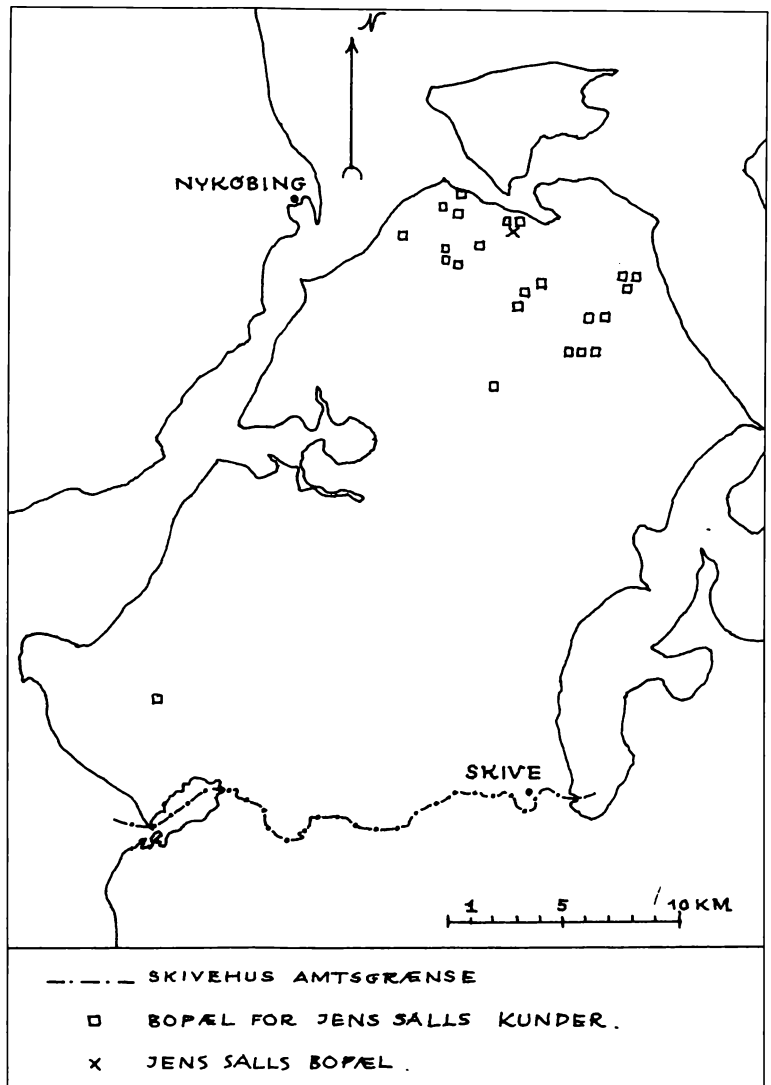
Et par gange får vi et glimt af ryttergodsets lægds mænd. Således skulle lægds mændene ved oberst von Prens regiment i Salling i marts 1691 sørge for, at amtmanden eller hans fuldmægtige, der rejste rundt i regimentsdistriktet for at undersøge forholdet mellem rytterne og bønderne, hurtigt kunne få kørselslejlighed fra det ene ophold til det næste. Peder Madsen af Tøndering, som nok har været lægdsmand der, lod på oberstløjtnant Repstorffs vegne lyse efter en rytter, der var borttrømt fra kompagniet. Tidens hærordning var under stadig ændring, så det er kun lidt, der kan siges om lægds mændene.

Handlende bønder

Selvom mange bønder levede under en høj grad af selvforsyning, var der dog visse ting, de var nødt til at skaffe sig fra den store yderverden f. eks. jern og salt. Som betaling herfor kunne de sælge noget af deres overskud fra vækstårets grøde: korn, smør, stude, heste og andre produkter. Nogle egne var skovfattige og måtte skaffe sig det fornødne tømmer til bygninger og redskaber udefra. Den vigtigste udveksling foregik på årsmarkederne, som gerne fandt sted forår og efterår. Her kunne bønderne sælge deres overskud og købe alt det, de havde brug for.

29. T. 10.11 1690.

Jens Christensen Salls skyldnere 1690-91. Fæstebonden Jens Christensen Sall af Risumgård i Åsted sogn i Nordsalling havde sin hyppige gang ved Salling berreders ting som sættefoged og sagfører, men han drev også en omfattende handelsvirksomhed. Kortet viser med prikker en del af hans kunders hjemsteder. De fordeler sig på de fire nordlige sogne i Salling: Åsted, Sælde, Junget og Tørum inden for en afstand af højest 6-7 km. fra Jens Salls gård i Risum. Jens Salls ydelser har især været rug og penge, men han har blandt andet også leveret en best og lejet en ko ud, og et enkelt afdrag på gælden er sket med et par husestager. Kilde: Tinglysning af gæld ved Salling berreders ting 17.2 1691 og 16.2 1692.

Nr. 3.
 Anno 1696 d. 30 Junij blef
 Kvegtienden tagen i Junget og
 Torum sogner, og da blef til
 anpart i Junget sogen 2 mk. for
 ulige tiende, 2 lam, iligemaade
 i Torum sogen blef til anpart
 3 lam og for ulige tiende 2 mk.
 Testor J. Altenbof

Nr. 4.
 Anno 1696 d. 30 Junij blef
 Kvegtienden tagen i Junget og
 Torum sogner, og da blef til
 anpart i Junget sogen 2 mk. for
 ulige tiende, 2 lam, iligemaade
 i Torum sogen blef til anpart
 3 lam og for ulige tiende 2 mk.
 Testor J. Altenbof

Nr. 5.
 Anno 1696 d. 6 Julij blef Kvegtienden
 tagen i Skive og de enkelte og for
 anpart i Skive sogen 2 mk. for
 ulige tiende, 2 lam, iligemaade
 i Skive sogen blef til anpart
 3 lam og for ulige tiende 2 mk.
 Testor J. Altenbof

Kvægtiendekvitteringer 1696. Tiendeafgift af kornbøsten var den vigtigste i Salling, men der blev også ydet tiende af kvæget. Her kvitterer tre sognepræster på et udsnit fra en lang papirstrimmel for, at deres sognebønder har leveret kvægtiende til amtsskriveren i Skive. Vi kan følge indsamlerens rute: 30.6 1696 Junget-Torum, 3.7 Fuur sogn, 6.7 Durrup-Tondering, 8.7 Roslev-Rybjerg etc. På kvittering nr. 3 står: "Anno 1696 d. 30 juny blef kvægtienden tagen i Junget og Torum sogner, og da blef til anpart i Junget sogen 2 mk. for ulige tiende, 2 lam, iligemaade i Torum sogen blef til anpart 3 lam og for ulige tiende 2 mk. 6 sk.. Dette rigtig at være testorer J. Altenbof", (Sognepræst til Junget-Torum sognekald 1688-1715). Kilde: RA Rev. regnskaber, Skivebus amt, jordebogsregnskaber 1696.

Inden for denne ramme handlede alle bønder. Imidlertid var der - især i Jylland - en hel del bønder, der opkøbte varer med henblik på videre salg med fortjeneste for øje, de var handelsmænd og prangere. Prangerne stod for den store handel med køb og salg af stude og heste. De fleste handlende bønder drev dog en mere beskedne handel med opkøb af f. eks. smør og honning og salg af sæbe, tobak, humle og salt. Nogle bønder drev forskellige former for udlejningsforretning. En del lejede heste ud, når der var hårdt brug for dem i pløje- og høsttiden, andre lejede æde- og sædekorn ud til trængende. Og da det blev mere og mere nødvendigt at have rede penge, var der nogle, der lånte penge ud. Den vellykkede handel var betinget af, at bonden havde overblik over markedet med dets varierende udbud og efterspørgsel og dermed svingende priser. Med dette overblik skulle den handlende bonde kunne vente til det rette tidspunkt for sin handel. Desuden skulle handelsmanden have menneskekundskab og evne til at kunne sætte sig i kundens sted og gøre ham interesseret. Omgangen med de mange fremmede mennesker krævede smidighed og selvbeherskelse af ham.

Almuens adgang til aktivitetsfelterne

Den største del af almuens mænd havde en vis adgang til og berøringsflade med verdenen uden for godsets dominansområde. Den mest beskedne form for dette bekendtskab var, når bonden som stokkemand eller tilhører var mødt op ved herredsretten, eller når han deltog i kirkegang og markedsdage og besøgte købstæderne. Imidlertid var der en lille del af bønderne, der drev det videre og udviklede en egentlig praksis i yderverdens aktivitetsfelt, hvor de blev anerkendte som kompetente bl.a. af amtmanden og herredsfogden. Antallet af disse aktive: sagsførere, kirkeværger, handelsmænd m.v. inden for Skivehus amts område i 1690 vil jeg skønne var et par hundrede bønder af en befolkning på ca. 1600 gårdhushold. De var fæstebønder som den øvrige almue og delte i det store og hele den menige mands livsvilkår.

De aktives karakteregenskaber og færdigheder

Blandt de krav til kvalifikationer, som blev stillet til de aktive bønder på aktivitetsfelterne uden for godsets dominans, nævner Danske Lov kun nogle få moralske egenskaber: dannemændene skal være oprigtige, vederhæftige og for kirkeværgernes vedkommende "vide Kirkens Beste, og ej søge egen Nytte".³⁰ Loven tager nærmest for givet, at en bonde, der er kendt egnet til at fæste en gård, også må kunne repræsentere gården og dens

30. DL 2-22-9

hushold i sogn, herred og på tinge, således skal tinghørerhvervet gå på omgang, og de mere ansvarstyngede hverv som kirkeværger og sandemænd ligeså. Dog antyder loven muligheden af, at bonden kan være i den tilstand, at han ikke formår at udføre sin sag, her tænkes formentlig på manglende færdigheder, men hvilke de er, nævnes ikke.

Vi kan ifølge rettergangens logik tilføje en række færdigheder, som må have været nærmest uomgængelige, dersom bonden skulle kunne bestride opgaverne. Det har været en stor fordel for den aktive, om han kunne læse, skrive og regne. Han skulle beherske sproget i sådan en grad, at han var i stand til at give en længere, sammenhængende mundtlig fremstilling af et sagsforhold for fremmede, dvs. en kontekstfri formidling uden indforstået tale. Han har skullet kunne argumentere logisk fra godtagne præmisser til konklusion, ligesom han skulle være i besiddelse af den færdighed at kunne skelne det relevante fra og vurdere sin egen og andres bevisførelse. Til slut skal også nævnes, at den aktive bonde måtte være i stand til at beherske sig, lægge bånd på sine impulser og holde sig til sagen. De nævnte egenskaber og færdigheder skal tilegnes i en dannelsesproces.

Sammenholder vi disse egenskaber, som den aktive bonde nødvendigvis måtte besidde, med dem, som vi ovenfor tillagde den umiddelbare subjektivitet hos almuen, så står de i stærk kontrast til hinanden: hvor den ene er umiddelbar og impulsiv, er den anden disciplineret, reflekterende og beregnende.

Den aktive bonde anerkendes som person

Den aktive bonde havde noget at byde på, som andre havde brug for. Han arbejdede for en sagsøger og stillede krav på hans vegne, og sagsøgeren havde tillid til ham. I denne udveksling blev den aktive bonde anerkendt som selvstændig person. Amtmandens formelle anerkendelse af sættemommere og skrivere var et direkte udtryk herfor, men også det, at herredsfogden på tinget under sagernes behandling tog deres krav og argumenter højtideligt, var en anerkendelse. Kirkeværgerne forhandlede på institutionens vegne med leverandører om materialepriser og tog stilling til håndværkeres tilbud. De stævnedes restanter, og de gennemgik deres regnskab med kirkens forsvarer, provst, biskop og stiftsskriveren i Viborg. Hele denne virksomhed var båret af et gensidigt anerkendelsesforhold, som var formidlet ved ret.

Den, der bliver anerkendt som person, er i stand til at love og kan stå til ansvar for sin viljes handlinger, herved dannes ærens subjektivitet omkring præstationer. Dette viser sig klarest ved

Kongelig Majest. etz velbetrouede
 Amtsskriver over Hald og Skivehus
 Amter, Edle Friderich Winterberg
 bafuer efter Hans kongl. May. ts
 allernaadigste Befaling
 dat. 5. april 1690 betalt mig underskrefne
 for den mig allernaadigst tillagde
 fri Gaard paa 8 td. hartkorn
 Ny Matricul 30 rdl., for hvilke
 Tredive Rix Daler hermed
 tilbørligt quiteres.
 Skive Amtsstue d. 30 Decembris
 Ao. 1696. P. Fabricius

Den lønnede embedsmand. En af enevældens bastesager var at få skabt en loyal stand af kongeligt udnævnte embedsmænd. Det første skridt på regionalt niveau var oprettelsen af amtmands- og amtskriverembederne. Ved retsreformen i 1688 tilstræbte man blandt andet at skabe grundlag for, at herredsfogden og herredsskriveren kunne leve af deres embede. Det kneb det med i starten, men princippet var klart nok: kongeligt udnævnte og aflønnede fuldtids embedsmænd. Her kvitterer herredsfoged Pouell Fabricius for modtagelsen af sin års-gage for 1696 på Skive amtsstue: "Kongelig Majest. etz velbetrouede Amtsskriver over Hald og Skivehus Amter, Edle Friderich Winterberg bafuer efter Hans kongl. May. ts allernaadigste Befaling dat. 5. april 1690 betalt mig underskrefne for den mig allernaadigst tillagde fri Gaard paa 8 td. hartkorn Ny Matricul 30 rdl., for hvilke Tredive Rix Daler hermed tilbørligt quiteres. Skive Amtsstue d. 30 Decembris Ao. 1696. P. Fabricius." Kilde: RA rev. regnskaber, Hald og Skivehus amter; kontributionsregnskab pro. 1696, bilag nr. 60.

kirkeværgeriet, hvor værgerne påtog sig ansvaret over for kirkeinstitutionens store reparationsarbejder og måtte stå inde for – stå til regnskab for – den ikke godkendte gæld i regnskabet.

Ved at deltage i en praksis, hvor fæstebonden blev anerkendt som myndig person, dannedes hos ham en selvbevidsthed og driftighed. Han erkendte sig selv som noget særligt, samtidigt med, at han kunne genkende sig selv i de andre og se sig selv som del af en helhed. Et sådan erkendelsesforløb førte til en opløsning af godsets lukkede verden.

For de bønder, der erfarede den almene anerkendelse, skete der en sædelig dannelsesproces, der åbnede mulighed for en erkendelse af nogle modsigelser mellem de livsfelter, hvori de selv

Anders Bing bly for med Vildt Jæger og Halvbrød og Horn Bøen af
Lars Henners nye Rindes Hjemme gættved - actum
Mogeltaarum d = 12 Martij = Anno: 1675:

Jens Foged for IIS. :
og for Jæger

Sædm - ¹¹¹⁰ Eric Christen kejser - Jæger og Horn
Lars Henners nye Rindes Hjemme gættved - actum
Hegelund - d = 8 November: Anno = 1676 =

Anders Pedersen
og for Jæger IIS

1677 - Bing - Jens Foged for med Vildt Jæger og Horn Bøen af
Lars Henners nye Rindes Hjemme gættved - actum
Hegelund - d = 12 December: Anno = 1678 =
IIS AUS

Torum kirkevergers kvittering for modtaget landgildekorn, 1675-78. De tre kvitteringer er for samme årlige kornydelse, der var forfalden til martini (Mortens dag, 11.11). Den øverste kvitterer for afgiften af bøsten 1674, der formodentlig er leveret for sent, den midterste for bøsten 1676, hvor afgiften er leveret til tiden, og den nederste er for bøsten 1678. Kirkeverger i regnskabsåret 1674-75 var Jens Thøgersen fra Mogel Torum og Jens Jensen Foged fra Hinnerup. Jens Thøgersen underskriver med egen hånd sit fulde navn, medens Jens Foged skriver sit bomærke i stedet (IIS), for han kan ikke skrive. I regnskabsåret 1676-77 er Jens Thøgersen blevet afløst af Anders Pedersen fra Hegelund, der igen i 1678 er blevet afløst af Anders Michelsen af Hinnerup, der åbenbart heller ikke kan skrive. Jens Foged står for kontinuiteten, han var kirkeverge i 13 år. Kilde: LAV Bispearkivet, C2-192, Junget-Torum sogne.

færdedes. Den menige almue, der ikke havde disse erfaringer, tog godsets verden for givet og uproblematisk: den udgjorde sammen med sogne- og landsbyfællesskabet livet med dets begrænsninger og muligheder.

Den modsigelse, der må have virket mest åbenbar for de aktive, må have været den mellem den ensidige og ulige anerkendelse, som fæstebonden mødte i sit forhold til godset, og den gensidige almene anerkendelse, han mødte ved tinget, hos biskoppen og på markedspladsen. Denne modsigelse kan have skærpet sansen for lov og ret og ført til en kritik af den private, feudalt prægede ret, som godset stod for.

Perspektiver

Det almene, ikke lokale nye samfund med dets principper inden for ret, administration og handel trængte sig gennem århundreder ind på godssystemets feudalt prægede samfundsorden, der bagudskuende holdt fast ved tradition og hævd. Denne orden blev i det små undergravet ved, at en voksende del af almuen tilregnede sig det almene principper gennem en praksis, der unddrog sig godsherskabernes kontrol. Den undergravende effekt var et utilsigtet biprodukt af et engagement, der blev stimuleret af det almene - den nye statsdannelse anerkendelse. Det udviklede personlighed og selvbevidsthed, som var nogle af forudsætningerne for, at landboreformernes vision om en selvstændig bondestand af selvejere blev mulig. Udviklingen af bondestanden fra "livegne" til anerkendte personer skete ikke blot sideløbende med statsdannelsens vækst, det var en og samme proces set i småt og stort.

Note

Fremstillingen bygger på materiale fra Skivehus amt og især på Salling herreders første tingbog efter retsreformen, der er bevaret omend i slet tilstand. Den omfatter årene 1688-92. Derpå er der en lakune i rækken helt frem til 1774. Alle henvisninger til retssager og tinglysninger samt citater herfra i teksten kan føres tilbage til denne kilde. Den opbevares i landsarkivet i Viborg, men kan studeres på Rigsarkivets filmslæsesal (film M 31.353-354). En del retssager har kirkeværgeriet som baggrund, og de er udnyttet til fremstillingen af bønderne som kirkeværgere, men dette afsnit bygger endvidere på indsendte kirkeregnskaber fra Viborg stift 1680-85, Junget-Torum's pastorats arkiv i Viborg bispearkiv og en højesteretsdom 1685 vedr. Torum sogns kirkegods.

Utrykte kilder

Rigsarkivet (RA).

Chr. V.'s matrikel 1688, modelbog 1773.

Danske kanc. C 30, betænkning fra landsdommerne i Danmark om herreders og birkers reduktion m.v. 1686.

Rtk. rev. regnsk., Hald og Skivehus amter, kontributionsregnskaber pro 1696.

Rtk. rev. regnsk., kirkeregnskaber, Viborg stifts kirkers regnskaber, 1680-85.

Rtk. rev. regnsk. Hald og Skivehus amter, jordebogsregnskaber 1690-99.

Højesteret. Dombøger, 1685, nr. 95-97.

Landsarkivet for Nørrejylland (LAV).

Viborg bispearkiv, C2-192, Junget-Torum (1425)-1801.

Viborg bispearkiv, kirkeinspektionen Skive, regnskabsbog 1593-1722.

Retsbetjentarkivet, Sallinglands herreder, justitsprotokollen 1688-92.

Litteratur

Appel, Hans Henrik: *At være almuen mægtig*, Landbohistorisk selskab 1991.

Bjerre Jensen, Birgit: *Udnævnelsesretten i enevældens magtpolitiske system, 1660-1730*.

Christensen, Carl: Bidrag til Oplysning om Herremænds og Herregårdsforpagteres økonomiske Vilkår i Hald og Skivehus Amter i Slutningen af 17. Århundrede. *Jydsk Historie og Topografi*, 4. Rk. VI Bd. 1928-30.

Dahlerup, Troels: Opslagene fabrica, kirkeværger, kirkens finanser, patronatsret og visitation i *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder*.

Danske Lov, Secher's udgave 1891.

Fussing, Hans H.: *Herremænd og fæstebonde*, Kbh. 1942.

Dombernowsky, Lotte: *Lensbesidderen som amtmand, administrationshistoriske studier*. Kbh. 1983.

Dombernowsky, Lotte: "Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...", Landbohistorisk Selskab 1985.

Elias, Norbert: *The civilizing process*, vol. I and II, (1939), Oxford 1982.

- Graus, Frantisek: From resistance to Revolt: The Late Medieval Peasant Wars in the Context of Social Crisis, in *The Journal of Peasant Studies*, vol.3 no.1, oct.1975.
- Gullstrand, Robin: Lokalt selvstyre i Blekinge, *Scandia*, 60. bd., 1994, hæfte 2.
- Hammerich, K. F.: *Den danske dommerstand under enevælden*, Kbh. 1931.
- Jørgensen, Troels G.: *Strejfflys over enevældens retsliv*. Kbh. 1949.
- Hertz, Michael: "Beskeden mand". Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder, i *Bol og By*, 2. række 2. Kbh. 1978,
- Ladewig Petersen, Erling: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. *Dansk social historie* 3. Kbh. 1980.
- Løgstrup, Birgit: Dommer og administrator, *Administrationshistoriske studier*, Kbh. 1982.
- Løgstrup, Birgit: Jorddrot og offentlig administrator, *Administrationshistoriske studier*, Kbh. 1983.
- Mauss, Marcel: Une catégorie de l'esprit humain: la notion de personne celle de "moi", i M. Mauss: *Sociologie et anthropologie*, P.U.F., Paris 1950.
- Poulsen, Bjørn, B. Fritzbøger og J.V. Jensen (red.): Lov og øvrighed i det gamle landbosamfund, temanummer af *Bol og By* 1995:1.
- Stevnsborg, Henrik: "Samfundets" og "statens" strafferetspleje, *Historisk Tidsskrift* bd. 82,1 1982, ss. 1-21.
- Skautrup, P.: Herredstinget og dets funktion indtil enevælden, *Jyske saml.* 5.rk.IV, 1938.
- Tamm, Ditlev: *Retshistorie*, bd.1, Kbh. 1990.
- Tamm, Ditlev og Jens Chr. V. Johansen: Kongens ting, byens ting og bondens ting - studier i det danske retssystem 1500-1800, *Fortid og Nutid* 1992 ss. 73-99.
- Worsøe, Hans H.(ed.): *Vonsild-Dalby tillysningsbog*, 1678-83, Kbh. 1987.
- Meyer, Poul: *Danske bylag*, Kbh. 1949.
- Aakjær, Jeppe: Ret og skjel før vi blev til, *Skivebogen 1917* s. 1-67.
- Wittendorff, Alex: På Guds og herskabs nåde, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bind 7, 1500-1600, Kbh.1989.

- Det er en yndig Egn her.
- Ja — men det kan man it' se paa Maleriet!

Storm P. har af gode grunde ikke kunnet indfange det studentermarxistiske historiemiljø i 70'erne med sin streg. Alligevel knytter en og anden tegning i den store produktion sig med lidt god vilje til det. Jeg har valgt ovenstående fra det 34. Storm Petersen Album 1946. Gæt selv hvorfor.

John T. Lauridsen

Den svære vej fra land til by

I. Prolog: Den “store” og den “lille” historie

Anledningen er en markering og festligholdelse af Lokalhistorisk Afdelings 25 års jubilæum. Derfor vil jeg tillade mig en anden indgangsvinkel til den lokale historie end vanligt. Om ikke festlig, bliver min prolog en markering og et elskværdigt tilbageblik. For mig og mange andre af min historikergeneration er beskæftigelse med den lokale historie nemlig ikke bare en given sag.

Det følgende bygger på knapt 25 års udbytterigt samliv med dansk historie, heraf halvdelen som medredaktør af *Den jyske Historiker*, vejrhanen i dansk historie, som hele tiden har været på forkant med udviklingen – bestemt af de herskende studentehistoriske vinde, især i Århus og omegn.¹

Jeg læste historie i en periode, hvor historien ikke kunne blive stor nok. Det drejede sig om historien i dens totalitet. Det vil sige, der var de helt lange historiske perspektiver fra Big Bang til Richard Nixon. Verden skulle opfattes på det mest fundamentale niveau. I en årrække i 1970'erne kom produktionsmåden i centrum til opdeling af verdenshistorien, enhver førsteårsopgave skulle begynde med en beskrivelse af den kapitalistiske produktionsmåde med henvisninger til diverse værker af Marx. Ellers var det umuligt at skrive om hverken kreatur-eksport eller mellemlagenes falske bevidsthed. Overgangsproblematikken blev for en del årgange af humaniorastuderende alfa og omega. Hvordan satte overgangen fra den feudale til den kapitalistiske produktionsmåde sig igennem. Det blev studeret flittigt, hvad enten det drejede sig om Shakespeares dramatik eller Mary Wolstonecrafts selvrealisering. Det var en forbandet lang overgangsperiode, hvis man skulle fæstne lid til disse prøver på studenterforskning. Men det var jo politisk relevant, mand. Deri lå selve dynamikken i samfundsudviklingen – og klassekampen ikke at forglemme. “Klassekampen” var

1. En oversigt over indholdet af *Den jyske Historiker* til 1993 foreligger i Michael F. Wagner: *Traditionen tro. Bibliografi 1972-1993. Den jyske Historiker. Ekstranummer*, december 1993.

næsten en besværgelse i nogle år. Historiens kildemateriale blev trukket ind i genstandsfeltet, som når Erhard Jacobsen trak politiske kaniner op af den høje hat. Det havde at tjene som staf-fage for den overordnede teoretiske behandling. Derfor stod det i en årrække ret sløjt til med den historiske indsigt, og yd-myghed over for historien var der ikke tale om. Ikke alene skulle det være den store historie, den skulle sandelig også være kritisk, kritisk over for faget, over for de borgerlige forskere. Kritikken kom i en vis udstrækning før fagligheden. Den klarede "fagkritterne" (i datidens slang) ind imellem det politiske arbejde, øllerne og damerne, hvis altså de ikke var kønsbevidste studenterkvinder i overalls. Kildemateriale fra arkiverne og andet støvet skidt overlod man i reglen til de borgerlige historikere. Kildefiksering havde man fået nok af. Det var om at hæve sig ikke alene højt over kilderne, men også at tænke globalt. I hvert fald indtil "specialet", den historiske svendep prøve som knækkede mangen en revolutionær.

Den danske historiske andedam blev nem at overskue fra produktionsmådens teleskopkikkert. Den var mindre interessant, men skulle det endeligt være, så var "kilderne" hyppigt Svend Åge Hansens Økonomisk vækst i Danmark 1-2 og et par berømte numre af Den jyske Historiker. Kildebegrebet – for ikke at tale om kildegrundlaget – var kommet i skred. Fagkritikken kunne bestå i at tage forbehold over for den borgerlige professor Svend Åge Hansen, når det var værst. Samtidig blev der proklameret teoribevidsthed. Det gav nye indsigter og tilgange. Den jyske Historiker førte en årrække undertitlen "Historieteoretisk tidskrift". Meget kan man i bakspejlet mene om de studentermarxistiske 70'ere, men falsk varebetegnelse var det ikke. Historieteoretisk. Ikke sært at ungdomsgenerationen ud-basunerede dansk historievidenskabs krise i de år. Den var i krise. Der var blot ikke enighed om for hvem og hvordan.² Efter det borgerlige samfunds normer var Den jyske Historiker i hvert fald ikke i krise. På højdepunktet nåede oplaget omkring de 2000 stk. – enkeltnumre blev solgt i tre gange så mange eksemplarer. En kommerciel succes.

Så var der en periode med arbejderismen. Solidaritetsarbejdet strakte sig pludseligt fra Hanoi til Benzinøen. Der viste sig at være rigtige arbejdere i Danmark, hvis fagforeninger var værd at studere og støtte i deres kamp mod kapitalismen. Det var en opdagelse for de fleste studerende, som havde alt andet end en arbejderbaggrund. Det gjorde kun opdagelsen så meget større. I den periode var der en snært af, at den lille historie kunne have været udviklet; jeg tænker f. eks. på Søren Kolstrups og Bjørn Meidells bøger,³ men så rullede også den studentehistoriske modebølge forbi. Vist til fagbevægelsens lettelse, da der

2. 70'er-erfaringerne har siden fået nogle af de den-gang involverede til på tryk eller mest i tale at vende sig frustrerede og vrede mod de strømninger, de havde været indspundet i, som var de ikke ansvarlige for sig selv. Dette negative fortids-opgør kan jeg slet ikke dele; en positiv dialog med den fortid forekommer mig mere udbytterig, som det også skulle fremgå af dette ganske vist – til lejligheden – ironisk drejede afsnit. Der har med den større faglige turbulens end de foregående historikergenerationer oplevede, også været mere at tage ved lære af. Faget har på visse områder bevæget og udviklet sig hurtigere end tidligere. Der er sket en nødvendig begyndende modernisering og justering, og der er meget at gøre endnu. F. eks. på billed- og medieområdet. Historiefaget må ud over den rent tekstlige formidling, hvis den skal søge at præge historien og historieopfattelsen hos danskerne. Ellers gør andre det, især massemediejournalisterne, hvad der siden 1960 har været en stigende tendens til. Historikere taber terræn som både formidlere og som kilde til information.

3. Naksøvej 31, 1977 og *Niels og Alvilda. 100 års historie oplevet nedefra*, 1982.

ikke var fuld enighed om de revolutionære potentialer og perspektiver. Som en nær historikerbekendt og endnu fungerende redaktionsmedlem (han skal få lov til at være anonym) sagde hen i 1980'erne: "Arbejderhistorien er yt. Og den er så skide kedelig". Slut med den slags – også i Den jyske Historiker. Det var ikke moderne at være solidarisk med arbejderne længere, selv om de blev ved med at være derude et sted.

Ind i varmen kom i stedet mentalitets- og civilisationshistorien. Makro, makro, alligevel kunne der godt dryppe små cases ind i analyserne, men de tjente oftest som et pusterum fra det store civilisatoriske træk. Påny var der punktvis læsninger af enkeltskæbner, som blev spændt for de civilisationshistoriske projekter. De kunne belyse tidsmentalitet, som papkartoner er udtryk for senkapitalismens forbrugersamfund. Der skulle med andre ord en hel del mellemregninger til for at gøre det entydigt indlysende. Nye fagkoder kom til de allerede etablerede. Hver historiebølge medbragte en ny jargon. Med tiden vil der kunne udarbejdes en hel terminologisk ordbog over de historiebegreber, som er blevet importeret til landet efter vi unge forskeres læsninger og afsøgninger af det sidste nye internationalt. Helfordøjet var det nyoptagne ikke altid. Germanismer floredede en tid, da man tænkte kategorielt. Siden bidrog de humanistiske centerdannelser, ikke mindst det århusianske, til udviklingen af en sprogkode, så det lader sig afgøre, om man har ladet sig påvirke det ene eller det andet sted. Diskurser og underlige konstruktioner som "virkningshistorie" blev uundværlige sprogblomster, når snart sagt hvilket som helst historisk emne skulle "afhandles". Disse åndscentre har en indflydelse, som vi vist skal tilbage til middelalderens klosterscholer for at finde magen til. Dengang som nu foreligger der årbøger og skriftrækker, så hjernegymnastikken i enklaverne kan studeres på første hånd. Gerne med en ordbog ved hånden, men det er ikke altid nok. Alligevel er det anstrengelserne værd.

Nu er jeg sprunget både for langt frem og tilbage. Har svært ved at frigøre mig fra 70'er - arven. Vi må lige nogle år tilbage i begyndelsen af 80'erne igen. Der var en kortere periode, hvor lokalhistorien var inde i varmen for sin egen skyld, Den jyske Historiker var på pletten med et temanummer, men så blæste vinden i en ny retning. Der skulle andre boller på suppen. Alligevel kom lokalhistorien – ikke spor overraskende! – gang på gang igen i nye sammenhænge, men den måtte partout hedde noget andet, når den igen skulle have en chance. De fortsatte afsøgninger af den internationale historiske scene bragte eksempelvis regionalismen i kikkerten. Ikke noget med at kalde det lokalt. Der skulle nye etiketter på flaskerne, selv om indholdet omtrent var det samme. En anden af de mange nye strøm-

ninger var identitetshistorien. På vej til at blive opslugt af EU var det om at ride med på den bølge. Danskheden kunne der nu skrives om af forkantshistorikere, som omkring 5 til 7 bølger tidligere havde sovset i produktionsmådelogik og styret et vældigt noteapparat med Marx-citater på originalsproget. Faglig udvikling så det klodser. En generation af makro-historikere med dynamik var blevet lidt ældre.

Hen i 1980'erne kom en reaktion på nogle af de skiftende vindstød. Eller endnu en modebølge? I hvert fald viste der sig nogle tendenser til at makrohistorien og det universelle skulle have modspil. Disse retninger var blandt meget andet abstrakte, upersonlige og fjerne. Modstykket var nærheden, det lokale og personlige. Det førte for en tid nogle ud i dagliglivets historie, andre var blevet opfordret til at grave, hvor de stod (den grinte arkæologerne meget af) og beviste straks, at det også kan gøres på mange måder, bl.a. behøver det ikke at opleves som særligt vedkommende – hverken for historikeren eller læseren. Hvordan bliver den så det? Den første forudsætning må være, at historikeren selv er engageret. Ja tak, engagementet kunne let klares med solidaritet med Nicaragua. Den kørte i adskillige sæsoner, og selv det fjerne lands biblioteksforhold nåede at komme på dagsordenen. Det var imidlertid ikke særligt nært. Der er også en verden lige uden for vinduerne. Vi slæber også hver og en på en historie.

Hvad fik et par historikere fra Den jyske Historikers midte til at arbejde med mentaliteten omkring den enes jyske hjemegn og at publicere resultatet.⁴ Hvorfor havde de valgt det kendte? Var der noget særligt ved det sogn? Sikkert ikke. Var det et typisk eller gennemsnitligt sogn? Måske heller ikke. Men det var et sogn, de gennem personlige relationer havde kendskab til. Det havde værdi for dem lige præcis at bruge det sogn som eksempel til at udføre et stykke historisk arbejde. Et alternativ til det abstrakte engagement. Og en tilbagevenden til kilderne i traditionel forstand, men medbringende et sensitivt teoretisk apparat, der gav orden, mening og perspektiver på stoffet. Siden fulgte endnu en redaktørkollega, Bente Jensen, i deres fodspor med flere dybdeborende artikler om Bornholm som turistmål i historisk perspektiv.⁵ Hvorfor lige Bornholm? Jeg tror, læseren kender svaret. Flere andre historikere og humanister af samme generation har fulgt i et lignende spor. Nævnes kan Per Salling med både bogen om oldefaren Søren Hansen Salling og antologien om Sorø Akademis Skole, hvor han selv havde gået.⁶ Eller Tyge Krogh, som udgav sin forfars erindringer.⁷ Det er et af de spor, der er blevet fulgt ved siden af de andre, ikke i stedet for dem. Det er en væsentlig pointe og samtidig et opgør med den indstilling, at historien kun kan drives på

en eller få måder, og at disse er bedre end alle andre. Hierarkiseringen af de historiske emneområder og tilgangsvinkler i mere og mindre vigtige er blevet meningsløs. Om ikke andet må modebølgerne have givet den erfaring, efter at hver af dem blev proklameret som det mest hotte og væsentlige at beskæftige sig med.

Det er ikke længere stats-, politisk og udenrigspolitisk historie, der er de mest "tunge" historiske discipliner, som det var for en generation siden blandt hovedparten af de historielærere, der endnu sidder på de historiske institutter. Denne "store" historie har fået jævnbyrdig konkurrence af mange andre historier, "små" eller "store" efter smag og indstilling. Det er endnu en del af arven fra 70'erne: spredningen af det professionelle historiske interessefelt – en egentlig indtagelse af fortiden i dens mangfoldighed. "Modebølgerne" har haft en positiv funktion. Faget er blevet lukket op, også for lokalhistorien, den "lille" historie, og åbenheden har holdt sig efter modebølgernes afmatning i takt med faldet i studentertallet gennem 80'erne. Det fremgår af de talrige områder, hvor der nu arbejdes seriøst: medicinhistorie, civilisationshistorie, idrætshistorie, en ny skolehistorie, mentalitetshistorie, politisk kulturhistorie og mange flere. Det gøres ofte på lokalt niveau.

4. Lisbeth Nielsen/Poul Porskær Poulsen: *Kæltrin-ger og skikkelige folk i God-vad sogn og dets mennesker belyst gennem Herredsretten 1858-1890*, 1991.

5. Hammershus Slotsruin mellem nationalt monument og turistseværdighed - 1896-1907, *Fortid og Nutid* 1995, s. 28-47 m. der anførte henvisninger til tidligere artikler.

6. Per Salling: *Kom ihu hvad en levetid er*. Bogen om forstander Søren Hanssen Salling, 1992 og *Fra tugtens tid*. Erindringer fra Sorø Akademis Skole 1822-1962, 1990.

7. Tyge Krogh: *Et lille stykke kulturhistorie*: Peder Kroghs erindringer 1827-54, 1991.

8. Hilda Rømer Christensen: *Mellem backfische og pæne piger: Køn og kultur i KFUK 1880-1940*, 1995. Forlagsmateriale fra Museum Tusulanum Forlag.

Kvinde- og kønshistorien mangler jeg at nævne. Den er bevidst gemt til sidst. Den startede som en af 70'ernes "modebølger", men bed sig som den eneste fast som andet og mere end det. Den blev et forum for udfoldelsen af kvindeidentitet, for nogle tillige kønskamp og en murbrækker, der har skullet skabe levebrød til dens udøvere i et fuldstændigt mandsdomineret fag. I kvindehistorien har den "lille" historie tidligt fundet en plads, også med en personlig vinkel.

Mindre personlig i forhold til forfatterne, men lige så klart et udtryk for en genpersonifisering af historien, er den strøm af biografier, som ser dagens lys i disse år. De bliver også skrevet af den historikergeneration, som i 70'erne helst forholdt sig til det teoretiske og abstrakte. Skrives der ikke direkte biografier, så er den lille personlige historie, enkeltskæbnerne alligevel vævet ind i fremstillingerne, hvor det tidligere var utænkeligt. I 1995 kan et kvindehistorisk emne ikke alene være om KFUK, men der reklameres også med "Mange personalthistorier".⁸ Det interesserer – og sælger.

Jeg hører også selv til dem, der i den historiefaglige løbebane har valgt det lokale og det nære som et af de spor, jeg lejlighedsvis vil forfølge. Ved siden af de andre professionelle, mere upersonlige og mindre nære spor, men ikke nødvendigvis mindre vigtig eller relevant. Det begyndte i en længere deltidsarbejds-løshedperiode. Det startede usystematisk og ubevidst, men lige

pludselig var der vokset et manuskript på 20 sider frem om det kvarter, jeg var opvokset i. Hvordan livet var i Klatterup i 1950'erne, et arbejderkvarter i Esbjerg. Jeg drømte ikke om at få det publiceret. Det ville være alt for personligt og helt ved siden af fagligt dengang.

Omkring samme tid fik jeg en henvendelse om at være med til at skrive et etbindsværk om Århus bys historie. Jeg slog til, selv om jeg ikke på nogen måde havde en selvopfattelse som by- eller lokalhistoriker. Der stod jeg lige med den øvrige forfattergruppe. Det gav derimod en historisk kreativ mulighed. Det gav også bevidsthed om lokalhistorien, den nære historie. Århus havde jeg boet i i 13 år, nu lærte jeg pludselig byen at kende. Byen blev mere vedkommende gennem sin historie. De samme gader og mure bliver set med øjne, der "så mere" end der var at se.⁹ Siden fulgte lokalhistorier for lokaliteter, jeg ikke kendte forud, men de blev vedkommende gennem arbejdsprocessen. Og stoflige, ikke abstrakte, som når jeg havde siddet bøjet over fascismestudier i årevis. Det gav også bevidst blod på tanden til at skrive om den lokalitet, der havde betydet mest for mig engang. Mit barndoms-kvarter Klatterup. Meget banalt, indrømmet, men indlysende en måde at få engagement, førstehåndskendskab og særlige kildemuligheder til at gå op i en højere enhed på. Det skulle ikke være og blev ikke en erindringsbog med historiske noter. Det blev et faghistorisk arbejde med stramt kontrolleret anvendelse af også mit eget begrænsede erindringsstof. Undervejs endte det med at få støtte af Sydjysk Universitetscenters Jubilæumsfond, ligesom min nye arbejdsplads, Det kongelige Bibliotek, fandt det på sin plads, at jeg brugte tid på at forske i periferien, den "lille" historie, mens jeg selv sad i et center på Slotsholmen omgivet af den "store" historie og dens samlinger. Bogen om Klatterup er siden kommet i Esbjerg lokalhistoriske Arkivs skriftrække, en af de første socialhistoriske kvarterundersøgelser i Danmark, men jeg opfatter den ikke som særligt navlebeskuende.¹⁰ Den er ikke kun for de lokale beboere, den er ikke kun lokal, det er historie; en måde at lave historie på. Så langt så godt.

Den bog gav mod på at føre det spor videre. Fra kendte steder gik jeg over til bekendte mennesker og personer. Familiebiografiske optegnelser og noter, jeg usystematisk havde samlet gennem årene, bl.a. i deltidsarbejds-løshedsperioden, hvor identitetsproblemerne gerne viser sig, når man ingen udsigt har til et arbejde, blev nu gravet frem. I 1993 publicerede jeg en artikel om min morfar, "Gendarmen" – en kommunist i periferien.¹¹ Hvad var der særligt ved ham? Bortset fra at han er min morfar, altså. Han er bare et eksempel på en konkret dansk arbejders livshistorie. Gå til Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelse-

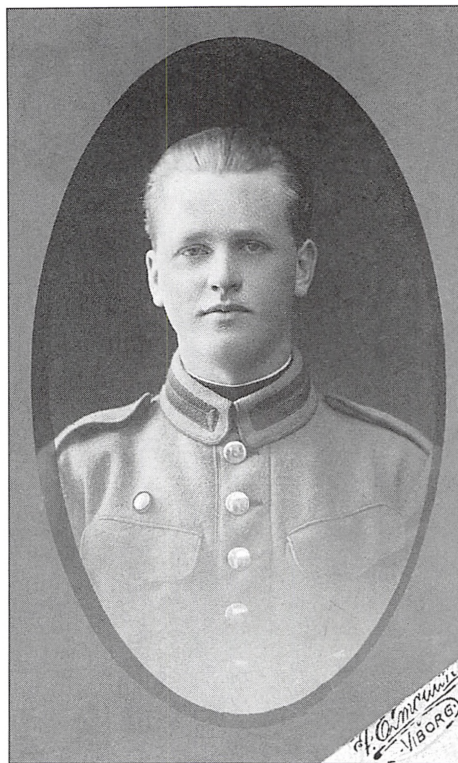

sens Histories tidsskrifter og publikationer og opdag, at det længe ikke har interesseret “arbejderforskerne” eller rettere arbejderbevægelsesforskerne noget videre. Der er kun publiceret ganske enkelte arbejderbiografier i selskabets skrifter.¹² Det er mest topfolk, revolutionære enere og det mere generelle, man har koncentreret sig om. Arbejderbevægelsen – som om den har omfattet eller omfatter arbejdernes liv i sin helhed! Arbejderbevægelsen har for de fleste arbejdere kun været en lille del af hverdagen.

Der har i nogen grad manglet nærhed til den virkelighed, arbejderhistorikerne beskæftiger sig med. Det nære liv. Den dimension kunne også have givet arbejderlæsere. Det gør finurligheder som socialistisk avantgardeteaterarbejde blandt 20 personer i det indre København i 1930’erne ikke nødvendigvis. Bare som tænkt eksempel. Der har i en lang årrække været en tilbøjelighed til at skrive om de pure undtagelser i forhold til det, der har været arbejderflertallets vilkår. Jeg vil påstå, at jeg skriver lige så meget lokalhistorie og arbejderhistorie i den lille historie om Gendarmen, som der er skrevet i f. eks. flertallet af de fagforeningsjubilæumshistorier fra snart hele landet, vi i de senere år er blevet begavet så rigeligt med. Det konkrete eksempel kan rumme så meget tidstypisk, at det bliver mere dækkende end nok så mange afhandlinger, der går abstrakt til sagen, eller ser det hele gennem fagorganisationens snævrere interesseoptik. Der må skabes mere balance mellem de to måder at gribe den samme virkelighed an på. Og det vil give nye læsere og mere indsigt. Den “almindelige” arbejderhistorie behøver ikke at være kedelig og uinteressant. Det hjælper med det konkrete og nærheden. Læseren må godt mærke et engagement bagved det hele. Og så skal der være en visuel side. Det hænger sammen med formidlingen.

Blandt det meget gode, der er kommet ud af 70’ernes historieerfaringer er nødvendigheden af at kunne formidle, at kunne skrive forståeligt og læseligt for andre og flere end en sluttet kreds af ligesindede. Efter at have arbejdet sig igennem nogle af de publicerede “kritiske historiske” 70’er-studier og enkelte op i 80’erne og endnu flere af de utrykte fra årtiet, stod det en del af os yngre historikere klart, at “målet” i den grad overskyggede formidlingen, at der blev givet fanden i, om det kunne læses af ret mange andre. Det måtte der gøres noget ved. Andre blev tvunget til at lære det, når de fik arbejde på arkiver og museer eller i gymnasieskolen. Historie er siden for vor generation genkommet som et humanistisk fag, der kræver ordentlig formidling, hvad enten man kun skriver til kolleger eller også til dem, der interesserer sig for historien i almindelighed. Det sidste er sværere end det første, hvis det skal være ordentligt. Den

9. Helge Paludan et al.: *Århus bys historie fra vikingetid til nutid*, 1984. 2. udg. 3. opl. 1994. Ny udgave under udarbejdelse.
10. *Klatteup - et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990*, 1992.
11. *Fra Ribe Amt* 26:1, 1993, s. 37-61. Siden er i genren skrevet “Sømand langt fra Esbjerg i *Fra Ribe Amt* 26:2, 1994, s. 234-242 og “Hjemstavnsstab og slægtens spor” i *Det gamle Løjt* 18, 1995, s. 8-30.
12. Blandt undtagelserne er Helga Skov: *Når bøgeret er fuldt! En landarbejderkvindes livshistorie fra årene 1915-1960*, 1989 og Karl Christensen: *Ung (arbejder) i trediverne*, 1994.

ældre historikergeneration havde naturligvis den indsigt i forvejen.

Havde nogen for 12-15 år siden forudsagt, at jeg ville skrive den “lille” historie i form af lokal- og personhistorier, havde jeg hånligt afvist det. I dag betragter jeg det som en mulig indgangsnøgle til at formidle historien på. En af mange, der blot ikke i en periode har været så meget benyttet i faghistorisk sammenhæng. Produktionsmåden kan aldrig gøres vedkommende på den samme måde som lokalhistorien. Den er i sagens natur en abstraktion. Det er imidlertid ikke det væsentlige. Dialogen mellem den “store” og den “lille” historie er det frugtbare. De hænger sammen, og det er ikke bare banal tomgang ved festlige lejligheder som denne at udtrykke det. Dialogen kan skabe ny indsigt, rejse nye spørgsmål, give andre perspektiver – bortset fra at den gør historien mere vedkommende.

Jeg har i et par case-studies søgt at vise, hvordan det kan fungere. Det ene eksempel: Med udgangspunkt i en lokal historie, Fanø Nordsøbad 1890-1904, opruller jeg det, der er mit egentlige ærinde, de nationale brydninger mellem dansk og tysk. Bortset fra overskriften fortæller jeg ikke fra starten læseren, hvor jeg vil hen. I stedet fortæller jeg historien, den rummer

Hedvig og Magnus som unge. Magnus er i sin soldateruniform. Der blev ikke taget ret mange fotografier af familien, mest de gengse familiepstillinger ved bryllupper, runde fødselsdage etc. Arbejdsbilleder er helt fraværende. Strømmen af fotos flyder først, da næste generation bliver voksen og kommer på besøg. Billedernes fravær er karakteristisk for husmandsmiljøet, se Marianne Zenius (red.): Husmandskonerne fortæller, 1987.

overraskelser og dramatik, for at nå til det punkt, hvor læseren er klar til at forstå nationalitetskonflikten og dens baggrund.¹³ Det andet eksempel: Hvorfor vandt de danske nazister med den valgte politikform ikke fodfæste i 1930'ernes parlamentariske liv? Med afsæt i det nazistiske landsstævne i Kolding i 1939, en beskrivelse af dets forberedelse, afvikling og pressedækning trækkes forklaringer og de videre perspektiver ind til sidst, når læseren har fået nogle forudsætninger for at være med.¹⁴ Fremgangsmåden er valgt i stedet for en indledende opstilling af et katalog af teorier, som det så ofte er set. I begge tilfælde er den "lille" historie brugt for at give indsigt i en større eller den "store" historie, men den har ikke tjent som et forfatterkneb fra min side, den er selv en del af forklaringen.

Den store sociale proces, vandringen fra land til by er som produktionsmådeskiftet en abstraktion. Her vil jeg se nærmere på den proces, en af de største og længstvarende sociale processer i dette århundredes danske historie. Den kan belyses med statistik, kurver og grafer. Det er den i høj grad og altovervejende blevet, når den overhovedet er behandlet. Området er stedmoderligt opdyrket af forskningen. Vandringen er imidlertid også meget konkret; der er nogle mennesker, som har foretaget den bevægelse. Hvordan det kunne gå for sig, vil jeg fortælle gennem den følgende "lille", lokale og for mig personlige historie. Mine bedsteforældre træder i den ind på den historiske scene.

II. Den lille historie: Mod strømmen

Magnus blev født i den lille by Okslund i Lindknud sogn som søn af smeden Søren Peder Lauridsen og hustru Kirsten Marie, født Olesen. Det var den 12. august 1898. Okslund bestod i 1844 af seks gårde, hvoraf de fleste ved århundredskiftet var delt op på mindre brug, og grænser mod nord op til Vorbasse sogn; skellet udgøres af Holme å. Okslund har sin plads i en lille fordybning i det ellers flade terræn. Gårdene har ligget tæt samlede, og i byens midte lå et gadekær eller en dam.¹⁵ Magnus voksede op i landsbymiljøet sammen med sine fem søskende, gik i landsbyskole uden for Okslund, byen fik først sin egen skole i 1911, og kom ud at tjene på forskellige gårde, før han aftjente sin værnepligt. Omkring 1920 døde hans mor og hjemmet begyndte at gå i opløsning, Søren Peder tog en husbestyrerinde i hjemmet, giftede sig senere med hende og flyttede fra sognet. Bortset fra militærtiden var Magnus' erfaringsverden helt bundet op omkring livet på landet.

13. Fanø Nordsøbad - mellem dansk og tysk 1890-1904, i *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 7:2, 1992, s. 41-57 og (udvidet) i *Den jyske Historiker* 65, 1993, s. 79-94..

14. Nazitræf i Kolding 1939 - om politisk kultur og partipolitisk teater, i *Fortid og Nutid* 1994, s. 357-376. Revideret udgave fremkom i *Vejle Amts årbog* 1995.

15. Okslund er beskrevet af Niels Thøgersen i *Fra Ribe Amt* 1930, s. 594-97 og i *Fra Lindknud Sogn*, 1936, s. 63-73.

Omkring 1921 traf Magnus Hedvig Nikoline ved et bal i Herslev forsamlingshus. Hun var et par år yngre end han, født 17. december 1901. Forældrene var træskomager Anders Kaspersen og Anna Marie fra Tolstrup i Herslev sogn. Hedvig var ud af en børneflokk på syv, der meget tidligt havde mistet begge forældrene. Faderen Anders døde af lungebetændelse, og moderen Anna Marie kom i huset hos sin onkel som husbestyrerinde, men også hun døde, hvorefter børneflokken var blevet spredt. Wilhelm og Thomas blev opdraget på Himmelbjerggården. Hedvig og søsteren Anna blev plejebørn hos arbejdsmand Niels og Karen Oppenhagen i Herslev. Oppenhagens var et midaldrende par med voksne børn, Poul og Kirstine.¹⁶ De opdrog Hedvig og Anna som deres egne børn og lod det ikke præge børnenes tilværelse, at de var plejebørn. Hedvig og Anna kom i Højrup skole ved Herslev. Det var en typisk landsbyskole, der lå lidt uden for byen.¹⁷ De gik også i danseskole og fik i øvrigt lov til at være med til, hvad der skete i sognet. De fire ældre søskende så de ikke meget til. Både Anna og Hedvig var et par efternølere, og forældrene havde de mistet, da de var kun få år. De øvrige søskende var noget ældre.

Efter skolegangen kom Hedvig ud at tjene. Hendes første plads var hos Søren Lund (Bjerregård) i Sønder Vilstrup, nabo-sogn til Herslev. Senere kom hun ud som pige hos en sykkone, Marie Larsen, hvor hun lærte at sy og passe hus og børn. Manden var vejmand.

Hedvig og Magnus havde således en fælles miljømæssig baggrund, men det sad dybt i Hedvig, at hun var plejebarn og havde måttet undvære sine egne forældres kærlighed og omsorg på et tidligt tidspunkt. Endnu i sin høje alderdom kunne hun klart fortælle, hvordan det havde været, når sognerådet kom på det årlige besøg hos Oppenhagens for at kontrollere, at plejebørnene havde det tøj, som sognet betalte for. Det sad som en ydmygelse i Hedvig. Hun vidste ikke noget værre end at være "på sognet". Trods den gode behandling hos Oppenhagens.

Hedvig og Magnus giftede sig 24. august 1922 i Herslev kirke, brylluppet blev holdt ved Oppenhagens med få gæster, og allerede to måneder efter fødte hun deres første søn, Kjær. Senere fulgte Asser Stig (1924), Børge (1927), Kirsten (1929) og sidst Ingeborg (1931). Børnenes fornavne var bestemt ikke valgt for at opkalde dem efter ældre familiemedlemmer. Snarere skulle man tro, at de blev valgt for at der ikke på nogen måde skulle være noget, der pegede til familierne hverken på Hedvigs eller Magnus' side. Navnene Asser Stig, Ingeborg og Kirsten tyder nærmest på inspiration fra B.S. Ingemanns historiske romaner, som Hedvig og Magnus måske havde stiftet bekendtskab med i landsbyskolen.

Efter først at have boet i en god lejlighed i Herslev, mens Magnus arbejdede som daglejer, blev familien ved midten af 1920'erne etableret på et husmandssted i Stenderup i Føvling sogn med nogle få tønder land. Det var ikke stort nok til at den voksende familie kunne leve af det alene. Derfor var Magnus tillige i en årrække mælkekusk ved Bækbølling Andelsmejeri. Fra tidlig morgen til middag kørte han med hestevogn mælk til mejeriet. Over middag arbejdede han så som daglejer ved forskellige gårdmænd, før han ved aftenstid kunne gå i gang med jorden på sit eget husmandssted. Drengene kom med på hestevognen, når de var store nok, og Magnus skulle ud på mælketuren. Bækbølling Andelsmejeri fyldte 50 år i 1934,¹⁸ og i den anledning blev mælkevognene festligt smykkede med blomster og grønt.

Hedvig havde også sit at se til. Hun lærte tidligt at være hårdt-arbejdende. Foruden børneflokket og hjemmet, der skulle passes, gik hun ud og serverede, lavede mad til fester som kokekone, syede for folk og "tog grise ud". Hun blev tit hentet af bønder på egnen for at tage grise ud, da hun var kendt for at have et godt tag på det. Det skete både dag og nat til ringe betaling, ofte i naturalier. Mange år senere – i 1980'erne – mens hun var indlagt på Spangsbjerg Hospital ved Esbjerg og ventede på at komme på plejehjem, lå hun på stue med en jordemoder. Til hende sagde Hedvig en dag, at de da var gamle kolleger! Kvinden fik dog ikke at vide, hvad det var for en slags jordemodervirksomhed, Hedvig havde drevet.

Familiens husmandssted i Stenderup brændte ved et lynnedslag omkring 1933/34.¹⁹ Kun i sidste øjeblik slap hele familien levende fra det, før stråtaget styrtede ned. Midt under branden eksploderede patronerne til Magnus' haglggevær og øgede yderligere panikken, da de endnu engang måtte løbe for livet. I tiden mens stuehuset blev bygget op igen, boede familien i staldbygningen, der ikke var brændt. Besætningen var sluppet uskadt, da stalden havde betonhvelvinger. På grund af årstiden, det var sommer, kunne stalden og en port bruges som midlertidig bolig. Genopbygningen af stuehuset blev gennemført efter indhentede tilbud og stod færdig samme år. Familien flyttede ind igen, men blev ikke boende længe. Magnus havde forregnet sig. Trods forsikringssummen kunne han ikke under den fortsatte landbrugskrise klare afdragene på ejendommen. Familien måtte fraflytte den. Dog ikke længere end over vejen et halvt hundrede meter derfra til et endnu mindre husmandssted, som de beholdt resten af 1930'erne.

Magnus beholdt de tegninger og tilbuddet på det hus, som kostede så dyrt, resten af livet. De dukkede op efter hans død.

Miljøet i Stenderup er blevet meget træffende beskrevet af en

16. Poul Oppenhagen var guldsmed i Kolding.

17. Herslev sogn er kort beskrevet i *Vejle Amts Årbog* 1934 (= *Vejle Amt. En Hjemstavnsbog*), s. 473-477.

18. J. L. Voss: *Bækbølling Andelsmejeri 1884-1934*, Varde 1934.

19. Tidsfæstelsen her og for en række af de følgende begivenheder er ikke efterprøvet. Det bygger på mundtlig overlevering.

af egnens egne sønner, den senere læge Johan P. Karkov. Karkov blev født på Stenderup fællesmark i 1914 og var således lidt ældre end Hedvig og Magnus' børn, men de havde i øvrigt barndomslivets erfaringer fælles. Om "æ Fællesmark" fortæller han bl.a. følgende:

"Stenderup fællesmark var i min barndom en særpræget lokalitet. Her fungerede nemlig endnu en del af det gamle statiske bondesamfund. Hestetrukne maskiner og endog elektricitet var ellers ved at holde sit indtog på de større ejendomme omkring os .... I min barndom i tyverne var der fem jordløse huse og 12 ejendomme fra seks til 28 tønder land .... Men Søren Grejsens gård var både den ældste og med sine 28 tønder land også den største .... Til mange af ejendomme var der tilknyttet et håndværk. Omkring århundredskiftet var der en møller, og i tyverne var der en murer, en væver, en skomager, en tækkemand, en hestehandler, der handlede med udsætterkrikker, samt to mælkekuske". Den ene af mælkekuskene var Magnus.

"Vi havde skam også en avis, hvis indehaver var en rask gammel kone. Hun overbragte personligt alle nyheder af betydning. Mindre væsentlige modtog vi gennem "Vestkysten". Anes var friske – ofte fremført inden begivenhederne havde fundet sted. Hun "turde, hvor andre tav".²⁰

Hedvigs og Magnus' børn kom alle i landsbyskolen i Stenderup, og for sønnernes vedkommende blev de sendt ud at tjene i sommermånederne, så snart de var store nok, det vil sige, når

Ejendommen i Stenderup med familien stående på gårdspladsen i begyndelsen af 1930'erne. Stuehuset med stråtag, som senere brændte, ses til højre. Bagved staldbygningen med port. Lænet op ad stuehusets mur er en af de uundværlige cykler, som var det væsentligste transportmiddel for børn som voksne - bortset fra benene. Syv kilometer til skole kunne børnene godt tilbagelegge til fods. Yderst til venstre i billedet ses den ejendom, familien senere flyttede til, tvunget af økonomien.

de havde nået 11-års alderen. Skolegangen gav ikke stort udbytte. Salmevers og remser var standardprogrammet, bibelhistorie var på skemaet hver dag! og lærer Ejnar Ebbesen betjente sig rigeligt af klø, når han ønskede noget banket fast. Det skete, at han forløb sig så meget, at der måtte undskyldninger til, nemlig da han slog en gårdmandssøn så kraftigt, at trommehinden sprang. Ellers forudsatte denne “fødte pædagog og strålende fortæller”, som Karkov påstår aldrig gav andet end velfortjente klø, at der ikke blev sladret til hjemmet.²¹ En led karl var den samstemmende mening blandt børnene i husmandshjemmet. Børge hadede ham af et godt hjerte og mener, at han kunne være blevet en ypperlig gestapochef. Hedvig derimod omgikkes gerne lærer Ebbesen, også langt senere i livet. Som førstelærer var han ved siden af præsten en af sognets spidser.

Under den tyske besættelse opgav Magnus pludseligt livet på landet og landbruget og flyttede med familien til Skolegade 16 i Brørup. Det må have været i 1941. Magnus havde da gjort en enlig kone på en nærliggende gård gravid, og Hedvig fik kendskab dertil. Hun blev aldeles rasende på ham, og på grund af skammen fik hun gennemtruffet en fraflytning fra egnen. Det flaskede sig imidlertid sådan, at en anden mand giftede sig med den gravide kone, påtog sig faderskabet og overtog gården med hende.²² På den måde skulle alt være så nogenlunde klinket, da der intet økonomisk smæk blev for Magnus, men som Hedvig udtalte til en nabokone før afrejsen: Det tilgiver jeg ham aldrig. Fremtiden var derfor alene af den grund ikke lys og blev endnu mere formørket af en anden begivenhed, der på det nærmeste drev familien på flugt endnu engang. Denne gang var det den ældste søn, Kjær, det var galt med. Familien havde i nogen tid været klar over, at noget hang forkert sammen. Der var begået en række tyverier i omegnen, rationeringsmærker forsvandt og herreekviperingshandlere blev bestjålet, og Kjær havde alt for mange penge mellem hænderne og fik dyre vaner, bedre tøj etc.

Der blev snakket i et lille bysamfund som Brørup. Politiets mistanke var også vakt, men beviser var der dog ingen af, tyven brugte handsker og sokker, og familien kunne ikke få sig selv til at anmelde ham. Der var problemer nok endda. Børge oplevede, at politiet kom til hjemmet, hvor han var alene hjemme, og ville se Kjærs værelse. Da han ikke havde eget værelse, bad de i stedet om at se redskabsrummet. Det var OK for Børge. Politiet fandt der en del bøjet tråd og spurgte, hvad det blev brugt til. Det vidste Børge ikke. Om de måtte tage det med. Det måtte de godt. Det mente han ikke, Magnus ville have noget imod, da der var nok af det. Senere gik det op for ham, at det var dirke.

Nogen tid før familien flyttede fra Brørup til Esbjerg, blev

20. Johan P. Karkov: *En lundsbydreng blev lege*, Gørding 1985, s. 14-16.

21. Karkov 1985, s. 28. Ejnar Ebbesen fortsatte som lærer til 1967.

22. Barnet fik først den rette sammenhæng at vide i 1988, da moderen lå på sit dødsleje.

Kjær anholdt. Han sad i Holsted arrest, og det lykkedes ham at undslippe derfra. Det var godt stof for pressen, der forud havde fulgt politiets forgæves anstrengelser på at fange egnens dirkende tyv. Kjær var dog kun på fri fod en kort tid. Da han nærmede sig hjemmet, stod politiet parat. Det havde kun været et spørgsmål om tid. Han fik en fængselsdom på over et år, som skulle afsones i Nyborg Statsfængsel. Meddelelsen om det passede forfulgte familien til Esbjerg. Den første avis, de fik stoppet igennem brevsprækken i Højvangs Alle 50 i efteråret 1942, indeholdt på forsiden detaljer om Kjærs meriter og dom. Magnus brændte avisen.

Undertrykt blev også familiens viden om, at Magnus havde et barn med en anden. Børnene vidste det, men omtalte det aldrig, heller ikke i selskabeligt lag. Det hang over Magnus som en tung byrde, en kilde til livslang dårlig samvittighed, der gav Hedvig det størst mulige spillerum i forhold til børnene og senere børnebørnene. De var hendes; han havde at holde sig i anden række, at tie, at finde sig i enhver behandling, da han en gang for alle havde gjort sig fortjent dertil. Efter hendes mening. Og han bøjede sig. Han blev en tavs mand.

Hedvigs og Magnus' adresser fra o. 1941:

1941-1942 Skolegade 16, Brørup
1942-1946 Højvangs Alle 50, Esbjerg
1946- 1.3.1947 Skolebakken 48, Esbjerg
1.3.1947-1.3.1951 Vestergade 16, Villa Alfa, Esbjerg
1.3.1951-1.3.1952 Sjelborg
1.3.1952-11.6.1954 Ribegade 14, Esbjerg
11.6.1954-forår 1956 Ringen 31, Esbjerg
forår 1956-forår 1958 Læborg
forår 1958-1961? Nørregade, Vejen
senest dec. 1961-1.8. 1964 Plantagevej 12, Vejen
august 1964 Ingemanns Alle 188, Esbjerg
1.9.1964-31.10.1983 Østergade 35, Esbjerg
1.11.1983-1.1.1989 Fovrfeld plejehjem

I Esbjerg fik Magnus beskæftigelse som arbejdsmand på skiftende fabrikker og hos forskellige entreprenørfirmaer med et hårdt, dårligt betalt arbejde og vekslende arbejdsløshed. Økonomien var det ikke let at få til at hænge sammen. Det var også svært at omstille sig fra husmand med tilknytning til dyr og jord til at knokle som uerfaren arbejdsmand. Ofte i sjak med andre med en hel anden baggrund. Magnus havde aldrig arbejdet i sjak før og virkede nok noget indesluttet på de andre. Han hørte ikke til dem, der slog sig løs. I et forsøg på at slippe væk

fra dette arbejde købte han efter et par hushandler i Esbjerg en lille ejendom i Sjelborg den 1. marts 1951.²³ Givetvis for at komme til at arbejde med jord og dyr igen, og vist også for at være sin egen herre. Det kunne imidlertid slet ikke løbe rundt økonomisk, selv om han solgte kartofler og jordbær i sæsonen og om vinteren arbejdede med jordgravning for Hostup sogn. Efter kun et år flyttede de tilbage til Esbjerg til et lille ældre hus, Ribegade 14 (forlængst nedrevet) på Østerbro eller "Klat-terup", som kvarteret engang var blevet kaldt.

Magnus begyndte som arbejdsmand igen. Sønnen Børge hjalp ham til arbejde, og de kom også i samme sjak. De følgende år arbejdede han ved forskellige firmaer: Krabbenhøft april-juli 1952, Valsemøllens silo august 1952 til juni 1953. Igen Krabbenhøft fra juni 1953 til juli 1955, og efter en kort ansættelse hos Frede Skærbæk i august 1955 hos Murernes Andels-selskab til januar 1956. På trods af sæsonbetonet arbejdsløshed tjente han nu igen lidt mere, selv om indkomsten først i 1954 blev over forventning, det vil sige mere end gennemsnittet for arbejdsmændene i Esbjerg. 1954 og 1955 var i økonomisk hen-seende et par gode år, hvor han tjente dobbelt så meget som i de to foregående år.²⁴

Der blev også tid til endnu en af de mange hushandler. Der var kommet en rastløshed over familien siden opbruddet fra landet. I juni 1954 flyttede de fra Ribegade 14 til Ringen 31 til en forholdsvis moderne bungalow, opført 1944 for tømrer Axel Nielsen.²⁵ Det var en flytning på nogle få hundrede meter i samme kvarter, men det skal ikke forlede nogen til at tro, at Magnus havde slået sig til ro i Klatterup. Tværtimod. Han længtes tilbage til landbruget og landbolivet. End ikke børne-nes nærhed i eller lige omkring kvarteret kunne få ham til at se anderledes på det.

Magnus' indtjening 1949-1955:

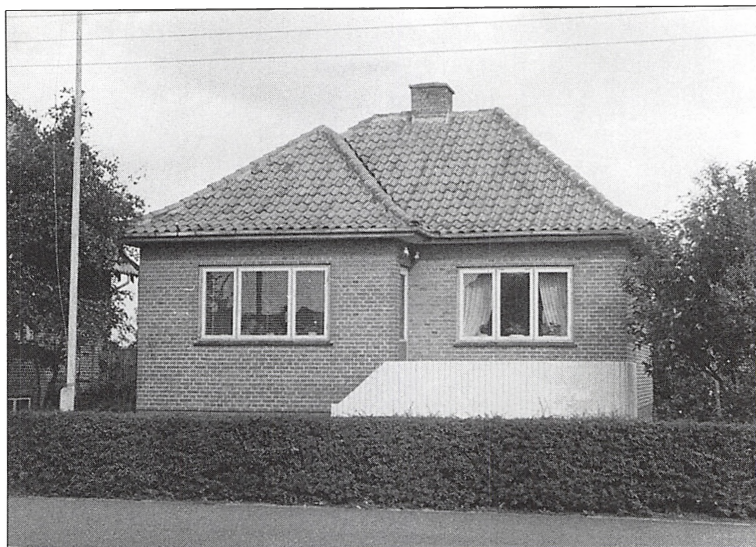
1949	6.512	1952 4.087	1954 8.455
1950	5.679	1953 4.831	1955 8.468
1951	2.570		

23. De fleste hushandler kan følges gennem *Esbjerg Vejviser* og skøder og slut-sedler i Magnus' privatar-kiv.

24. Magnus' regnskabsbog 1949-58 med opgørelser (privatarkivet); *Esbjerg. By- og erhvervsøkonomiske over-sigter* 10. årg. nr. 2, 1953, og 13. årg. nr. 1, 1956.

25. Esbjerg Byhistoriske Arkiv, Byggesager, mat. 20c Rørkjær. Huset står endnu i stærkt ændret skikkelse.

Foråret 1956 købte han en lille landbrugsejendom i Læborg, kun nogle få kilometer fra sin egen fødeegn. Et liv som jord- og betonarbejder var i længden ikke noget for ham. Han faldt aldrig til som bymenneske, men søgte i stedet tilbage til tilværelsen på landet. Da chancen og muligheden kom, slog han til. Han havde hele tiden som daglig avislæser fulgt ejendoms-mar-kedet nøje, og da ejendommen i Læborg blev til salg, vovede han det, selv om han nu var knapt 60 år. Det har sikkert spillet

Bungalowen i Ringen nr. 31 i Esbjerg, fotograferet omkring 1954. Solid boligstandard for en arbejderfamilie for tiden og for kvarteret.

ind, at han dermed igen kom nærmere sin hjemegn og de landsogne, hvor han havde tilbragt det meste af sit liv. Han kom også nærmere flere af sine søskende. Broderen Ebbe var gårdmand i nærheden og en søster havde butik i Holsted. Tiden med det ufrivillige eksil i Esbjerg skulle være forbi.

Set i et samfundsmæssigt perspektiv gik Magnus imod strømmen. Siden anden verdenskrig var det gået stærkt tilbage med beskæftigelsen i landbruget. Titusindvis af medhjælpere på gårdene var blevet tvunget til byerne, og antallet af bedrifter gik ned med ikke mindre end 10.000 mellem 1948 og 1957.²⁶ Selv om Magnus søgte tilbage til landbruget midt i dette udviklingsforløb, kunne han ikke være blind for, at det var blevet sværere at etablere sig som landmand. Det krævede mere kapital og større bedrifter for at være rentabelt. Mekaniseringen var i fuld gang, traktorer afløste i hastigt tempo hestene som trækraft, og det var kun velaflagte ældre gårdmænd, der kunne tillade sig at blive ved med at drive landbrug, som de altid havde gjort. Magnus forsøgte alligevel.

Nu var Hedvig og Magnus flyttet fra en moderne bungalow i Ribegade med de almindelige moderne bekvemmeligheder for tiden til en gård uden centralvarme og rindende vand. En benzindreven pumpe sørgede for vandforsyningen, mens opvarmningen foregik med kakkellovn. I køkkenet stod et stort sort jernkomfur, som der skulle fyres i og jernringe flyttes for at få gryder, potter, kedler og pander til at passe over åbningerne. Der var altid godt lunt i det køkken, sommer som vinter i modsætning til resten af huset. Om vinteren var det en meget kold opvågning.

På ejendommen var hesten Musse, der skulle arbejde for fø-

Hanne Rasmussen/Mogens Rüdiger: *Danmarks historie* 8. Tiden efter 1945, 1990, s. 88-91.

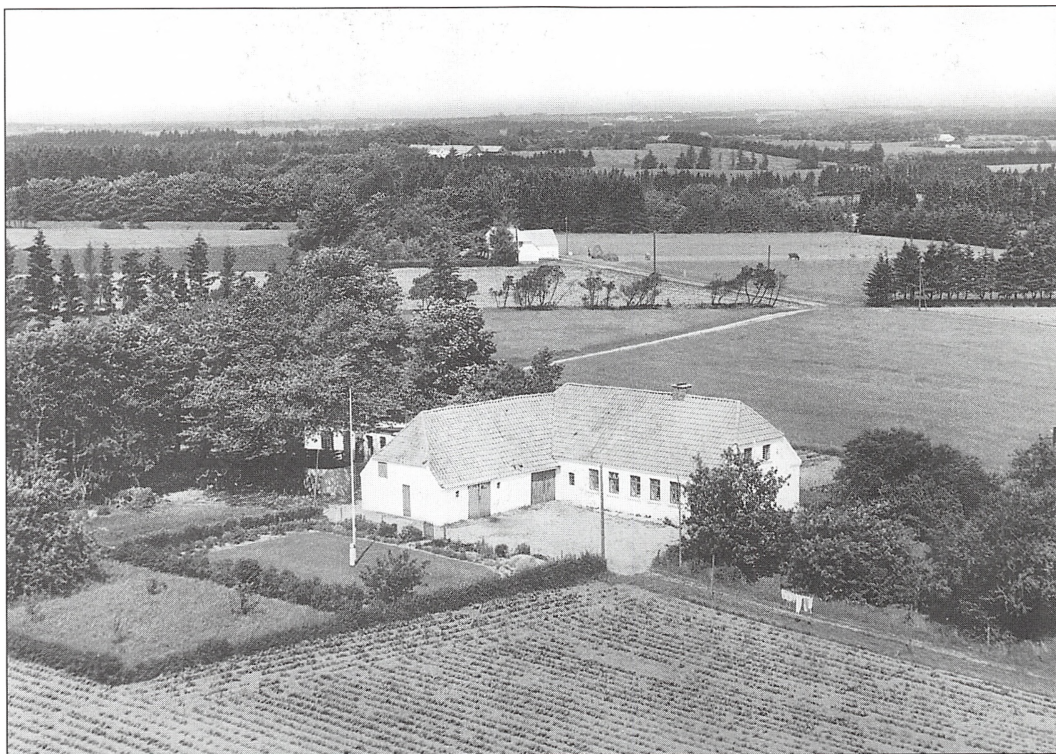
den, da Magnus selvfølgelig ikke havde traktor. Der blev dog lejet maskiner fra en maskinstation, når høsten skulle ind. Så var der nogle kreaturer, svin, høns og tilløbne katte.

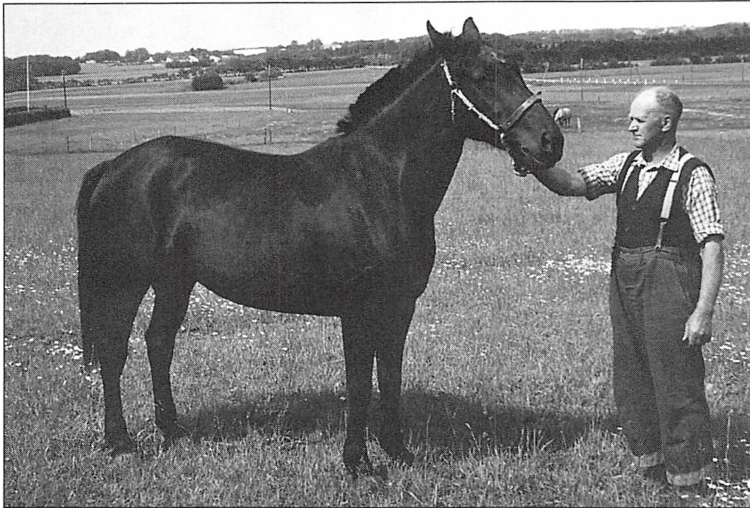
Hedvig var bestemt ikke begejstret for den forringelse af boligstandard, som flytningen til Læborg indebar, og da det tilmed viste sig økonomisk urentabelt at sidde ved gården, flyttede de efter bare to år. Dog kom de i første omgang ikke tilbage til Esbjerg.

I foråret 1958 flyttede de ind i Vestergade i Vejen, og Magnus begyndte igen som arbejdsmand, denne gang på tagpapfabrikken Phønix. Drømmen om arbejdet med jorden var definitivt opgivet. Det gjorde ikke Magnus mindre tavs. De boede ikke længe i Vestergade, før de fandt et større og bedre hus, Plantagevej 12.

Hedvig var fortsat hjemmegående husmor med enkelte job på en konserverfabrik. Hun syede en del både til familien, sig selv og fremmede og tjente lidt penge derved. En overgang gik hun igen ud som kogekone ved familiefester, konfirmationer o.lign. og var kortere tid på Alfas margarinefabrik. Ellers bagte hun selv franskbrød og kager, syltede og kogte havens produkter. Der var altid et spisekammer med alle mulige slags glas. Hendes speciale var suppe til familiesammenkomsterne, hvor hun selv præsiderede. Der var ikke alene kødboller, melboller

Luftfoto af gårdmandsstedet i Læborg 1956/58. Foran en roemark, bagved kornmarker. Til højre for bygningerne en bevoksning af frugttræer; buven til venstre består mest af græs og forskellige nyttebuske. Hønsgården skimtes mellem de høje træer. Bagved forbindelsen til omverdenen, en markvej, som bagude fører til endnu et lille husmandssted. Der var langt til indkøb og seks de enkleste fornøjelser.

Magnus med besten Musse opstillet til fotografering på marken i Løborg. Han er i den påklædning, han altid gik i, når der ikke var højtid eller familiekonsammen.

Magnus ved den benzindrevne vandpumpe, som i Løborg skulle forsyne familien og ejendommen med vand. Dekskuret, bestående af blik med et træskælet, er slået til side. Der var indlagt elektricitet, men den havde endnu ikke fundet anvendelse på dette område. Magnus' kasket var et værn mod solen, ikke et udtryk for amerikanisme eller tidlig hip-hop.

Besøg i Løborg fra familien i Esbjerg o. 1957. Musse har trukket børnebørnene rundt på vognen og belønnes nu med en spand vand, mens vognen trækkes væk med muskelkraft. Hedvigs og Magnus' børn og svigerbørn med børn rekreative sig ved weekendbesøg på ejendommen og havde i øvrigt opgivet ethvert forhold til landlivet som rammen om et arbejde.

og ris til suppen, men også brødboller. Der var noget forudsigeligt over festerne. Det gik aldrig over gevind. Der var ikke så megen alkohol som ved senere familiefester. Der var endnu ikke så godt råd lige omkring 1960, og vanen med den megen alkohol ved festlige lejligheder var slet ikke lagt endnu.

Magnus fik pludseligt en hjerneblødning i sommeren 1963, da han var 65 år gammel. Han kom over det, det vil sige han overlevede. Magnus holdt selvfølgelig op med at arbejde, blev invalidepensionist; han kunne ikke mere, og de blev tvunget til at sælge huset. De havde ikke råd til at blive siddende med indkomstnedgangen, da de bl.a. lige have foretaget et par udgiftskrævende moderniseringer, bl.a. med indretning af et badeværelse, som de ikke havde haft en ret stor del af deres liv. Desuden var Magnus for svag til selv at passe hus og have. Han blev en tavs pensionist med et fjernt blik, støttende sig til sin stok.

Magnus tilhørte både et socialt lag og en generation, der aldrig nåede at få andel i eller at komme med i den almindelige velstandsstigning fra 1950'ernes slutning. Han kørte på cykel eller knallert; kørekort endsige bil fik han aldrig. Han kom heller aldrig på udenlandsrejser. Ferierne foregik i Danmark, og det var familie ude omkring i landet, der blev besøgt. Familien havde en radio med grammofon og en stak 78-plader med danske sange og slagere, men grammofonen var aldrig i brug i de senere år. Radioen var derimod meget benyttet, og radioavisen hørte til det faste repertoire i løbet af dagen. Bøger var det også småt med i hjemmet. Det var Morten Korch-romaner og Carit Etlar-fortællinger i "Hus og Hjem"-udgaver fra før anden verdenskrig, der udgjorde hovedmassen. Ellers lånte Magnus i et vist omfang bøger fra biblioteket. Det var billigere.

Magnus havde altid været i gang med et eller andet udendørs, eller på arbejde, hvis han da ikke kom ind til middag, spiste i tavshed og lagde sig til at sove med avisen. Avisen, stolen og divanen var hans eneste "privilegier". Det gav ikke megen kontakt, men dog tilstedeværelse gennem f. eks. hans arbejdstøj; lugten når han kom hjem fra Phønix og ikke mindst hans snus. Det var fast, at nogle pakker snus var en årlig julegave til ham, og vist til fødselsdag med.

1. september 1964 flyttede Hedvig og Magnus ind i en lejlighed i Østergade 35 i Esbjerg. Magnus tilbragte nu næsten al sin tid i en stol ved vinduet. Han havde fået den hævet, så han kunne se ud over Østergade til Museumspladsen. Nu ventede han på, hvad der ville komme. Ved juletid 1965 fik han en ny alvorlig blodprop, kom på hospitalet, lå bevidstløs indtil han døde 16. januar 1966.

Måske var Magnus alle sine dage og også som ung meget tavs og tilbageholdende. Det er svært at sige, men i hvert fald fik

han det meget sværere efter 1941 i en sådan grad, at han kan have trukket sig endnu mere ind i sig selv. Han gjorde ingen stads af sig. I dag vil vi sige, han profilerede sig ikke og slet ikke på andres bekostning. Han var ikke fagligt eller politisk aktiv, men en solid socialdemokrat livet igennem. Han stemte og så færdig. Det var ikke til diskussion. Og så havde han sin fagforeningsbog. Men han var ikke derfor uden initiativ. Han hang ved jorden. Bl.a. derfor kom de til at flytte så mange gange. Her hjalp Hedvigs protester ikke. Han afgjorde det, selv om hun i øvrigt havde magten over familien. Skiftende arbejde og bolig nåede næsten at blive en livsstil for ham, så mange gange flyttede de, men det var ikke, hvad han drømte om. Egen jord under foden. Det forstod han sig på. Her var han så uheldig at leve i en tid, hvor færre og færre kunne klare sig ved landbruget, men blev tvunget til byen. Som så mange før og siden. Sådan er samfundsudviklingen, men det kan alligevel godt opleves som et personligt nederlag, når ens egne drømme og forventninger til livet helt er knyttet til livet på landet og jordens dyrkning. Det var de for Magnus.

Livsaften. Hedvig og Magnus på terrassen, Plantagevej 12 i Væjen omkring den tid, hvor han blev syg og måtte holde op med at arbejde. Som vanligt ser han væk fra kameraet.

III. Perspektiver

Hvad kan denne "lille historie" bruges til? Er det ikke bare en triviel historie blandt utallige andre? Ja og nej.

Ja, fordi den er som så mange andre, selv om den for de implicerede rummer en spænding og krise, som er dramatisk ved sin varighed og dybde. Der er det stof, som ellers ugebladsreportager og TV-serier betjener sig af. Blot foregår det der blandt de rige og smukke.

Nej, fordi den sætter kød og blod på de titusinder af mennesker, som i dette århundrede har måttet opgive livet på landet og rejse til byen. Denne afvandring fra landet og landbruget er oftest beskrevet i meget generelle vendinger. Tal og statistikker viser tydeligt, at det er sket. Så kommer den overordnede forklaring. Det er noget, der er sket af de og de økonomiske årsager og p.g.a. strukturændringer. Dermed færdig.²⁷ Intet om den menneskelige dimension i forløbet, og om det var let eller svært, hvordan det gik med at tilpasse sig bylivet, hertil hele den mentale omstilling og nye livsrytmer. Og gik det kun så entydigt den ene vej? Var der ikke mellemstationer? Nogle der prøvede at bevare tilknytningen til landet, til den kendte livsform eller endog søgte tilbage igen. Historien her viser småbyerne som den mellemstation, hvor tilknytningen til landet kunne opretholdes. Man kunne godt bo i en af de små stationsbyer og være daglejer hos omegnens bønder. Cyklen klarede transporten. Afvandringen til småbyerne var ikke det helt store spring. For nogle blev det endestationen, for andre en mellemstation på vejen til at bryde fuldstændigt med landbolivet. Det store spring kom først, når turen gik videre til den store by, som f. eks. købstaden Esbjerg. Esbjerg var en stor by efter de forudsætninger, Magnus og mange andre med ham havde. Springet var meget stort, i det konkrete tilfælde nærmest en flugt, og omstillingen meget svær. For Magnus og en del andre så svær, at de søgte tilbage til landet, mod strømmen.

Historien her fortæller også noget andet om drivkræfter og motiver hos de mennesker, som satte sig i bevægelse, end de eksakte tal for vandringen fra land til by kan give.²⁸ Der var en grundlæggende økonomisk tvang indbygget i afvandringen fra landet, fødselsoverskuddet kunne ikke opsuges, men vi må regne med flere og blandede motiver, når landbofamilien endelig brød op. Der er således spørgsmålet om timing'en. Hvorfor sker opbruddet pludseligt? Hvad udløser det? Nogle familier slæbte sig igennem i årevis, hvis ikke årtier på et lavt eksistensniveau, uden at drage bort. Andre, nogle med en højere indkomst, rejste til byen efter få år med det, de fandt var for hårde betingelser, hvis ikke de også nærrede forhåbninger til et nyt og

27. Se f. eks. Holger Gad: Befolknings- og arbejdskraftsproblemer i dansk landbrug, 1. Befolkningsforskydninger i dansk landbrug i tiden fra 1787-1950, 1956 (*Studier fra Aarhus Universitets Økonomiske Institut* nr. 12); Hans Ole Hansen: Landmænd, i Axel Steensberg (red.): *Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede*, 2, 1964, s. 432f.; Gunnar Viby Mogensen: *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*, 1970, s. 74-78; Svend Aage Hansen/Ingrid Henriksen: *Velfærdsstaten 1940-78*, 1980, s. 178ff. (*Dansk social historie* 7); Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie* 4. 1914-1988, 1988, spec. s. 18-20; Marianne Zenius: *Landbruget*, i George Nellemann (red.): *Dagligliv i Danmark i vor tid*, 2, 1989, s. 105 ff.

28. Det skal bemærkes, at Mogensen 1970 søger den lille historie og dens perspektiver gennem en række interviews.

bedre liv i byen. Den lille historie her understreger de ikke-økonomiske forholds betydning for opbrud og flytning. Individuelle menneskelige forhold og relationer spiller stærkt og afgørende ind ved de aktuelle beslutninger om at drage bort, så kan økonomien godt have været dårlig, endda meget dårlig længe. Sagt på en tredje måde, hvor økonomi og befolkningsoverskud, de strukturelle elementer, giver den generelle forklaring, indsætter den lille historie det subjektive element i historien. Den giver historien liv, og fratager deterministerne rene nødvendighedsforklaringer som hovedgrundlag for samfundsanalyser.²⁹

Historien illustrerer også nogle afgørende generationskonsekvenser. Ingen af Magnus' og Hedvigs børn vendte tilbage til landet eller småbyerne. De havde heller ikke lyst til det. De giftede sig ind i den større by og fandt arbejde der. De delte ikke Magnus' hang til jorden. Havde Magnus kunnet blive ved sit husmandssted, eller havde han kunnet avancere til en mindre gård, ville han for det første aldrig være rejst til byen, heller ikke selv om levestoden ikke var blevet høj. For det andet er det sandsynligt, at hans børn også havde bevaret et nærmere forhold til landet. Magnus' bror Ebbe og hans børn kan illustrere det. Ebbe overtog en mindre gård, hvor en børneflokk på 11 voksede op. Ingen af de 11 børn tog det store spring til den større by. Næsten alle videreførte landbruget, mænd som kvinder, enkelte rejste til småbyerne, de fleste først i pensionsalderen, og fandt en eksistens der. De bor der endnu.

Min afsluttende pointe bliver den, at den her fortalte lille historie ganske enkelt har rejst nogle relevante spørgsmål om vandrings fra land til by i dette århundrede, som ikke ville være sprunget ud af et arbejde med befolkningsvandringsstatistikkerne og rentabilitetsberegninger for landejendomme af forskellig størrelse, hvis jeg var begyndt der. Spørgsmålene står til de undersøgelser af vandrings fra land til by, som må komme.

29. Det er ikke tilfældigt, at kapitallogikken havde sin storhedstid i universitetskredse i 70'erne, hvor den lille historie var helt ude i det samme miljø.

Jørgen Mikkelsen

“Handlingen i de Smaae Kiøbstæder bestaaer i dend bahre Credit”

Økonomiske vilkår for de sjællandske købstæder i 1700-tallet – belyst gennem indberetninger

I den gamle danske næringslovgivning eksisterede der et klart skel mellem by og land. “Borgerlig næring”, dvs. handel og håndværk m.m., hørte hjemme i købstæderne, mens landdistrikterne var henvist til landbrug og eventuelt fiskeri. Denne arbejdsdeling kan følges tilbage til 13-1400-årene, og den faldt først bort ved næringsloven fra 1857.

Købstædernes hovedopgave i det økonomiske kredsløb var derfor at afkøbe landbrugets overskudsprodukter og at betjene landdistrikterne med forarbejdede varer. Som følge deraf blev købstæderne meget afhængige af konjunkturudviklingen på landet. Groft sagt betød større velstand på landet en øget efterspørgsel efter købstædernes produkter og dermed også større velstand i byerne. 1500-tallet og de første årtier af 1600-tallet var præget af højkonjunktur med stor eksport og høje priser på korn og fedevare. Derimod var slutningen af 1600-tallet og første halvdel af 1700-tallet en afmatningsperiode med lave priser. Oveni dette kom, at landet i 1740'erne blev ramt af en kvægstæpidemi, der menes at have taget livet af omkring 300.000 kreaturer. I anden halvdel af 1700-tallet vendte billedet, om end der langt fra var tale om en ubrudt økonomisk vækst. I “de smaae Kiøbstæder” kunne væksten først mærkes rigtigt i 1790'erne. Men selv om mange byer procentvis noterede en ret stærk befolkningsvækst i disse år, vedblev de fleste købstæder at være ganske små efter en nutidig målestok. Ved

folketællingen i 1801 (for Sønderjyllands vedkommende 1803) havde omkring halvdelen af de danske købstæder et befolkningstal på under 1.000 indbyggere, og de to mindste – Frederikssund og Svaneke – nøjedes med hhv. 262 og 248. Kun en halv snes byer havde mere end 2.000 beboere. Denne gruppe omfattede en del øst- og sønderjyske byer, hvorimod der kun var én sjællandsk repræsentant, nemlig Helsingør med 5.282 indbyggere.

Der er mange kilder til 1700-tallets købstadshistorie. Indberetningerne hører så afgjort til de mest interessante. Regeringen og centraladministrationen havde behov for et solidt kendskab til holdninger, tilstande og vilkår i forskellige dele af samfundet, og man indhentede derfor et væld af redegørelser fra de lokale myndigheder.

Nogle forespørgsler havde et meget bredt sigte. I 1747 fik hver eneste købstadsmyndighed (i de større byer: magistraten, i de små købstæder: byfogeden) således ordre til at komme med forslag til, hvad der "kunde tiene til det almindelige beste og Indbyggernes Velfert at befordre". I de fleste byer blev de vigtigste erhvervsgrupper samt evt. faste borgerudvalg taget med på råd.

Som oftest havde centraladministrationen dog mere specifikke ønsker. F. eks. gav en konkret forespørgsel fra købmændene i Ringsted anledning til, at Kommercekollegiet (datidens "handelsministerium") i 1775 udbad sig oplysninger om handelens tilstand i de enkelte byer. Kollegiet interesserede sig navnlig for, om handelen var specialiseret, og om købstadsmyndighederne stillede faglige krav til de personer, der ansøgte om borgerskab som handelsmænd.¹

I de følgende afsnit vil de sjællandske besvarelser fra 1747 og 1775 blive gennemgået i hovedtræk. Hovedvægten ligger på handelens tarv, men også andre næringsgrene bliver beskrevet. Og allerførst lidt om synet på skatter og afgifter.

Konsumtion, indkvartering og tomme ejendomme

Det er meget dyrere at bo i en købstad end på landet, lød det samstemmende i mange af indberetningerne. Magistraterne beklagede sig først og fremmest over, at konsumtionsafgifterne ramte byerne væsentligt hårdere end landdistrikterne. På landet havde konsumtionen mestendels karakter af en (moderat) personskat. I byerne var der derimod tale om en række produktions- og forbrugsafgifter. Vigtigst var maleværkskonsumtionen, der blev opkrævet ved formaling af korn og malt ved byens møller, samt portkonsumtionen, der var en afgift på vareindfør-

1. Man havde pligt til at tage borgerskab i en købstad, for man kunne få lov til at drive handel, håndværk, søfart eller værtshushold. Borgerskabet medførte forskellige pligter – bl.a. af skattemæssig art – men det gav også en masse status i lokalsamfundet.

2. Otto Madsen og Anders Monrad Møller: *Odense toldkammers historie 1632-1988, 1989*, s. 136.

Der var indkvarteret ryttersoldater i et stort antal købstæder i 1700-tallet. Nogle boede i særlige "barakker", andre fik stillet et kammer til rådighed hos en af byens borgere. De hervede ryttere havde kontraktligt bundet sig til 7 års tjeneste, og nogle fornyede kontrakten en eller to gange. En del ryttere valgte da også at blive boende i den pågældende købstad efter "aftakningen". Nogle tog borgerskab som håndværker, andre blev daglejere eller konsumtionsbetjente. Billedet viser en officer (t.v.) og en menig i stiveste puds. Begge bærer sort hat, rød kjol, sort kyras (bryst- og rygbarndisk), gule bandsker, gule bukser og sorte støvler. I. C. Bertram: Vorstellung der sämtlichen Kön. Dänischen Armee, 1761.

sel ad landevejene. Det kan beregnes, at disse afgifter tilsammen betød en forøgelse af bybefolkningens forbrugsomkostninger med 10-20%, så klagerne var bestemt ikke grundløse.²

Utilfredsheden drejede sig imidlertid også om *opkrævingen* af konsumtionen. Ved alle tilkørselsveje var der udstationeret betjente til at undersøge de enkelte vareladninger, så det tog ofte lang tid at komme ind i byen. Betjentene havde også til op-

gave at patruljere i byen og især langs dens grænselinie. Fra centralt hold håbede man, at dette ville begrænse den – efter alt at dømme – ret omfattende konsumtionssvig.

På denne baggrund kan det næppe overraske, at Slagelse magistrat i 1747 stillede forslag om ophævelse af port- og maleværkskonsumtionen. Magistraten gjorde bl.a. opmærksom på, at byens befolkning (ca. 1700 indbyggere) på denne måde kunne spare 5-600 rigsdaler (rd) årligt til aflønning af 9-10 betjente. Magistraten tilføjede, at et sådant skridt muligvis også kunne føre til, at “mange Følck som ellers hidindtil har haft Af-skye for at boe i Kiøbstæderne formedelst Consumptionens Skyld og dends Tvang med inquisitioner baade inden og uden Huusene” kunne få lyst til at nedsætte sig i en købstad.

Slagelse magistrat berørte herved et problem, der også blev omtalt i flere andre indberetninger. Skælskør-købmanden Christen Møller udtrykte det på denne måde i 1775: “Der Er ingen som Vil bærer Byrden med os; di flytter fra Byen og Nedsetter sig paa Landet”. Ubeboede gårde og huse hørte derfor til dagens orden i 1700-tallets købstæder. En del af disse ejendomme blev dog indrettet til indkvartering af rytteriets officerer og soldater. Militæret havde brug for mange bygninger. I Skælskør, der havde ca. 600 indbyggere, udgjorde rytteriet (inkl. hustruer og børn) i visse perioder over 20% af befolkningen. Udgifterne til husleje, lys, brændsel, rekvisitter til sygestue og foder til rytteriets heste blev pålignet byens befolkning, og denne afgift var som regel langt den største af de lokale skatter. Indberetningerne indeholder da også en række beklagelser over disse udgifter.

Fra flere sider indløb der også klager over, at mange soldater syslede med håndværk i deres fritid. Soldaterne havde lov til at påtage sig almindeligt daglejerarbejde, men de måtte kun udføre håndværk for militærpersoner. Imidlertid havde soldaterne en meget lav grundløn og masser af fritid, så der er vist ikke noget at sige til, at mange af dem også lavede håndværk for civilbefolkningen.

Ikke alle købstæder var udsat for indkvartering. De øvrige byer var pålagt en mere beskeden indkvarteringshjælpeskat. Men også dette kunne give anledning til beklagelser. I 1747 foreslog byfogeden i Slangerup faktisk, at der blev indkvarteret et kompagni ryttere i byen. Slangerup ville i så fald blive fritaget for den årlige hjælpeskat til Holbæk og Slagelse, “som sandelig ickun faa her ved Stæden formaaer”. Men byfogeden glædede sig også til, at soldaternes løn “her i Byen vorde Consumerit og Roullere, til Indbyggernes Nytte”. Det skal tilføjes, at Slangerup var en af de købstæder, hvor det stod allerdårligst til med næringslivet. Byen mistede sine købstadsprivilegier i 1809.

Håndværk på landet

Af hensyn til forsyningen af landbefolkningen var det tilladt udøverne af enkelte håndværksfag at bo og virke på landet. Iflg. Danske Lov (3.13.23) drejede det sig om grovsmede, tømrere, bødkere, teglbrændere, pottemagere “som giøre sorte Potter” (jydepotter), hjulmænd, murere, skindere (garvere), vævere der “væve vadmél, Blaar- og Hampelærít”, skræddere “som sye Vadmél” samt skomagere “som sye Bønderskoe”.

Af social-, handels- og industripolitiske årsager indførte regeringen endnu flere undtagelser i løbet af 1700-tallet. I 1732 fik underofficerer og soldater, der efter mange års tro tjeneste ikke længere magtede at udføre militær tjeneste, således ret til at nedsætte sig som håndværkere hvor som helst i landet. De måtte dog ikke holde svende eller lærlinge, hvad der var tænkt som et forsøg på at begrænse deres produktion – og dermed også den konkurrence, som de måtte påføre de øvrige håndværkere.

Ligeledes traf regeringen flere beslutninger, der havde til hensigt at opmuntre landbefolkningen til at spinde og væve. Formålet var bl.a. at ophjælpe den spirende danske tekstilindustri gennem øget tilførsel af råvarer. F. eks. fik landsbyværerne i 1737 tilladelse til at væve “alle Slags Lærreder” – en bestemmelse, der almindeligvis blev fortolket sådan, at landboværerne dermed fik ret til også at arbejde for bybefolkningen.

Indberetningerne fra 1747 viser imidlertid, at landhåndværket trivedes langt ud over de tilladte grænser. Flere magistrater klagede over, at mange godsejere beskyttede de håndværkere, der boede på godsets område. Magistraterne fremhævede også, at landhåndværkerne – takket være de lave leveomkostninger – kunne producere deres varer væsentligt billigere end kollegerne i købstæderne. Landhåndværkerne var derfor mere konkurrencedygtige, og mange af dem havde også en hel del købstadskunder.

Fra flere købstæder lød der ligefrem klager over store koncentrationer af håndværkere i de nærmeste landsbyer. Skrædderne i Køge rettede søgelyset mod fagfællerne i Gl. Køge og Ølsemagle, der ingenlunde holdt sig til vadmél, men også syede silke og andre fine stoffer. I Roskilde drejede det sig om beboerne på Sct. Jørgensbjerg, og i Næstved gjaldt klagen grovbrødsbagerne (og høkerne) i Lille Næstved. Men det skortede på konkrete idéer til bekæmpelse af det ulovlige håndværk. Et af de få forslag blev præsenteret af magistraten i Vordingborg. Den mente, at landsbysnedkerne hæmmede købstadens håndværk i “Største maade, ved det de idelig forferdiger liig Kister for Bønder og andre paa landet”. Magistraten ønskede derfor en kgl. befaling om, at “degnene overalt” måtte blive “paalagt,

iche at lade noget liig med behøfled og Sammenliimet liig Kiste nedsettes i Jorden uden vedkommende tilforn har foreviist beviis fra dend Snedker i Kiøbstedden som har forferdiget liig Ki- sten ...”!

Øl, brændevin og krohold

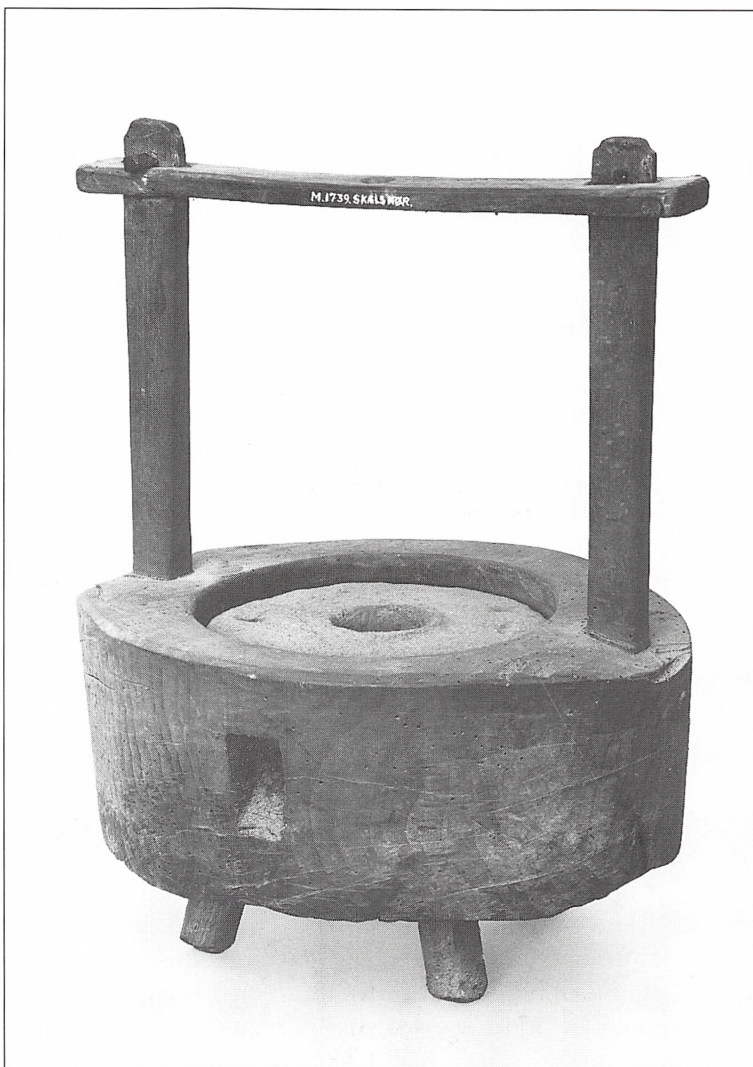
Fremstilling og salg af øl og brændevin var et andet kontroversielt spørgsmål i forholdet mellem by og land. I 1689 blev det forbudt landalmuen at besidde eller anvende brændevinsredskaber. Samtidig forsøgte lovgiverne at begrænse antallet af kroer på landet. Fra nu af var en kro kun lovlig, dersom den var udstyret med kgl. privilegium og var beliggende ved alfarvej eller andre steder, hvor det var nødvendigt af hensyn til de rejsende. Endelig skulle afstanden til nærmeste købstad være mindst 2 mil (ca. 15 km). Sidstnævnte krav bortfaldt 11 år senere. I stedet blev det påbudt alle kroer inden for to-miles grænsen at købe øl og brændevin i købstaden i stedet for at fremstille varerne selv.

Trods den stramme lovgivning var Sjælland særdeles velforsynet med kroer. Køge-borgeren Christian Lassen gjorde i 1747 opmærksom på, at der fandtes hele 7 kroer på den ca. 40 km lange strækning fra Køge til København, og det var så afgjort “meere end Landet er tienlig”. Han tilføjede – med en bemærkning, der kan henlede tanken på Holberg’s Jeppe: “det er en god lejlighed for bonden at lære fylderie, særdeeles dem (som er de fleste) der sige: det er best vi giør os til gode mens vi har noget, naar vi har intet hører det herskabet til”.

Lovgivningen tillod godsejere, forvaltere, præster og degne på landet at fremstille brændevin, men kun til eget behov. Denne bestemmelse blev hyppigt overtrådt, fremgår det af indberetningerne fra 1747. Kromænd og bønder havde derfor rigelig adgang til at købe brændevin på landet. Nogle bønder producerede også selv brændevin og forsynede deres naboer med våde varer.

I 1719 fik magistrater og byfogeder ret til at gennemføre razziaer efter brændevinstøj inden for en radius af to mil fra købstaden. Men denne ordning lod sig ikke efterleve, forklarede købmændene i Stege. For “den eene dølge med Den anden saa at naar nogen Inquisition forre Tages ... bliver der ... Jevnlig meer tilsat, end vunden”. Købmændene havde imidlertid et forslag til at komme djævelskaben til livs. De ønskede, at sognepræsterne blev pålagt at indlevere to årlige fortegnelser over alle de gårdmænd, husmænd og møllere, der havde forbrudt sig mod brændevinslovgivningen – således “at samme kunde blive anset til Straf efter Forordningen”. Ligeledes skulle præsten straffes, dersom mandtallet viste sig at være ukorrekt.

Alle købstadsfolk havde ret til at brygge øl og brænde brændevin til eget forbrug, og 1700-tallets konsumtionsregnskaber viser, at det var temmeligt udbredt – især blandt handlende, skippere og højere embedsmænd. Det meste af malten blev forarbejdet på møllerne, men der blev også anvendt håndkvarne. Denne kværn, der stammer fra Skælskør, har en højde på 36 cm (træklodsens) + 44 cm (opstanderen). Malten blev hældt ned gennem bullet i midten og kværnet mellem overligger og underligger (begge af sten). Stenene kunne drejes rundt v.h.a. en lodret akse, som nu er forsvundet. Nationalmuseet.

Forslaget om at inddrage sognepræsterne kan virke besynderligt med moderne øjne, men det skal ses i lyset af, at den offentlige administration endnu i 1700-tallet var meget svagt udbygget på lokalt plan. Præsten varetog derfor en lang række administrative opgaver, som siden blev overtaget af andre embedsmænd.

Handel på landet

Kroerne var også på anden vis en anstødssten for købstæderne. Nogle af dem tjente nemlig også som handelssteder. Kroerne forhandlede “Tran, Tiære, Tobak, Salt, Sæbe etc. etc.”, jamrede Slangstrup-købmanden P. Hansen i 1775. “Men hvem tør gribe

dem an”, fortsatte han. “Ingen, thi alles Haand, samt Ord og Trudseler er imod den, og ingen Soutien [hjælp] kand ventes, thi vidtløftige Processer maa gemeenlig [normalt] afgjøre Sagen, hvilket en fattig Kiøbstæd mand icke haver Evne til, følgelig faar hand heller tie og lide ...”. I Roskilde var man ikke så tilbageholdende; her erklærede købmændene i 1775 ligeud, at de flere gange havde gennemført resultatrige inkquisitioner hos en af de frækkeste kromænd.

Ved samme lejlighed leverede Roskilde-købmændene et heftigt angreb på forskellige grupper af småkræmmere, der havde opnået særlige privilegier til at handle med bestemte varer. De såkaldte kobberførere havde ret til at rejse rundt på landet og sælge høleer og skæreknive fra Ørholm fabrik ved Mølleåen. Privilegiet havde det dobbelte formål at gavne landbruget og fremme afsætningen fra fabrikken. Men iflg. Roskilde-købmændene benyttede kobberførerne privilegiet til også at sælge andre kobbervarer, deriblandt brændevinskedler, til bønderne.

Om kniplingskræmmerne lød det tilsvarende, at de “under Navn af Kniplings Handel ej allene sælger alle Slags Silke-Baand, samt Guld- og Sølv-Baand, med meer: Ja have ord for at indsnige i Landet mange Stykker forbudne Udenlands Silkestoffer”.³ Købmændene i Helsingør var ikke blidere stemt. De erklærede i 1775, at de hellere ville forsyne sig med de nødvendige kniplinger direkte fra fabrikkerne i Holsten end at købe dem “af disse Omløbere”. Det ville derfor være tjenligt, om kniplingskræmmerens frihedsbreve blev tilbagekaldt “og de mange store voxne Mennsker, der nu stryge Landene omkring med Kniplinger, blev employerte til at recrouttere arméen”!

Ligesom flere andre byer havde Roskilde en lille gruppe jødiske handelsmænd. De forhandlede fortrinsvis “alenkram” og “Nürnbergkram”, dvs. tekstiler og knive, sakse, nåle m.m. Roskilde-købmændene hævdede, at jøderne yndede at “strøfyfe om Landet og opsnappe vor Sølv- og Guld-Penge”, som de herefter førte ud af landet. Jøderne i byen blev også betegnet som “Commissionairer for de rige Jøder i Kiøbenhavn”. Sidstnævnte karakteristik er ikke helt urimelig, for de jødiske grossister i København fungerede i ret stor udstrækning som leverandører til jødiske småhandlende rundt om på Sjælland. Der var i øvrigt også en ret omfattende handelsaktivitet mellem jøderne i de forskellige byer.

I mange købstæder boede der lærreds-, galanteri- eller glaskræmmere af centraleuropæisk – som oftest böhmisk – herkomst. Nogle af dem var ugifte, andre havde kone og børn i hjemlandet, men besøgte dem om vinteren. Dette gav anledning til forargede påstande om kapitaleksport. I 1747 hævdede

3. I 1730'erne, 40'erne og 50'erne blev der indført en række importforbud og toldforhøjelser. Formålet var at fremme danske manufakturer for i så høj grad som muligt at gøre landet selvforsynende. Jvf. Henrik Becker-Christensen: Protectionisme og reformer 1660-1814 (*Dansk Toldhistorie II*), 1988, s. 341ff.

købmændene i Næstved således, at byens småkræmmere – takket være omfattende handel i landdistrikterne – var i stand til at udføre “nogle Tusinde Rigsdaler” om året. Dette turde være en absurd overdrivelse; Næstved havde på dette tidspunkt en håndfuld udenlandske kræmmere, og hver af disse ville uden tvivl have priset sig lykkelig ved en årsindtægt på et par hundrede rd.

Man behøvede dog ikke at være af fremmed herkomst for at blive skydeskive for verbale angreb fra de lokale købmænd. Valby-prangerne tjener som et eksempel. I 1721 blev det tilladt beboerne i Valby at drage omkring på Sjælland for at opkøbe fjerkræ og æg. Varerne skulle afsættes i København, der havde et stigende behov for fødevarer.

Valby-prangerne kom langt omkring. De optræder bl.a. i indlægget fra Næstved-købmændene 1747, hvor læseren får at vide, at de så sandelig ikke holdt sig til fjerkræ, men også opkøbte huder, skind, gammel messing, kobber, smør m.m. Og iflg. købmand Hansen i Slangerup (1775) købte Valby-folkene tobak, indigo og “alleslags Baandkram” [tekstiler] hos fabrikanterne i København for at afsætte det hos de nordsjællandske bønder.

Men endnu en gang finder vi den mest farverige beskrivelse i den temperamentsfulde redegørelse fra Roskilde-købmændene 1775: Valby-prangerne havde udvidet deres frihed mere “end Nogen skulde troe og tænke, med heele Drifter Sviin, Faar og Lam, ja med vadmæl, Feder [fjer] og gamle Sænge-Klæder, hvoraf dee tage dee gamle Fier, pidske dem ud, og blande dem i nye Fier til Forhandling”. Dertil kom Valby-folkenes ulovlige opkøb af de tidligere nævnte varer: kobber, messing, smør og skind m.m. Roskilde-købmændene ønskede derfor en tilladelse til at foretage inkquisitioner af de Valby-vogne, der passerede gennem byen.

“Det skal staa een hver Bonde ... frit for Ubehindret at sælge sine Vare”, forkyndte Danske Lov. Det var knap så lovligt, hvis bønder købte kornprodukter af hinanden med henblik på videre salg. Dette var imidlertid ikke ualmindeligt, må vi forstå. I 1747 fortalte købmændene i Slangerup, at mange bønder og ungkarle gerne købte så meget sædekorn, som de kunne overkomme for at gemme det “til det kommer i høj Priis”. Tilsvarende omtalte byfogeden for Frederikssund og Slangerup i 1775, at bønderne i Slagslunde og Ganløse landsbyer havde for vane at opkøbe større mængder korn, gøre det til malt og sælge det til de nordsjællandske skovbønder, hvor de som modydelse erhvervede billigt brænde. Og fra Vordingborg lød der i 1747 beklagelse af, at egnens bønder ofte sejlede til Falster og Lol-

land for at købe hvede (denne afgrøde var endnu ikke udbredt på Sjælland). De sydsjællandske bønder solgte herefter hvede i købstæderne, ligesom de afsatte de såkaldte “hvedemelslumper” på markederne – til “Største fornermelse” for bagerne i Vordingborg.

Irritationen over handlende bønder var dog for intet at regne mod vreden over godsernes handelsaktiviteter. Lovgivningen tillod godsejerne at sælge hovedgårdens avl til hvem, de havde lyst, og det samme gælder for landgildekornet – dvs. det korn, som fæstebønderne svarede i årlig fæsteafgift. Men godserne opkøbte også gerne bøndernes overskudsproduktion. Dette fremgår bl.a. af indberetningen fra byfogeden i Skælskør 1775. Han fortalte, at godserne afsatte bondekorn til København, Helsingør og skippere fra Ærø. Derimod solgte godsejerne “som oftest” ikke noget korn til de nærmeste købstæder (dette er dog langt fra korrekt!), og som følge deraf gjorde de heller ikke indkøb i disse byer. I stedet valgte godsejerne at købe deres varer på “de Stæder, hvor de med lættre Priser kand erholde Dem”. Magistraten i Korsør gav stort set den samme forklaring og tilføjede, at godsejerne gerne også hjemtog varer, som de siden hen solgte videre til deres fæstebønder.

Forholdet til nabobyerne og København

De talrige klager over den manglende respekt for købstædernes næringsrettigheder skal ses på baggrund af, at mange byer var presset i forhold til både nabobyerne og hovedstaden. De sjællandske købstæder ligger tæt, og der har uden tvivl været mange overlapninger mellem de enkelte byers oplande. Korsør magistrat reflekterede lidt over spørgsmålet i 1775 og nåede frem til det forslag, at det “maaske var de smaae Land-Kiøbstæder tienligere at have Fabricquer ... og deslige til Nærings Vey” end at beskæftige sig med handel “der aldtiid falder meere beleilig ved Søe-Stæderne”. Der havde været mange mislykkede forsøg med industrivirksomhed i provinsen i løbet af 1700-tallet (pga. mangelfuld kapital og dårlig afsætning m.m.), så man kan vist roligt sige, at den arbejdsfordeling, Korsør magistrat lagde op til, ville have været en stor fordel for byerne ved havet!

Mens de fleste købstæder stod i stampe, noterede København en solid vækst – både økonomisk og befolkningsmæssigt – i løbet af 1700-tallet. Centraladministrationen, hoffet, garnisonen, flåden og gesandter fra udlandet skabte en betydelig efterspørgsel til stor gavn for hovedstadens erhvervsliv. Hertil kom, at regeringens told-, handels- og industripolitik på mange punkter favoriserede København på bekostning af provinsby-

Kirken . 2 Stranden . 3 Corfbere Vegen .

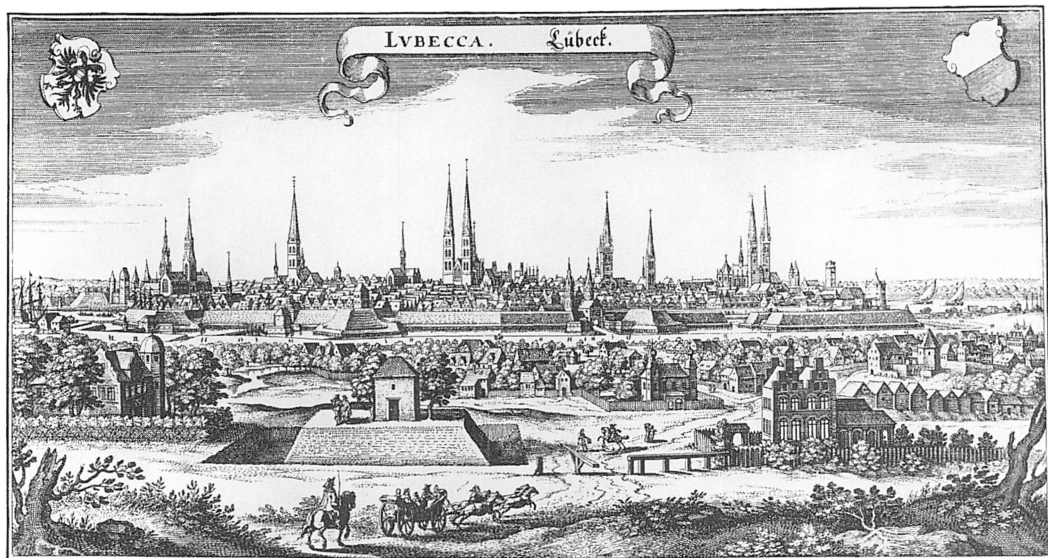
Prospect af Skælskør.
et Sted fra den Vefste Side Anno 1753.

Med sine 5-600 indbyggere og omkring 100 husstande hørte Skælskør befolkningsmæssigt til i den nederste tredjedel af de sjællandske købstæder. If. folketællingerne ernærede størstedelen af befolkningen sig ved håndværk, handel eller søfart. Men landbruget spillede også en væsentlig rolle. Gennem det meste af 1700-tallet havde Skælskør et jordtilliggende på godt 300 tdr.l. agerjord, og 25-30 beboere havde andel i denne jord. De fleste ejede mindre end 10 tdr.l., men enkelte købmænd og værtsbusboldere besad omkring 50 tdr.l. Der borte også næsten 400 tdr.l. overdrev til byen, og her havde hovedparten af husstandene dyr på græs. I de fleste tilfælde drejede det sig dog kun om en eller to køer. Endelig synes der at have været et betydeligt fiskeri – især af ål. Prospekt af J. J. Bruun 1753, Kgl. Bibl.

erne. Den store handelsforordning fra 1742 er et eksempel herpå. Den påbød alle grossister og detailhandlere at hjemtage deres varer “fra første Haand”, dvs. “fra de Steder, hvor de forarbejdes og første Gang falholdes” [forhandles]. “Men formaaer nogen ikke selv saaledes Varerne at forskrive, bør han kiøbe dem af sine Med-Undersaatter ... som vide og formaae samme fra de rette og anordnede Steder ... at lade komme”.

Ordnningen, der havde til hensigt at begrænse landets importudgifter, blev i provinsen opfattet som et alvorligt indgreb i købstædernes traditionelle og omfattende importhandel med fremmede varer via nordtyske byer, især Lübeck. De fleste provinskøbmænd var nu henvist til at købe ind i København, da de ikke selv rådede over tilstrækkelig kapital til at udruste skibe med fjernere rejsemål for øje. Kun hvis det ikke var muligt at skaffe varen hos en indenlandsk grossist, måtte detailhandleren gøre brug af en leverandør i Lübeck eller andre “Steder, som ikke egentlig kan ... holdes for første Haand”. Men i så fald blev toldafgiften forøget med 25%.

Førstehåndsprincippet mødte kraftig kritik i indberetningerne fra 1747. “Handlingen i de Smaa Kiøbstæder bestaar i dend bahre Credit”, skrev byfogeden i Skælskør. Han bemærkede, at når købmændene havde frihed til at handle, hvor de ønskede, søgte enhver at gøre sit bedste, såvel ved indkøb som ved afsætning af egnens kornprodukter. Disse varer lod sig altid

med fordel “bortstudse” i Flensborg og Lübeck. Og “dersom det vanhelder for nogen af Dem, gaar Hassarten for de fremmedis Risico”, tilføjede han spydigt.

Købmændene i Kalundborg anslog de samme strenge, idet de påpegede, at de “saakaldede bemidlede” personer i provinsbyerne udelukkende var bragt på fode takket være udenlandsk kredit. Selv de købmænd, “som intet haver i Hænde at begynde med”, havde uden problemer opnået 12 måneders kredit, og ofte undlod kreditor at tage affære, indtil der var gået 18 måneder. De københavnske leverandører, derimod, gav allerhøjest 6-12 måneders kredit – selv til de provinskøbmænd, der var kendt for at have en god økonomi. Og når denne periode var udløbet, og betalingen ikke straks fandt sted, fik debitor en retssag på halsen – “endskøndt hand dog kunde sidde udi temmelig god Tilstand”.

Også købmændene i Holbæk og Køge gjorde opmærksom på den store forskel mellem kreditgivningene i København og i det fremmede, og fra begge sider blev det bemærket, at de københavnske grosserer ofte slet ikke ville give kredit. Køge-folkene lod dog forstå, at de københavnske grosserer ikke behøvede at frygte den frie handel. For i så fald ville disse leverandører jo altid sørge for at tilbyde provinskøbmændene lige så lang kredit “og mestendeel saa Civile Priiser paa deres Vare, som der gives i Hamburg, Lübeck, Leipsig eller andre saadanne udenlandske Stæder ... og Naar Varene saledes kunde bekomes i Kiøbenhavn paa ovenmelte Vildkaar, Saa var vel ingen saa daarlig imod Sig

De lybske handelsbuse havde meget stor betydning for de sjællandske købmænd i 1700-tallet. Fra Lübeck modtog man bl.a. isenkram (knive, saxe m.m.), tekstiler, porcelen, salt, bær og hamp samt krydderier. De pengesterke lybske grossister var meget villige til at give lange kreditter – og til at gå på akkord med tilbagebetalingen, hvis provinskøbmænd kom i akvortlige økonomiske vanskeligheder. Prospekt fra slutningen af 1600-tallet. Kgl. Bibl.

Selv, at hand Jo tog sine Vare fra Nærmeste Haand og ey hazarderede dem over Søen fra Langt bortliggende Stæder ...”!

Retfærdigvis må det anføres, at regeringen også gennemførte visse bestemmelser, der direkte havde til formål at gavne handelen i provinsbyerne. Toldrullen fra 1732 fastslog således, at der kun skulle betales 1/3 af den normale told og konsumtion for importvarerne vin, salt, fransk brændevin og tobak, når disse produkter blev sendt videre fra København til købmænd i provinsen. Købmændene skulle derfor kunne erhverve og videre-sælge de betydningsfulde varer på særligt gunstige vilkår. Virkeligheden var en ganske anden, fortæller indberetningerne fra Køge og Slangerup 1747. Alle, der henvendte sig på de rette steder i København, kunne nemlig få de pågældende varer til nedsat pris – uanset kvantum. Både godsejere, fogeder, forpagtere, præster, krofolk og bønder benyttede sig af dette tilbud, hvis vi skal tro købmændene fra Køge.

Der foreligger en del udsagn om, at bønder fra forskellige dele af Sjælland (med omliggende øer) drog til hovedstaden for at handle. Det er måske ikke så overraskende at møde sådanne meddelelser i indberetninger fra Roskilde og Ringsted, men

Købmandsgården tjente ikke blot som indkøbssted; den havde også en social funktion. Her kunne folk fra byen og oplandet mødes og udveksle små og store nyheder over en snaps og en pipe tobak. Omkring 1900 var det almindeligt, at bonden opstaldede sit køretøj i en købmandsgård og derefter gik på besøg i forskellige butikker. Måske har noget lignende gjort sig gældende i 1700-tallet. Dinesens gård i Slagelse 1914, Slagelse lokalarkiv (56/46).

1800		Ej. Pastor Dan. Gierslev.		rd	§	r
Janu 14 ^a	100 Femma Vin 238/	200 Femma Vin 45		-	1	8
	1/2 fad hvidt Lændervin 238/	1/2 fad hvidt Lændervin 132/		-	3	0
21 ^a	1000 Rind Ablatun 3312/	Juli 11 ^a 8 boger avren a 5/		-	1	4
Juli 17 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	3	5
	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	3	5
Aug. 24 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	1	5
	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	2	3
31 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	1	8
Septbr. 2 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	9	3
7 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	1	4
14 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	1	3
21 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	1	1
28 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	2	
Octbr. 9 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	5	2
19 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	2	4
19 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	2	5
Novbr. 7 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	7	12
14 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	3	
21 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	2	4
28 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	2	12
Decbr. 4 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	2	
11 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	1	6
18 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	2	12
25 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	3	4
31 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	1	12
1801 Janu 13 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	5	12
1800	Ole Jensen Gaardmand i Nørre Haldager			rd	§	r
Janu 15 ^a	1/2 fad hvidt Vin 238/	1/2 fad hvidt Vin 238/		-	2	

Jonas Lund var købmand i Slagelse fra 1783 til 1809. Han har efterladt sig en hovedbog over kredithandel med kunderne. Her er en typisk side. Pastor Dan i Gierslev blev i flere år noteret for en smes indkøb, og det drejede sig om et bredt varesortiment: salt, tjære, brændevin, søm, skrivepapir, kirkeoblater osv. Til gengæld leverede præsten tiendekorn. Gårdmand Ole Jensen i Store Haldager gjorde derimod kun ét eneste kreditkøb: d. 15.6.1800 fik han en gæld på 2 rd "til rest paa en Fierding Sild". Mange andre bondekonti er lige så magre. Det skyldes formentlig, at bønderne i vid udstrækning har klarvet sig ved tuskhandel. Erbvervsarkivet, Jonas Lunds "kassebog".

mere påfaldende, når det drejer sig om Møn. I 1747 forklarede byfogeden i Stege, at den mønske bonde "Ofte self med Heste og Vogn fører sine Vahre til Kiøbenhafns Torv", hvor han "tilkiøber ... sig self igien deslige Vahre, hvor hand da og mueligen kand have lidet bedre kiøb, som ej er at undre; Thi Kiøbmandene i Stege, skal self fra Kiøbenhafn lade komme nesten alle saadanne Vahre, saa de medfølgelig ikke, naar Fragt og Omkostningerne beregnes, kand sælge dennem til Andre for den Priis, mand kand self kiøbe dem for i Kiøbenhafn".⁴

Køge-borgeren Christian Lassen var ikke nær så behersket i sin fremstilling. Han skummede over landmandens mange rejser på "4-6-8-10 á 12 Mille længere end hand hafde fornøden". Det "korter Bondens Levnet, og sætter ham i Slæt Stand ... bonden forsømmer hans Hiem, forkjør og forderver hans Hest

og Vogne, sætter mange Penge til med meget meere som er ham Meere Skade end hand vinder”, påstod Lassen.

Men de handlende i Køge formåede nu også at udnytte de lange bonderejser til egen fordel. Deres indlæg i 1747 slutter nemlig med en lille bøn om, at Hans Majestæt måtte forunde dem “frihed til at logere bønderne Naar de om Vinteren Reyser til og fra Kiøbenhavn, Samt at udtappe til dem Øll og Brendeviin til deres Nødtørftighed”. Købmændene erklærede, at dette havde været “den Sædvanlige Coutume ... af Alders Tiid”, og at de ikke kunne se, at denne aktivitet var til skade for andre erhvervsgrupper i byen, eftersom købmændene kun logerede og udskænkede for bønder.⁵ En erklæring af nogenlunde samme karakter findes i Roskilde-købmændenes indberetning fra 1775.

Havnene i forfald

En god infrastruktur er til stor nytte for handelslivet. I 1700-årene lod de sjællandske vej- og havneforhold meget tilbage at ønske. Dog blev der i årene 1764-93 bygget chausséer – dvs. brede grusveje med underlag af svære sten – fra København til Fredensborg, Kalundborg, Korsør, Køge, Helsingør og Dragør samt mellem Helsingør og Usserød. Chausséen mellem København og Roskilde omtales i Roskilde-købmændenes indberetning, hvor det hævdes, at den nye landevej ansporede landmanden til i højere grad end tidligere at drage til hovedstaden med sine varer. Ellers indeholder materialet ingen omtale af vejforhold.

Det samme kan man bestemt ikke sige om havnevæsenet. Navnlig i indberetningerne fra 1747 er der et væld af beklagelser over havnenes forfald. Mange steder bestod havnen kun af en skibbro vinkelret på kysten. Det var bl.a. tilfældet i Frederikssund, hvor broen imidlertid var så rådden, at “neppe en liden Fiskebaad kand legge til”. Dette var et stort problem, ikke mindst når egnens bønder forrettede pligtkørsel og transporterede korn fra havnen til det kgl. kornmagasin i Hillerød. Bønderne måtte da “kiøre langt ud i Stranden til baaden og tage læs, hvorved deris Vogne bliver bedervet og deris heste ligesaa; thi imedens de tager læsset paa, siunker Vognen need i Sanden, og naar de da skal tage læsset af ..., gaar undertiiden deris Vogntøi i Støcker og Hæstene sprænges ...”. Den drabelige beskrivelse ender med en anmodning om at få istandsat havn og fjord ved hjælp af en eller to mudderpramme.

Også i Køge nærede man et stærkt ønske om at få en mudderpram. Den kunne passende blive bemanded med nogle af de indkvarterede soldater, mente man. Køges havn lå egentlig ved en å, men den var nu opfyldt med grøde, så det var nødvendigt

4. Tilsvarende nævner L. M. Wedel i 1803, at bønderne fra Næstved-egnen gerne drog til København for at sælge deres korn. L. M. Wedels *Indenlandske Reise igiennem de betydeligste og skønneste Egne ...*, bd. I, hft. 1, 1803, s. 8f.

5. Finn Andersen m.fl.: *Køge bys borgere 1753. En kollektiv biografi*, 1993, indeholder en ligningsliste, som oplyser, hvor stor en del af en borgers samlede indtægt, der hidrørte fra de enkelte næringsgrene. Det fremgår her (bl.a. s. 131), at flere købmænd tjente gode penge på pensionatsvirksomhed for overnatende bønder.

at kaste anker på åbent farvand. Dette kunne være ganske farligt, navnlig i stærk østenstorm. Byens købmænd nærrede det fromme håb, at en istandsættelse af havnen ville få mange af de skibe, der passerede til og fra Østersøen til at gøre holdt i Køge for at proviantere eller drive handel. Købmændene mindede om, at Køge “i gammel dage” (dvs. i første halvdel af 1600-tallet) havde haft en blomstrende handel med de hollandske skibe, der sejlede på polske og østbaltiske destinationer. Men Køge-folkene havde endnu et kort at spille ud med over for de centrale myndigheder: Havnens istandsættelse kunne blive “heel Nødvændig og Nøttig for det Gandske Land og Riige ... i Sær udi Krigs Tiider ... Thi Naar Vores Flode skulde krydse udi Øster Søen, var det altid meere beleyligt for den at løbe her ind, end til Kiøbenhavn, Ja den kunde og med Større sikkerhed for at blive indspærret af fienden ligge her end ved Kiøbenhavn ...”. Niels Juels og Ivar Huitfeldts bedrifter tilhørte endnu den relativt nære fortid!

Selv Helsingør – den mest maritime af alle Sjællands købstæder – havde svare havneproblemer. Også her måtte skibene losse i åben sø, hvorfra varerne blev transporteret ind til land i små både. Masser af provinsfartøjer passerede forbi Helsingør, lastet med fødevarer til København. Men de færreste havde lyst til at sælge ud af deres varer i Helsingør, og de skippere, der løb risikoen, forlangte en meget høj fragtrate, forklarede byens købmandslaug i 1747. Problemet blev endnu større ved, at byen pga. sin beliggenhed næsten ikke havde noget opland og derfor kun en beskedent tilførsel af kornvarer og viktualier fra landsiden. Endelig havde Helsingør behov for et sted, hvor byens skibe kunne ligge i sikkerhed om vinteren. Som det var nu, måtte mange af Helsingør-skibene overvintre i norske havne, lod købmandslauget forstå.

Der blev fremlagt flere forslag til finansiering af havneforbedringerne. De havde alle det udgangspunkt, at havnenes nuværende indtægtskilder var alt for små til at klare en ordentlig istandsættelse. I mange købstæder bestod havneindtægterne kun af en brøkdelen af den såkaldte accise – en afgift, der i mange byer lå langt under 100 rd pr. år. Men en tilfredsstillende istandsættelse af en havn ville normalt løbe op i mange tusind rd.

I Helsingør ønskede borgerudvalget og borgmesteren et forskud af “Hans Mayestæts Cassa” suppleret med en forhøjelse på 25% af de eksisterende losse- og lastepenge. Christian Lassen i Køge gik andre veje. Han foreslog, at der blev indført en portafgift, som alle bønder, der kørte til torvet, skulle betale, samtidig med at de erlagde konsumtion. Men også byens handlende samt egnens godsejere og forpagtere måtte bøde. De skulle hver især årligt skænke “et faun Bolwærk, bestaaend af 3

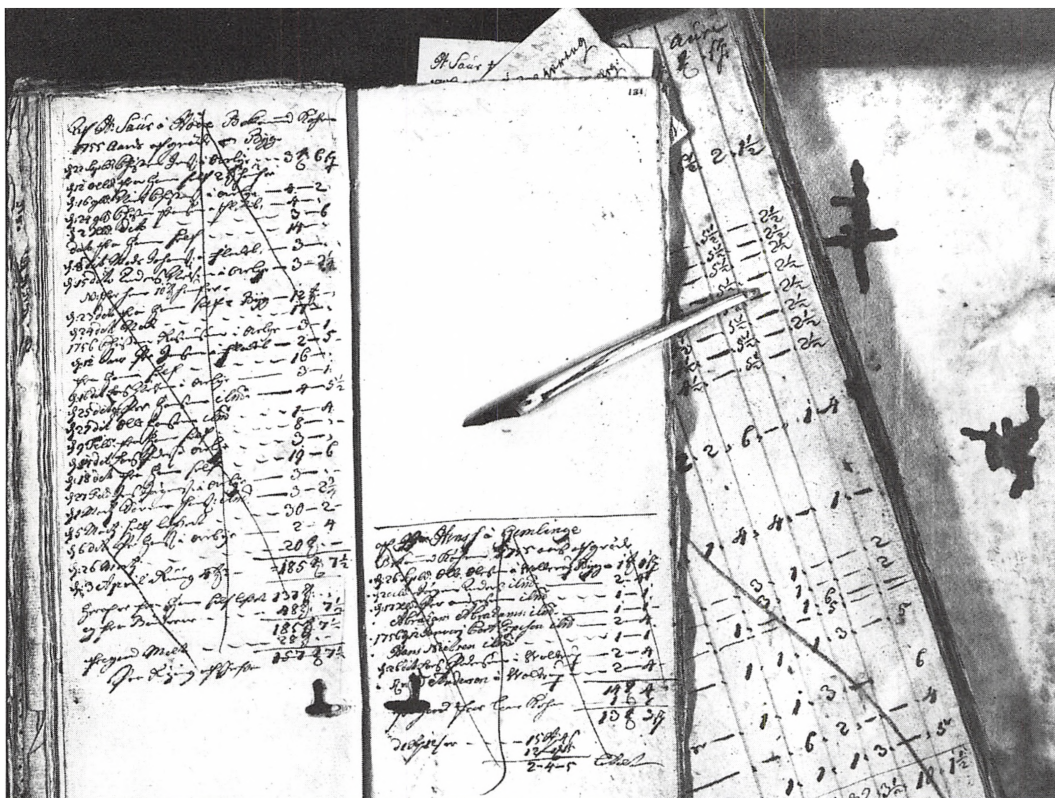
fierskaarne 8 allen Pælle med behøvende Ege Planker”. Hvis de ville give mere “skulde det meldes til Amtmanden, som der for paa Majestetens Vegne tilskrev dem en liden Ros” !

Interne problemer

I det foregående har vi fortrinsvis beskæftiget os med modsætningsforholdet mellem by og land og mellem købstæderne og København. Indberetningerne fra 1775 kaster imidlertid også lys over konflikter mellem handlende i den enkelte by. I mange købstæder var der tydeligvis alt for mange handlende i forhold til efterspørgslen. Magistraten i Kalundborg (en by med ca. 1300 indbyggere) hævdede således, at “til visse henimod 30” personer ernærede sig ved handel. Men den fremhævede samtidig, at der aldrig havde været mere end 5-6 “som egentlig kand holdes for Kiøbmænd”. Kun disse personer formåede at hjemtage de nødvendige varer (jern, tømmer, tekstiler, krydderier etc.) fra Norge, København og Flensborg. Høkerne, derimod, holdt sig mest til salg af øl og brændevin samt opkøb af korn og fremstilling af malt.

Det store antal handlende gav anledning til en del intern konkurrence. For at tiltrække og fastholde kunder var det såre almindeligt, at købmanden ydede tilgift – dvs. at kunden modtog en lille gave samtidig med, at han gjorde sine køb. Ifølge købmændene i Køge kunne tilgiften bestå i så forskellige varer som piber, tobak, sæbe, tjære, stivelse, bomuld, knappenåle og krydderier. At dømme efter Køge-folkenes indberetning havde den enkelte tilgift som regel kun en værdi af nogle få skilling, men på længere sigt kunne der blive tale om et ret stort beløb. Købmændene og magistraten i Køge ønskede derfor totalt forbud mod at give tilgift. Købmændene i Helsingør og Nykøbing S. var inde på de samme tanker. I Nykøbing dristede man sig endog til at hævde, at tilgiften var “een Hovet Kilde til de Smaae Kiøbstæders Købmænds Ruin”.

Det gav prestige i bysamfundet at etablere sig som købmand. Og det krævede normalt ikke de store økonomiske ressourcer at nedsætte sig som handlende, da det jo var let at opnå store kreditter på varekøb hos lybske grossister. (Handelen med Lübeck fortsatte nemlig ganske uanfægtet af bestemmelsen om “førstehåndsprincippet”.) Imidlertid måtte mange af de handlende give op efter få år og erklære sig konkurs. De havde ikke været tilstrækkeligt velkonsoliderede på etableringstidspunktet. Magistraten i Slagelse formulerede det på denne dramatiske måde: “De unge Kræmere ville giern følge de Gamles Excempel, men da de mangle penge og Credit, som skulle Soutinere [understøtte] den begyndte Handel, saa er det ei at undre over, at de

icke over 2 á 3 aar kand Soutinere den, men maae nødes til at gaa banqverot og blive Gioldbundne Mænd, saa lenge de Leve”.

Disse fallitter ramte ofte andre købmænd, der havde penge i klemme. Det kan derfor ikke overraske, at flere købstadsmyndigheder ytrede betænkelse ved den lette adgang til at etablere sig. Magistraterne i Helsingør og Roskilde foreslog, at der blev stillet krav om, at nye handelsborgere havde formue af en vis størrelse (hhv. 1000 og 3-400 rd). Og Køge magistrat fandt det fornødent, at den nybakte købmand købte enten hus eller gård, “thi ... man har for mange Exempler paa, at de som have nedsat sig til leye, ere efter kort Tiid bleven usynlige ...”.

Mange købstadsmyndigheder afkrævede de nye handelsborgere lærebrev, og i nogle byer stillede man også krav om, at den handlende havde tjent som krambodsvend i mindst 3-4 år. Men der er flere markante undtagelser. Magistraten i Ringsted erklærede nok så bramfrit, at den lokale handel var så simpel, at den “lettelig kunde fattes og begribes ... uden mange Læreaar”. Ergo var der ingen grund til at stille faglige krav til de nye købmænd. Og byfogeden i Præstø – en af de allermindste købstæder i landet – skrev, at han havde “modtaget enhver”, som

“Forfaldets æstetik” kunne man passende kalde dette billede. Det viser nogle af Skalskørbøgen Peder Nolds efterladte regnskabsbøger (1725-57). Ormene har især haft forkærlighed for hans hovedbog, men det er også gået ud over kornbøgerne, der giver et meget detaljeret indblik i tiendeleverancerne fra omegnens præster og degne. Landsarkivet i København, Erhvervsarkivet, Peder Nold. Foto: Bodil Barsøe, LAK.

begærede at vinde borgerskab på handel “glad over, at der fandtes nogen, som vilde hielpe at bære byens Onera [byrder]”. Han frygtede, at en restriktiv holdning over for nye borgerskabstager ville medføre, at mangen en person, der kunne have skabt sig en vis formue “og derved uden at have lært at udhøkre sine Vahre efter Konstens Regler, blive en nyttig Borger”, ville afholde sig fra at nedsætte sig i købstaden og i stedet lade sig friste til at drive smughandel på landet. Endelig gjorde Præstøkøbmændene opmærksom på, at mange købmandsenker var tvunget til at videreføre den afdøde mands virksomhed for at kunne forsørge dem selv og deres børn. Hvis man krævede, at alle aktive købmænd havde borgerskab, ville det betyde, at disse enker “vertimod Menneskeligheden og Naturens Lov ofte saagotsom forceres uden Tilbøyelighed at indgaae et unaturligt og ulyksaligt Ægteskab”.

Mange købstadsmyndigheder betragtede det som et stort problem, at talrige handlende var kommet ind i faget “ad bagvejen”. Som oftest dannede skippervirksomhed eller værtshushold springbræt, men en del handlende havde en baggrund som håndværkere. I indberetningen fra Nykøbing S. omtales der f. eks. en købmand, der var startet som tømrer. Sådanne karrieresprung var blevet fuldt legale ved et reskript af 10.4.1761, der fastslog, at det “skal ... være alle og enhver tilladt, som have taget Borgerskab, at ernære sig paa hvad lovlig Maade, de best veed og kan” – dog kun i det omfang, at dette ikke var i strid med lokale laugsbestemmelser eller særlige privilegier.⁶ Reskriptet danner et klart brud med den hidtidige erhvervspolitik, og målsætningen var helt klart at øge konkurrencen mellem de erhvervsdrivende i den enkelte by, idet man håbede, at dette ville føre til bedre kvalitet og lavere salgspriser.⁷ I realiteten var reskriptet dog kun en lovmæssig tilpasning til den allerede eksisterende virkelighed. Forskellige indberetninger fra første halvdel af 1700-tallet oplyser nemlig, at det var almindeligt at kombinere flere slags næring, og ved nogle borgerskabstagninger blev det slet ikke oplyst, hvilket fag den nye borger agtede at arbejde inden for.

Alligevel indeholder indberetningerne fra 1775 flere kraftige opfordringer til at tilbagekalde 1761-reskriptet. Det mest heftige udfald finder vi i indlægget fra byfogeden i Skælskør: “Er-faring Viiser At aldeeles Ukyndige Personer Griber Ind i een Anden Nærings Veye der synes at kunne være Lættere for dem ...”. Dette var “de rette Handlende til største Fornermelse ... da saadanne Personer for største deelen ikkun bekymrer sig om at faae Credit, saa at naar de efter nogen Tiids Forløb, har enten Samlet sig noget, eller og ved for lette Givende Priiser Undersoldt, for i en Hast, at faae Penge i Hænde til Andre

6. På Sjælland havde kun Helsingør købmandslaug, men mange byer havde håndværkerlaug.

7. Om baggrunden for 1761-reskriptet, se: Vagn Dybdahl og Inger Dübeck: Håndværket og statsmagten 1700-1862 (*Håndværkets kulturhistorie*, bd. 3), 1983, s. 201ff.

Nødvendigheder, forlader de Handlingen igien, og enten ikke vil, eller kand betale deres Creditorer”.

Købmandslauget i Helsingør var helt på linie med dette synspunkt. “Intet svækker Handelen og de Handlendes Credit mere, end Previlegier, der gives til saadanne, som icke har lært og forstaaer Handelen”, fastslog det. Helsingør-købmændenes omsorg for kreditten kom i øvrigt også til udtryk gennem et ønske om, at ingen, der var gået bankerot i en anden by, skulle kunne optages i lauget, før han dokumenterede, at fallitten skyldtes ulykkelige hændelser og ikke var udtryk for bedrageri af kreditorerne. Ligeledes måtte fallentens mellemværende med kreditorerne være fuldt afsluttet, inden han indtrådte i købmandslauget.

Specialisering af handelen

Handelen i København var specialiseret – til en vis grad, i alt fald. Flere faggrupper – hørkræmmere, silke- ulden- og lærredskræmmere, urte- og isenkræmmere samt vinhandlere – havde således deres egne laug. I de sjællandske købstæder, derimod, var specialisering et aldeles fremmed begreb. Byfogeden i Nykøbing S. formulerede det på denne typiske måde: “Intet noget vist er bestemt for disse handlende, Men de falholde [sælger] alle slags vahrer, som Landmanden kand behøve”.

Indberetningerne fra 1775 viser imidlertid, at der var delte meninger om tingenes tilstand. F. eks. stillede magistraten i Kalundborg sig positivt over for tanken om “sortering” af handelen “thi joe fære ting een Mand handlede med, joe bedre kunde hand der udi forsiufne sig ... samt spare de Folk som nu skal holdes for at løbe effter eenhver ting paa sine forskiellige Stæder, saa og alle tider ved jevnlig Afsetning, have friske Vahre ...”.

Tilsvarende mente byfogeden i Skælskør, at et krav om specialisering ville medføre, at “nogle gjorde sig dygtig til een hver slags Handling, da saaledes som det nu føres, de fleeste af Kiøbmændene, vel selv ikke egentlig forstaaer enhver slags af Handels Grenene.”

De fleste magistrater og byfogeder var dog klart afvisende over for tanken om specialisering. Ingen købmand ville kunne klare sig ved at holde sig til bestemte produkter såsom alenvarer og isenkram, lød det almindelige synspunkt. Der var nemlig – med Ringsted-magistratens ord – for lidt “Aftræk” på de enkelte varer. Den negative indstilling findes ikke blot i småstæderne, men også i en stor by som Slagelse, hvor magistraten gjorde opmærksom på, at specialisering fordrede en betragtelig kapital og en endnu større kredit, hvis den skulle bestå. Ja, selv i Helsingør hævdede magistraten, at byen var for lille til specialisering af handelen!

Selv om handelen i provinsbyerne undergik mange ændringer i løbet af 1800-tallet, kan dette billede af en krambod fra 1860'erne – med dens disk, vægter, vægte og blandede varesortiment – give et indtryk af, hvordan 1700-tallets butikskaler bar sig ud. Museet for Holbæk og omegn.

Specialisering kunne også være problematisk af andre årsager. Byfogeden i Præstø imødeså “bekostelige Processer” til skade for alle, fordi de enkelte købmænd uden tvivl ville forsøge “under Handen at gjøre Indgreb i den andens Næring”. Og magistraten i Næstved gjorde opmærksom på, at “sortering” af handelen ville skabe en række handelsmonopoler til skade for køberne. Af hensyn til forbrugerne burde der være mindst to købmænd med samme varesortiment – men så stort et vareudbud havde byen ikke behov for, fremhævede magistraten.

Konklusioner og perspektiver

De to sæt indberetninger, der er gennemgået i denne artikel, kan på det nærmeste betegnes som én lang jeremiade over købstædernes økonomiske vilkår. Klagerne gjaldt først og fremmest krænkelsen af købstædernes privilegium på borgerlig næring – ved uretmæssig handel, håndværk og brændevinsbrænding på landet. Men der lød også stærke beklagelser over de høje skatter og afgifter, over konkurrencen fra naboerne og København, over havnenes forfald og over det store antal “ufaglærte” købmænd i de enkelte købstæder.

De fleste af disse klagepunkter kan genfindes i mange andre indberetninger fra 1700-tallet. Den dramatiske og florovundne skrivestil, der kendetegner mange af indberetningerne fra 1747 og 1775, er bestemt heller ikke enestående. Det er tydeligt, at indberetningerne indeholder en del overdrivelser, men der er heller ingen tvivl om rigtigheden af hovedbudskabet: de sjællandske købstæder befandt sig vitterlig i en meget trængt situation i 1700-tallet. Dette fremgår klart, når indberetningerne bliver sammenholdt med andet kildemateriale. Brandtaxationerne vidner således om masser af tomme ejendomme. Kæmnerregnskaberne (byernes regnskaber) giver mange oplysninger om forfaldne havneanlæg. Og skiftearkivalierne kan berette om en lang række købmandsfallitter.⁸

Indberetningerne kan på mange måder bidrage til en bedre forståelse af oplysninger i andre kilder. I det konkrete tilfælde er det navnlig synspunkterne vedr. kreditgivning, bøndernes Københavnsrejser, kroernes rolle som handelssteder og specialisering af handelen, der har bredere interesse.

Men indberetninger giver sjældent et fuldt afbalanceret indtryk af livet i de små lokalsamfund. Man skal i alt fald ikke forvente at finde omtale af egne svagheder. Her må andet kildemateriale inddrages. Den forholdsvis righoldige økonomiske og lokalhistoriske litteratur fra 1700-tallet indeholder en del kritik af provinskøbstædernes købmænd og håndværkere; de beskyldes for manglende duelighed. På denne baggrund er det ikke så mærkeligt, at mange by- og landboere lod sig betjene af landsbyhåndværkere (navnlig da disse vitterlig kunne levere varerne billigere end kollegerne i købstaden), og at godsejere i stort omfang handlede uden om de nærmeste købstæder.

Indberetningerne fra 1747 og 1775 indeholder en lang række forslag til forbedring af de miserable forhold. Men der kom praktisk taget intet ud af det, og mange af kritikpunkterne kunne med lige så megen ret være fremsat i 1800 og 1825. Tanken om en økonomisk arbejdsdeling mellem by og land forblev en illusion – som den reelt altid havde været. Det er således blevet påvist, at der ved folketællingen i 1834 boede langt flere håndværkere i landdistrikterne end i købstæderne – og det til trods for, at der i 1816, 1822 og 1827 foregik en betydelig stramning af lovgivningen vedr. håndværk på landet.⁹ F. eks. kunne man nu ikke længere nedsætte sig som landhåndværker uden først at have opnået amtmandens tilladelse til dette. Ligeledes blev det liberale reskript fra 1761 (om at alle borgere kunne ernære sig frit) ophævet i 1820; herefter skulle man blive ved den næring, som man havde taget borgerskab på. Det er uvist, i hvilket omfang dette blev efterlevet.

8. Her fremgår det i øvrigt, at de lybske kreditorer som helhed faktisk var mere langmodige og indstillet på lempelige afbetalingsordninger end de mindre pengestærke københavnske grossister.

9. Sven Henningsen: *Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark. Landbaandværket*, 1944, s. 151.

10. Jørgen Mikkelsen: Korn, købmænd og kreditter, *Fortid og Nutid*, 1993, s. 182-83.

På afgiftsområdet var der tale om en betydelig kontinuitet mellem 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet. Indkvarteringskatten bortfaldt først i 1850, konsumtionen året efter. Derimod gik drømmen om forbedrede havneforhold i opfyldelse for adskillige byer i årene lige efter 1800. Andre købstæder måtte vente til midten af 1800-tallet, før der skete noget på dette felt.

Til slut kan der være grund til at fremhæve, at selv om de sjællandske købstæder i høj grad delte skæbne (pga. konjunkturudviklingen, den korte afstand til København mv.), må forskellighederne ikke undervurderes. Det spillede en stor rolle, om en købstad lå ved vandet eller inde i landet, og om den lå ved en større landevej eller ej (f. eks. stod vognmandserhvervet stærkt i Ringsted og Slagelse). Der var også meget stor forskel på omfanget og betydningen af købstadslandbrug. Nogle byer – Frederikssund, Næstved og Køge – havde praktisk taget ingen bymark. Andre – såsom Ringsted, Roskilde og Holbæk – havde så meget, at de kunne dække mere end halvdelen af byens kornforbrug. Og Store Heddinge havde ligefrem overproduktion af byg og havre.¹⁰

Endelig var der enkelte købstæder, hvis eksistens var knyttet til bestemte institutioner. Hillerød var én af dem. Byen opstod i skyggen af Frederiksborg slot, og den nød godt af ethvert besøg af kongefamilien og de talrige domestiker. Men efter opførelsen af Fredensborg slot stod slottet i Hillerød ikke længere i så høj kurs hos de kongelige. I indberetningen fra 1747 dristede borgerne sig til en lille bøn til den “Naadige Gud” om at “bøye Kongens Hierte at Residere her ... nogen Tiid om Sommeren, thi skulle det feile vil det see bedrøved ud for Indvaanerne i Hillerød”. Hertil kunne byfogeden kun bemærke, at på dette punkt måtte borgerskabet “underkaste sig Guds og vor Allernaadigste Konges Villie...”

Kilder og litteratur

Artiklen bygger først og fremmest på:

1. Rigsarkivet. Rentekammeret 2214.89 (Forslag til landets opkomst og det almindelige bedste ... 1747-49). Denne pakke indeholder også indberetninger fra købstæder i Lolland-Falsters, Ålborg, Viborg, Århus og Ribe stifter samt fra länddistrikter i Sjællands, Ålborg og Viborg stifter.
2. Landsarkivet i København. Sjællands stiftamt. Købstædernes div. årl. indberetninger 1765-90 (lægget: Nye kræmmers og handlendes antagelse til borgere 1775-76). Dette læg indeholder også indberetninger fra de bornholmske købstæder. Lægget

omtales i specialregistraturen: Grethe Ilsøe og Knud Prange, red.: *Underdanigst Pro Memoria! Indberetninger til amtmænd på Sjælland med Møn Lolland-Falster Bornholm 1720-1860*, 1992.

Der findes intet samlet værk om de danske købstæders historie bortset fra Gunnar Olsens kortfattede fremstilling: *De danske købstæder gennem tiderne*, 1943. Til gengæld foreligger der en række bøger om enkeltbyer. Kvaliteten er dog meget svingende. Blandt de bedste til belysning af økonomiske forhold i 1700-tallet er: Hans Chr. Johansen: *Næring og bystyre – Odense 1700-1789 (Odense bys historie, bd. 4)*, 1983, Tore Nyberg og Thomas Riis, red.: *Tiden indtil 1830 (Kalundborgs historie, bd. 1)*, 1985 og J. O. Bro-Jørgensen: *Svendborg købstads historie, bd. 1*, 1959.

En god og klar oversigt over den økonomiske udvikling i købstæderne, sammenlignet med hovedstaden og landdistrikterne, gives i: Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, 1993. Af andre væsentlige fremstillinger kan bl.a. nævnes: Henrik Becker-Christensen: *Protektionisme og reformer 1660-1814 (Dansk toldhistorie, bd. 2)*, 1988.

Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847*, 1977. (Mange af Bojes resultater har også gyldighed for 1700-tallet.)

J. O. Bro Jørgensen: *Tiden 1730-1820 (Axel Nielsen, udg.: Industriens historie i Danmark, bd. 2)*, 1943.

Vagn Dybdahl og Inger Dübeck: *Håndværket og statsmagten 1700-1862 (Vagn Dybdahl, red.: Håndværkets kulturhistorie, bd. 3)*, 1983.

Sven Henningsen: *Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark. Landbaandværket*, 1944.

Anders Monrad Møller: *Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinsers søfart i det 18. århundrede*, 1981.

Aage Rasch: *Dansk toldpolitik 1760-1797*, 1955.

Der foreligger en lang række artikler om købstædernes økonomiske forhold. Her er der kun plads til at omtale ganske få. Henrik Becker-Christensen analyserer hovedstadens "gøgeungeeffekt" i: *De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervspolitik 1660-1750, Erhvervshistorisk årbog 1979*. Johan Jørgensens noget skitseagtige bidrag: *The Economic Condition of Zealand Provincial Towns in the 18th Century, Scandinavian Economic History Review 1971*, beskæftiger sig med krænkelsen af købstædernes privilegier og med formuefordelingen i en række udvalgte byer. Gunner Rasmussens artikel: *Fra købstadshandelen i det 18. århundrede, Erhvervshistorisk Årbog 1954*, omhandler en klage fra lollandske købmænd over

godsejernes ulovlige varesalg. Rasmussen beskriver også stiftamtmandens og Grosserersocietets ret så divergerende syn på sagen.

Den skiftende lovgivning om brændevinsbrænding og de lokale reaktioner analyseres af Jens Holmgaard i: Brændevinspolitikken i Danmark 1757-1776, *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet*, red. Kalle Bäck m.fl. 1984. Lars Rumar har givet en fyldig behandling af brændevinsbrændingen i slutningen af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet i: Jordbrug og brændevinsbrænding, *Erbhvervshistorisk Årbog* 1966 og 1967. Jens Henrik Koudal har i: En privilegeret musikanter og hans konkurrenter 1716-41, *Dansk årbog for musikforskning* 1993, leveret en interessant casestudy om konflikter mellem by og land m.h.t. retten til at virke som musiker. I artiklen: Københavnsbønder, *Historiske meddelelser om København* 1963, beskæftiger Holger Rasmussen sig med leverancer af fødevarer og andre produkter fra Københavns opland til hovedstaden. Han opdeler området i en række zoner, der hver havde sin specialitet – herunder Valby's fjerkræhandel.

De elendige havneforhold er bl.a. beskrevet af Ole Degn: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780, *Erbhvervshistorisk Årbog* 1969. Denne artikel, der bygger på trykte handelsvejvisere fra 1770 og 1780, giver også et overblik over antallet af handlende, håndværkere, fabriksvirksomheder, skippere og skibe i de enkelte købstæder. Wilhelm von Rosen har redegjort for det omfattende istandsættelsesarbejde i de danske havne i begyndelsen af 1800-tallet i: Købstædernes havnekommissioner 1798-1868, *Arkiv* 1976-77. Købstadslandbruget er omtalt i Michael Hertz: Avlsbrugere og avling på købstadsteder, *Bol og By* 1989. Endelig er købmændenes kreditgivning beskrevet i bl.a.: Andreas Jørgensen: Borger og bonde på Møn i det 18. århundrede, *Arkiv* 1966, Allan Frandsen: Bonden og købmanden, *Fortid og Nutid* 1987 samt Jørgen Mikkelsen: Købmandens kontakthoris – en regionalundersøgelse, *Erbhvervshistorisk årbog* 1994.

Sven Lilja

Linköping i stort och litet perspektiv¹

Inledning

Den olycklige drängen i tullnärsgården i Linköping

Linköpings 1700-tal började med en ödesdiger men sederlärande katastrof²:

“Inemot kl. 12 natten mellan den 29 och 30 januari år 1700 återvände tullnären Anders Leenström till sin gård, som låg vid torget på den plats, där nu Centralpalatset är beläget. Tullnären hade varit på besök hos landssekreteraren Leffler. En hård västlig vind drev genom gatorna. Leenström var inte den enda av husets folk, som var på benen vid denna sena timme. I det stall, som hörde till gården, uppehöll sig drängen Sven Nilsson. Det är inte fullt klart, vad som var anledningen till hans nattliga besök där. --- Säkert är i varje fall, att Sven Nilsson ställde ifrån sig sin lykta på golvet i stallet och därefter lämnade detta för en kort stund. När han kom tillbaka, hade halmen fattat eld, och lågorna slog redan upp mot taket. En av hästarna hade sparkat omkull lyktan.”

Stormen drev elden genom Linköpings stad. Vanmäktiga stadsbor kunde bara bevittna eländet. Bebyggelsen ända fram till Stångån förstördes. Elden gjorde t.o.m. strandhugg på åns motsatta sida. När även staden väster om brandhärden härjades framstod olyckan som övernaturlig. När ”elden lika häftigt gått både med och mot stormen” kunde enda förklaringen vara “att Gud ‘med sitt faderliga ris’ hemsökt staden”. Totalt förstördes rådhuset med stora delar av stadens arkiv, torn och tak på S:t Lars kyrka, räckena på Stångebro, en sämskmakares stampkvarn, 136 gårdar, 19 ladugårdar, 6 ladustånd. Praktiskt taget hela staden utom vissa stenhus, domkyrkan och slottet blev lågornas rov.

Konsekvenserna blev givetvis mycket obehagliga för stadens invånare. Det var mitt i vintern, svårt att finna skydd, och så

1. Den här artikeln är en omarbetad version av ett föredrag hållet vid Linköpings läns museum 1987. Föredraget och artikeln har tillkommit inom ramen för mitt forskningsprojekt “urbaniseringsprocessen i Sverige (med Finland) ca 1550-1750/1800: kronologi, strukturer, orsaker”. HSFR var under åren 1985 till 1991 huvudfinansiär för projektet. Kompletterande bidrag har givits av Magnus Bergwalls stiftelse och Stockholms universitet. Min tjänst som assistent vid Stads- och kommunhistoriska institutet har skapat unika förutsättningar för projektarbetet. Mitt tack går till samtliga bidragsgivare.

2. Lindberg 1975:3, s 95 ff, cit s 95.

småningom uppträdde problemet med "eldsvådetjuvar". Befolkningen fick söka hägn hos släkt och vänner på landet. De som saknade den möjligheten trängdes ihop i den kvarvarande bebyggelsen. En samtida iakttagare har vittnat om tillståndet och tröstlöst konstaterat att "här är större jämmer ibland folket än man kan med pennan beskriva." Stadens magistrat tvingades återställa ordningen, hejda plundringen och upprätta en borgarvakt. Men återuppbyggnadsarbetet måste också komma igång, och i den frågan tog magistraten kraftfulla tag. Man såg här chansen till en genomgripande reglering av stadsplanen, och begärde kungligt stöd för projektets genomförande.

Det som hände i Linköping år 1700 hör till stadens mer dramatiska och herostratiskt minnesvärda händelser. Dess invånare drabbades hårt, men ett par utsatta individer fick kännas vid följderna på ett särskilt närgånget sätt. Tullnären Leenström kände sig tydligen inte säker i sin hemstad. Han klagade på att han ofredades på gatorna. Landshövdingen tvingades mana borgerskapet till besinning, åtminstone tills skuldfrågan var fastställd. Drängen Sven Nilsson berördes givetvis också. Vad som hände med honom ska jag återkomma till.

Problemet

Den här artikeln kommer att handla om Linköping, men bara delvis om Linköping. Den kommer också, och kanske främst att handla om städer; om städer i Östergötland och i Sverige. Den kommer att handla om Linköping, och städer, under den speciella historiska epok som med en sammanfattande benämning ibland kallas absolutismens tidevarv, ibland "nyare tid", ibland "den senfeodala samhällsformationen" eller "den proto-industriella eran" och vid ytterligare något annat tillfälle "den handelskapitalistiska epoken". I huvudsak kommer jag att tala om tiden mellan 1500-talets mitt och 1800-talets början.

Varför är det intressant att flytta sig mellan stora och små perspektiv? Hur kan det bidra till vår förståelse av en stad, Linköping, och dess äldre historia?

Kanske kan jag börja med att spika en truism och konstatera att det beror på vad man är intresserad av. Själv är jag intresserad av övergripande sammanhang och långperiodiska förändringar. Detta är det "stora" perspektivet. Jag är också intresserad av att förstå samspelet mellan det övergripande och det lokala i det lilla samhället, den individuella orten och den enskilda människan. Detta är mitt "lilla" perspektiv. Naturligtvis, det behöver väl inte understrykas, är jag också intresserad av städer och urbanisering!

Jag kommer i det följande att presentera en del forskningsresultat. Dessa resultat har vuxit fram ur forskning jag själv be-

drivit under lång tid. Min uppgift är i det sammanhanget bland annat att kartlägga de svenska städernas storleksutveckling från 1500-talets senare del till 1800-talets början.

Hur såg då samspelet mellan övergripande och lokalt, mellan stort och litet, ut i Linköping? Hur såg stadens utveckling ut i ett övergripande och systematiskt jämförande perspektiv? Vad var allmänt och vad var unikt? Vad hände med Sven Nilsson och varför hände det som hände?

Jag kommer i det följande att ta avstamp i det övergripande och stegvis vandra nedåt till Östergötland och Linköping. Avslutningsvis kommer jag återigen att ta klivet upp till det generella och avrunda med några reflexioner kring Sven Nilsson och dialektiken mellan ett "stort" och ett "litet" perspektiv.

Låt mig bara, innan jag går vidare i texten, understryka att mitt sätt att använda termerna "stort" och "litet" perspektiv inte innehåller någon värdering av det ena eller det andra perspektivets historiska betydelse. Min tes är tvärtom att det ena perspektivet inte kan förstås utan det andra. Jag menar att detta gäller i båda riktningarna.

Rikets urbanisering 1550-1800

Hur såg då stadsväsendet ut i det stora perspektivet? Vilka allmänna drag karakteriserade Sveriges urbanisering under perioden?

Vid 1500-talets mitt härskade Gustav I Vasa i det stora svenska rike som då också innefattade Finland, men inte landskapen Blekinge, Skåne, Halland och Bohuslän. Gustav Vasa har bland annat blivit känd för sitt ekonomiska sinnelag. Han kunde intressera sig för detaljer och han drev med kraft sina åsikter. Städerna och stadsnäringarna blev allt som oftast föremål för denne furstes kritiska omsorger. En forskare, Lars-Arne Norborg, har menat att Gustav Vasa ville centralisera stadsväsendet och koncentrera stadsnäringarna till ett fåtal livskraftiga orter. I detta sitt reglerande nit kunde kungen utfärda drakoniska bestämmelser som helt enkelt innebar att en stad skulle läggas ner och dess borgare flytta till en närbelägen stad eller grunda en ny på en annan enligt kungens mening bättre plats.

Nya signaler kom på stadspolitikens område när Gustav I:s söner i succession tog över rikets roder. Man hade konstaterat att centralisering förmodligen inte var lösningen när det gällde att en gång för alla få bukt med landsköp, bondeseglation, olaga hamnar och andra okontrollerbara ekonomiska avarter. Man slog in på en ny väg, märkbar redan under Erik XIV men konsekvent genomförd under Johan III och dennes efterföljare.³

I stället för att lägga ned städer och centralisera började man nu grunda nya städer. 1582 anlades Hudiksvall, 1583 Mariestad, 1584 Karlstad och 1585 Härnösand. Efter några års paus gjorde man 1588 ett misslyckat första försök att anlägga staden Umeå. Därefter följde ett längre uppehåll innan stadsgrundningspolitiken på nytt togs upp vid 1600-talets början. Omkring 1620 kom stadsgrundningarna igång på allvar för att fortgå i tre stora kampanjer fram till 1650-talet. Ungefär hundra år efter stadsgrundningarnas början anlades den sista staden i detta berömda svep av svenska stadsgrundningar. Örlogsstaden Karlskrona fick sina stadsprivilegier 1680.

Stadsgrundningspolitiken på 1500- och 1600-talen handlade om att ringa in nya geografiska områden och att förtäta stadssystemet. Det var en rörelse utåt, mot rikets periferi. Och det var en rörelse inåt, mot stadsglesa men ekonomiskt allt viktigare områden. Birgitta Ericsson har särskilt studerat denna period av stadsgrundningar. Hon talar om “en markant satsning på tre regioner: norrlandskusten, bergslagsområdena och det strategiskt kommersiellt viktiga Älvsborgs län”. Inalles grundades på nästan exakt hundra år, mellan 1582 och 1680, inte mindre än 32 städer varav 4 i Älvsborgs län, 9 i Örebro, Värmlands och Kopparbergs län och 8 längs norrlandskusten. Till bilden hör också den omfattande grundning av finska städer som ägde rum under samma period. Här tillkom 14 nya städer företrädesvis lokaliserade vid Bottenviken och i viss utsträckning i inlandet.⁴

Denna våg av stadsgrundningar var enastående i svensk historia före 1800-talets stora expansion. En liknande stadsgrundningsperiod hade inträffat under högmedeltiden. På sitt sätt kanske denna tidigare period var konsekvensrikare. Det var då stadsväsendet grundlades. Men intensiteten i stadsgrundandet var högre och dess omfattning vidare under 1500- och 1600-talen.

De nya städerna har värderats på olika sätt av forskningen. Eli Heckscher kom länge att präglade den dominerande uppfattningen med sitt starkt kritiska, för att inte säga ringaktande omdöme. Jag tillåter mig att citera:

“Den egendomligt enhetliga bild man får av flertalet bland de många stadshistorierna liksom av övriga källor är alltså, det kan svårligen bestridas, tillkomsten av samhällen, som kunde ha många goda sidor men som ägde mycket litet av de funktioner, för vilka städer avsetts, och följaktligen lika litet av den ekonomiska prägel, som skapades genom dessa funktioner. Det uppstod med andra ord, efter allt att döma, icke mycket djupgående förändringar i det svenska samhället genom tillkomsten av ett trettioårligt nya städer.”

3. Norborg 1963.

4. Ericsson 1977, s 103ff, cit s 107; Åström 1977, s 141ff.

En hård dom således över hundra år av svensk stadspolitik. Vad berodde då denna förfelade satsning på? Jo, säger Heckscher, den hade sina orsaker i "den medeltida stadshushållningens nära nog outrotliga makt över sinnena." "... den rent stadsekonomiska synpunkten på samhällsföreteelserna (kom) att framträda nära nog som en gudomlig ordning". Denna "med sublim ensidighet stadsorienterade behandling av näringslivet" innebar att handel, sjöfart och hantverk skulle in i städerna och utrotas på landsbygden. Men, menade Heckscher, för en sådan politik fanns det helt enkelt inte objektiva förutsättningar i det primitiva svenska jordbrukssamhället vid denna tid.⁵

Nu har inte Heckschers uppfattning förblivit allena rådande. I senare forskning har man framhållit de rationella motiven för kronans stadsgrundningar. Från statsmaktens sida handlade det om kontroll, inkomstkällor och strategiska militära motiv. Birgitta Ericsson konkluderar sin studie av nygrundningarna med att framhålla deras betydelse i deras skenbara obetydlighet. Hon konstaterar sammanfattande att de "nya städerna har vidgat fältet för statsmaktens aktivitet men också skapat arbetsmöjligheter för många av landets invånare, lett till en ökad social rörlighet och vidare kontakter."⁶

Det är klart att Heckschers slutsats kanske var i radikalaste laget. Flertalet av de städer som grundades blev faktiskt bestående till vår tid och såväl de nya städerna som de gamla medeltidsstäderna växte i storlek och relativ betydelse. Enligt försiktiga beräkningar ska den svenska stadsbefolkningen vid 1500-talets slut ha utgjort 4-5% av rikets totala. Vid 1700-talets mitt säger den publicerade statistiken att denna andel hade ökat till 10%. Mina egna forskningar kring detta problem har givit resultat som tyder på att 10%-nivån var uppnådd redan omkring 1700 och att det tidiga 1700-talet uppvisade en viss om än svag tendens till deurbanisering.⁷

Det var alltså framför allt under 1600-talet som det skedde saker i det svenska stadsväsendet. Nygrundningarna var bara en del av en mer omfattande expansion. Tyvärr finns det inget material bevarat som kan ge säkra uppgifter på städernas storlek före 1700-talets mitt. Däremot kan vi med ledning av hushållsdata skapa oss en approximativ föreställning om stadssystemets kvantiteter. Förindustriella befolkningstal måste emellertid tas med ett visst mått av kritisk sans. Öppenhet och beredskap till revision är klart lämpliga förhållningssätt när man arbetar med den här typen av data. Jag vill understryka detta för att därigenom framhålla resultatens permanent preliminära karaktär. Min metod, för tiden före de publicerade befolkningstalsens period från ca 1750 och framåt, bygger på uppgifter om antalet hushåll i städerna. Jag har utgått från en medelhushållsstorlek på ca 4

personer per hushåll. Hushållsuppgifterna finns att hämta i olika typer av skattelängder; för 1600-talet huvudsakligen mantalslängder. En del data finns också publicerade eller föreligger i opublicerad men bearbetad form.⁸

Det är alldeles uppenbart så att det svenska stadssystemet hade en utvecklingspotential under 1500-, 1600- och 1700-talen. Heckscher hade rätt i den meningen att städerna var små. Han hade också rätt i att de nygrundade städerna i genomsnitt aldrig riktigt nådde upp till samma storlek som medeltidsstäderna. Men hans slutsats att de för den skull har saknat utvecklingsmöjligheter är inte riktig. Ett belägg för det är inte bara det faktum att de förblev vid sina stadsrättigheter perioden igenom. Ett starkare belägg är kanske att de också växte i storlek på ett högst påtagligt sätt.

Med de källkritiska reservationerna i minnet kan vi konstatera att den sammanlagda stadsfolkmängden i Sverige (med Finland, inkl. skånelandskapen) ökade från knappt 51.000 på 1570-talet till drygt 296.000 på 1810-talet. Genom de många nygrundningarna växte antalet städer från 70 till 108. Den svenska genomsnittsstaden (mätt med det aritmetiska medelvärdet) växte från ca 630 invånare vid 1500-talets slut till omkring 2.100. Medelvärdet inkluderar då *inte* Stockholm, som hade en helt exceptionell utveckling vid den här tiden. Den mittersta staden (median-staden) hade omkring 1570-talet ca 420 invånare och på 1810-talet 1.200 invånare. Hälften av städerna samlade sig runt medianen vid 1500-talets slut inom intervallet 270 till 850 invånare. Vid 1800-talets början hade motsvarande värden ökat till 780-2.540.

Perioden mellan 1500-talet och 1800-talets början var således expansiv när det gäller städernas utveckling. Framför allt gällde detta 1600-talet, det dynamiska århundrade då Sverige expanderade politiskt och territoriellt till en europeisk stormakt. Denna politiska expansion fick genomgripande effekter på stadsväsendet. Nygrundningarna var blott en del av en ny och starkare statsmakts ambitioner. Statsapparatusens utbyggnad skapade också transfererings- och omfördelningseffekter med andra konsekvenser för stadssystemet.

Centralisering är en sådan. I den vetenskapliga litteraturen kring den här problematiken har man talat om en tendens mot "monocentrism". På många håll i Europa kan man vid den här tiden iaktta hur huvudstäder och andra administrativa centra växer oproportionerligt på andra städers bekostnad. Det här fenomenet kännetecknade i hög grad också den svenska stormakten. Uppbyggandet av en centraliserad statsapparat fick stora följder för Stockholms utveckling under 1600-talet. Stadens befolkningstal kan grovt uppskattas till storleksordningen 6-9.000

5. Heckscher 1923, s 309ff, cit s 313, 344.

6. Ericsson a.a., s 130; Norborg a.a.

7. Lilja 1990, s 214; dens. SJH 1985, s 285.

8. För en utförligare diskussion av käll- och metodproblemen se Lilja, Databas, där även grundstatistiken redovisas.

invånare under 1500-talets senare del. Ungefär hundra år senare hade befolkningen nästa tiofaldigats. Folkmängden i 1690-talets Stockholm kan beräknas till i runda tal 55.000. Stockholm hade då utvecklats till rikets huvudstad utan all konkurrens i övrigt. Efter denna expansion skulle befolkningstillväxten mattas av. Stockholm hade ännu på 1810-talet inte nått högre än ca 71.000 invånare.”

Till de generella urbaniseringsfaktorerna i tiden måste också räknas den allmänt expansiva ekonomiska och demografiska trend som kännetecknade det sk. långa 1500-talet. Denna högkonjunktur hade startat redan under tidigt 1500-tal och den fortsatte långt in i 1600-talet. Den präglade stora delar av det europeiska samhället. Kronologin och intensiteten varierade med geografien men den allmänna trenden är otvetydig. Den skapade uppenbarligen en god grogrund för urban tillväxt. Denna allmänna ”högkonjunktur” avlöstes på 1600-talet av en kris, den mycket omdebatterade sk ”sextonhundratalskrisen”. Senast omkring år 1700 kan vi se att den ”krisen” nått även Sverige. Här kan vi iaktta tecken på avmattning åtminstone mot slutet av århundradet. 1700-talets förra del uppvisar rent av en stagnation, och städerna drabbades på ett märkbart sätt. Situationen under 1700-talets två första decennier kan mycket väl betecknas som en ”urban kris”. Den har framkallats av sociala, demografiska, ekonomiska och politiska svårigheter. 1600-talets slutskede präglades periodvis av ren hungersnöd. Finland drabbades särskilt hårt. Det stora nordiska kriget 1700-1721 blev till slut en veritabel katastrof för den svenska stormakten och en växande börda i en redan svår situation. Ovanpå allt detta kom så den svåra pestepidemin 1710-11. Stadstillväxten återkom på 1720-talet, men efter en första intensiv återhämtningsfas i avsevärt måttligare dimensioner än under 1600-talet. Så till exempel stannade urbaniseringsgraden, dvs stadsbefolkningens andel av rikets befolkning, under hela 1700-talet och ända fram till 1800-talets mitt på nivån 9-10 %. Mycket få nya städer grundades på 1700-talet. Stormaktstidens expansionskede, i stort sett perioden 1620-1650, var den tidigmoderna urbaniseringens gyllene period i Sverige.

Linköping och omvärlden

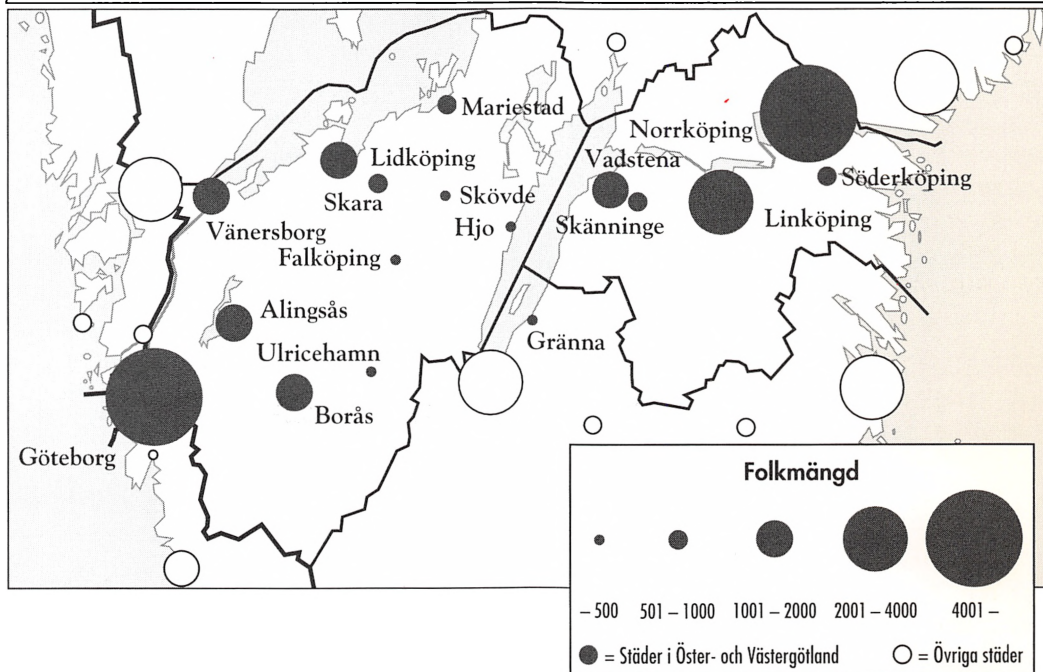
Staden i regionen

Vilka drag i den generella utvecklingen återfinner vi om vi tar steget ned till den regionala nivån? På vilket sätt avvek det regionala från det allmänna? Linköping låg i Östergötland, så detta landskap kan lämpligen få bilda region. Här finns också intressanta särdrag som ger en delvis annan utvecklingsbild än den

STÄDERNA I ÖSTER- OCH VÄSTERGÖTLAND

Folkmängd på 1770-talet

nationella. Hur såg utvecklingen ut i Östergötland? Vilka förändringar kan vi iakttä? Vilka förändringsfaktorer låg bakom?

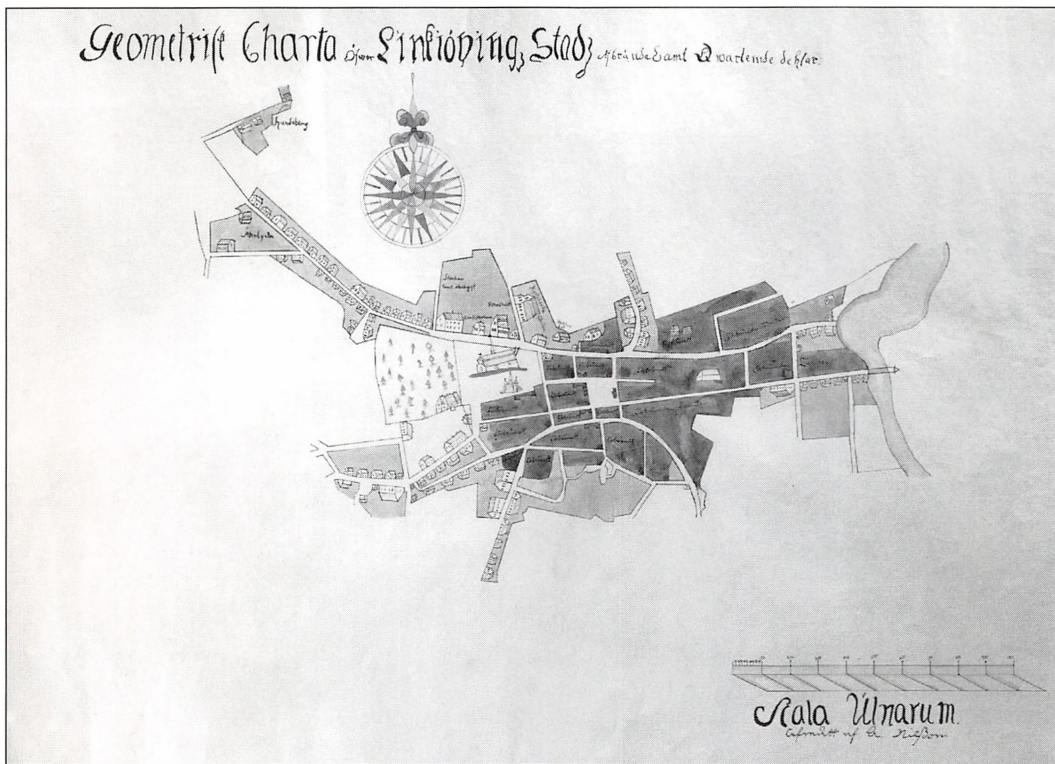
Först och främst kan vi konstatera att det östgötska stadssystemet var gammalt och väletablerat redan under äldre vasatid. De fem städer som då fanns i landskapet hade funnits där åtminstone sedan 1300-talet. Östergötland tillhörde det medeltida Sveriges gamla centralbygder. Här hade urbaniseringen börjat relativt tidigt.

Inom det historiskt/arknologiska projektet "Medeltidsstaden" har man kartlagt medeltidsstädernas ursprung och tidigaste kronologi. Källsituationen är tyvärr sådan att man inte med säkerhet kan fastställa de tidig- och högmedeltida städernas uppkomst. Forskningen måste i stället arbeta med indikationer på centralortsfunktioner och tätbebyggelse, men även med sådana metoder kan man komma långt.¹⁰

De resultat som redovisas av "Medeltidsstaden" tyder på att Söderköping, Skänninge och Linköping hade högmedeltida ursprung. Alla tre är säkert belagda före 1300. Söderköping och Skänninge har t.o.m. säkra stadsindikationer redan före 1250.

9. Lilja HT 1995.

10. För följande om den medeltida utvecklingen se Andersson 1990 och dens. 1982. Jmf. även Andréén 1985, s 29ff.

Härtill kommer att alla tre dessutom uppvisar bosättningskontinuitet och centralortsindikationer som sträcker sig en bra bit tillbaka in i 1100-talet.

Projektledaren Hans Andersson har utpekat 1220-40-talen som strategiska i den medeltida urbaniseringsprocessen. Då ökade antalet städer kraftigt. En högmedeltida våg av stadsgrundningar tycks ha kommit igång och fortsatt en bra bit in i 1300-talets förra del. Mycket talar för att de äldsta östgötastäderna etablerades i samband med denna högmedeltida urbaniseringsvåg även om bebyggelsekontinuiteten kan dras längre tillbaka i tiden.

De två senmedeltida östgötastäderna däremot växte fram under klart sämre betingelser. Den senmedeltida "agrarkrisen" hade slagit till och urbaniseringstempot mattats betydligt. Av de två senmedeltida städerna, Norrköping och Vadstena, var det Vadstena som fick en klart expansiv skjuts redan från början. Staden var ju också centrum för en av senmedeltidens största kyrkliga godsbildningar.

Vid 1500-talets mitt hade alltså ett väletablerat stadsväsende slagit rot i den östgötska centralbygden. Det var också ett jämförelsevis starkt och betydelsefullt stadsväsende. Åtminstone tre av städerna (Linköping, Söderköping och Vadstena) återfinns i

Geometrisk karta över Linköpings stad. Kartan avbildar staden strax efter branden år 1700. De mörkklagda områdena visar brandens omfattning och skadegörelse. (Kopia efter original i Östergötlands läns museum, Linköping).

stadshierarkins övre hälft. Härtill kommer att Norrköping under större delen av 1500-talet befann sig i ett starkt expansivt skede.

Hur stor var stadsbefolkningen i landskapet?

En beräkning med ovan angivna metoder ger en sammanlagd stadsbefolkning på ca 3.600 personer i Östergötlands städer på 1570-talet. På 1810-talet var befolkningstalet drygt 16.000. Summan av 230 års urbanisering var alltså en dryg fyrdubbling av befolkningstalet. Det är ingen som helst tvekan om att Östergötlands stadsväsende expanderade kraftigt under den tidigmoderna perioden.

Tabell 1: Folkmängd i Östergötlands städer, 1570-tal till 1810-tal (jämna hundratal)

Period	Lin FM	Nor FM	Söd FM	Vad FM	Skä FM	Grä FM	Summa FM
1570t	600	800	900	1100	200		3600
1610t	1000	1900	1300	1000	600		5800
1650t	1200	3100	600	500	300		5800
1690	1300	3800	600	800	600	500	7600
1730	1400	4000	500	900	500	400	7700
1770	2300	7900	900	1400	700	400	13600
1810	3300	9400	900	1500	800	500	16400

Anmärkningsar:

FM = folkmängd

Lin = Linköping

Nor = Norrköping

Söd = Söderköping

Vad = Vadstena

Skä = Skänninge

Grä = Gränna

Källor: se Lilja, Databas.

Men det har inte rört sig om en jämnt fördelad och kontinuerlig utveckling. Förloppet gick i faser med expansions- och stagnationsperioder i succession. Stagnation präglade utvecklingen mellan 1610- och 1650-talen samt 1690- till 1730-talen. Kraftig expansion kännetecknade å andra sidan äldre vasatid, 1600-talets senare del och 1700-talet efter ca 1730.

Det finns således drag i den östgötska stadstillväxten som har tydliga paralleller på riksnivå. Med ett undantag kan man säga att Östergötland generellt sett följde rikstrenden; en tidig expansion under äldre vasatid, en stagnationsfas under 1700-talets förra del och en återupptagen expansion under 1700-talets se-

nare del. Vi har alltså en nationell utvecklingscykel som i vissa huvuddrag reproducerar sig själv på regional nivå. Skillnaderna är mer skillnader i grad än i art.

Likheten med det allmänna utvecklingsmönstret tyder på att generellt verkande urbaniseringsfaktorer har spelat en framträdande roll även på den regionala nivån. Men det innebär inte att regionala och lokala faktorer saknat betydelse för urbaniseringsförloppet. Stagnationen under 1600-talets förra del är den mest framträdande regionala särutvecklingen. Vid den tiden var rikstrenden mycket expansiv. I själva verket var rikets urbanisering då snabbare än vid något annat tillfälle mellan 1500-talets mitt och ca 1800. Parallellt med denna expansiva rikstrend har vi alltså en utpräglad stagnation i Östergötlands totala stadsbefolkning. Folkmängden stod stilla på nivån ca 5.800 invånare. Det är uppenbart att särskilda regionala och lokala betingelser skapade denna särutveckling i Östergötland. De allmänna urbaniseringsfaktorerna har helt enkelt överflyglats och neutraliserats av förhållanden på den lägre geografiska nivån.

Ett systemskifte?

Vad var det som hände i det östgötska stadssystemet vid den här tiden? Hur ska den regionala stagnationen förklaras?

Det är uppenbart att förklaringen måste sökas i regionalt verk samma faktorer. Men samtidigt har, även under denna speciella period, övergripande tendenser präglat utvecklingen. Detta blir tydligt vid en närmare granskning av den inre strukturen i landskapets stadsväsende. Studerar man de enskilda städernas utveckling och den relativa fördelningen av landskapets stadsbefolkning framträder ett talande mönster. Östergötland genomgick en radikal omstrukturering av stadssystemet under äldre vasatid och framför allt under 1600-talets förra del. Det förefaller som om ett nytt urbant system ersätter ett gammalt under ett skede av kraftiga inre omfördelningar i landskapets stadshierarki. Ännu på 1610-talet var fördelningen av Östergötlands stadsfolkmängd av allt att döma någonlunda balanserad. Ingen av landskapets fem städer tycks ha dominerat helt och hållet. Ingen hade mer än 35 % av den totala stadsfolkmängden. Fyra av de fem städerna hade en andel på minst 17 %. Endast mikrostanen Skänninge hade av allt att döma en lägre andel.

Att systemet var på väg att ändra karaktär ser man redan på förändringarna mellan 1570- och 1610-talen. Vadstena föll drastiskt från 31 till 17 %, samtidigt som Norrköpings andel växte i nära nog samma storleksordning. Norrköping ersatte Vadstena som landskapets största stad. Ett annat signifikant drag på

Tabell 2: Stadsbefolkningens procentuella fördelning i östergötland ca 1570-tal till 1810-tal

Preriod	Lin %	Nor %	Söd %	Vad %	Skä %	Grä %	S:a %
1570t	17	22	25	31	6		100
1610t	17	33	22	17	10		100
1650t	21	53	10	9	5	2	100
1690t	17	50	8	11	8	7	100
1730t	18	52	6	12	6	5	100
1770t	17	58	7	10	5	3	100
1810t	20	57	5	9	5	3	100

Källor och förkortningar: se Tabell 1

1610-talet är den framträdande positionen för Söderköping. Staden kvarstod som nummer två i storleksrang. Tillsammans hade Söderköping och Norrköping då över hälften av stadsfolk-mängden i landskapet. I själva verket hade det uppstått en konkurrenssituation mellan dessa båda kuststäder som förr eller senare måste gå mot sin upplösning. Vad som kom att ske var en vaktavlösning i den östgötska stadshierarkins topp. Den gamla medeltida stapeln för Östergötlands agrarexport, Söderköping, blev utkonkurrerad genom den nya tidens dynamiska utveckling i Norrköping, med dess ekonomiska bas i den expansiva bergs- och järnhanteringen. Den hansaanknutna medeltida handelsstaden fick träda tillbaka och ge rum för Louis de Geers expansiva export- och manufakturstad.¹¹

Den slutliga lösningen på situationen kom mellan 1610- och 1650-talen. Då avgjordes konkurrensen till Norrköpings fördel. Staden uppnådde då en andel på 53 % av landskapets stadsfolk-mängd, dvs över hälften av Östergötlands stadsbefolkning bodde i *en* av landskapets städer. Ingen annan stad kom i närheten av denna regionala metropol. Norrköping kan ha haft en folkmängd på ca eller kanske något över 3.000 invånare vid denna tid. Linköping, som då var den näst största staden i landskapet, hade inte mer än ungefär 1.200 invånare. Söderköping hade reducerats till en insignifikant småstad med omkring 600 invånare. (se tabell 1)

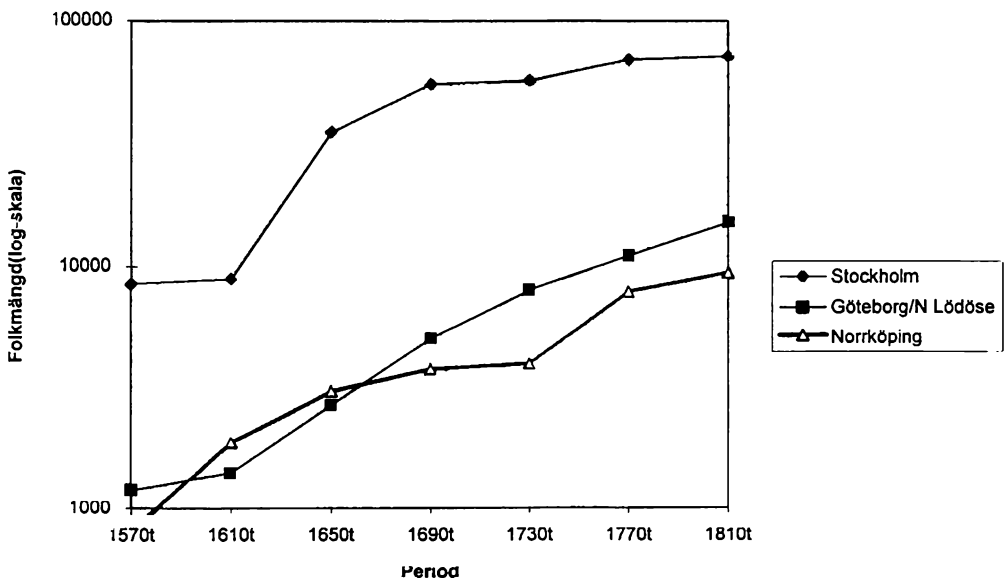
Söderköping blev således på bara några decennier i praktiken utslaget från all konkurrens med den forne kontrahenten. Den tidigare dominerande stapelstaden, med sin blomstrande medeltida export och sin nära ekonomiska anknytning till Nordtyskland och hansestäderna, hade sjunkit ned till en skuggtillvaro. Befolkningstalet hade reducerats drastiskt.

11. Helmfrid 1965, s 35.

Vad som inträffade var alltså att ett nytt stadssystem etablerades, och det var faktiskt en förändring med klara paralleller på riksnivå. Norrköpings starka expansion var knuten till bergsnäringsarnas allt viktigare roll i svenskt näringsliv vid denna tid. Staden blev importort för internationellt, främst holländskt, kapital och kunnande, och den blev exportort för sydöstra Bergslagens och Östergötlands produktion av stångjärn och järnmanufaktur. Inte minst kanoner spelade en betydande roll som exportvara i de Geers Norrköping.

En annan generell tendens var den tydliga hierarkisering av stadsväsendet som ägde rum under 1600-talet. Ett centralortssystem växte fram som en följd av den nya nationella statsmaktens etablerande och expansion, men även som ett resultat av den växande internationella ekonomiska integreringen och den ökande omsättningen av varor, folk och kapital. I Östergötland blev Norrköping den odiskutabla förstarangsorten. Stadens ställning kan jämföras med Stockholms på riksnivån. Jämför man dessa båda städers utvecklingsförlopp finner man en tydlig parallellitet i utvecklingsfaser och kronologi.

Diagram 1: Folkmängd i Stockholm, Göteborg/Nya Lödöse och Norrköping ca 1570-till 1810-tal

Framväxten av det nya urbana systemet i Östergötland hade sitt avgörande skede under 1600-talets förra hälft. Från seklets mitt och framåt tyder alla tecken på en stabilisering av relationerna

mellan städerna. Under resten av perioden fram till 1800-talets början skedde bara smärre justeringar i städernas inbördes positioner. Det tycks som om en ny balanspunkt hade uppnåtts. Linköping, med ett centralt läge i landskapet, hade etablerat sig som regional andrarangsstad med 17-21 % av stadsfolkmängden. Ett steg ned i hierarkin hamnade Vadstena med 9-12 %. Söderköping och Skänninge vegeoterade som utpräglade småstäder med befolkningstal klart under 1.000 invånare och andelar mellan 5-8 %. Traktens enda nygrundning, Gränna, som faktiskt ligger i en nordlig utlöpare av landskapet Småland, lyckades aldrig hävda sig. Stadens andel sjönk snart tillbaka från höjdpunkten 7 % på 1690-talet. Den allmänna bilden av Östergötlands stadssystem efter 1650-talet är en ganska väl utmejslad hierarki, som ansluter tämligen väl till ett traditionellt centralortsmönster.

Det tycks alltså vara så att generella utvecklingstendenser varit väl så framträdande i det östgötiska stadsväsendet även under 1600-talets förra del. Landskapets särutveckling under denna korta period var i viss utsträckning skenbar. Det unika med Östergötlands urbanisering mellan 1610- och 1650-talen var den kraftiga tillbakagång som av allt att döma drabbade flera av landskapets städer. Här ligger förklaringen till den "udda" stagnationen. Tillbakagången i några städer komparerades av expansion i ett par andra. Förskjutningen innebar en radikal omfördelning av landskapets urbana resurser. Den skapade samtidigt också en tydlig geografisk förskjutning av landskapets stadssystem. Vinnarna blev i någon mån det centralt belägna Linköping, men framför allt kuststaden Norrköping. De stora förlorarna blev Söderköping och Vadstena i landskapets östra och västra periferi.

Städer i Öster- och Västergötland - en jämförande betraktelse

Samspelet mellan allmän och regional utveckling kan också belysas med direkta jämförelser mellan olika regioner. Jag har valt att jämföra Västergötlands städer med det östgötiska stadsväsendet. Västergötland ter sig naturligt som jämförelseobjekt. Det ligger s.a.s. på Östergötlands breddgrad. Det har viktiga näringsgeografiska likheter med Östergötland. I båda fallen har vi en agrar, delvis urbaniserad centralbygd omgiven av en skogsbygd praktiskt taget utan städer. Båda bygderna har en öst-västorienterad infrastruktur riktad mot dominerande stapelstäder vid kusten. Den perifera anknytningen till Bergslagen är ytterligare ett gemensamt drag. Skillnaderna var naturligtvis

också stora och behöver inte närmare preciseras här. En viktig skillnad bör emellertid tas fram. Västergötland tillhörde de riksområden som fick nya städer mellan 1580 och 1680. Tre nya städer tillkom, Mariestad, Alingsås och Borås, men eftersom en av medeltidsstäderna, Gamla Lödöse, förlorade stadsprivilegierna, ökade antalet med två städer, från 9 till 11. Öster om Vättern tillkom blott fick en ny stad, Gränna.

En direkt jämförelse av de båda regionerna visar ganska betydande skillnader när det gäller städernas utveckling. Stadstillväxten hade en helt annan omfattning och en annan kronologi i öst än i väst. Östergötlands ökning från 3.600 till 16.400 motsvarades av Västergötlands från 3.100 till över 26.000. Mot en fyrfaldig tillväxt stod således en nära nog niofaldig. Det är inte mycket mer än den allmänt expansiva tendensen under 230-årsperioden som är gemensam. Studerar vi utvecklingsförloppet blir Västergötlands jämförelsevis starka expansion under 1600-talet och 1700-talets början den kanske mest utpräglade kontrasten i förhållande till Östergötland. Mellan 1610-talet och 1730-talet ökade stadsfolkmängden i Västergötland aldrig med mindre än drygt 40 %. Under motsvarande tid nådde östgötastäderna som högst 31 %. Allra mest markerad är skillnaden under perioderna 1610- till 1650-tal och 1700-talets början.

Tabell 3: Antal städer och stadsfolkmängd i Öster- och Västergötland 1570-tal till 1810-tal

Period	ÖG N	ÖG FM	VG N	VG FM	ökning ÖG	% VG
1570t	5	3600	9	3100		
1610t	5	5800	10	3800	61	23
1650t	6	5800	11	6300	0	66
1690t	6	7600	11	10400	31	65
1730t	6	7700	11	14700	1	41
1770t	6	13600	11	19900	77	35
1810t	6	16400	11	26100	21	31

ÖG = Östergötland; N = antal städer

Källor och övriga förkortningar: se Tabell 1

Det är naturligtvis svårt, utan särskilda studier, att slutgiltigt ange orsakerna till de här differenserna. De nya städerna i Västergötland i kombination med den stora tillbakagången i flera östgötastäder kan delvis förklara de kontrasterande utvecklingsförloppen under 1600-talets förra del. Vid 1700-talets början, kanske redan tidigare, bör säkerligen Göteborg dras

in i bilden. Vid jämförelse med andra städer tog Göteborg något av ett utvecklingsprång under det stora nordiska krigets epok. Till bakgrundsfaktorerna hörde den engelska marknadens ökande betydelse för svensk järnexport och en växande roll för Värmlands järnbergslag. Göteborg kunde de facto profitera på krigskonjunkturerna.¹² Den östgötska järnexporten över Norrköping var först och främst knuten till holländskt kapital och holländsk entrepreneur-anda. England kom in sent och ofullständigt som exportmarknad för Norrköpings grossister. Den holländska expansionen låg före den engelska i tiden. En viktig orsak till skillnaden mellan öst och väst kan alltså vara deras olika anknytningar till det internationella kapitalet.

Emellertid tror jag inte det kan vara hela sanningen. Faktum är nämligen att den västgötska genomsnittsstaden ökade i storlek på ett helt annat sätt än den östgötska. Detta är tydligt om man använder det aritmetiska medelvärdet som mått. I öst har vi en ökning från drygt 700 till drygt ca 3.200 invånare i medelvärde per stad mellan 1570- och 1810-talen. Det rör sig alltså om en fyr- till femfaldig ökning. I väst däremot handlar det om mer än en sjudubbling från knappt 400 invånare till 2.800.

Tabell 4: Medeltidsstädernas genomsnittliga storlek i Öster- och Västergötland 1570-talet till 1810-talet

Period	ÖG					VG					ÖG-VG Differens %			
	N	Mv	Mdn	Qö	Qn	N	Mv	Mdn	Qö	Qn	Mv	Mdn	Qö	Qn
1570t	5	720	800	900	600	8	360	250	400	170	50	69	56	72
1610t	5	1160	1000	1300	1000	8	400	270	400	220	66	73	69	72
1650t	5	1140	600	1200	500	8	560	240	400	180	51	60	67	64
1690t	5	1420	800	1300	600	8	990	360	590	250	30	55	55	58
1730t	5	1460	900	1400	500	8	1430	410	830	290	2	54	41	42
1770t	5	2640	1400	2300	900	8	2000	650	1130	440	24	54	51	51
1810t	5	3180	1500	3300	900	8	2750	1010	1610	550	14	33	51	39

Källor: se Tabell 1 Förkortningar: Mv = aritmetiskt medelvärde; mdn = medianen; Qö=övre kvartilen; Qn = nedre kvartilen; N= antal städer; Differens % = skillnaden ÖG-VG i % av ÖG

Än tydligare blir kontrasten om man begagnar ett annat och egentligen mer talande centralmått. Problemet med det aritmetiska medelvärdet är att de stora städerna Norrköping och Göteborg i allt för hög kommer att dominera medelvärdet. Medianen är ett klart bättre mått vid en hierarkisk fördelning, som det här är fråga om. Den anger det mittersta värdet i en

12. Almquist 1935, s 469.

rangordnad population. I vårt exempel blir alltså hälften av städerna mindre än och hälften av städerna större än medianvärdet. Medianvärdet avslöjar entydigt den stora kontrasten i genomsnittlig tillväxt mellan öst och väst. Mätt på detta sätt gick Östergötlands stadssystem kraftigt tillbaka vid 1600-talets början. Dessutom blir den långsiktiga expansion, som vi kunde iaktta när det gällde den totala stadsbefolkningen i landskapet, nästan helt eliminerad. Östergötlands medianstad ökade i storlek med blott 700 invånare. Kontrasten är stor i förhållande till Västergötlands stadsväsende. Den västgötska medianstaden växte från en mikrostadsnivå på ca 250 invånare till över 1.000 invånare. Det nedre kvartilvärdet (Qn), det värde som anger gränsen mellan de 25 % minsta och resten av städerna, talar samma språk. I Östergötland ökade den nedre kvartilen obetydligt från 600 till 900, medan ökningen i Västergötland gick från under 200 till 550. Den övre kvartilen, gränsen mellan de 25 % största och de övriga städerna, har ett något annorlunda förlopp. Här är kontrasten mellan Öster- och Västergötland mindre påtaglig. Förklaringen torde vara att stadshierarkin i båda landskapen blivit mer markerad och storleksnivåerna tydligare separerade. Den övre kvartilen har vissa likheter med det aritmetiska medelvärdet. De stora städerna Norrköping och Göteborg slår kraftigare igenom.

Ett gemensamt drag i båda landskapen är kontrasten mellan 1600- och 1700-talen. Den genomsnittliga stadsstorleken ökade tämligen måttligt under 1600-talet. Större delen av storleksvinsterna gjordes efter 1730-talet. Detta kan förefalla paradoxalt särskilt för Västergötland där den aggregerade stadsfolk-mängden ökade kraftigt under 1600-talet. Orsaken är givetvis att tillväxten i städerna var starkt selektiv och koncentrerad till de regionala metropolerna Norrköping och Göteborg. Dessa båda städer hade tillväxtförlopp som påminner om varandras och dessutom med Stockholms.

Det tycks handla om att väst hämtar in ett försprång i förhållande till öst. Det västgötska stadsväsendet var mindre utvecklat under 1500-talet än det östgötska. Städerna i väst var avsevärt mindre än de i öst. Under 1600-talet och det tidiga 1700-talet förskjöts storleksförhållandena. Från 1600-talets mitt var skillnaden i medianstorlek inte längre lika markant. Förhållandet har ändrats från drygt 3:1 i Östergötlands favör på 1500-talet till ca 1,5:1 vid 1800-talets början. Jag skulle tro att detta återspeglar en allmän västlig tyngdpunktsförskjutning i den svenska ekonomin, och framväxten av ett mer utvecklat centralortssystem i ett tidigare ganska outvecklat stadslandskap. Till bilden hör också den nya geopolitiska situation som uppstod i och med gränsregleringarna mot Danmark vid 1600-talets mitt.

Några slutsatser

Vilka slutsatser rörande det östgötska stadsväsendet kan man tillåta sig att dra efter en sådan här komparativ rundmålning? Jag ska helt opretentiöst försöka sammanfatta mina intryck i några punkter som renodlar skillnader och likheter mellan områdena.

Likheter

1. Expansion. Det är tydligt att båda landskapen haft en absolut sett växande stadsbefolkning. Tillväxten har varierat regionerna emellan men huvudtrenden är klar nog. Det har rört sig om en flerfaldig ökning av den totala stadsfolkningen.

2. En utvecklingscykel. I grova drag kan man också iaktta en parallellitet i de båda områdenas tillväxtkronologi. En i stort expansiv trend under äldre vasatid och större delen av 1600-talet har övergått i en "urban kris" vid 1700-talets början. Senast från 1730-talet blir tecknen på förnyad expansion entydiga och allmänna. De regionala utvecklingsförloppen uppvisar vissa avvikelser från huvudtrenden, men med undantag för perioden 1610- till 1650-talet är de oftare skillnader i grad än i art.

3. Monocentrism. I den stadshistoriska litteraturen förekommer som nämnts begreppet "monocentrism" som uttryck för en situation i vilken en stad växer och blir kraftigt dominerande inom en hierarki av städer. Stockholms utveckling under expansionsperioden på 1600-talet har placerats in i ett sådant sammanhang. Stockholm var stapelstad för hela riket men också för Mälardalen och Norrland. Som vi sett genomgick Öster- och Västergötland samma utveckling, mot urban centralisering. I Västergötland kom Göteborg att erövra en dominant position som stapelstad. Särskilt vid 1700-talets början tycks staden ha ryckt ifrån i utvecklingen. I Östergötland fick Norrköping redan under 1600-talets förra del en motsvarande dominant ställning.

Skillnader

Dessa allmänna likheter i utveckling mellan de olika områdena tyder på att generella urbaniseringsfaktorer har spelat en viss roll i utformningen av de båda landskapens stadssystem. Men som torde ha framgått fanns också tämligen betydande skillna-

der mellan de två landskapen, och dessa skillnader måste givetvis ha sin bakgrund i betingelser med mindre geografisk räckvidd. Jag har noterat framför allt tre punkter som pekar på sådana faktorer på en lägre geografisk nivå.

1. Långsam tillväxt. Det är tydligt att stadstillväxten i Östergötland gick långsammare än i Västergötland.

2. Moget urbant system. En viktig förklaring till den långsammare tillväxten i Östergötland kan vara att det där fanns ett relativt utvecklat stadssystem redan vid periodens början. De städer som behövdes fanns och det ekonomiska utrymmet för expansion var begränsat. Bara *en* ny stad grundades i det här området. Kontrasten till Västergötland är slående. Här handlade det om att etablera ett urbant system eller bygga ut ett outvecklat sådant från en låg nivå. Till skillnad från de högmedeltida östgötska städerna var flertalet av de västgötska städerna av senmedeltida ursprung. Det är slående hur Västergötlands städer på 1600-talet växte snabbare än Östergötlands. Visserligen var östgötastäderna i genomsnitt 30-50 % större än västgötastäderna ännu vid 1800-talets början, men skillnaden hade minskat avsevärt, och den stora "inhämtningen" tycks ha ägt rum före 1730-talet. Den snabbare tillväxten i Västergötland kan tolkas så att detta område "växte ikapp" det äldre ur urbaniseringssynpunkt mognare området. Ett "yngre" stadssystem tog så att säga in på ett "äldre".

3. Tyngdpunktsförskjutning. Den tredje faktorn som påtagligt måste ha bidragit till skillnaderna mellan Östergötland och Västergötland är den närings- och urbangeografiska tyngdpunktsförskjutning västerut som ägde rum på 1600-talet. Det rör sig om en kombinerad effekt av gränsförändringar, nya internationella marknadsanknytningar och en västförskjutning av bergsnäringsens produktions- och utförelseområden.

Linköping i det lokala sammanhanget

Låt oss slutligen ta steget ned till det lokala, till Linköping, och se hur utvecklingen kom att te sig ur det "lilla" perspektivet.

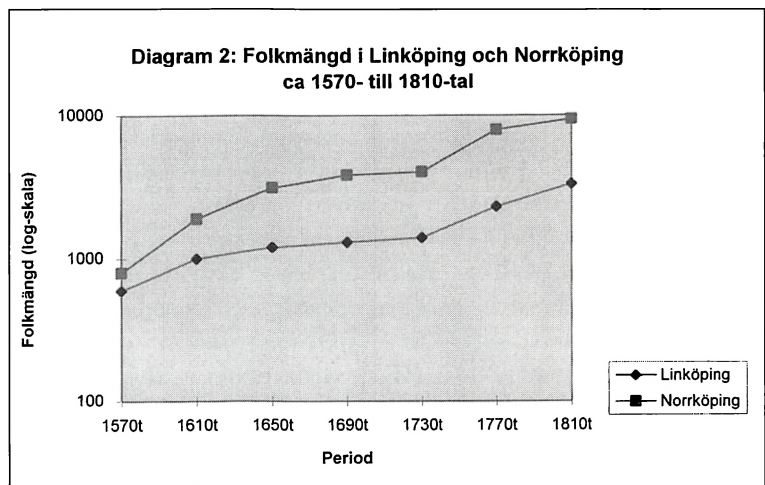
Hur såg utgångsläget ut vid 1500-talets mitt? Var Linköping en betydande stad eller en liten fläck på den urbana kartan? Vad förändrades fram till 1700-talet? I vilket ekonomiskt och socialt sammanhang levde och verkade stadens invånare? Hur såg utvecklingsbetingelserna ut? Sist, men inte minst, påverkades stadens befolkningsutveckling av branden 1700? Fick Sven Nilssons olyckliga fadäs några långsiktiga konsekvenser?

Linköpings befolkningskurva

Hur såg Linköpings tidigmoderna befolkningsutveckling ut? Vilka faser av expansion kan urskiljas? Under vilka perioder, om några, gick staden in i stillastående idylliska bakvatten?

I diagram 2 redovisas en befolkningskurva för Linköping från äldre vasatid till 1800-talets början. Här som tidigare gäller naturligtvis den principiella öppenheten inför de resultat vi kan nå. Folkmängden i staden känner vi inte före 1700-talets mitt. Före den tidpunkten måste befolkningen uppskattas med hjälp av hushållsuppgifter i kamerala längder. Metoden innebär felkällor, och vi måste räkna med en viss marginal för felredovisning. Men några slutsatser kan anses relativt tillförlitliga. En av dem är att staden växte ganska ordentligt. Mycket ungefärligt tycks det ha rört sig om en ökning på nära 500 % från äldre vasatid till 1800-talets början. I absoluta tal ökade folkmängden från 600 till 3.300. Linköpings starka folkökning innebar att staden redan vid 1600-talets mitt ryckt upp till en andrarangsposition i Östergötlands hierarki av städer. Där skulle den sedan förbli perioden ut. Linköpings procentuella andel av stadsfolkmängden ändrades visserligen inte så påtagligt, men som ett resultat av andra städers tillbakagång avancerade Linköping. (Jmf tabell 1 och 2, ovan s. 153 och 155.)

Linköpings utvecklingskurva tycks i sina huvuddrag följa den allmänna tendensen med en tillväxt under 1600-talet, en stagnation under 1700-talets första decennier och en ny uppgång från 1730-talet och framåt. Den snabbaste tillväxten inträffade vid 1700-talets mitt. Jämför man med Norrköpings tillväxtkurva kan man konstatera en slående likhet med Linköpings. Det är nästan som om ett samband har funnits mellan de båda städerna. Ökningen i Norrköping var dock mer markerad och gick oftast snabbare.

I en allmän mening kan man säkert anta att ett samband har rått mellan de båda städerna. 1600-talets svenska centralmakt introducerade, med en serie handels- och seglationsordningar en judiciell funktionsuppdelning mellan sk upp- och stapelstäder i det svenska stadssystemet.¹³ Detta stärkte sannolikt tendensen mot en hierarkisering och ett inbördes beroendeförhållande mellan städerna. Norrköpings kraftiga expansion kan alltså, trots konkurrens och dominans, ha stimulerat en viss tillväxt i Linköping. Förhållandet till Linköping var inte så direkt konkurrenspräglat som Norrköpings förhållande till den gamla stapelstaden Söderköping. En viktig faktor i sammanhanget är också att Linköping låg centralt i landskapet och i förhållande till tillfarvägar från mer avlägsna områden. En ökande hierarkisering och ett mer utvecklat centralortssystem bör således ha gynnat Linköping.

Hur pass viktig var Linköpings stad i äldre vasatidens stadssystem? Vi kan skaffa oss en uppfattning om stadens relativa ställning i hierarkin av städer genom de skatter som vid olika tidpunkter på 1500-talet uttogs av städerna. Taxeringarna följde med vissa modifieringar städernas förmögenhet. En närmare granskning av den här typen av skattelistor visar att Linköping varit en stad någonstans på mellannivån i rangordningen. Linköpings genomsnittliga rang uppskattad på sex olika taxeringar spridda över perioden 1526-1604 har jag beräknat till 15-16 plats, således ganska nära mitten i hierarkin av drygt trettio städer i dåtidens egentliga Sverige (utom Finland). Denna rangplacering svarar bra mot den vi får om vi jämför med de uppgifter som finns bevarade på städernas hushållsantal. Hans Forssell gjorde redan på 1860- och 1870-talen statistiska sammanställningar som visar den saken. Mina undersökningar är en bearbetning av Forssells siffror. Omkring 1570-talet kan Linköping placeras på trettonde plats. Räknar man in de finska städerna, som ju tillhörde Sverige vid denna tid hamnar staden på femtonde plats.

På 1700-talet hade Linköpings rangposition både ändrats och inte ändrats. Staden hade, enligt publicerade uppgifter, 1.845 invånare omkring 1750. År 1800 hade folkmängden ökat med drygt 800. Den offentliga statistiken anger befolkningstallet till 2.680. Det är således en avsevärt större stad vi har att göra med vid den senare tidpunkten. I storleksordning låg Linköping på 21 plats omkring 1750 och på 22 plats år 1800. Detta ser ut som en tillbakagång från 1500-talet, men på 1700-talet var stadsväsendet mer omfattande och antalet städer betydligt fler. Erövringen på 1600-talet av de skånska landskapen tillförde riket ett knappt tjugotal städer. Räknas detta artificiella nytillskott bort i sammanhanget hamnar Linköping på 17 plats

1750 och 19 plats femtio år senare. Härtill kommer 1600-talets många nygrundade städer. I Sverige (med Finland) nära fördubblades stadsantalet. Några av nygrundningarna blev ganska stora och betydelsefulla. Bortser vi även från dem, och jämför Linköpings position enbart med de städer som fanns redan på 1500-talet, stiger stadens position till 13 omkring 1750 och 14 år 1800. I stort sett kan man alltså dra slutsatsen att Linköping både tappade och behöll sin position i rikets stadshierarki, men förbättrade den i Östergötlands. Liksom Norrköping blev Linköping en av vinnarna i omgestaltningen av Östergötlands stadssystem på 1600-talet.

Hur påverkades då Linköpings befolkningsutveckling av den stora branden 1700? Det enda man kan säga om den fråga är att den är svår att besvara. Uppenbarligen har staden haft en relativt långsam tillväxt under de decennier som följde på branden. Befolkningen ökade bara med ca 8 % mellan 1690- och 1730-talen. Men det är knappast något belägg på förödande demografiska resultat av branden. Under samma tid rådde i riket som helhet en klart markerad stagnation i urban tillväxt. I Östergötland lyckades bara Vadstena nå en högre tillväxt än Linköping. Tre av landskapets städer genomgick faktiskt befolkningsminskningar på mellan 17 och 20 %. Faktorer av mer generell art måste således ha legat bakom stagnationen i Linköping vid den här tiden. Linköping klarade sig faktiskt, trots branden, ganska bra undan det tidiga 1700-talets "urbana kris".

I sammanfattning kan vi således konstatera att Linköping var en stad som under den tidigmoderna tiden ökade sin befolkning påtagligt, och i sitt regionala sammanhang lyckades bevara och förbättra en redan framskjuten ställning. För att fördjupa perspektivet på Linköpings befolkningsutveckling ska jag i det följande ge två situationsbilder ur stadens historia. Hur kontrasterade 1500-talets stad mot 1700-talets? Vad hände däremellan?

Femtonhundralets stad

Det är knappast nytt när jag hävdar att 1500-talets Linköping var ett biskopssäte av rang. Från högmedeltiden rankades Linköpings stift som nummer två i stiftens hierarki.¹⁴ Viktigare var endast ärkestiftet med centrum i Uppsala. Att staden var starkt präglad av sin roll som stiftshuvudstad är inget att förvåna sig över. För stadens människor innebar stiftet och domkyrkan arbete, ekonomisk tillväxt och välstånd. Kyrkan var en uppboordsinstitution med ett stort behov av resurser och arbetskraft. Den var också en religiös och kulturell institution som förde idéer från stora världen till staden och tryckte sitt mönster på dess so-

13. Se exempelvis Sandström 1990, s 39-52, samt bilaga A s 389ff.

14. Johansson 1986, s 417, 447.

ciala struktur. Det var emellertid främst under hög- och senmedeltid som kyrkan var en urbaniseringsfaktor av större betydelse. Reformationen ändrade på detta. Stora delar av den kyrkliga egendomen överfördes till kronan och ställdes under statlig förvaltning.

Situationen var alltså delvis ny vid 1500-talets mitt. Som tillväxtmotor hade kyrkan förlorat en betydande del av sin kraft. Kronan blev kyrkans arvtagare, men denna spelade inte samma roll som kyrkan, om man får tro en av stadens framträdande monografer.

Gustav Vasas förmodade uppfattningar har tagit form i Salomon Krafts värderande ord. Jag citerar¹⁵:

“Staden skulle ej vara någon provinshuvudstad. Den skulle fungera som centrum inom ett relativt litet kameralt område. Blott tillfälligtvis skulle staden fungera som residensort. Hans (kungens) synpunkter på Linköpings borg blev därför väsentligen tvenne. Slottet skulle göras till en konungslig boning. Men då kungen ej vore tillstädes skulle livet levas under enklaste former: något ‘prampram’ ville han ej veta av.”

Ändå är det uppenbart att kyrkan fortfarande spelade en viktig ekonomisk roll för staden. Ett illustrativt exempel är Linköpings bidrag till 1563 års brudskatt där staden betalade 400 m:k ort och biskopen samt två präster 256 m:k ort. Ett annat hittar man i taxeringslängden till Älvsborgs lösen 1571. I denna återfinns biskopen och pastor bland de högtaxerade; de som låg mellan 1000 och 300 m:k. Flertalet av stadens invånare höll sig under 100 m:k i taxerad förmögenhet.¹⁶

Bland de högst taxerade fanns också några handelsmän, en skräddare och en guldsmed. 1500-talets Linköping hade ju självklart även andra näringskällor än de som var knutna till de kyrkliga institutionerna. I Johan III:s stora privilegiebrev 1572 bekräftas och regleras jordinnehav, marknader, seglationsrätt, borgarrätt och andra judiciella och ekonomiska frågor.¹⁷ Det fanns en borgerlig stad som livnärde sig på sk stadsnäringsar, handel och hantverk. Handeln kan ses som den egentliga basnäringsen för hela det svenska stadsväsendet vid den här tiden, men det rörde sig om en tämligen varierad företeelse. Stockholms grosshandlare hade inte mycket gemensamt med landsortsstädernas krämare.

Handel var en viktig näring för Linköping vid 1500-talets mitt. Att handelsmän hörde till stadens ekonomiska toppskikt hängde naturligtvis samman med att handeln var den näring som framför andra skapade borgerliga förmögenheter. Framför allt och uteslutande gäller det då långdistans- och utrikeshandel. Folke Lindberg har tagit fram slående belägg på utrikeshandelns roll för stadens förmåga att dra till sig landsbygdens

överskottsproduktion. Ett system med kreditkedjor hade skapats vilket mer eller mindre fast band bonden vid ”sin” borgare. Hela systemet byggde på att borgarna kunde ta aktiv del i den strategiska export- och importhandeln. På 1500-talet kunde man det. Staden hade ännu vid århundradets slut rätt till egen utrikesseglation. Rätten var visserligen ifrågasatt av sjöstädernas, Söderköping och Norrköping, borgare, men det var först med handelsregleringarna på 1610-talet som sjöstadssynpunkterna skulle få kronans fulla stöd.¹⁸

Andra näringar spelade naturligtvis också en roll. Hantverk, jordbruk och boskapsskötsel hörde till stadens primärnärings. Enligt 1571 års Älvsborgs lösen fanns 768 djur i staden, varav 120 hästar, 139 kor och 215 svin. Ett register över åkerinnehavarna 1595 redovisar 334 tunnland fördelade på 43 personer, och det kanske bara var halva stadens åkerareal.¹⁹ Stadens läge centralt på östgötsläätten gör det troligt att dessa näringsfång spelat större roll i Linköping än i andra samtida städer. Till bilden hör dock att jordbruk och boskapsskötsel var regel inte undantag i Sveriges städer vid denna tid och ända upp till 1800-talet.

Linköpings näringsliv vid 1500-talets mitt var tämligen typiskt för svenska landsortsstäder. Det var präglad av stadens läge i en central jordbruksbygd och de borgerliga näringskällorna skiljde sig inte signifikant från andra städers. Handel och hantverk var anpassat till lokala förutsättningar och avsedda för lokala och i viss utsträckning regionala behov. Det var väl trots allt den kyrkliga centralortsfunktionen som profilerade stadens verksamheter i sitt dåtida sammanhang. Exporthandelns strategiska roll var utbredd i tidens stadsväsende och alls inte specifik för Linköping. Tvärtom! Stapelstäderna intog här en reell förrangsställning långt innan utrikeshandeln och seglationen pressades in i den merkantilistiska stormaktspolitikens kostym.

Hur såg läget ut 200-250 år senare?

Vilka var stadens existensbetingelser under 1700-talets senare del? Vad hade ändrats på 200 år?

De stora dragen kan tecknas. Linköpings förutsättningar var naturligtvis annorlunda år 1800 än de varit vid 1500-talets mitt. Allt var förvisso inte förändrat till det bättre. Exempelvis var fjärrhandelns tid sedan länge förbi. Folke Lindberg tecknar en dystert bild av stadens handelsförutsättningar under frihetstiden. Jag citerar:

“Linköpings fåtaliga köpmän var ur stånd att delta i den inre handeln med ‘stora’ varor. De drev inte längre spannmålsaffärer av betydelse och hade likaledes förlorat greppet om fjärrhandeln med kreatur, som under 1600-talet varit en av deras

15. Kraft 1975, s 340.
16. Forssell 1875, s 108f.
17. PSS III:1, nr 123.
18. Lindberg 1975:2, s 51ff.
19. a.a., s 87ff, 95ff.

främsta förvärvskällor. De såg sig hänvisade till en rent lokal handel, bedriven i marknadsprivilegiernas hägn.”

Och, fortsätter Lindberg, “1700-talets Linköping var en ganska utpräglad hantverkarstad.”

Linköpingsborgarna kunde inte som på 1500-talet binda bönderna med krediter och fördelaktiga priser. Dessutom hade man föga stöd av statsmakterna i dessa frågor. Uppstäderna var “näringspolitikens styvbarn”, för att citera ett berömt yttrande av den svenska ekonomiska historiens nestor Eli Heckscher. Inte heller den växande manufakturindustrin kom det i sammanhanget ofördelaktigt lokaliserade Linköping till del i nämnvärd utsträckning. Fortfarande spelade jordbruk och boskapskötsel en viktig, men trots allt sekundär roll. Inget tyder på att stadens agrara produktion under 1700-talet varit tillräcklig för självförsörjning.

Men en viktig förändring, och tillika en ekonomisk stimulationsfaktor, hade tillkommit under mellanperioden mellan 1500-talets mitt och 1700-talets senare del. Den regionala länsorganisation som skapades under förra delen av 1600-talet fick sin institutionella förankring i Linköping. Detta, i kombination med den fortsatta kyrkliga centralortsfunktionen, skapade en utpräglad residens-, utbildnings- och kulturstad av Linköping. Ekonomiskt förvandlade de här funktionerna Linköping till det Folke Lindberg har kallat en “konsumentstad”. Det måste ha betytt mycket för staden då den av allt att döma har haft svårt att konkurrera på det industriella och kommersiella området med den betydligt större stapelstaden Norrköping.²⁰

Kanske kan stadens jämförelsevis goda utveckling förklaras av att den hade gynnsamma förutsättningar för att spela en ny roll i ett reorganiserat stadssystem. Linköpings gamla funktion som biskopssäte bildade en naturlig grund för dess senare utveckling till en kulturell och administrativ centralort. I denna process måste stadens centrala läge i landskapet ha spelat en viktig roll. Både Vadstena och Skänninge torde ha legat för perifert i förhållande till de viktigaste förbindelselederna. Det var i Linköping inlandsvägarna strålade samman.

Epilog

Låt mig bara avslutningsvis avrunda med några allmänna betraktelser kring temat stort och litet perspektiv. Av det jag har sagt tidigare framgår att allmänna förhållanden har spelat en stor roll på den regionala och lokala nivån. Urbaniseringen på riksnivå styrdes av övergripande demografiska, ekonomiska och sociala processer. Till en stor del rörde det sig om krafter som inte gjorde halt vid nationsgränserna. Det nationella statsbyg-

get och framväxten av en internationell ekonomi var europeiska företeelser. Det svenska stadsväsendet blev i stigande grad integrerat i ett övernationellt system med gravitationspunkter i Amsterdam och London.

Sammanlänkningen mellan Sverige och Europa skapade influenser och beroenden. Åtskilliga av de drag som karakteriserade den svenska urbaniseringen har påvisats av nyare forskning på kontinenten.²¹ 1600-talets starka dynamik och tillväxt avlöstes under 1700-talet av ett lugnare tempo och en jämnare fördelad urbanisering. 1600-talets "monocentrism" inverterades till 1700-talets tillväxt underifrån i stadshierarkin. Staten, fjärrhandeln och den växande sk. "protoindustrin" var dynamiska urbaniseringsfaktorer på kontinenten, men också i Sverige.

Linköping, Östergötland och Sverige kan och bör bland annat ses i detta övergripande perspektiv. Övernationella strukturer och processer överlagrade de enskilda staterna och sipprade som grundvatten genom de nationella sociala systemen ned till den regionala nivån och det lokala samhället, den enskilda staden. Influenser kom uppifrån, omskapades och anpassades i en lokal och regional kontext. I den enskilda staden återskapades de stora strukturerna. Samhället reproducerade sig självt på lokal nivå.

Sedan detta konstaterats återstår några givna reflexioner kring det unika och det mycket lokala. Allt var inte övergripande och strukturellt. De stora sammanhangen kan ses som det "raster", det "koordinatsystem", inom vilket stadens unika historia ritade sin nyckfulla och oförutsägbara händelsegraf. Strukturer är alltid i viss mån bindande för lokala processer och händelseförlopp, men det torde krävas en mycket mäktig siare till att förutsäga en händelse som branden i Linköping år 1700. Branden som kategori var visserligen en vanlig och hotande realitet i dåtidens små svenska trästäder, men branden på platsen Linköping vid tidpunkten 29-30 januari år 1700 var unik, med unika konsekvenser för unika människor. En av dem som fick sitt liv förändrat genom denna unika händelse var drängen i tullnärsgården Sven Nilsson.

Vad hände med drängen Sven Nilsson?

Sven Nilsson var förmodligen föga medveten om "det lilla i det stora". När han kom tillbaka till stallet blev han rädd. Han insåg att han inte skulle klara elden på egen hand utan flydde. Kanske ville han skaffa sig alibi, kanske ville han slippa ansvar, kanske reagerade han bara som den bekanta strutsen. Det man inte ser finns inte! Vem vet! Men faktum är att han inte larmade utan kröp ner i sin säng i drängkammaren. Det var matmodern som upptäckte röken och gav larm.

20. a.a., s 34f, cit s 34.

21. Lilja 1990, dens. 1994, s 241ff, samt dens. 1995 "Small Towns...", s 73ff.

När räkenskapens dag infann sig befanns den olycklige drängen skyldig till vådelden. Han dömdes till döden i två instanser, men benådades av Kungl. Majt. till livstids straffarbete, som skulle avtjänas på Marstrands fästning. Men innan dess utsattes han för två kåkstrykningar. Drängen fortsatta liv blev kort och, får man förmoda, fyllt av smärta. Kanske var det sviterna av spöslitningen, kanske var det, som ryktet förtäljde, mord, som gjorde att Sven Nilsson lämnade sina jordiska kvarlevor den 14 april 1701. Han hade då överlevt den fasansfulla elden med ett och ett kvarts år.

Sven Nilssons öde kan tyckas meningslöst och grymt. Det drabbade en visserligen vårdslös men till synes oskyldig man. I vår tid hade straffet blivit mildare. Det hade inte förstört ett människoliv. Men Sven Nilsson levde i en annan tid och under andra livsvillkor. Hans "unika" och "lilla" människoöde sammanlänkades på det mest olyckliga sätt med den "unika" och "lilla" staden Linköpings historia, och det var en länkning som obevekligt drog in Sven Nilsson i det större sammanhanget. Han drogs in i det sammanhang som var städernas och deras invånares livsvillkor på 1700-talet. Risken för brand var akut i de små svenska trästäderna. Inte bara Linköping utan många andra städer drabbades av samma öde. Faran för brand spetsade sinnena och sänkte toleransnivån gentemot vådeldens anstiftare.

Aven ur en annan synvinkel är Linköpings brand år 1700 en lärorik historia. Borgarnas stadsplan blev bara delvis verklighet. Strukturerna ingrep, underminerade de ekonomiska förutsättningarna, och dämpade den lokala entusiasmen. Händelseutvecklingen i stora världen gjorde att borgarna i Linköping inte fick det finansiella stöd man hoppats på. I och för sig var det inte ovanligt att 1600-talets makthavare utnyttjade utbrända städer som förevändning för en genomgripande ombyggnad och reglering, men just vid det här tillfället var förutsättningarna inte de bästa. "Endast ett par veckor efter branden inledes de fientligheter borta i Livland, som skulle bli upptakten till ett tjugoårigt krig", konstaterar lakoniskt Linköpings moderne historiograf Folke Lindberg.²² En "stor" händelse ingrep på så sätt i en "liten" händelse och styrde den lokala utvecklingen in på nya fåror.

På det här sättet kan vi se hur Östergötlands stadsväsende är en del av ett övergripande förlopp och Linköping, tullnären Anders Leenström och drängen Sven Nilsson skärvor i en spegelbild av den stora världen. Det "stora" lever i det "lilla" och det "lilla" i det "stora". Med denna slutsats tror jag mig också ha formulerat ett credo för fortsatt och intensifierad lokalhistorisk forskning. Hur påverkar bränder städernas befolkningsutveckling? Varför drabbas människor som Sven Nilsson av så

22. Lindberg 1975:3, s 97.

grymma öden? Vilka strukturer och övergripande sammanhang skapar den sortens obarmhärtighet människor emellan?

Referenser

- Almquist, Helge: Göteborgs historia - grundläggningen och de första hundra åren. Senare delen. Enväldets och det stora nordiska krigets skede (1680-1718). (*Stadshistoriska institutet. Skr. utg. till Göteborgs stads trehundraårsjubileum*, I:2) Göteborg 1935.
- Andersson, Hans: "Städer i öst och väst - regional stadsutveckling under medeltiden." (*Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1982)
- Andersson, Hans: Sjuttiosex medeltidsstäder - aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. (*Medeltidsstaden* 73) Göteborg 1990.
- Andrén, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Malmö 1985.
- Ericsson, Birgitta: "De anlagda städerna i Sverige (ca. 1580-1800)". (*Urbaniseringsprocessen i Norden*. 2. Det XVII. nordiske historikermöte i Trondheim 1977) Oslo-Bergen-Tromsø 1977.
- Forssell, Hans: *Sveriges inre historia från Gustaf den förste, med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi*. Andra delen. Stockholm 1875.
- Fritzell, Yngve: "Yrkesfördelningen 1753-1805 enligt Tabellverket: de särskilda städerna." (*Statistisk tidskrift* 1983:4, s 279-343).
- Heckscher, Eli F: "Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar." (*Historisk tidskrift* 1923).
- Helmfrid, Björn: *Norrköpings historia*, 5. Tiden 1568-1655. Stockholm 1965.
- Johansson, Hilding: "Skara som stiftsstad." (*Skara I. Före 1700. Staden i stiftet*. Utg. av Skara historiekommitté.) Skara 1986.
- Kraft, Salomon, m fl: *Linköpings historia*. 1. Från äldsta tid till 1567. (Nyutgåva) Linköping 1975.
- Lilja, Sven: "En befolkningskurva över Stockholm ca 1250-1990" (*Historisk tidskrift* 1995).
- Lilja, Sven: "The Geography of Urbanization - Sweden and Finland, c. 1570-1770." (*Scandinavian Economic History Review* 1994).
- Lilja, Sven: "Small towns in the periphery: population and economy of small towns in Sweden and Finland during the early modern period." (*Small towns in early modern Europe*. Ed. Clark, P.) Cambridge University Press, 1995.
- Lilja, Sven: "Swedish Urbanization c. 1570-1800." (*Scandinavian Journal of History* 1995).

- Lilja, Sven: "Urbanisering i långtidsperspektiv. Några teorier och ett empiriskt exempel." (*Scandia* 1990).
- Lilja, Sven: *Urbaniseringsprocessen i Sverige ca 1570-1770*. Databas. (Stads- och kommunhistoriska institutet) Stockholm 1996.
- Lindberg, Folke: *Linköpings historia. 2. 1567-1862 Näringsliv och förvaltning*. (Nyutgåva) Linköping 1975.
- Lindberg, Folke: *Linköpings historia. 3. 1567-1862 Samhälls- och kulturliv*. (Nyutgåva) Linköping 1975.
- Norborg, Lars-Arne: "Krona och stad i Sverige under äldre vasatid." (*Historisk tidskrift* 1963).
- Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer 3:1 (1560-1592)*. (Red. Lindberg, Folke. Stadshistoriska institutet) Stockholm 1939.
- Sandström, Åke: *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600-1650*. (*Stockholmsmonografier* 102.) Borås 1990.
- Turpeinen, Oiva: "De finländska städernas folkmängd 1727-1810." (*Finsk historisk tidskrift* 1977).
- Åström, Sven-Erik: "Anlagda städer och centralortssystemet i Finland 1550-1785." (*Urbaniseringsprocessen i Norden. 2. Det XVII. nordiske historikermöte i Trondheim* 1977) Oslo-Bergen-Tromsø 1977.

Lars Nilsson

När liten blev STOR

Om stadsbildning och nyårsfirande i Sverige under 1900-talet

Sagan som blev sann

Grå, tung och molnig vilade himlen över det lilla småländska samhället Vetlanda med sina tre tusen innevånare nyårsaftonen 1919. Men gråvädersstämningen skymdes av den livfulla rörelse som märktes på de större gatorna. De var fyllda av en ständig kretsgång av människor och nya strömmar slöt oförtrutet till. Det låg spänning och förväntan i luften.

När klockorna förkunnade att det bara återstod en timme av det gamla året tätnade stämningen ytterligare. De fyrahundra-femtio lamporna vid torget tändes. Orkestern intonade en marsch. Flaggorna, vimplarna och girlangerna som förut varit nästan osynliga mot den mörka himlen trädde nu fram i schatteringar av ljus och svart och betonades än mer av raketernas växlande ljusspel.

Flera tusen vetlandabor var församlade runt torget när landsfiskal Norén, tillika ordförande i stämma och fullmäktige, besteg talarstolen. I korta och väl valda ordalag gav han en exposé över bygdens svunna tider. Hela samhällets historia rymdes i talets koncentrerade form. Under det att tolvslaget förklingade riktades alla blickar mot talarstolens stora transparent, där orden "Hvetlanda köping 1919-1920" lyste. Sakta, sakta sjönk ordet "köping" ned för att omedelbart ersättas av "stad". Fram trädde också stadsvapnet, veteaxet i skölden. Landsfiskalen hann knappt utbringa ett leve för den nya staden förrän leveropen började ljuda från den flertusen hövdade folkskaran genom nyårsnatten. En blandad kör intonerade genast "Du gamla, du fria". Efter att nationalsången sjungits besteg kyrkoherde Alfred Carlsson talarstolen.

I sitt välformade och varmhjärtade anförande anknöt han till den gamla sägnen om Vitala stad, som sträckte sig ända till Eksjö. Sagan om "Civitas Hvetlandae" och sigillet med de lig-gande veteaxen hade blivit sanning. Staden var färdig och

bakom dess tillblivande skymtade kyrkoherden ett myller av människor. Men "om Herren icke bygger huset, så arbeta de fåfångt som därpå bygga". Han slutade med en bön och Guds beskydd och välsignelse av Vetlanda stad.

Den djupa tystnad som rått under kyrkoherdens tal bröts av psalmen "Vår Gud är oss en väldig borg" framförd av Vetlanda sångkör under ledning av kantor Fagerholm. Därmed var den officiella delen av nyårsnattens festligheter avslutade. De stora folkmassor som varit samlade runt torget med dess strålande belysning skingrades långsamt. Vid ettiden på natten började åter det vanliga lugnet att härska.

Fortsatt firande

Det kommunala nyårsfirandet i Vetlanda hade fått lov att improviseras i stor hast. Beslut om att köpingen skulle få bilda stad hade tagits av regeringen så sent som i samma dags konselj. Vid middagstid - numera lunchdags - på nyårsafton anlände följande telegram till länsstyrelsen i Jönköping:

Mottag själv och framför till vederbörande min varma lyckönskan till staden Hvetlanda, som med nästa års ingång räknas bland rikets städer. Måtte utvecklingens glädje följa dem.

Telegrammet var undertecknat av civilminister Holmquist.

Nu följde en livlig telegramtrafik. Länsstyrelsen sände givetvis genast efter mottagandet av civilministerns besked ett meddelande till ordföranden i Vetlanda köpingsfullmäktige, landsfiskal Norén och ett tacktelegram till civilministern. Den blivande staden å sin sida uppvaktade kungen, civilministern och länsstyrelsen med telegram. Senare ingick svarstelegram från kung Gustav V. Så här skrev majestätet:

Framför till Hvetlanda stad mitt uppriktiga tack tillika med min hjärtliga lyckönskan för den nya stadens lycka och välgång.

Telegrafiska hyllningar anlände dessutom från den årgamla Tranås stad, Vetlanda landskommun och många äldre orsbor i försakingringen.

Efter nyårsnattens snabbt iscensatta högtidligheter följde en lugnare nyårsdag. Firandet av Vetlandas nya värdighet inskränktes då till allmän flaggning och illuminering av torget. En vecka senare anordnade staden en högtidsmiddag till vilken bland andra landshövdingen, landssekreteraren och chefen för kammarkollegium var inviterade.

Den stora stadsbildningsepoken 1910-1952

Det som utspelades på gator och torg i Vetlanda nyåret 1920 var ingalunda unikt.

Kommunala festligheter av likartat slag har under 1900-talet arrangerats på en rad platser runt om i vårt avlånga land. I samband med att de upphöjts till städer eller köpingar. Och aldrig tidigare har stadsgrundandet varit så omfattande som under 1900-talet. Från sekelskiftet och fram till den stora kommunreformens genomförande den 1 januari 1952 bildades inte mindre än 41 nya städer och 98 köpingar. Köpingsbildandet hade visserligen inte riktigt samma innebörd och var mindre statustyngt än stadsgrundandet. Det kan likväl passas in i nybildningsprocessen, då det ofta sågs som och utgjorde ett viktigt alternativ till utdelandet av stadsrättigheter.

Det riktiga stads- och köpingsbildandet var ett utslag av och inslag i den moderna urbaniseringen. Alltsedan tiden strax före 1800-talets mitt ökade befolkningen snabbare i städer och andra tätorter än på landsbygden. Samtidigt växte en mängd nya, tätbefolkade samhällen upp vid sidan av de redan befintliga städerna. Vid tiden för de första kommunallagarnas utfärdande 1862 uppgick antalet städer till 88. Nybildningstakten var låg under resten av århundradet, varför antalet städer inte utökades till fler än 92 vid sekelskiftet. Totalt har det under innevarande sekel som mest funnits 133 städer i Sverige. Av dessa grundades en tredjedel mellan 1862 och 1952 och flertalet efter 1900. Första halvan av 1900-talet framstår därmed som en av de största stadsgrundningsperioderna i svensk historia. Läggs köpingarna till är det fråga om den ojämförligt största nybildningsaktiviteten. Vid sidan av städer och köpingar inrättades flera hundra municipalsamhällen och därtill kommer alla tätorter utan administrativ särställning.

För att få historiskt perspektiv på dessa siffror kan nämnas att under det stora grundningsskedet 1562-1680 utökades städernas krets med 32 nya orter. Vid samma tid (1620-1686) inrättades ett drygt tjugotal under städer lydande köpingar. Det var i regel fråga om mindre platser, där moderstädernas handlande borgerskap fick handelsrättigheter. I lydköpingarna kunde de driva handel antingen i egen regi eller genom, så kallade köpsvenner.

Senare, mellan 1723 och 1839, tillkom ytterligare nio lydköpingar. I stort var det dock glest med nygrundningarna efter 1680-talet och fram till 1700-talets slut. Men på 1770-talet inleddes en period med ånyo mer aktivt nybildande i privilegiesystemets hägn. Alternativen utgjordes då av städer och friköpingar. Ett tjugotal nya samhällen privilegierades fram till 1860-talet på detta sätt med en någorlunda jämn fördelning

mellan de två alternativen. Med kommunallagarnas tillkomst 1862 gick stadsbildandet så en ny tid till mötes.

Även om man borträknar allt modernt tätortsbildande vid sidan av städerna framstår tiden 1910-1952 som den främsta stadsgrundningsepoken i svensk historia. Aldrig har så många nya orter bildats under så kort tid. Det officiella och folkliga firandet av Vetlanda stads tillkomst speglar därför på sitt sätt i det lilla formatet en av det moderna samhällets större förändringsprocesser.

Stadsrättigheter och stadsprivilegier

De stadsrättigheter som tillföll Vetlanda och andra svenska städer under 1900-talet var dock långt ifrån samma sak som de äldre stadsprivilegierna. Med privilegierna följde exklusiva rättigheter att driva borgerliga näringar, främst handel och hantverk. Handelsrättigheterna omfattade ibland enbart det egna riket. Då talade man om uppstäder. Stapelstäderna däremot hade rätt att driva handel inte bara inom rikets gränser utan även på utrikes ort. Städerna bildade dessutom egna jurisdiktionsområden skilda från landsbygdens häradsrätter. Den lokala förvaltningen utformades också på särskilt sätt i städerna, vilket var betingat av deras större folkmängd på en trängre yta.

Med näringsfrihetslagstiftningen vid 1800-talets mitt försvann betydelsen av de gamla stadsprivilegierna. Det blev fritt fram för i princip vem som helst att driva borgerlig näring var som helst i landet. Städernas särställning på det administrativa, förvaltningsmässiga och juridiska planet kvarstod dock. Genom 1862 års kommunallagar fick Sverige tre typer av kommuner: städer, köpingar och landskommuner. Lagmässigt skilde de sig från varandra främst i fråga om organisation, förvaltning och ekonomi.

I städerna var de fyra stadsstadgorna obligatoriskt gällande. Det handlade från början om 1874 års brandstadga och samma års byggnadsstadga, 1868 års ordningsstadga samt 1874 års hälsovårdsstadga. Bestämmelserna var rikstäckande. De ägde tillämpning i alla stadskommuner runt om i landet. Reglerna hade kommit till för att tillförsäkra tätbebyggda och tätbefolkade orters trevnad, existens och välgång. När många människor skall samsas på en och samma plats krävs viss disciplinering och självtukt, men också fasta regler för att bringa ordning, harmoni och rättvisa.

Städernas rättsliga särställning kvarstod även efter 1862. Men efter hand blev denna av mindre vikt. Alla under 1900-talet nybildade städer lades således under så kallad landsrätt och

Bild 1. Stortorget i Vetlanda 1 januari 1920. Sagan har blivit sann. Festgirlander och flaggor pryder torget efter nyårsnattens ståtliga invigning av staden. Många barn och äldre har mött upp för att kanske fortsätta firandet av den nya världligheten. Byggnaderna är från vänster: Järnvägsbotellet, Nya Mogårde bakom Karl Jobans park och Kommunalt huset. Foto i Vetlanda museum.

försågs med kommunalborgmästare istället för magistrat. Även mindre städer lades efter hand under landsrätt.

Näringsmässigt fanns det inte längre någon lagmässig skillnad med städer och andra orter. Det hindrade dock inte att de gamla stadsnäringarna länge fortsatte att vara rikare representerade i städerna än i övriga kommuntyper. Inte minst var mångfalden av och rikedomerna på stadsnäringar särskilt starkt framträdande i stadsmiljöerna.

Köpingarna var skyldiga att rätta sig efter städernas byggnads- och brandstadgor, medan övriga stadsstadgor var frivilliga. Förvaltningsmässigt blev köpingarna därmed något mer avancerade än vanliga landskommuner. Judiciellt tillhörde de dock landsbygdens häradsrätter och de ingick likaså i häradernas väghållningsdistrikt. En fastare administrativ struktur var dock påkallad och förvaltningen blev mer ämbetsmannalik. Skillnaden gentemot städer under landsrätt kunde vara hårfin.

Municipalsamhällena utgjorde ett slags kommunaldelsnämnder. De bildade inte egna kommuner, men hade ändå självstyre i frågor som rörde stadsstadgors tillämpning inom kommundelen. Från sekelskiftet hade de dessutom rätt att själva beskatta sina innevånare. Dessa samhällen hade tillkommit för att kommunalt reglera tätare bebyggda delar inom i övrigt glest befolkade socknar.

Vid sidan av dessa administrativt reglerade tätorter fanns åtskilliga tätbebyggda platser runt om i landet inom vilka stadsstadgor ej behövde tillämpas. Här var det vanligen ett företag som övertog det kommunala ansvaret för orternas välfärd och fortlevnad. I andra fall förekom att hela socknar tillämpade stadsstadgor, till och med fullt ut. Dessa socknar räknades ändå officiellt inte in bland municipalsamhällena.

Nybildningarna i tid och rum

De nybildade städerna var ingalunda jämt fördelade i tid och rum. Under två skeden framstår nybildningsaktiviteten som särskilt hög. För det första under "det långa 1910-talet". Mellan åren 1910 och 1922 fick vi hela arton nya städer. En av dem var alltså Vetlanda. Särskilt utmärker sig här åren 1919 och 1920 då sju av de aktuella arton stadsgrundningarna ägde rum.

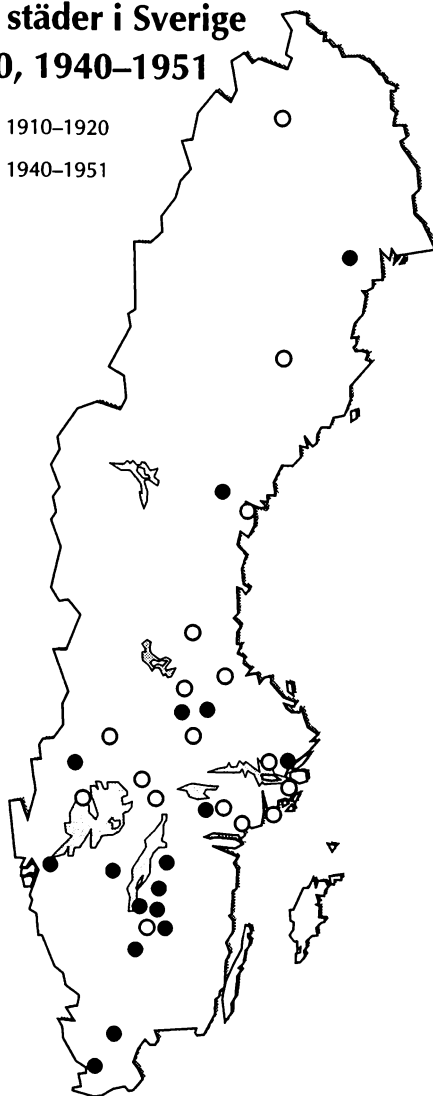
För det andra har vi "det långa 1940-talet", tiden från nyåret 1940 till storkommunreformens ikraftträdande den 1 januari 1952. Sjutton orter upphöjdes då till städer. Samtidigt tillkom fyrtionio nya köpingar, varför inte mindre än 66 orter bytte kommunaladministrativ form vid denna tid. Det innebär att nästan hälften av 1900-talets stads- och köpingsgrundande kan dateras till det långa 1940-talet. Efter den stora kommunreformens genomförande 1952 har inga ytterligare städer tillkommit och blott ett fåtal köpingar. Andra vägar har valts för att lösa de moderna tätortsbildningsfrågorna. Det långa 1940-talet framstår därmed som den senaste, allra största, och kanske även sista, nybildningsperioden i svensk stadshistoria.

Nya städer och nya köpingar tillkom såväl i öster som i väster, i norr som i söder. Alla väderstreck, alla landskap och alla län var mer eller mindre berörda. De nytillkomna städerna var dock mer koncentrerade till vissa delar av riket än till andra. Särskilt rikligt var det urbana nytillskottet inom eller vid randen av sydsvenska höglandet samt i Norrland inklusive anknyttande delar av Svealand. Det handlar i båda fallen om delar av Sverige där stadsväsendet tidigare var mindre väl utbyggt. Där kan önskemålet om nya städer förväntas ha varit högt. Stadsbildningen förekom också i storstädernas kranskommuner. Befolkningstryck och bebyggelseanhopning var där den primära orsaken.

Under det långa 1910-talet var det framför allt sydsvenska höglandet som sög till sig nya städer. Dit förlades åtta av arton nya städer, medan fem hörde hemma i Norrlandsområdet. Jönköpings län ensamt fick vid denna tid hela fem nya städer. På 1940-talet dominerade Norrland stort. Elva av sjuttionio nya städer var norrländska och bara en enda småländsk, och belägen i Jönköpings län.

Nybildade städer i Sverige 1910–1920, 1940–1951

- Städer bildade 1910–1920
- Städer bildade 1940–1951

Moderna städer har inte grundats på obruten mark. Det var redan uppvuxna tätorter som kom i åtnjutande av en högre status och en mer utvecklad kommunal form. Nästan alla städer som bildats efter kommunallagarnas tillkomst 1862 har haft en förhistoria som köping eller municipalsamhälle. Undantagen utgör Nacka utanför Stockholm samt Trollhättan i Västergötland. Men även i dessa fall var det i hög grad tätbebyggda kommuner som fick stadsrättigheter.

I Trollhättan tillämpades stadsstadgorna i hela kommunen alltsedan 1881. Här har vi således ett exempel på en tätbebyggd

landskommun med sockenförvaltning och stadsstadgor, som enligt vedertagen praxis ej hörde till de administrativa tätorterna. Nacka bestod av flera tätbebyggda delar åtskilda av gles bosättning. De tätbebyggda delarna krävde viss särförvaltning vilket inverkad negativt på resten av kommunen.

Till att börja med var det vanligast att köpingar upphöjdes till städer. Av 1910-talets arton nybildningar hade tolv orter tidigare varit köpingar. På 1940-talet däremot var det inte ovanligt att man direkt tog steget från municipalsamhälle till stad. Så var fallet i tio av de sjutton fallen. Ibland kombinerades stadsbildningen med arealutvidgning och kommunsammanläggningar. Men varför valde man egentligen stadsalternativet? Skälen var flera och varierande. Vissa huvudlinjer kan dock skönjas. En sådan representerar Vetlanda.

Hur Vetlanda blev stad

Vetlanda är beläget i den östra delen av Jönköpings län i landskapet Småland. Staden ligger i en relativt bördig och skogsrik trakt som länge var fattig på städer och andra större samhällen. Närmsta stad var fram till 1910-talet Eksjö, belägen cirka fyra-fem mil nordväst om Vetlanda. Många vägar löper samman i Vetlanda, som sedan gammalt varit en knutpunkt för områdets handel och offentliga institutioner. Njudungs härad hade exempelvis här sitt marknadsställe och sin tingsplats. Särskilt känd var Vetlanda i äldre tid för sina kreatursmarknader.

Samhället utvecklades raskt från 1880-talets mitt efter tillkomsten av flera järnvägslinjer. Förbindelser öppnades mellan Vetlanda och Sävsjö samt mellan Vetlanda och Målilla. Dessutom passerade järnvägen mellan Nässjö och Sävsjöström Vetlanda. Med järnvägen vidgades handelsområdet ordentligt och förutsättningar för en allsidigare utveckling skapades. Runt stationen växte det moderna Vetlanda - industrialismens Vetlanda - upp. Här tillvaratogs omlandets rika skogstillgångar och i centralorten utvecklades efter hand bland annat en livskraftig träindustri. Vetlanda är därmed också ett exempel på hur järnvägarna och industrin omformade det svenska landskapet och skapade nya tätorter i gamla jordbruksbygder.

Från stationssamhälle till köping

Så tidigt som 1887 var befolkning och bebyggelse av sådan omfattning att särskilda regler ansågs nödvändiga för samhällets skötsel, trevnad och fortbestånd. Med stöd av gällande lagar föreskrevs i kungligt brev av den 11 november 1887 att byggnads-, brand- och ordningsstadgorna för rikets städer skulle äga

Bild 2. Efter ett tidsödande arbete med ägodelningar blev Vetlanda så småningom köping 1909. Folkmängden uppgick då till drygt 2000 personer och bebyggelsen var av stadslig karaktär. Bilden visar Stortorget under köpingstiden, cirka 1915, med dess livliga kommers. Till vänster Vetlanda köpings kommunalbus, invigt år 1911. Foto i Vetlanda museum.

tillämpning i stationssamhället Vetlanda. De kompletterades den 3 februari påföljande år med hälsovårdsstadgan. Stations-samhället kom därmed att i viss mån administrativt och förvaltningsmässigt avvika från socknen i övrigt. Än mer framträdde denna särställning när samhället vid sekelskiftet fick egen beskattningsrätt i enlighet med den nya kommunallagstiftningen.

Vid samma tid väcktes tanken på en stadsbildning. Vetlanda köpmans-, industri- och hantverksförening ingav ett förslag till dåvarande municipalstämman om att söka stadsrättigheter med förbigående av köpingsstadiet. Det var ett för sin tid mycket radikalt förslag. Tiden var inte riktigt mogen för ett sådant avancemang. Ännu hade inget municipalsamhälle i hela riket tagit det direkta steget från kommunal till stad. Det normala var att först söka köpingsrättigheter. En annan småländsk ort, Nässjö, blev 1914 först i Sverige med att gå direkt från municipalstadiet till stad.

Förslaget om att söka stadsrättigheter för Vetlanda kunde således inte samla erforderlig majoritet i municipalstämman. Istället enades man om att till Kungl Majt ingå med anhållan om köpingsrättigheter. Det innebar att municipalsamhället administrativt och förvaltningsmässigt skulle brytas loss från Vetlanda socken och bilda en egen helt självständig köpingskommun. Då slapp man den besvärande dubbelbeskattning som åvilade municipalsamhällena och man blev i alla viktigare kommunala avseenden sin egen. Man blev herre i eget hus.

De sökta köpingsrättigheterna beviljades 1903, men kunde inte träda ikraft förrän 1909. Det som drog ut på tiden och försinkade köpingsbildandet var ett långvarigt och tidsödande arbete med jordavsöndringar och ägostyckningar. Men från 1909 inträdde Vetlanda i köpingarnas sällskap.

Med köpingens tillkomst föll frågan om stadsrättigheter undan för ett tag. Men den slumrande tanken försvann aldrig helt. Enstaka röster för att göra stad av Vetlanda höjdes då och då. Meningarna härom var dock fortfarande delade. De kommittéer som tillsattes och utredningar som verkställdes fick antingen återremiss eller också avstannade arbetet för att slutligen läggas ned.

Stadsrättigheter sökes...

I februari 1916 dryftades frågan på nytt i fullmäktige på initiativ av köpingens kommunalnämnd och en enskild motion. Nu gick man till verket med större allvar än på länge. Ärendet remitterades till kommunalnämnden för en grundlig och allsidig utredning. Kommittéerna tog god tid på sig. I mars 1918 var man klar med arbetet och slutsatsen var entydig: stadsrättigheter bör sökas. Orsaken var främst ekonomisk och rörde vägs-katten.

Köpingarna ingick vid denna tid i landsbygdens (häradernas) väghållningsdistrikt. För köpingarna innebar detta en dubbel börda. De skulle bestrida det egna gatu- och vägnätet och samtidigt vara med och betala sin andel i häradets väghållning. Kom man ifrån den senare posten, som ofta var betydande, skulle mer pengar återstå för att satsa på det egna samhället. Stadsbildning var en möjlighet. Som stad behövde man nämligen bara bekymra sig om sina egna gator och vägar.

Många köpingar valde också det alternativet. I själva verket var befrielse från vägs-katt ett av de viktigaste skälen till stadsbildning under det långa 1910-talet. Från statsmaktens sida såg man med viss betänksamhet på sådana argument. Det var, menade man, egentligen synpunkter av i sammanhanget sekundär betydelse. Istället ville man från centralt håll betona behovet av en ämbetsmannamässig förvaltning. Endast i de fall ett samhälle uppnått den utveckling, storlek och bärkraft att det behövs och kan bekosta en ämbetsmässig förvaltning bör det övergå till stad, skrev regeringen i en proposition till 1919 års riksdag. Skillnaden mellan stadsstyrelse under landsrätt och köpingsförvaltning höll på att suddas ut. Större vikt borde läggas vid förvaltningsfrågorna och man övervägde även att låta köpingarna befrias från landsbygdens väghållningsavgifter.

Propositionen avslogs dock senare i såväl första som andra kammaren. Riksdagen menade fortfarande att stadsrättigheter

inte undantagslöst borde vara betingat av behovet av en mer utvecklad förvaltningsapparat. Det var i dagsläget svårt att bortse från de lokala kraven på lättnader i den dryga väghållningsbördan.

Det som drog ut på tiden i Vetlanda var att nå en rimlig uppgörelse med häradets väggkassa. Denna miste ju vid en eventuell stadsbildning en avsevärd del av sina inkomster och någon form av kompensation och övergångsbestämmelser var vanligt. Först i slutet av 1918 hade en preliminär överenskommelse nåtts. Den gick ut på att köpingen överlät hela sin inestående andel per den 31 december 1917 jämte befintliga inventarier till Östra härads väggkassa. I den mån tillgångarna vid själva stadsbildningsögonblicket var större än så skulle överskjutande medel fördelas mellan köpingen och väggkassan enligt gällande fyrkantslängd.

Uppgårelsen accepterades vid en extra vägstämman den 26 november 1918. Beslutet var dock giltigt enbart under förutsättning att stadsbildningen ägde rum före 1920.

Vetlanda köpingsfullmäktige hade ärendet uppe vid sitt februarimöte 1919. Där utbröt en livlig debatt. Opposition kom främst från de socialdemokratiska leden. Där oroade man sig för de merkostnader i form av en dyrare förvaltning med fler anställda tjänstemän som följde vid stadsbildning. Utredningen gav dock vid handen att dessa merkostnader väsentligen understeg vägskattebesparingen. Vatten och avlopp var andra tillkommande kostnader som oppositionen fruktade. En nödvändig inkorporering av intilliggande mindre samhällen skulle också dra med sig finansiella påfrestningar. Merkostnaderna skulle främst drabba de mindre bemedlade, dvs arbetarklassen.

Socialdemokraterna betvivlade dessutom att stadsbildningsfrågan skulle vara i hamn före 1920, och då föll uppgörelsen med vägdistriktet. Den känsliga inkorporeringsfrågan hade utredarna skickligt undvikit och investeringar i vatten och avlopp behövdes under alla omständigheter. Trots en massiv opposition röstades därför uppgörelsen med väggkassan igenom. Kommunalnämnden fick fullmäktiges uppdrag att skyndsamt vidta erforderliga åtgärder för stadsfrågans omedelbara avgörande. Några veckor senare tog stämman motsvarande beslut.

Ärendegången var nu sådan att kammarkollegium var central handläggare i stadsbildningsfrågor. När ärendet väl nått dit förbereddes det internt inom kollegiet och olika remissinstanser hördes. Länsstyrelsen i Jönköpings län tillstyrkte i september 1919 med full kraft förslaget om att göra stad av köpingen Vetlanda. Uppgårelsen med häradets väghållare betecknades som förmånlig för köpingen.

... och beviljas

I slutet av september for en sex man stark delegation från Vetlanda till Stockholm för att direkt inför Kungl Majt framlägga sina argument. De mottogs i audiens hos kung Gustaf. Såväl kungen som statsministern och t f civilministern mottog deputationen ytterst välvilligt och lät förstå att stadsfrågan från deras sida inte skulle röna något motstånd. President i kammarkollegium var vid denna tid Hjalmar Nehrman, för övrigt bördig från just Vetlanda. Han bjöd delegationen på supé i sitt djurs-holmshem och framhöll sitt djupa intresse för stadsfrågan. Läget var, ansåg han, mycket gott på grund av frågans klara utredning på alla områden. Det var sex mycket nöjda herrar som återvände till Vetlanda i full förvissning om att deras köping snart skulle få kalla sig stad.

Men ännu återstod några turer. Från kammarkollegium inlöpte förfrågan om köpingen verkligen var villig att underkasta sig bestämmelserna för stadsstyrels ordnande enligt blivande lag. Vad man syftade på var den starkare betoning och vidgade statliga kontroll av de så kallade fögderistädernas förvaltning och organisation samt nedtoning av ekonomin som var i antågande. Riksdagen hade dessutom understrukit den psykolo-

*Bild 3. De mindre städernas och köpingarnas småskaliga bebyggelse framgår av denna bild av Vitalagatan i Vetlanda tagen från Stortorget år 1920. Till vänster Spinneribolaget, till höger urmakare Lömmgrens. De två bortre husen på vänstra sidan var då nybyggda, vilket illustrerar Vetlandas expansion under köpingsåren.
Foto i Vetlanda museum.*

Bild 4. På 1880-talet fick Vetlanda järnvägsförbindelser i flera riktningar och runt stationen växte det moderna samhälle fram som från 1920 räknades som stad. Bilden visar Stationsgatan i början av 1920-talet, alltså strax efter stadsbildandet. Vy från stationen, Centralhotellet och Skandiabiografens bus. I fonden Realskolan, nuvaranda Witbalskolan. Foto i Vetlanda museum.

giska verkan det kunde innebära att få bilda stad av ett redan stadslignande samhälle. Någon ändring av gällande väghållningsregler var däremot inte att förvänta inom överskådlig tid. Befrielse från vägskatt var därför fortfarande ett gångbart argument. Vetlanda köpings svar på kollegiets skrivelse var ett obetingat ja.

Vid ett möte i Stockholm den 20 november 1919 reserverade sig assessor Söderlund i Kammarkollegium mot förslaget att ge Vetlanda köping stadsrättigheter. Han ansåg att orten saknade ekonomisk utveckling och att den skulle bli den näst svagaste av de under 1910-talet nytillkomna städerna. Man bröt, enligt assessorn, mot rådande praxis, om man bildade stad av ett så litet samhälle som Vetlanda.

Den 9 december 1919 tillstyrkte likväl kammarkollegium Vetlandas framställan och uppgörelsen med vägdistriktet. På nyårsafton 1919 var ärendet uppe i konselj. Till följd av den stora arbetsanhopningen varade konseljen ända till framåt klockan sju på kvällen. Men utgången av Vetlandas stadsfråga blev den förväntade och i sista stund räddades uppgörelsen om vägskatten. Vetlanda inträdde vid nyåret 1920 som rikets 108:e stad räknat efter tillkomstordning.

Lilla Vetlanda i stora Sverige

I Vetlandas väg fram till stadsbildandet 1920 finner vi i det lilla perspektivet flera av det moderna samhällets stora samhälls- och samhälls-omvandlande krafter: urbanisering, industrialisering, järnvägarna, modernisering etc. Järnvägar och fabriker skapade var för sig eller i kombination med varandra en rad nya samhällen över hela riket. Kanske betydde järnvägarna mindre för de redan befintliga städerna än för dessa nya orter. Stationssamhällets första åtgärd var ofta att söka bilda ett municipalsamhälle för att bli delvis självstyrande. I nästa led sökte man göra sig helt oberoende av övriga socknen genom att bryta sig loss ur den gamla gemenskapen och bilda eget. Alternativet var i första hand köping. Stadsbildning kunde bli aktuell när samhället nått en ännu högre mognadsgrad. Ett rikare och mer varierat näringsliv hade kanske utvecklats, befolkning och bebyggelse utökats och de kommunala åtagandena hade växt i omfattning. Allt detta påkallade en mer ämbetsmannamässig förvaltning och kanske inte minst en högre kommunal status.

Vetlanda representerar därigenom på ett utmärkt sätt en av huvudströmmarna i det moderna svenska stadsbildandet. En ort som går hela vägen från municipalsamhälle via köping till stad. Så gick det vanligen till på 1910-talet. Till det tidstypiska hör också den blivande stadens läge i Småland. Vidare var vägskattefrågan vid denna tid ett av de absolut viktigaste skälen till att en ort övervägde och ansökte om stadsrättigheter. Frågan om att höja Vetlanda från köping till stad väcktes således i den lokala miljön. På den punkten representerar Vetlanda likaså ett allmängiltigt förhållande. Städer bildades under 1910-talet inte på centralt utan lokalt initiativ.

Genom att följa stadsbildningsfrågan på lokalplanet får man en god inblick i det ofta mödosamma arbete som var förknippat med stadsrättigheters sökande. Men också växelspelet mellan centrala instanser och lokalsamhället. Det krävdes vanligen årtal av utredningar och sammanträden. Uppgörelser måste träffas med andra berörda intressenter som till exempel väghållarna. Frågans framgångsrika lösning kunde stärkas om ärendet var väl förankrat på högre ort. Opposition inom det egna samhället måste stillas. Etc.

Det lilla perspektivet ger vidare inblickar i hur man från centralt håll såg på stadsbildningsfrågor och de argument ansökningarna innehöll. Mer i förbigående kan noteras att regeringen satt i konselj ända in på nyårsaftonens kväll för behandling av sedvanliga ärenden. Idag torde arbetsschemat var ett helt annat.

En småländsk köping som på grund av tyngande vägbeskattning och behov av mer ämbetsmannamässig förvaltning söker

och beviljas stadsrättigheter utgör således huvudtypen för 1910-talets nya städer. Vetlanda representerar samtidigt en av de större delströmmarna i det moderna stadsgrundandet. Borlänge i södra Dalarna kan stå modell för en annan huvudtyp. Då handlar det om nya städer inom eller i nära anslutning till den så kallade Norrlandsterrängen främst tillkomna under det långa 1940-talet.

Järnets och forsarnas stad

Borlänge stad bildades i och med ingången av år 1944 enligt kungligt brev av den 30 augusti 1943. Bakgrunden var helt anorlunda än i fallet Vetlanda. Initiativet kom här från centralmakten genom länsstyrelsen i Kopparbergs län.

Representanter från Borlänge köping och Domnarvets landskommun var kallade till möte med landshövding Bernhard Eriksson i Falun dagarna före jul 1941. Ärendet gällde en sammanläggning av de båda kommunerna till en gemensam enhet. Köpingen låg praktiskt taget omgärdad av Domnarvet, varför en del administrativt krångel och vissa intressekonflikter uppstått i stadsplaneärenden och andra gemensamma tätortsfrågor. Mest brännande var ett par vägbyggnadsföretag, som berörde hela bygden, och som lättare skulle kunna lösas inom ramen för en storkommun. Men även vatten och avlopp, brandskydd, bebyggelse, polisväsende, skolväsende, luftskydd med mera anfördes som skäl.

Landshövdingen pläderade inte för stadsbildning. Hans ambition var att få till stånd ett samgående mellan köpingen och socknen. Stadsbildning skulle bara komplicera saken ytterligare och dra ut på tiden. Landsfiskal Bror Lind, en av Borlänges kommitterade, invände mot detta resonemang och pekade på de vägskattefordelar en stadsbildning skulle innebära. Om Borlänge redan varit stad hade man sluppit betala 40.000 kronor i vägs katt till häradet och istället erhållit 200.000 i statsbidrag. Man skildes för att fira jul och nyår utan att behöva ta ställning i stadsfrågan.

Det karaktäristiska dubbelsamhället

Borlänge och Domnarvet växte fram bredvid varandra i Stora Tuna socken i Dalarna från slutet av 1800-talet. De utgör ett gott exempel på de dubbelsamhällen som var så typiska för tätortsutvecklingen på svensk landsbygd under industrialismens barndom. Vid sidan av en tämligen renodlad större fabriksort (i det här fallet Domnarvet) utvecklades ett komplementsamhälle (Borlänge) som försörjde den andra orten med service av allehanda slag.

Geografiskt befinner vi oss alltså i Bergslagen, som i äldre tider hyste en stor rikedom på bruk och hyttor. Med industrialiseringen följde en centralisering av driften. Vid Domnarvsforsen i Stora Tuna socken började man 1874 uppföra Domnarvets järnverk. Det ersatte inte mindre än nitton äldre och småskaliga bruk. I anslutning till fabrikskomplexet byggdes bostäder åt förvaltare, tjänstemän och arbetare. Expansionen var osedvanligt stark. Domnarvet blev med ens rikets största järnverk. Vid sekelskiftet befolkades orten av inte mindre än 4.000 personer. Några särskilda kommunaladministrativa arrangemang ansågs dock ej påkallade. Det var vid denna tid ej alls ovanligt att företagsledningen vid fabriks samhällen av detta slag även tillgodosåg de annars kommunala uppgifterna. Runt fabriken samlades sådan verksamhet som hade företagets beskydd.

En bit ifrån produktionsorterna växte ofta ett sekundärsamhälle fram. Här kunde en fri hyresmarknad etableras för bland annat arbetskraft mer löst knuten till fabriken. När den bolagsägda bostadsbebyggelsen inte längre räckte till bosatte sig också fabriken mer fasta arbetarstam i den andra orten. Alla slags verksamheter som företaget inte ville bekosta eller legitimera återfanns i det oberoende komplementsamhället. Folkrelserna var till exempel inte till en början väl sedda av företagen utan fick sin fristad i samhället bredvid.

Utanför Domnarvet växte Borlänge fram som ett komplementsamhälle. Upprinnelsen var järnvägen. På åkermark tillhörande bondbyn Borlänge i Stora Tuna socken byggdes i mitten av 1870-talet en järnvägsstation. Domnarvets station som kom till vid samma tid var belägen inom industriområdet och saknade därigenom möjlighet att utvecklas som ett 'normalt' stationssamhälle. Den första järnvägens uppgift var dessutom enbart att förse fabriken med nödvändiga varor. På 1880-talet upprättades nya järnvägslinjer, vilka fick en helt annan roll som förmedlare av varor och för persontrafik. Nu bands Siljanområdets folkrika bygder samman med de sädesodlande och råvarurika distrikten i södra Dalarna. Borlänge station fick en alltmer framträdande roll.

Runt Borlänge station byggdes bostäder och dit sökte sig handelsmän, hantverkare och offentliga institutioner. Arbetskraften vid Domnarvets järnverk skapade en mycket lönsam marknad. Vid sekelskiftet bodde omkring 1500 personer i Borlänge, som då sedan två år tillbaka hade brutit sig loss från Stora Tuna socken och bildat egen köping. Bebyggelsemässigt var Borlänge förenat med Domnarvet, men administrativt var de två orterna åtskilda. Socialt och ekonomiskt var de också väldigt olika. Borlänge var det borgerliga samhället med ett mer diversifierat näringsliv. Domnarvet hade ett ensidigt och industri-

ellt inriktat näringsliv. Orten dominerades och styrdes av företaget.

Domnarvet var den klart större av de två dalasamhällena. Befolkningen fortsatte att öka i rask takt. Vid mitten av 1920-talet var den närmare 10.000. Då var det dags att bilda ett municipalsamhälle för att kommunalt reglera samhällets växt. Blott några år senare inkorporerades en mindre del av municipalsamhället med köpingen. Av återstoden bildades Domnarvets landskommun, som därmed lösgjordes från Stora Tuna socken. Samtliga fyra stadsstadgor ägde tillämpning i den nybildade kommunen. Till Domnarvets kommun fördes också den del av Stora Tuna, där tätorten runt det vid sekelskiftet tillkomna Kvarnsvedens pappersbruk var belägen. Kvarnsveden var också en ansevärd tätort av samma karaktär som Domnarvet och med Borlänge som serviceort.

Fortsatt daladans

Så var läget vid juletid 1941 när landshövdingen kallade till sitt möte för att reda ut de olägenheter som följde av denna kommunaladministrativa ordning. Domnarvet var fortfarande den större orten med drygt 12.000 innevånare mot Borlänges knappa 3.000. Kvarnsveden hyste ungefär samma folkmängd som köpingen.

Resultatet av de första överläggningarna blev att länsstyrelsen i februari 1942 föreslog de båda kommunerna att vardera utse fem förtroendemän för fortsatta förhandlingar. I Domnarvet var detta en okomplicerad sak. Vid fullmäktiges möte i mitten på februari 1942 utsåg Domnarvet utan större diskussion sina delegater.

Annat var det i Borlänge. Där utvecklades tre olika ståndpunkter. Den ena, företrädd av landsfiskal Lind, pläderade för en allsidig utredning och tillstyrkte förslaget om fem kommitterade. En annan grupp, representerad av herr Walan, ansåg ett samgående helt uteslutet. Det innebar att bli uppslukad av den större grannen. Han gick så långt att han jämförde med Sveaborgs fall 1809, då den svensk-finska fästningen utan strid övergick i ryska händer. Istället för sammanslagning förespråkade denna grupp en inkorporering av delar av Domnarvets och Stora Tuna kommuner.

En tredje ståndpunkt var att man borde avvakta med frågan så länge världskriget pågick. I övrigt hade man inga starka invändningar mot en sammanslagning. Efter flera timmars hetsiga diskussioner var man klar för votering. Förslaget att omedelbart tillsätta fem kommitterade erhöll fjorton röster, medan herr Walans bordlägningsförslag samlade sju anhängare. En

tredjedel av fullmäktige var således emot ett samgående och därmed bordlades ärendet. Bestämmelserna om kvalificerad majoritet tillämpades. Herr Walans motion om inkorporering remitterades till kommunalnämnden.

Några veckor senare - i mitten av mars 1942 - förelåg kommunalnämndens yttrande. Det innebar tummen ned för inkorporeringstanken. Den föreslagna utvidgningen var visserligen en gammal tanke och i sig berättigad, men nämnden såg i dagsläget inga utsikter att förverkliga den. Även köpingsfullmäktige avfärdade förslaget vid sitt marssammanträde. Den bordlagda sammanslagningsfrågan återkom samtidigt. På nytt gick debattens vågor höga efter samma linjer som tidigare. Men denna gång kunde man enas om att utse fem delegerade. Det innebar dock inte att man tog ställning för ett samgående med Domnarvet. Man var endast beredd att diskutera saken vidare.

Det första mötet mellan kommunernas representanter och länsstyrelsen ägde rum i början av maj 1942. Landshövding Eriksson talade nu för stadsbildning med hänvisning till vägskatten. Han tycks ha tagit intryck av Borlänges synpunkter från förra mötet. Från Borlänges sida framhölls nu dessutom att en sammanslagning borde underlättas om den blivande kommunen samtidigt blev stad. Den högre kommunala statusen skulle kunna lugna en del av oppositionen inom köpingen. Det fortsatta utredningsarbetet skulle ske i länsstyrelsens regi av en därtill särskilt utsedd utredningsman. Det var förste amanuensen i kammarkollegiet, notarien Erik Åberg som fick uppdraget.

Den 160 sidor långa utredningen medkommitterades yttranden låg klar i början av maj 1943. Förslaget gick, inte helt oväntat, ut på att slå samman de två kommunerna till en stad från 1 januari 1944. Betydande förvaltningsmässiga fördelar stod att vinna. Argumenten för att välja just den stadskommunala formen utvecklades inte närmare. I vägfrågan krävdes till exempel ingen särskild uppgörelse eftersom vägväsendet skulle förstatligas vid samma tidpunkt. Namnfrågan vållade däremot visst huvudbry. Utredaren Åberg stannade till sist för Borlänge med tanke på samhällets ålder och centrumfunktioner.

Ärendets fortsatta handläggning borde påskyndas menade landshövdingen, ty först efter ett samgående kunde aktuella samordningsfrågor få sin lösning. Han begärde därför svar från kommunerna senast den 20 juni, för att säkert ha ärendet i hamn före årsskiftet. Kommitterade fann att övervägande skäl talade för det framlagda förslaget om samgående och stadsbildning. Herr Walan från Borlänge köping reserverade sig dock.

Lördagen den 19 juni 1943 - dagen innan landshövdingen förväntade besked - sammanträde fullmäktige i såväl Borlänge som Domnarvet och på samma klockslag. I Domnarvet gick

man snabbt till beslut utan tidsödande diskussioner och inför tomma läktare. Man tillstyrkte omedelbart förslaget, men menade att stadens namn borde vara Domnarvet. Domnarvet var trots allt den större och mest betydande platsen och bruket hade världsrykte.

I Borlänge möttes fullmäktige inför en överfylld sal. De som hoppats på hetsiga och roande diskussioner gick inte missnöjda därifrån. Debatten sträckte sig över flera timmar. Herr Walan och herr Risén anförde oppositionen. Landshövdingen klandrades för att forcera frågan. Oppositionen ville ha mera tid för att ordentligt hinna sätta sig in i frågan. Utredningen var inte tillräckligt omsorgsfullt gjord. I första hand borde tanken på inkorporering ordentligt prövas. Förslag om bordläggning väcktes. Det samlade nio av fullmäktiges dåvarande tjugofem röster, dvs mer än en tredjedel. Ärendet var därmed uppskjutet en vecka. Nytt sammanträde utlystes omgående till måndagen den 28 juni 1943.

Efter ytterligare två timmar av livfulla diskussioner tillstyrkte även fullmäktige i Borlänge den 28 juni förslaget om att tillsammans med Domnarvet söka bilda stad. Ett oeftergivligt villkor var dock att namnet på den nya staden skulle vara Borlänge. Samtliga tolv socialdemokrater jämte tre borgerliga var för samgående och stadsbildning. Herrar Walan och Risén reserverade sig mot fullmäktiges beslut.

Borlänge eller Domnarvet?

Man var nu tämligen ense om att gå samman och bilda stad. Men under vilket namn? Namnfrågan var långt ifrån oviktig. Namnet skulle komma att spegla stadens identitet och självuppfattning. Här skulle man kunna avläsa och uttyda vem som var den centrala parten i den nya kommunen: den stora socialdemokratiska bruksorten eller den lilla borgerliga köpingen?

Länsstyrelsen förordade för sin del namnet Domnarvet i sin framställan till Kammarkollegium i början av juli 1943. Domnarvets argumentation gjorde uppenbarligen starkast intryck på den socialdemokratiska landshövdingen. Men det var Kungl Majt som hade sista ordet.

I Kammarkollegiets skrivelse till Kungl Majt stannade man för namnet Borlänge. Här var det argument som tradition (det äldre samhället) och bygdecentrum som tog över. Kollegiets chef, generaldirektör Berglöf, var dock av annan mening. Han hänvisade i sin skriftliga reservation till en samtidig och helt parallell namnproblematik. Det gällde Västanfors socken med tillhörande municipalsamhälle som skulle få stadsrättigheter den 1 januari 1944 under namnet Fagersta. Ett internationellt stor-

företag hade här fått ge namn åt en stad oaktat var affärscentrum, järnvägsstation, kyrka och offentliga inrättningar var belägna (i municipalsamhället), men också bortseende från flerhundraåriga sockennamnstraditioner.

De som förväntade sig logik i Kungl Majts beslutsfattande blev dock besvikna. När ärendet var uppe i konselj i slutet av augusti månad 1943 fastställdes den nya stadens namn till Borlänge. Kanske var det en viss eftergift till den starka lokala opinionen i Borlänge. Nu blev de till sist - herrar Walan, Risén och många fler - ändå inte helt överkörda. Borlänge levde vidare och till och med som stad. Man blev inte helt uppslukad av storföretaget som också kunde fortsätta sin verksamhet under sedan länge etablerat namn.

Hur motståndet fördes vidare

Oppositionen i Borlänge tystnade ingalunda i och med fullmäktiges beslut den 28 juni 1943. Fyra av ledamöterna ifrågasatte beslutets giltighet. De vände sig till länsstyrelsen för rättelse.

Kritiken gällde i huvudsak tre omständigheter. För det första: för kort bordläggningstid. Det förflöt bara en vecka mellan sammanträdena. För det andra: protokollet från den 28 juni justerades omedelbart utan att vara uppläst. Detta förfarande förhindrade skriftliga reservationer mot beslutet och kränkte den enskildes rätt. För det tredje hade förslaget om samgående med Domnarvet ej fått kvalificerad majoritet, vilket borde krävas i frågor av sådan vikt.

Länsstyrelsen lämnade ärendet utan bifall. Även regeringsrätten, dit reservanterna senare förde frågan, fann att beslutet

Bild 5. Nya städer bildades vid nya. Firandet av det nya årets ankomst blev därmed en viktig symbol för den nya stadens födelse. Blicande Borlänge stad bade förlagt sin officiella bankett till Folkets Park. Där serverade ett femtiotal lottor uppemot 500 särskilt inbiterade middagsgäster med landsbövdlingen och kommunikationsministern i spetsen. Här desserten Susse à la Russe, buret på isblock. Foto i Borlänge kommunarkiv.

var tagit i laga ordning. Överklagandena snabbbehandlades av berörda instanser under juli och augusti. De som förespråkade en sammanslagning uppfattade överklagandet bara som en manöver för att fördröja saken. Kanske var det så, och kanske inte.

Frågan om enkel eller kvalificerad majoritet verkar förbryllande. Principbeslut krävde normalt bara enkel majoritet, däremot behövdes kvalificerad majoritet i allt som rörde utgifter. Reservanterna menade att med sammanslagning och stadsbildning följde också utgifter, alltså kvalificerad majoritet. Noteras kan också, även om reservanterna inte anförde det, att tidigare bordläggningsbeslut fattats utifrån reglerna om kvalificerad majoritet. Även då måste det ha rört sig om principbeslut. Märkligt! Hur som helst, sammanslagningen och stadsbildningen var ett faktum. Ingen av hörda remissinstanser reste invändningar.

Borlänge - Sveriges 123:e stad

Med en folkmängd på nästan 19.000 personer gick Borlänge direkt in som Dalarnas största stad, större än residensstaden Falun, och i storleksintervallet 25-30 bland svenska städer. Räknat efter tillkomstordning handlade det om Sveriges 123:e stad. Flertalet av de städer som bildades under 1940-talet var liksom Borlänge rätt stora. Medianvärdet för nya städer steg från 5.000 invånare på 1910-talet till 9.000 under 1940-talet. En av anledningarna till den växande storleken var att nya städer vid denna tid ofta tillkom genom sammanslagning av flera närliggande samhällen. Tätorterna kunde ibland ligga i olika kommuner, som till exempel Borlänge och Domnarvet. I andra fall låg de inom samma kommun. Karlskoga stad med Bofors och Karlskoga municipalsamhälle utgör ett exempel, Fagersta stad med bruksorten och Västanfors municipalsamhälle ett annat. Inom Solna fanns inte mindre än fyra municipalsamhällen som tillsammans med övriga kommuner från 1943 lades under stadsförvaltning.

Flera av de större dubbelsamhällen som utvecklats från slutet av 1800-talet fick således stadsrättigheter under 1940-talet. Det gav en rationellare förvaltning och kunde samtidigt vara en väg att lösa intressekonflikter mellan ett borgerligt servicesamhälle och arbetardominerade fabriksamhällen. En del av denna intresseklyfta framskyntar i fallet Borlänge. Kraven på effektivare förvaltning påskyndades av växande kommunala åtaganden, och mer var att vänta. En kommunalreform förbereddes, men också skolväsendet och socialvården stod inför stark omstötning. Kommunernas roll i den allmänna samhällsplaneringen tilltog. De av statsmakten önskvärda indelningsförändringarna

kunde vara lättare att genomföra om man samtidigt utdelade stadsrättigheter. Argumentet fanns i fallet Borlänge, även om det där först torgfördes från lokalt håll. Staten, genom landshövdingen och länsstyrelsen, spelade generellt en mer aktiv roll än tidigare. I flera fall togs initiativet på central nivå.

Den tidigare så viktiga vägskattefrågan var inte längre relevant i och med vägväsendets förstatligande 1944. Vaghållningen som argument växlades mot förvaltningsfördelar och grannsämja. För första gången kunde hela landskommuner med fläckvis tät bosättning få bilda städer. Nacka, utanför Stockholm, är ytterligare ett exempel härpå, liksom småländska Sävsjö. Sävsjö municipalsamhälle var beläget i två kommuner, Vallsjö och Norra Ljunga, och därmed var tre olika kommunala förvaltningar stundtals inblandade i de kommunala frågorna. Genom att göra stad av båda socknarna tillsammans kunde man bilägga tvister och samtidigt skapa en effektivare och mer bärkraftig kommun. Nya drag framträder således i stadsbildandet under 1940-talet och de åskådliggörs väl i det lilla perspektivet med Borlänge som utkikspunkt.

“Så blomstra skall vår gamla bygd från tidevarv till tidevarv”

Citatet är hämtat ur en psalm av Tunabygdens store son, ärkebiskopen Johan Olof Wallin (1779-1839). Det stod att läsa på den minnesmedalj som utdelades under nyårsfestligheterna med anledning av Borlänges nyvunna stadsrättigheter. Till skillnad från Vetlanda hade Borlänge flera månader på sig för att förbereda sitt stadsfirande. Under tiden hann de hetaste känslorna svalna. Nyårsnatten andades i varje fall endräkt, förtröstan och stor förväntan.

Den folkliga glädjefesten inleddes redan i ottan och under dagen anlände välfyllda extratåg till Borlänge station. Andra kom med bussar och cyklar. Flaggor var hissade överallt i samhället och julens granrisgirlanger hade dagen till ära försetts med Borlänges och Domnarvets vapen. Det officiella programmet inleddes klockan sex på kvällen med vesper och julbön i Domnarvets församlingshem. Prosten och hovpredikanten Otto Bolling predikade inför en fullsatt kyrksal och fröken Astrid Gustafsson utförde solosång. Allt sändes ut per radio via Tunasändaren.

Senare på kvällen var 500 gäster inbjudna till festbankett i Parkhallen. Där märktes bland andra landshövding Bernhard Eriksson och kommunikationsminister Gustaf Andersson i Rasjön vid sidan av de lokala kommunalmännen och näringslivsföreträdarna. Stort jubel väckte prosten Bollings spirituella

Bild 6. Ett populärt inslag i det stora folkliga firandet av Borlänge stads tillblivelse var korandet av "Miss Borlänge". Seg-rarinnan, den glada Ulla Rablén, byllas här av två minst lika glada gossar med och utan skepparkrans. Foto i Borlänge kommunarkiv.

middagstal. Han jämförde stadsbildningen med en vigselakt, där Borlänge var brudgum, Domnarvet brud och landshövdingen vigselförrättare. Då båda orterna var utsprungna ur Stora Tuna socken liknade han brudparet vid en son som gifter sig med sin fars frånskilda hustru. Men det var ändå ett bröllop av den gamla sorten. Det handlade inte om kärlek vid första ögonkastet utan var snarare ett resonemangsparti. Den tillfälliga blodbrist som sista året förmärkts hos brudgummen borde lätt kunna botas med järn. Prosten avslutade sitt eleganta tal med att till landshövdingen överlämna stadens minnesmedalj i guld. Statsrådet Andersson, prosten Bolling och ytterligare elva personer fick samma medalj fast i silver. Under middagen sjöngs Kungsången och telegram avsändes till kung Gustav, som inte var sen med sitt svarstelegram.

Den äktenskapliga jämförelsen återkom hos flera av talarna. Man var dock inte alltid överens om vem som var brud och vem som var brudgum. Borlänge hade för övrigt redan tidigare i pressen omtalats som "den glada änkan" och Domnarvet som friaren. Parallellt med den officiella festbanketten visades film från bygden i Domnarvets kommunalhus och på Folkets hus anordnades soaré. På de välfyllda restaurangerna åt, drack och roade sig borlängeborna ända till klockan två i denna glädjens natt.

Klockan halv tolv startade ett fackeltåg med 500 deltagare från Borlänge skola med adress Domnarvets kommunalhus. Över 15.000 personer var samlade när fackeltåget under flygande fanor och klingande spel drog in på festplatsen. Det blivande stadshuset strålade i fasadbelysning och brinnande marschaller höjde stämningen ytterligare. De paraderande hem-

värnsmännens bajonetter blixtrade i fackelskenet, alltmedan fackeltågets fanborg formerade linje framför talarstolen. Flammande eldar sände sina gniskaskader mot en mulnande men frostkall natthimmel. Borlänge-Domnarvets orkesterförening musicerade under det att gästerna från festbanketten i Parkhallen anslöt.

Ett kvart före tolvslaget besteg stadsfullmäktiges ordförande, landstingskamrer Jansson talarstolen. Efter att ha konstaterat att Borlänge skall bli en arbetets stad, där alla sträva efter stadens väl, överlämnade han ordet till landshövdingen. Hav omsorg om barn och ungdom, tag vård om sjuka och hjälpbehövande var ett av hans budskap innan han strax före tolvslaget utbringade ett leve för staden Borlänge och dess invånare. Det vilade en andlös tystnad över folkhavet utanför kommunalhuset alltmedan klockorna ringde in 1944.

När klockklangen tystnat steg poeten Harry Blomberg fram och läste sin hyllningsprolog till staden och den bygd ur vilken den vuxit fram. Det välkomponerade programmet avslutades med att man unisont sjöng nationalsången "Du gamla, du fria" samt psalmen "Vår Gud är oss en väldig borg". Ett praktfullt fyrverkeri över dalahimlen satte så en lysande slutpunkt för det officiella högtidlighållandet av Borlänges stadsbildande. På ga-

Bild 7. I Domnarvet hade stadsbildningsfrågan drivits med entusiasm och kraft och utan synbar opposition. Annat var det i Borlänge, där meningarna in i det sista var delade. Men nyårsnatten andades frid och endräkt. Ett stort fackeltåg arrangerades från Borlänge skola genom de båda sambällena. Här anländer fackeltåget med bemärket i spetsen strax före midnatt till festplatsen framför Domnarvets kommunalbus. Foto i Borlänge kommunarkiv.

tor och torg, i hemmen och på restauranger fortsatte det folkliga firandet natten lång. Glädjen stod högt i tak, men allt gick lugnt och städat till.

När den nya dagen grydde var borlängeborna förmodligen ganska trötta. På stadens sjukhus, sjukhem, ålderdomshem, barnhem och andra liknande institutioner fortsatte den kommunala festen. Där serverades under nyårsdagen äkta kaffe under festliga former. Det var ju fortfarande världskrig och man var mest van vid att dricka kaffesurrogat. När skolterminen startade en tid senare arrangerades i alla Borlänges skolor en särskild högtidsstund. Eleverna fick då en historik över staden och en förgylld minnesmedalj liknande den som utdelades under nyårsnatten.

Bild 8. En folkskara på minst 15.000 personer - enligt vissa tidningsuppgifter betydligt över 20.000 - bade vid 12-tiden på nyårsnatten samlats på den starkt upplysta festplatsen framför Domnarvets kommunalgård, blivande Borlänge stadshus. Här inväntades tolvslaget allrmedan man lyssnade till musik och festtal. Efter att klockorna ringt in 1944 följde en hyllningsprolog till Borlänge stad och Tunabygden. Unisont sjöng man bland annat nationalsången. Det festliga programmet avrundades med ett praktfullt fyrverkeri. Foto i Borlänge kommunarkiv.

Stad i nyårsnatt

Det var något exklusivt med att bilda stad. Man blev en av ett hundratal, så småningom och som mest var de 133. Stadsrättigheterna var ett bevis på att man lyckats. Det egna samhället hade höjt sig över mängden. Den lilla orten hade blivit stor. Efter år av diskussioner, utredningar och snabbt växande pappershögar var man till sist ense. När beslutet väl var taget skingrades förefintliga motsättningar. Man slöt mangrant upp och ordnade med en rejäl nyårsfest. Nu rådde gemenskap.

Bild 9. Hav omsorg om barn och ungdom, tag vård om sjuka och hjälpbehövande var ett av landshövding Bernhard Erikssons budskap till den nya staden. Landshövdingen var själv mycket aktiv i stadsbildningsfrågan och det var på hans initiativ det hela startade några dagar före jul 1941. Två år senare var samgåendet mellan Borlänge och Domnarvett ett faktum. Här ses landshövding Eriksson inviga den nya staden Borlänge vid midnatt strax före ingången av år 1944. Foto i Borlänge kommunarkiv.

Vetlanda, Borlänge och andra nybildade städer var beredda att satsa lite extra för att celebrera sin nyvunna status, och köpingarna ville inte gärna vara sämre. Festligheterna följde ett likartat koncept. Samling i kyrkan med bön, sång, tal och altartjänst. Fackeltåg, marschaller och starkt upplysta offentliga platser var andra återkommande inslag. Landshövdingen, biskopen och andra med höga poster i samhällets tjänst inbjöds att högtidstala och förgylla firandet. Efter diktläsning, nyårsklockors klang, sång, ej sällan sjöng man unisont nationalsången, och likartade festinslag avrundades det hela med ett effektfullt fyrverkeri. Man gick man ur huse för att njuta av skådespelet över nyårshimlen och ordentligt fira sin orts nyvärdighet. Rapporterade deltagarsiffror överglänsar ej sällan orternas egen folkmängd. Det ordnades med stora folkliga fester vid sidan av de mer officiella banketterna för särskilt inbjudna gäster.

Stadsfirandet var ett sätt att uttrycka glädje, gemenskap, vänskap, samhörighet och stolta förhoppningar om framtiden. Det var en tid för såväl eftertanke som framåtblick. I nyårsnatten luftade de nyblivna städerna en del av sin själ. Här fick människor möjlighet att ge uttryck för sin hembygdskänsla. För de många inflyttarna var det ett sätt att stärka identiteten med sin nya hemort. Nyårsfirandet och vägen till stadsrättigheters vinnande i Vetlanda och Borlänge speglar många viktiga drag i det moderna samhällets utveckling. Det ger därtill uppslag för forskning kring mentala bilder av staden, lokalpatriotism, lokala identiteter och hur orter och människor integrerats med varandra. Det lilla perspektivet blir åter intressant inte bara i sig självt utan också som en del av något större. Liten blir stor.

Bilaga: Nybildade städer efter 1862

År	Stad	Administrativ status före stadsbildandet	Län
1867	Trelleborg	friköping 1843	Malmöhus
1881	Motala	köping 1863	Östergötland
1882	Ronneby	köping 1863	Blekinge
1894	Örnsköldsvik	köping 1863	Västernorrland
1903	Lysekil	köping 1863	Göteborg- och Bohus
1910	Tidaholm	köping 1895	Skaraborg
1911	Arvika	köping 1863	Värmland
1911	Eslöv	köping 1875	Malmöhus
1911	Huskvarna	köping 1909	Jönköping
1914	Djursholm	köping 1901	Stockholm
1914	Hässleholm	köping 1901	Kristianstad
1914	Nässjö	municipalsamhälle 1881	Jönköping
1916	Trollhättan	socken	Älvsborg
1917	Katrineholm	municipalsamhälle 1883	Södermanland
1917	Sollefteå	köping 1902	Västernorrland
1919	Avesta	köping 1907	Kopparberg
1919	Boden	municipalsamhälle 1896	Norrbottnen
1919	Ludvika	köping 1915	Kopparberg
1919	Tranås	köping 1882	Jönköping
1920	Mjölby	municipalsamhälle 1899	Östergötland
1920	Vetlanda	köping 1909	Jönköping
1920	Värnamo	köping 1860	Jönköping
1922	Mölnådal	municipalsamhälle 1911	Göteborg- och Bohus
1926	Lidingö	köping 1910	Stockholm
1927	Sundbyberg	köping 1888	Stockholm
1932	Nybro	köping 1865	Kalmar
1936	Höganäs	municipalsamhälle 1875	Malmöhus
1936	Ljungby	municipalsamhälle 1900	Kronoberg
1940	Karlskoga	municipalsamhälle 1885	Örebro
1942	Bollnäs	köping 1906	Gävleborg
1942	Kumla	municipalsamhälle 1884	Örebro
1943	Sandviken	köping 1927	Gävleborg
1943	Solna	municipalsamhällen	Stockholm
1944	Borlänge	köping 1898	Kopparberg
1944	Fagersta	municipalsamhälle 1885	Västmanland
1946	Lycksele	köping 1929	Västerbotten
1946	Nynäshamn	köping 1911	Stockholm
1947	Kramfors	municipalsamhälle 1899	Västernorrland
1947	Sävsjö	municipalsamhälle 1882	Jönköping
1948	Kiruna	municipalsamhälle	Norrbottnen
1949	Flen	municipalsamhälle 1901	Södermanland
1949	Nacka	socken	Stockholm
1950	Hagfors	municipalsamhälle 1940	Värmland
1950	Oxelösund	municipalsamhälle 1899	Södermanland
1951	Säffle	köping 1882	Värmland

Referenser

Otryckt material

Borlänge kommunarkiv, Bildmaterial.

Riksarkivet, Konseljakter, Civildepartementet 31 december 1919, nr 179; Socialdepartementet 30 augusti 1943 nr 7.

Stads- och Kommunhistoriska institutets pressklippsamling:

Borlänge, Vetlanda.

Vetlanda kommunarkiv, Bildmaterial.

Tryckt material

Daniel Backman, *Nya städer i industrialismens spår: Komparativ analys av stadsbildandet i Sverige under perioderna 1910-20 och 1940-51*. Opublicerad uppsats (60 poäng) vid Historiska institutionen, Stockholms universitet, vårterminen 1993.

Betänkande med förslag till lagstiftning angående kommunala nybildningar avgivet den 12 december 1917 av den av Kungl Majt förordnade kommittén den 5 december 1913. Stockholm 1918.

Betänkande med förslag angående magistratsförvaltningens ordnande i städer under landsrätt. Stockholm 1918.

Hans Dahlberg, *Borlänge - stad i förvandling*. Borlänge 1994.

Birgitta Ericsson, *De anlagda städerna i Sverige ca 1580-1800. Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2, De anlagte städer på 1600-1700-tallet*. Redaktör Grethe Authén Blum Oslo-Bergen-Tromsø 1977.

Kammarkollegium's utlåtande angående köpingar och municipalsamhällets förhållande till det allmänna väghållningsbesväret på landet. Stockholm 1911.

Lars Nilsson, *Den urbana transitionen: Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800-1980*. Stockholm 1989.

Lars Nilsson, *Privilegiesystem under upplösning: Administrativt tätortsbildande i Sverige 1620-1865*. Stockholm 1989.

Lars Nilsson, *Historisk tätortsstatistik. Folkmängden i administrativa tätorter 1800-1970*. Stockholm 1992.

Torsten Nothin, *Städernas särskilda rättigheter och skyldigheter i förhållande till staten*. Stockholm 1922.

Gregor Paulsson, *Svensk stad*. Lund 1973.

Riksdagens protokoll 1919. Andra samlingen, avdelning 2, band 5.

Riksdagens protokoll 1919, bihang. Första samlingen, band 11.

Svensk författningssamling 1943:431. Lag om allmänna vägar. Stockholm 1944.

Frederiksberg 1795. Ejeren af Store Godthåb skulle for at komme fra København ud til sin gård ad Frederiksberg Allé, der fører til Runddelen ved kirken og indgangen til Frederiksberg Have, derfra til højre ad Falkoner Allé til krydset ved Godthåbsvej - dengang Islevvejen - hvor han drejede mod venstre og endelig et par km længere ude kunne ride ind på sin gårdsplads. En mindre populær vej var at følge Ladegårdsvejen over dæmningen mellem Sankt Jørgens Sø og Peblingesøen, forbi Ladegården til knekket ved nuværende Bülowsvej/Godthåbsvej (Islevvejen). Men Ladegårdsvejen var i dårlig stand. I vinterperioder var den uanvendelig for bestekøretøjer, og for en elegant rytter måtte de nyanlagte alléer under alle omstændigheder være at foretrække. Efter Minorerede kort over Frederiksberg.

Allan Tønnesen

Brødrene Binneballes baghold

En aften i oktober 1785 blev Johan Hansen antastet af to mænd, da han red hjem til sin gård, Godthåb på Frederiksberg. En god uges tid senere indgav han en anmeldelse til amtmand Scheel Plessen, som overgav sagen til retten, dvs. birketinget i Ballerup. Her blev Johan Hansens klage oplæst den 29. november:

“Sidstleden 12. oktober om eftermiddagen i skumringen ved 5 à 6 slet blev jeg på min vej til Godthåb i Frederiksberg Allé lumskelig antastet af 2 personer, som havde stået ved træerne og samdrægtelig ville aftvinge mig penge, under det løgnagtige forgivende, at jeg skulle have redet i sidealléen, hvilke personer omsider lod mig slippe, da de mærkede, at jeg ikke lod mig skræmme, og der var vidner nærværende, som gav agt på det passerede, hvorhos de brugte de udtryk: at dersom det havde været sildigere på dagen, skulle jeg have betalt det på en anden måde, end jeg ventede m.v. som omstændeligen nådigst vil erfares af hosfølgende attest fra 2 af Lars Wolffes tjenestefolk, som hændelsesvis til min lykke derved var nærværende.

Med attacken kunne jeg dels af bestyrtelse over dette uformodentlige angreb, dels formedelst mørkningen ej kende, hvem disse personer var, men jeg er siden kommen i erfaring om, at det skal være 2 brødre af navn Binneballe, som gør metier af at patrouillere i alléen, og ser at overkomme fortjenester på denne måde, hvortil de hverken skal være autoriserede eller ved denne lejlighed havde lejlighed eller årsag til.

Da det nu ikke alene er af yderste vigtighed for den almindelige sikkerhed, at slig misbrug og utilladelig håndtering hæmmes, men det endog for mig efter denne begebenelse er højst farligt at passere denne vej, næsten daglig tidlig og silde til og fra mit hjem,

Så er jeg nødsaget til underdanigst at andrage denne passage for Deres Excellence med underdanigst begæring, at bemeldte 2 personer, som skal opholde sig i Frederiksberg by, må vorde

indkaldede, deres foretagende examineret og undersøgt, hvortil såvel Lars Wolff som begge attestanterne er villige og personerne efter befindende, fængslede samt sag imod dem til vedbørlig afstraffelse vorde anlagt, på det jeg og andre vejfarende for eftertiden kunne være sikker og fri for disse anfaldere på vores lovlige veje og stier”.

De to tjenestefolk, der var indkaldt som vidner, Lars Pedersen og Anne Margrethe Larsdatter, havde underskrevet en erklæring, som nærmere redegjorde for omstændighederne: Samtidig med at Johan Hansen kom ridende mod Frederiksberg, kom der kørende en karet fra Frederiksberg mod Vesterbro. Derfor red Hansen til venstre “dog uden at komme nær til den allé, som er forbuden at ride eller køre udi”, men da trådte en person frem, som havde stået bag et af træerne, greb hestens tømme og ville trække den under træerne ud i den forbudte allé. Hansen satte sig til modværge og brugte pisken; så kom endnu en person frem og forlangte penge. Hansen ville ikke betale, medmindre de ville følge med til regimentskriveren, hvad de to andre naturligvis afslog. Så opdagede Hansen de to markfolk og kaldte dem som vidner på, hvad der var foregået. Endelig slap de to kumpaner hesten, “men gav nogle trussels-ord fra sig: at dersom det havde været sildigere på dagen, skulle Hansen have betalt dem på en anden måde, end han ventede”.¹

Tildragelsen har klart været en ubehagelig oplevelse for Johan Hansen, men for den, der 200 år senere læser om den, rejser der sig en række spørgsmål. Først og fremmest: hvad var det for en sideallé, som almindelige mennesker ikke måtte benytte, og som kunne give røvere og ugerningsmænd et påskud til at antaste godtfolk i lovligt ærinde? For at opklare det spørgsmål er det nødvendigt at give et rids af Frederiksbergs historie.

Frederiksberg er et af landets mest omtumlede områder. Det skyldes, at stedet ved sin placering tæt på hovedstaden var en stadig udfordring for skiftende kongers lyst til at etablere nyt. Siden Erik af Pommerns tid havde København med omgivende sogne været kongens ejendom. Det var baggrunden for, at Christian IV i 1620 kunne nedlægge landsbyen Solbjerg og på dens jorder oprette Københavns slots ladegård. Ladegårdens bygninger, der var enorme og så teknisk avancerede, at de vakte samtidens beundring, lå beskyttet bag en skanse, der indgik i Københavns ydre befæstningslinie. Men produktionen af landbrugsprodukter til Københavns slots behov stod ikke mål med Christian IV's optimistiske forhåbninger, og få år efter hans død retablerede Frederik III det traditionelle fæstebondesystem, idet han i 1651 indkaldte 20 bønder fra den gamle hollænderko-

loni på Amager, der havde et befolkningsoverskud. De opførte deres gårde langs en lige gade, nuværende Allégade. Bebyggelsen blev kaldt Ny Amager eller Ny Hollænderby.

Men heller ikke denne disposition var nogen succes. Bønderne fik en barsk start, idet samtlige gårde og kirken blev nedbrændt under svenskekrigen og måtte genopføres. Jorden var heller ikke så god som den rigtige amagermuld, og for at klare afgifterne til kongen kom de ind på det skråplan tid efter anden at sælge dele af deres jord til Københavns borgere og andre, som følte sig tiltalt af de landlige omgivelser. Hyrdelitteraturen havde givet overklassen smag for naturen, og Frederiksbergs første landsteder opstod. Men bønderne havde glemt, at de kun havde jorden i fæste og aldeles ikke kunne sælge af den, og da svigtende afgiftserlæggelse yderligere havde mindsket statsmagtens sympati for bønderne, benyttede man en brand, der hærgede store dele af byen, til i 1697 at inddrage fæstegårdenes jordtilliggende, som herefter blev udlagt til høbjergning til foder for rytteriets heste. Gårdene blev liggende, men beholdt kun en mindre jordlod, som ingen kunne leve af. Den fik beboerne til gengæld overladt som ejendom, og nu kom der for alvor gang i salget til københavnske borgere og etableringen af landsteder.

Måske var det netop denne tendens, der lå bag kongemagtens noget hårdhændede behandling af de stakkels hollænderbønder. Allerede i 1660'erne inddrog Frederik III en af gårdene til sine døtre. "Prinsessernes gård" blev ca. 1675 overladt den senere Frederik IV og blev nu kaldt "Prinsens gård". Da kronprinsen vendte hjem fra sin store udenlandsrejse 1692-93, havde han hovedet fuldt af ideer til byggerier og haveanlæg, og det kan ikke undre at hans lystgård og de landskabelige muligheder, som den imponerende Valby bakke frembød, blev centrum for hans første byggeplaner. Ny Hollænderbyens brand kom derfor ret bekvemt for kronprinsens planer, som blev effektueret, da han to år senere selv blev konge. Slottet Frederiksberg med den omgivende store park opstod, og også byen blev herefter kaldt Frederiksberg.

Udnyttelsen af den gamle ladegårdsjord til høbjergning fortsatte til 1765. Da var jorden så misrøgtet, at fortsat drift var urentabel, og denne erkendelse faldt sammen med statsmagtens beslutning om at afhænde ryttergodset over hele landet. Hømarken blev derfor inddelt i 30 lodder og sat på auktion. Vilkaerene var ret særprægede; der forlangtes nemlig hverken købesum eller udbetaling, men kun kautio for afgiften de tre første år. Det der blev udbudt på auktion var afgiften leveret i hø eller penge, og den der tilbød at betale den største afgift fik budet. Efter 150 års idelig skiften mellem stordrift og traditio-

nel opdeling i enkeltbrug standsede udviklingen således med det sidste. Det var herefter slut med omvæltende indgreb ovenfra, men slottets og havens fortsatte beståen og – ikke mindst – erlæggelsen af høafgiften gjorde statsmagten til en realitet, de nye jordbesiddere daglig blev mindet om.

Den største af disse hed Henrich Wium, en jyd der havde etableret sig i København som pudder- og stivelsesfabrikør, og som havde fået smag for landbrug. Han havde “købt” hele ni lodder og etablerede i de følgende år med stor energi et større landbrug, der efter de opførte avlsbygninger at dømme hovedsagelig var baseret på kornavl. Allerede i 1768 havde han opført et bindingsværks beboelseshus, en stald til 80 køer, en hestestald og en enorm agerumslade. To år senere stod en grundmuret hovedbygning i to etager færdig. Gården kaldte han “Godthåb”; den eksisterer endnu, beliggende ved Godthåbsvej, med Wiums hovedbygning og to yngre bygninger.

Trods sin målbevidste og energiske fremfærd havde Wium overvurderet sine muligheder for at udrede den fatale afgift. Kvægsygen, som hærgede hele landet i denne periode, gjorde sit til at slå bunden ud af hans anstrengte økonomi, og i 1775 gik han fallit. Godthåb blev sat på tvangsauktion og erhvervet af nabogården Grøndals ejer, agent Abraham Schneider, der lagde de to ejendomme sammen til en herregårdslignende lystgård. Grøndals gamle bygninger blev nedrevet, og Godthåbs nye hovedbygning, der var indrettet til to lejligheder, blev moderniseret og indrettet til én herskabelig bolig.

Kongelig agent Abraham Schneider havde et betydelig større økonomisk format end Henrich Wium, men som ejer af Godthåb holdt han dog ikke længere end denne. Schneider var svigersøn af storkøbmanden Joost van Hemert og dermed svoger til to andre af den florissante tids magnater, Peter van Hemert og Gysbert Behagen og drev selv købmandsskab i samme skala. Han ejede Jonstrup Uldmanufaktur og havde andele i Vestindiefarerne “Baronesse Iselin”, fregatten “Wenskabet” og ostindiefarerne “Constantia” og “Patientia”. Disse aktiver blev voldsomt belånt, da han et par år senere kom i økonomiske vanskeligheder: i 1778 lånte han 45.000 rdl. af sin svigerfamilie, og i 1783 lånte han ikke mindre end 130.000 rdl. af den kongelige kasse. Han klarede imidlertid ikke skærene; samme år måtte han erklære sin fallit, og den 31. marts 1785 blev Godthåb solgt på auktion.

Den nye ejer var den Johan Hansen, som vi har mødt på hans farefulde færd hjem en mørk oktoberaften. Han var en god bekendt af Henrich Wium, der i et par uger i 1775 havde holdt sig skjult for sine kreditorer hos Johan Hansen på Vesterbro, og også senere, efter gårdens salg, boede han en tid hos Johan

Store Godthåb, fotograferet 1898, få år før den gamle landevej med grøfter blev moderniseret med macadamisering og fortove.

Hansen, til hvis datter, Laurenzia Emilia, han i øvrigt havde stået fadder i 1771. Senere rev det dog ud imellem dem, og i 1776 anlagde Wium sag mod Johan Hansen for uretmæssigt at have tilvendt sig forskellige ejendele tilhørende fallitboet. Sagen synes dog at være blevet forliget.

Hansen havde langtfra overtaget hele Godthåbs tilliggende. Jorden var blevet inddelt i 17 lodder, og af dem overtog han kun 5. Han befandt sig tydeligvis på Wiums økonomiske niveau, men han havde ikke dennes fighter-egenskaber og holdt kun to år som ejer af Godthåb, inden også han blev fældet af de alt for store afgifter og andre indgåede forpligtelser.

Godthåb lå ved den ældgamle Islevvej, der i disse år skiftede navn til Godthåbsvej, og den regulære rute herud fra København foregik over dæmningen mellem Sankt Jørgens Sø og Peblingsøen, videre ad vejen langs Ladegårdsåen, der fulgte den nuværende Åboulevards forløb, hvorefter man drejede fra over en bro ad nuværende Bülowvej, indtil man stødte til Rolighedsvej/Godthåbsvej og kunne fortsætte vestpå til Godthåb.

Men denne vejstrækning var ofte i dårlig stand, og de nye lodsejere, 7 ialt, havde fået lov til at benytte et system af kongeligt anlagte veje: Fra den brolagte Vesterbrogade kunne de dreje ned ad Frederiksberg Allé, som Frederik IV havde anlagt

som sin private tilkørsel til Frederiksberg slot i årene 1700-04, "den nye kongevej", som var lukket med en jernport og kun tilgængelig for folk udstyret med nøgle. Var man så heldig at have en sådan, kunne man efter at være nået frem til Runddelen dreje mod nord ad Allégade indtil Gammel Kongevej. Herfra var fortsættelsen imidlertid endnu en lukket kongevej, Falkoner Allé. Hvis man også havde en nøgle til denne sidste forhindring, lå vejen åben frem til Godthåbsvej og den sidste etape på vejen hjem for Godthåbs ejer.

Falkoner Allé var blevet anlagt som en forlængelse af Allégade, da Christian V ca. 1670 oprettede et falkoneri på et areal mellem Ladegårdsåen og Islevvejen (Rolighedsvej/Godthåbsvej). Eftersom ingen andre havde ærinde herude end kongen og hans falkonermester, blev den nye vejstrækning lukket med en port ved Gammel Kongevej. Da Hømarken i 1765 var blevet solgt til de nye lodsejere, var det urimeligt at afspærre disse den eneste vej til Frederiksberg by, og de blev så forsynet med en nøgle.

I 1760'erne indledtes den store vejreform i Danmark. De gamle krogede landeveje blev erstattet af snorlige chausséer, anlagt af den fra Frankrig indkaldte vejingeniør Jean Marmillod. Også den mildest talt sekundære allé til Falkonergården blev Marmillod sat til at regulere i 1770. Den fik en stenbro i midten, flankeret af allétræer og jordveje til begge sider. Der blev på den tid anlagt flere træbevoksede promenader - f. eks. Esplanaden og den første del af Vesterbrogade - og senere, da træerne voksede til, blev Falkoner Allé en meget smuk og yndet promenade, næsten lige så populær som Frederiksberg Allé med sine dobbelte træækker.

Det er derfor meget mærkeligt, at Falkoner Allés eksklusive karakter efter reguleringen ikke blot blev opretholdt, men tilmed skærpet, idet de syv lodsejere ikke fik nøgler til de nye flotte porte, der blev opstillet ved Alléens ender, og hvor den blev krydset af Rolighedsvej/Godthåbsvej. Det samme var tilfældet for Frederiksberg Allés vedkommende. De syv lodsejere mente sig selvfølgelig groft forurettet. De fandt, at der var tale om et brud på de vilkår, hvorunder de i sin tid havde erhvervet deres ejendomme, og de tilbageholdt afgiften fra den tid, alléerne blev lukket. De anlagde sag og fik også gennemført deres krav; alléerne blev genåbnet i 1771, og de skadelidte lodsejere fik deres tab godtgjort.

Med hensyn til benyttelsen af alléerne var der blevet fastsat nogle bestemmelser, som kunne være ganske besværlige at opretholde; såvel ridende som kørende skulle holde sig til den brolagte, midterste del af vejen og måtte ikke færdes på jordvejene på hver side af denne. I tørt vejr var jordvejene imidlertid

behageligere at færdes på end den knoldede brolægning, men da de var smallere end den brolagte del, gik det ofte ud over de smukke allétræer. Der blev derfor opsat advarselstavler, og øvrighedspersoner holdt øje med benyttelsen af de med så stor flid og bekostning anlagte alléer.

Det er i denne situation, brødrene Binneballe øjensynlig har fundet en niche. Ved at udgive sig for vagtmænd har de kunnet skræmme godtroende syndere til at aflevere bøder, som de så har stukket i egne lommer.

Efter denne lange udredning af Frederiksbergs udviklede historie og vejforhold kan vi nu vende tilbage til retshandlingen i Ballerup tinghus. Rettens betjente havde opsporet en Mads Binneballe, som boede i Frederiksberg by med sine to brødre Jens og Jørgen Binneballe. Det var de to sidstnævnte, retten var interesseret i, men de var ikke hjemme, da betjentene forkyndte stævningen. Mads lovede imidlertid at videregive beskeden, når de kom hjem. De mødte bare ikke. Det gjorde Lars Wolff heller ikke, hvorimod hans to tjenestefolk havde indfundet sig. De blev nu gået nærmere på klingen, hvorved der fremkom et par væsentlige korrektioner til erklæringen, som øjensynlig var blevet forfattet af Johan Hansen. Lars Pedersen havde således ikke hørt, at der var blevet forlangt penge eller udtalt trusselsord mod Hansen. Han kendte ikke personerne, men mente nok at kunne kende dem igen, når han fik dem at se. Anne Margrethe tog samme forbehold, "undtagen hun nok hørte, en af disse tvende personer talede noget, som om det var sildigere på dagen eller deslige, men kan dog ikke sige noget derom med visshed". De to vidner fik nu lov at gå; der var åbenbart ikke tale om at konfrontere dem med brødrene Binneballe¹.

Den 17. december blev sagen genoptaget i Københavns politiret. Hestehandler Lars Wulff var mødt, men kunne ikke oplyse noget om selve tildragelsen, som han ikke havde overværet. Derimod havde han nogle dage efter talt med en af brødrene Binneballe om det som var passeret, "og svarede da denne Binneballe, ja Hansen skal dog have reedt på den forbudne allé imellem Runddelen og ved Broen, eftersom stenslagerne havde sagt". Lars Wulff havde meget fornuftigt bemærket, at stenslagerne, der arbejdede ved broen næppe kunne have set, at Hansen blev taget oppe ved Frederiksberg. Broen må vel være Vesterbro, altså i Frederiksberg Allés modsatte ende. Lars Wulff kunne tilføje, at han bestandig her i sommer havde set brødrene Binneballe i Frederiksberg Allé for at optage folk, som red i alléen. Hermed afsluttedes forhøret.²

Retten mente åbenbart ikke at kunne stille noget op med de foreliggende erklæringer, og den 16. januar 1786 skrev amt-

1. Landsarkivet for Sjælland m.m. Amtsarkiver. Københavns amt. Breve fra diverse embedsmænd og partikulære personer, 29. november 1785.

2. Landsarkivet for Sjælland m.m. Amtsarkiver. Københavns amt. Breve fra diverse embedsmænd og partikulære personer, 17. december 1785.

manden til regimentskriver Nørager, at eftersom det ikke ved de to forhør var blevet påvist, at de to personer, der havde overfaldet og truet Johan Hansen, var identiske med de såkaldte Binneballer i Frederiksberg, kunne disse ikke sigtes, hvorfor regimentskriverværten blev bedt om at meddele Hansen, at han måtte skaffe flere vidner, "som om det påklagede kunne gøre nøjagtigere forklaring".³

Arkivalierne melder ikke senere noget om sagen. Konfrontationer af vidner og mistænkte var åbenbart ikke retspraksis; i hvert fald synes denne enkle mulighed for at opklare sagen ikke at være faldet nogen ind i dette tilfælde. Johan Hansen har givetvis ikke kunnet skaffe flere og bedre vidner og er vel også blevet træt af den ikke særlig effektive retsmaskine.

Under alle omstændigheder fik han snart andre og alvorligere ting at tænke på; høhøsten slog fejl to år i træk, hvilket gjorde det vanskeligt for ham at præstere sin høafgift, han blev trængt af sine kreditorer, og i 1787 gik han fallit. Samme år blev han i øvrigt selv slæbt for retten anklaget for at have mishandlet en tjenestepige. Men det er en anden historie.

Litteratur

Eiler Nystrøm: *Frederiksbergs Historie I-III*. København 1942-53

Allan Tønnesen: Henrich Wium og Godthåb. *Frederiksberg gennem tiderne XVI*, s.9-39. København 1985

Allan Tønnesen og Claus M. Smidt: *København før og nu - og aldrig*, bd. 12, Frederiksberg. København 1991.

3. Landsarkivet for Sjælland m.m. Amtsarkiver. Københavns amt. Kopibog, 16. januar 1786.

Knud Prange

Om degnekår i almindelighed – og i særdeleshed

*Degneenken Anne Marie Jensdatter
Winther og “det lidet hun havde”*

Den 6. juni 1777 mødte den gejstlige skifteret op i degneboligen i Uth nogle få kilometer sydøst for Horsens. Degnen, seigneur Hans Niemann, havde meddelt at hans svigermor Anne Marie Jensdatter var død, så nu skulle der foretages registrering og vurdering af den salig afdødes efterladenskaber. Den del af forretningen var dog hurtigt overstået, for Niemann og hans hustru kunne oplyse at der for nogle år siden havde været en brand i Anne Maries bolig og stue, og derved havde hun mistet “det lidet hun havde”. Siden havde de måttet forstrække hende med alt fornødent til klæde og føde, hvilket to tilstedeværende dannemænd bevidnede. I hendes stue fandtes kun en gammel kiste og nogle få gangklæder, og det ville slet ikke være tilstrækkeligt til at dække begravelsesomkostningerne. Men da det hele skulle gå ordentligt til – både for at skifteforvalteren kunne have sin ryg fri og for den afdødes umyndige børnebørns skyld – så ville Niemann dog bekoste dødsfaldet bekendtgjort i de danske aviser, hvis nu nogen af de andre arvinger ville melde sig i håb om at modtage nogen arv. Samtidig ville han også give sin svigermor en anstændig jordefærd.

Dødsfaldet og indkaldelsen af arvingerne skete ganske rigtigt i “de alene privilegerede københavnske tidender”, men man kan egentlig undre sig over at man fandt det fornødent at avertere. Man var nemlig udmærket klar over hvem arvingerne var. Foruden Niemanns kone var der tale om den afdødes søn, farver og “trycker” Jørgen Clausens børn, som var hos deres mor i Holstebro, en datterdatter Marie Kirstine Singstock, der tjente på Vestervig Kloster samt enkens søn af første ægteskab, Thomas Harder, der var skoleholder i Ammesbøl i Ødsted sogn – kun godt 30 km fra Uth. Averteret blev der dog, endda to gange, men ingen af disse arvinger meldte sig.

Udi bliver i Kraft af foreskænde allernaadigste K. Willabe og Befaling herved indfaldet alle benævnte Vorgesmecker Thoroups og Huerens Sterbeboe, vedkommende i nautilge Maader, at anmelde og lovligen legitimerer deres til Stervboen havende Fordringer, for os udi Skifte. Commissiønen inden den i Koven befalede Tid, da enten efter deres Fordringers Befaling og Boens Kisthaand, kan vente at lovlig Behandling. End videre befyndtgiøres herved, at Auction over Stervboets Saad med tilligende Haver og tilhørende betydelige Jorder i Kiøbstadens Mark, agtes foretaget første Gang Mandagen den 1 4de Julii forffommende, om Eftermiddagen ved 3 Olet, Anden Gang den 2 8de Ditto, ligesides om Eftermiddagen ved 3 Olet, samt 3die og sidste Gang Mandagen den 1 1te August, næst efter, om Formiddagen ved 10 Olet; saa bliver og Auctionen paa Stervboets Meubler og Effecter begyndt skielmte Dato den 1 1te August, og paafølgende Dage dermed continueret; formedelsk Arvingerne attraaer et og andet af Voen fra Auctionen udtagen, ønske man faa meget mueligt forud at blive vidende om Boens Kisthaand, til hvilken Ende en Skifte-Samling agtes foretaget i Stervboets Gaard tilligemed forst berammede Auction den 1 4de Julii forffommende, og ombedes Stervboets Creditorer benævnte Dag og Sted at anmelde deres Fordringer; endelig anmelde om Stervboets Debitorer betimeligt at betale deres Skield til mig Ewald Wulf, som Stervboets antagne og bestfærdte Incafsator, for Sagsmaal og dermed følgende Omkostninger at udgaae. Næstved, den 17de Junii 1777.

E. v. Kænslerling.

E. Wulf.

Da vi undertegnede allerunderdanigst havde imodtaget Hans Kongel. Majest. allernaadigste Befaling, saa lydende: Christian den Syvende, af Guds Naade Konge til Danmark og Norge, de Wendes og Gotthers, Hertog udi Slezwig, Holsten, Stormarn og Dntmerken, Græve udi Oldenborg og Delmenhorst. Vor lynderlig Bevaagenhed tilførd! Da vi under denne Dags Dato allernaadigst have befaleet Eder, som Skifte Commissarier at foretage Eder Skiftet efter afd. Vorgesmecker og Vefoged Niels Thoroup i Vor Kiøbstad Næstved; og Jacob Jacobsen, samt J. With af Vor Kiøbstad Holsteb paa egne og Wed-Arvingers Begne efter afg. Regimentfriver Jacoben i Bordingborg, for Os allerunderdanigst haver anbraget, at det eg er at forunde, at bemelte Vorgesmecker Thoroup, formedelsk sin hastige Død, har, som Executor Testamentt efter bemelte Regimentfriver Jacobsen, udnævnt nogen i sit Sted, til at fuldfore Kestators Willie, for saa vidt som endnu maatte faae tilbage, hvortil han, i Folge Testamentet var berettiget; thi er efter fornavnte Jacob Jacobsen og J. With derhos allerunderdanigst giorte Aufsegning, betnem Vores allernaadigste Willie og Befaling, at J. tilligemed antage Eder forbemelte afg. Regimentfriver Jacobsens Stervboets Sager, efter sammes foreskænde Udtagelse af Vorgesmecker Thoroups Bøe, og, i Overensstemmelse med Testamentet i den afdsde Executors Sted, paa lovlig Maade bringe samme Stervboe til Endskab og endelig Liquidation, dog uden at lade det faae nogen anden Communication med Thoroups Stervboe end allene at reservere Arvingernes Ret, om dette til hiint, for saa vidt af Testamentet har beændret, skulde blive noget skyldig; derefter J. Eder allerunderdanigst have at rette; befalende Eder Oild. Skrevet paa Vort Slot Christiansborg udi Vores Kongel. Residenc-Stad Kiøbenhavn, den 23de May 1777.

Efter Hans Kongel. Majest. allernaadigste Befaling

Lydend.

J. Wagaard.

have vi forud udtaget af afg. Vorgesmecker og Vefoged Niels Thoroups Stervboe her i Næstved, de afg. Regimentfriver Jacobsens

flab er fremmet, og imod af Formodning erfaret, at Iffund sidet er formiet til Kuidform-cupped, enten med til det Kongelige Rente-Kammer skildende Nigtighed, eller med det forrige Wordingste Districts nye Kiebere paa laade og bebovende Afregning, samt i øvrigt Boets Credit- og Debitorer i Almindelighed; Vi finder allsaa fornøden herved næst at befyndtgiøre foreskænde Hans Majest. allernaadigste Befaling, at indfalde alle og enhver som dette Stervboe i nautilge Maader er vedkommende, saa vel Arvinger som Debit- og Creditorer, at møde for os udi Skifte. Commissiønen, som agtes foretaget udi min Ewald Wulfs Gaard her i Næstved Tirsdagen den 1 5de Julii forffommende, om Formiddagen ved 10 Olet, Arvingerne for med sælles Overlæg at bestemme Boens videre Fremme, Creditorerne at erbolde den manglende Nigtighed og Debitorerne at afbetale hvad de findes skyldig, da den Proclama efter Kongel. allernaadigst Bevilling af 26de Mart. 1776. er udbølen, Voen inarell mueligt bliver sluttet, og de som ikke udi behørig Tid haver anmeldt sig, paalagt en æwig Raushed. Næstved, den 17de Junii 1777.

E. v. Kænslerling.

E. Wulf.

Afg. Claus Vederken Wæhre, fordom Degn i Uth udi Bierres Herred i Warbues-Stift, hans Enke Anne Marie Skibholm, er død den 3die Junii h. a. i Uth Degneboelich hos hendes Datter Siestrud Claus Datter Wintber, som er gift med Degn Sr. Hans Niemand sammedes; hendes efterladte Effecter bestaar allene af en gammel låag løs Høstefik og nogle ganske saa og ringe Gangs Klæder, hvis hele Værdie kan ikke betale den fjerde Deel af hendes Begravelles fornøden Beføstning; foruden den Datter, som er gift med Degnen i Uth, hos hvem hun døde, er endnu følgende: en Son Thomas Harber, Skoleholder i Almindeliche i Nidsted-Sogn; en Son a/g Jørgen Klausen, fordom Farver og Effecter i Holstebro; hans 4 efterladte Barn, som ere hos deres Moder i Holstebro; og en Datter-Datter Marie Kirstine Singeskov, som tjener paa Bekervog-Kjøkker; det maides herved til Efterretning for Thomas Harber og de Umyndiges Værger, at den geistlige Skifte-Ret i Bierre Herred, foretager og slutter sin Foreretning ved denne fattige Stervboe i Uth Degneboelich paa 6te Uges Dagen, som bliver den 1 5de Julii 1777. Raarup Brastegaard, den 2 4de Junii 1777.

E. C. Plesner.

Paa Knuds nye Gods, ikke langt fra Kiøbstadens Gærde i Aalborg Stift, er afdygt Ester-Aar ankommen et Kvientimmer navnlig Maren Carls Datter, med en 10 Aars gammel Son kaldet Jens Carl Christianen, som angav sig at være gift med Christian Jensen Nies, som hun tillige foregav, at opbolde sig i Kiøbenhavn og at have været Smeddelevend ved Holmen, til hvis Slægtninge (hvoraf nogle boe her paa Godsst) hun beuendte sig med Forffæring, at hendes Mand inden fort Tid som berover med endel af deres i Kiøbenhavn havende Boehave, i Ranke, at forblive her i Egnen deres øvrige Leve-Tid; til den angivne Mand er siden ikke spurgt det mindste, og ovennævnte Maren Carls Datter er derefter ved Døden afsaaen den 1 7de May a. c., hvorefter der med lovlig Skifte-Behandling efter hende er giort Begyndelse og Skiftet udfat til den 2 1de Julii forffommende, til hvilken Tid jeg som Skifte-Forvalter finder mig beføjet at indfalde Christian Jens. n Nies for under Skiftet at give lovlig Oplysning, om det foregavne Egeskab, til videre lovlig Behandling Kjøpels. Knuds Ege, den 2 1de Junii 1777.

Jørgen Steerup.

Indtil 6 Uger fra Dato indfaldes hermed hvad bevilgts for bring, som nogen kan have efter vores Moder, sal. Lovise Haars i Gøding; tdi fra den Tid kan, efter Skiftets Slutning, intet detales, men de lidetlivende have selv Skade for Fremtid. Col-

Man kan virkelig undre sig over at der i en københavnsk avis blev bekostet en efterlysning af arvingerne efter den fattige degnenke i Urb. Hendes datter og svigersøn, der betalte annoncen, vidste nemlig udmerket hvem de andre arvinger var – og de boede såmænd heller ikke særlig langt borte. Ser man nærmere på skiftet efter den afdøde og sammenligner det med skiftet efter hendes mand der var død 30 år tidligere, forstår man måske bedre baggrunden for den ellers noget overflodige fremgangsmåde. De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Københavnske Tidender (= Berlingske Politiske og Avertissements-tidende) nr. 52, 30.6. 1777.

Selv om hele sagen derfor var uhyre oplagt, så gjorde man sig dog alligevel den ulejlighed at lave en fortegnelse og vurdering af Anne Maries beskedne ejendele. I en gammel egekiste med "braaden log" fandtes en gammel sort vadmelskjole, en blå hjemmegjort kantsusse (kvindetrøje) og skørt, en kattunskåbe (bomuldsråbe), et gammelt blåt Rye-skørt og 6 gamle forslidte særke. Desuden var der "adskilligt småt hovedtøj, 4 hvide hjemmegjorte tørklæder, et gammelt forklæde, en kyse og et par gamle vanter". Det hele blev vurderet til 3 rigsdaler og 5 mark. Mere sparsom og nedslidt kunne garderoben dårligt være, og ifølge skiftet har der overhovedet ikke været tale om andre slags ejendele: møbler, billeder, tinsager, bøger, husgeråd eller andet. Anne Marie synes virkelig at være blevet forstrakt med alt af sin datter og svigersøn i de år hun har boet hos dem siden branden.

Det var altså ganske naturligt at der ikke dukkede nogle arvinger op. Skifteretten fandt det heller ikke nødvendigt at lade nogen møde på arvingernes vegne, da der jo ikke var noget at arve. Skifteforvalteren spurgte derfor degnen Hans Niemann og hans hustru "om de af kærlighed til deres salig moder, hvilken de i 30 år havde givet sin underholdning og nu til sidst havde bekostet hendes anstændige jordefærd, ville giøre nogen regning på begravelsens bekostning eller ej. Hvortil de svarede nej, at da sådant af stervboens effekter ikke kunne blive betalt, var det unyttigt derom at indgive regning. Alleneste de forlangte, at de forhen specificerede effekter blev dem in natura overleverede – hvilket skifteretten fandt billigt og tilstod dem". I øvrigt lovede Niemann at betale denne forretnings bekostning med avertissement i aviserne med mere.

Ifølge skiftet var det altså en brand der var årsag til at Anne Marie Jensdatter Winther havde mistet sine ejendele – eller som skiftet siger: "det lidet hun ejede" – og dermed også årsag til at hun i 30 år havde måttet leve på aftægt. Nu var en brand også en alvorlig sag i datidens landsbyer. Husene lå tæt sammen, de var stråtækte, og man havde ikke mange effektive muligheder for at slukke en brand. Alvorlige brande var derfor heller ikke ualmindelige. I sin bog *Degnen* har Georg Hansen noteret at alene i Ribe stift brændte en degnebolig gennemsnitlig hvert femte år i 1700-tallet, og tallet for Aalborg stift var noget lignende.¹ Ifølge Wibergs præstehistorie brændte præstegården i Tyrsted-Uth 1757, mens præsten prædikede i et nabosogn. Da han kom hjem, skulle det første han spurgte om have været, om hans tobakspung var reddet. Anne Marie havde bestemt ingen grund til at tage sig sin brand så let, og man kan sige at det var hendes held at hun gennem en menneskealder kunne få klæder og føde hos datteren og svigersønnen. Som altså tilmed sørgede for at bekoste en anstændig jordefærd uden at komme med en

1. Georg Hansen: *Degnen*. Studie i det 18. aarhundredes kulturhistorie, 1944, s. 126.

regning på deres udgifter. Sådan tegner billedet sig ud fra dette skifte af tidens vilkår og tidens forsørgelsessystem. Vi ser familiens netværk træde i funktion – tilsyneladende uden problemer. Men sagen er måske ikke så enkel endda.

Ifølge skiftet skulle denne forsørgelse have stået på i hele 30 år, så man fristes til at tro at den ulyksalige brand ligger så langt tilbage som i 1747. Hvis det er tilfældet, kan man roligt sige at Anne Marie var blevet ramt hårdt, for netop i dette år mistede hun nemlig sin mand, Claus Pedersen Wæhr, der døde d. 19. februar. Også ved den lejlighed blev der foretaget et skifte, og det kaster et vist lys over skiftet efter Anne Marie i 1777.

Man får her indtryk af en degnebolig, der slet ikke er så dårligt udstyret endda. I gården er der vogn og plove, i stalden 5 heste, en plag og et føl, 5 køer, to stude, to studlinger, 9 får med lam, 2 væddere, 2 søer, 10 galte, 3 gæs og en gase. Der omtales hele 4 stuer med diverse skabe, borde, kister, en del røde træstole, taburetter, kakkelovn, bryggerkedel og adskilligt mere. Herunder 17 papirbilleder, hvoraf kun de 4 var i ramme, og 12 gamle "skilderier". Af mere luksusprægede ting kan nævnes et spanskrør med benknap og sølvring, nogle messingting samt to tinfade og 6 tallerkener graveret med initialerne JJSH (de må være en arv fra Anne Maries far, der hed Jens Jacobsen Skivholme), to mindre fade med den salig mands navn på (han har åbenbart ikke villet stå tilbage for sin svigerfar), to tinflasker, 1 bæger og to lysestager. Derimod var der ingen bøger, hvor man ellers kunne have forventet at netop en degn dog havde haft i hvert fald en postil eller anden kristelig læsning. Aktiverne blev opgjort til godt og vel 216 rigsdaler, men som vi senere skal se var vurderingen noget lavere end den faktiske værdi, så aktiverne løb nok op til omkring 250 rigsdaler.

Når man ser nøjere på skiftet, er der forskelligt der springer i øjnene. Der var måske nok hvad der skulle være, men hjemmet bærer på mange måder præg af at være lidt nedslidt. Om en egekiste og nogle skrin noteres at de er gamle (de blev slet ikke vurderet), et egebord var også gammelt, "lidet og ubrugeligt", og også en del af køkkentøjet blev karakteriseret som ubrugeligt, ligesom bryggerkedlen var gammel og forslidt.

Man får den samme fornemmelse når man ser på den salig mands gangklæder. I betragtning af at degnen dog skulle optræde nogenlunde standsmæssigt i kirken hver søndag – det forlangtes "at han i sin klædedragt destinguerer sig fra verdslige folk", og at han altid "bærer sådanne klæder og kraver, som hans kristelige stand vedbør",² så var udstyret beskedent: en sort klædeskjortel med vest og buxer, et par nye sorte strømper, et par sorte stibeletter (støvletter) – det var sikkert kirketøjet – to

Der blev stillet flere krav til degnen end blot at være velkkedt. Det fremgår af dette brev hvor Niels Friis, greve til Friisborg og herre til Boller, kalder Claus Pedersen til degn til Utb og Thyrssted sogne. Degnen skal skikke og forholde sig i sit embede som en retsindig degn bør gøre både i sang og læsning, han skal setefølgelig være øvrigheden hørig og lydlig, ikke give ond forargelse "saavel som at han med ungdommens undervisning lader sig være højt angelegen". Kaldsbrevet er forsynet med Claus Pedersens egenhændige underskrift. Landsarkivet for Nørrejylland, Århus bisparkiv, Hatting herred, Thyrssted-Utb, C 3 - 594.

Nicolaus Friis
Brevet til Friisborg, Jætt til Boller,
Jættelund, Jættelund og Møgeltoft, Kong-
Majestættens Rammes Jætt. Skiffetalingesmand og
Herkilus Hoff, og Comptant over i Herkilusgaard
og Nørreholms Comptant Jætt vilde sig, at
uffærdig Jacob Lundsten, som i Jætt til Utb og
Thyrssted sogne er ved den offgang, som Jætt
ing ingen kaldet, som ing Jætt med kaldet Claus
Pedersen, at som Jætt til Jættum brandt Rammes ind
for at Jætt Jacob Lundstens skid, med ply vilde, at
Jætt skikke og forholde sig i Jættum sit Comptant
en velværende Jætt som at gætt, kaldt i Kong og Konge-
Jætt Jættum tilkomme. Og i det offrige er alle
Kong og Jætt og Jætt offrigt Jætt og Jætt, som i Jætt
Jætt og Jætt Rammes Jætt og Jætt ind Jætt og
Jætt ind og ind Jætt, som en Jætt Jætt-
Jætt Jætt og Jætt: Jætt Jætt og, ingen end Jætt
Jætt Jætt i nogen Jætt, Jætt som at Jætt med
Jættum ind Jætt Jætt Jætt som Jætt Jætt,
som Jætt i Jætt Jætt Jætt og Jætt: Jætt ind
Jætt Rammes Jætt og Jætt Jætt Jættum
Jætt Jætt som Jætt Jætt Jættum
Jætt og Jætt Jætt, Jætt Jætt Jætt, Jætt Jætt
Jætt Jætt ind Jætt med Jætt ind Jættum
Jætt og ind Jætt Jætt Jætt

Jætt
(L.S.)

Et set er som rigtig Copie aff den
originalen skidder. De indskrivne
Jeremias Andersen. Claus Pedersen.
1196

gamle kjortler, en gammel sribet kasseking (frakke), fire skjorter, et par gamle strømper, to par halværmer og to halskraver (både ærmer og kraver var gamle) samt endelig to gamle parykker.

Georg Hansen skriver at degnehjemmene var flottere udstyret end ventet, og at man bliver mere end imponeret over den garderobe degnen havde. Fire sæt tøj var ingen storhed, og der var degne der ejede både ti og femten. De fleste ejede mange par strømper og 5-10 skjorter foruden undertøj. Halskraver og halsbind nærmest vrimlede.³ På den baggrund må man sige at Claus Pedersen Wæhrs hjem, og da ikke mindst hans garderobe, er særdeles atypisk og til det yderste beskeden.

Årsagen skal nok ikke søges i hans økonomi generelt. Som nævnt var boets aktiver på (mindst) 216 rigsdaler, men herfra blev der trukket forskellige passiver. Som vi skal se om lidt kan man diskutere passivernes opførelse, men der blev dog godt 45 rigsdaler til overs. Det kan ikke kaldes overdådigt, men set i forhold til standen som helhed, var det slet ikke dårligt. Georg Hansen fastslår at Jylland var de "fattiges land". Mere end en fjerdedel af samtlige degneskifter her sluttede med gæld, mens kun en tredjedel (her er der set bort fra Vendsyssel) ejede mere end 75 rigsdaler.⁴ Boet efter degnen i Uth ligger altså i den midterste og gennemsnitlige del, og aktivernes størrelse tyder egentlig på en ganske god levestandard. Degnekaldet i Uth betegnes da også som et af de fede. Degneboligen var trelænget, dertil hørte 1 tønde hartkorn jord fri for skat og tiende (det siges at Kirsten Munk til Boller havde givet jorden og huset), men degnen havde også en halvgård på 3 tønder, 3 skæpper og 1 fjerdingkar i fæste af Boller. Dertil kom så at sognets beboere ydede godt 12 tønder byg i afgift samt offer ved højtiderne, andre afgifter foruden indkomster ved bryllupper m.m. – de sidste beregnet til 8 rigsdaler.⁵ I Århus stift, hvor Uth ligger, havde kun 10% af degnene jord i 1745, og antallet af husdyr synes afgjort at have ligget over det gennemsnitlige,⁶ så Claus Pedersen Wæhr må have været ganske godt aflagt.

Hvad er så grunden til det beskedne og nedslidte præg, hvor kun nogle tinfade med initialer og måske en spanskørsstok er alene om at markere et vist niveau? Her kan der kun blive tale om gisninger, men man kan unægtelig få den tanke at den gode degn har været en anelse påholdende, måske på grænsen til det nærige. En enkelt passus i skiftet bestyrker tankegangen. Skifteretten har noteret, at i den mellemste stue står et bord med stenblad (dvs. stenplade) og tilføjer: "NB. Stenen er begært af den salig mand til en ligsten over hans grav." Claus Wæhr har åbenbart ment, at når der nu var en stor stenplade i huset – godt nok selve spisebordet – så var der da ikke nogen grund til at ofre penge på et indkøbe en gravsten!

2. Citeret efter note 1, s. 109.

3. Note 1, s. 108 f.

4. Note 1, s. 82 f.

5. Henry T. Kjær: *Brikker af Uth Kirke*, 1980, s. 184 ff.

6. Note 1, s. 64 og 113.

Boets gæld

Da aktiverne i Claus Pedersen Wæhrs bo var opgjort (godt og vel 216 rigsdaler), var det nu skifterettens hensigt at sælge alt det registrerede ved auktion. Her havde man imidlertid gjort regning uden vært, idet forvalteren på Boller mødte op på grevens vegne og gjorde herskabets krav gældende vedrørende den gård Claus Pedersen havde haft i fæste. Først skulle boet afgive 4 bæster, men da forvalteren fandt at de var rigeligt gamle, nemlig 20 og 13 år, forlangte han tillige en hest, en plag og et føl. Desuden fordrede han gårdens udsæd for 1747 på godt 14 rigsdaler samt vogn, plov og harveredskab – i alt godt 85 rigsdaler. Den gejstlige skifteret noterer at den syntes det var vel meget at drage ud af boet, men på den anden side var det jo meningen at svigersønnen skulle overtage degneembedet – og altså også fæstet af den halve gård. Derfor støttede man i virkeligheden svigersønnen (og herskabet) ved at overføre heste, vogn og udsæd til gården, så den var i rimelig stand. Svigersønnen lovede da også på alle måder til gengæld at vise sig erkendtlig mod enken og de øvrige arvinger.

Dertil kommer så at Niemann trækker et slags trumfkort op af lommen, nemlig en kontrakt som skulle vise at salig Claus Pedersen ville have undt ham dette, ifald han havde levet – ja han kunne endda have forlangt mere end han havde fået. Niemann fremlægger kontrakten som er indgået mellem ham og svigerfaderen d. 5. september 1746. Ifølge den skulle Claus Pedersen – efter Niemanns begæring – afstå sit embede og gården med besætning og redskaber til påsken, dvs. d. 2. april 1747. Til gengæld skulle han og hans kone årligt have “fri husværelse”, græs og foder til en ko og to får, 2 tdr. rug, 3 tdr. byg, 1 td. malt og 10 rigsdaler i penge. Kontrakten er underskrevet af begge parter, men den var altså ikke blevet ført ud i livet, eftersom Claus Pedersen døde allerede d. 19. februar.

Niemann fører nok kontrakten i marken, men afstår på den anden side fra sine “rettigheder”. Til gengæld afstår arvingerne fra at der skal gøres regnskab for kornet. Her tilføjer skifteretten lidt kryptisk, at det er bedre at de øvrige arvinger “viser sig eftergivne i dette lidet end at de ved påståenhed skulle have forvoldt bemeldte kontrakts efterlevelse, som ville blive dem til alt for stor tab og skade.” Det er lidt svært at se hvordan en ikke realiseret kontrakt nu pludselig kunne gøres aktuel efter en af parternes død, så man sidder tilbage med den fornemmelse at skifteretten har været under et vist pres. Det er heller ikke nemt at blive klar over Niemanns holdning. Han fremlægger kontrakten i skifteretten så den kan blive ført ind i protokollen, og han “formoder” at den skal efterleves. Senere formoder han dog kun at man vil tage den “noget” i betragtning, fordi han

ifølge kontrakten kunne forlange “langt mere” end han nu får. Til sidst vil han gerne afstå fra sine krav af hensyn til medarbejderne, når de til gengæld ville vise sig rimelige mod ham. Man kan ikke frigøre sig for en fornemmelse af at Niemann har villet presse citronen – og som vi skal se med et vist held.

Der var imidlertid også andre der havde krav på boets midler. Foruden en række mindre gældsposter havde Claus Pedersen i 1728 lånt 50 rigsdaler af Maren Hansdatter Harding i Horsens. Nogle år senere afbetalte han 20 rigsdaler på gælden, og nu i maj 1747 havde Maren Hansdatter skrevet en tilføjelse på obligationen om at de resterende 30 rigsdaler overdrog hun til sin “søsterdatter” Gertrud Clausdatter som en brudegave. Det virker umiddelbart overraskende at Maren Hansdatter skulle være søster til Anne Marie Jensdatter, og det var hun da heller ikke. De to damer var kusiner.⁷ Et smukt eksempel på at man ikke nødvendigvis skal stole på en samtidig førstehåndskilde, der endda dårligt kunne undgå at kende sagens rette sammenhæng.

Endelig kom der udgifter til reparation af degnegården, degnens begravelse og hans enkes til sin tid, samt skifteomkostninger, så efter alle disse fradrag var der kun at håbe at auktionen ville give et pænt beløb. Det gjorde den faktisk også. De bortauktionerede ting var vurderet til godt 132 rdl. men der indkom godt 165 rdl., altså 1/4 mere end vurderingen. Skifteretten noterer da også med en vis glæde at der var et merprovenu på næsten 20 rdl., men den har her glemt at fraregne fårene (som var døde af sygdom mellem vurdering og auktion) og soen (som var gået til husholdningen), dvs. en regnefejl på næsten 13 rdl.

Fraregner man nu de ovennævnte gældsposter, blev der af auktionens 165 rigsdaler godt 45 tilbage. Var fårene ikke blevet syge havde der altså været et overskud på 55 rdl., man skal altså være forsigtig med at tillægge de absolutte tal en alt for stor betydning – tilfældigheder kan hurtigt ændre billedet. Af de 45 rdl. fik enken den sædvanlige halvdel, resten gik til børnene, hvoraf sønnen fik dobbelt så meget som hver af de tre søstre. Sammenholdt med disse små beløb må man sige at Hans Niemann havde fået rådighed over ret meget:

kreaturer og avlsredskaber for	70 rdl.	5 m.	0 sk.
udsæd	14 rdl.	4 m.	0 sk.
reparation af degnegården	10 rdl.	0 m.	0 sk.
hensat til enkens begravelse	10 rdl.	0 m.	0 sk.
obligationen fra			
Maren Hansdatter m. renter	31 rdl.	3 m.	0 sk.
hans kones arvepart	4 rdl.	3 m.	3 sk.
I alt	141 rdl.	3 m.	3 sk.

Foruden de 10 rdl. til enkens begravelse, når den tid kom, fik Niemann også udbetalt de tre ugifte børns arveparter på knap 19 rdl., som han skulle anvende “efterhånden til deres nødtørft”. Det vil formentlig sige at han skulle give dem føde og klæder indtil de blev voxne. På den baggrund er der vist ikke noget at sige til at degnens søn fik foræret noget “smålinned” til en værdi af knap 9 mark, og at Niemann lovede af kristen kærlighed at ville betale sin svigermor årligt 1 td. rug, 1 td. byg og 1 td. malt til hjælp til hendes ophold “så længe hun sig som en kristelig og skikkelig enke opfører og forholder.”

Nærlæsningen af dette skifte kaster unægtelig noget af en skygge over det billede vi dannede os ud fra skiftet efter Anne Marie i 1777. Den kærlige Hans Niemann, der havde underholdt sin svigermor i 30 år og havde bekostet hendes begravelse, synes helt at have glemt at han havde påtaget sig en underholdningspligt da han overtog degneembedet og tillige at have glemt at han faktisk dengang havde fået udbetalt 10 rigsdaler til svigermoderens begravelse.

Er det mon det, der er baggrunden for at Niemann gik så påfaldende omstændeligt til værks ved svigermoderens død i 1777? Ikke blot lod han de uendeligt få og fattige ejendele registrere og vurdere, han betalte også for annoncering i “de københavnske tidender” med indkaldelse af de andre arvinger, selv om man så udmærket vidste hvem de var og hvor de boede. Disse manøvrer forekommer helt overflødige – undtagen måske i lyset af den bodeling der var sket ved Claus Pedersens død i 1747.

7. Ifølge Axel Kofod (udg.):
Præsten i Ørbæk Rasmus Pedersen Wintbers Beretning om sin Slægt og sit Liv, 1934, s. 33 var Anne Maries mor, Gertrud Winther, søster til Mette, der var gift med Hans Bendixen Harding og mor til Maren Harding, som blev gift med Claus Thomæsen Flensborg, købmand i Horsens.

Degnen som type - “prosopografi”

På de foregående sider er degnefamilien i Uth flere gange sammenholdt med de generelle oplysninger der kan hentes i Georg Hansen dejlige og indsigtfulde værk *Degnen*. Denne bog, der udkom i 1944, er det første bind i et større værk der skulle behandle væsentlige sider af 1700-tallets kulturhistorie i Danmark – efterskriften giver en skitse af Georg Hansens tanker med hele værket. Værket skulle skildre de hovedtyper som samfun-

det bestod af, for eksempel bonden, degnen, præsten og herremanden. Formålet var at skildre deres almenmenneskelige sider som de ytrede sig "i den tids klædebon, set på baggrund af den verden, de evnede at skabe ud fra de kår, der var dem budt."

Det er helheden Georg Hansen søgte for "at fastlægge konturnerne i billedet". Han ønskede: "et stykke historieskrivning byggende direkte på kilderne og udtømmende så vidt, at det fastlægger omridsene af degnens person, hvorefter hensigten har været at give et helhedsbillede af dennes liv, og det er hovedtrækkene her, jeg har ønsket at tegne, ikke en gennemgang af en del ligegyldige enkeltheder, der skjuler sig i kilderne, end-sige degneinstitutionens historie."

Man kan sige at Georg Hansen arbejdede i den kulturhistoriske tradition fra Troels-Lund, og man kan beklage at hans program ikke blev ført til ende, sådan som det ovenfor er skitseret. Bogen om degnen, og den følgende om præsten fra 1947, er vel de første – og i hvert fald de første større – danske forsøg på at udarbejde kollektive biografier. Det er denne metode, som en senere og fremmedordsglad tid har kaldt prosopografi. Den går kort fortalt ud på, at man indsamler, systematiserer og analyserer data der vedrører en bestemt og nøjere defineret gruppe personer for at nå frem til hvad der karakteriserer gruppen. I Danmark har metoden været anvendt på flere befolkningsgrupper, senest på officerer i 1600-tallet og kvindelige arkivarer fra de sidste hundrede år.⁸

Metoden har vist sig særdeles anvendelig i flere sammenhænge. Den er velegnet til at give en klar forståelse af en bestemt gruppe menneskers sammensætning, baggrund, muligheder og deres betydning for samfundet, den kan også levere væsentlige bidrag til et lands og en tids kulturhistorie, men den kan tillige give en klarere forståelse af mere overordnede problemer.

Der er imidlertid grund til at understrege at der også er problemer forbundet med denne arbejdsmetode. Arbejder man med en talstærk gruppe af personer, og søger man at give en bred karakteristik af den, eventuelt over en længere periode, vil det i praksis være umuligt at foretage en dybtgående bearbejdning af hele det utrykte materiale der findes. Forskeren vil i meget høj grad være afhængig af den trykte litteratur (som i øvrigt kan være svær nok at finde og udtømme), eventuelt suppleret med stikprøver i de arkivalske kilder. Det rejser umiddelbart spørgsmålet om hvor repræsentativt det foreliggende – og ofte tilfældige – materiale er, og hvor stor en sikkerhed det giver med hensyn til at levere en karakteristik af gruppen som helhed.

Dette problem bliver væsentlig mindre, eller kan måske helt

8. Gunner Lind: *Hæren og magten i Danmark 1614-1662*, 1994 og Grethe Il-søe: *Kvindelige arkivarer 1889-1992*, Marianne Al-enius m.fl. (red.): *Clios døtre gennem hundrede år*, 1994, s. 63 ff.).

elimineres, hvis gruppen ikke er særlig stor, eller hvis man kun beskæftiger sig med forholdsvis få sider af gruppens forhold.

Men selv i så fald lurer der andre farer. Metoden opfordrer nemlig i høj grad til at forskeren alene af praktiske grunde leverer gennemsnit eller taler i omtrentlige vendinger som: i almindelighed – der er overvejende tale om osv. Herved løber man en risiko for at variationsbredden inden for gruppen udviskes til fordel for et generelt billede, som måske nok er dækkende for flertallet, men måske langt fra for alle. Mennesker er nu engang såre forskellige. Også dette problem kan dog løses, men det kræver en bred skildring, hvor der lægges vægt på nuancerne uden at helhedsbilledet fortoner sig.

Tilbage står i hvert fald endnu en vanskelighed, som nok ofte bliver overset. Mange forhold, som tilsyneladende er ens for de forskellige personer og som derfor vil blive anset for karakteristiske for gruppen, er måske ikke så ens når det kommer til stykket. Ved en nøjere betragtning af et sådant forhold – der kan være tale om afstamning, valg af ægtefælle, økonomiske forhold eller andet – kan det måske vise sig at det ensartede har sit udspring i meget forskellige baggrunde eller omstændigheder. En sådan nærlæsning kræver imidlertid at hver enkelt person i gruppen tages op til en særlig vurdering, hvor man inddrager alle relevante forhold og kilder. Og det siger sig selv at en sådan arbejdsmåde ikke kan gennemføres i praxis over en bred front.

Nu vil man kunne håbe på – og vel i reglen også forvente – at undtagelser og nuancer af den anførte karakter vil opvejes og afbalanceres, når blot man arbejder med et tilstrækkeligt stort antal personer. Påvisningen af disse undtagelser og nuancer behøver ikke på nogen alvorlig måde at anfægte værdien af den kollektive biografi, men de kan være med til at sætte den i relief, at antyde grænserne for biografiens udsagnskraft og måske også medvirke til at man formulerer nogle spørgsmål, som kunne fortjene at blive taget op til fornyet undersøgelse.

Det er mit håb at skildringen af Anne Marie Jensdatter Winther har bidraget til at nuancere billedet af degnekår i 1700-tallet. Jeg håber også den har vist at selv tilsyneladende uproblematisk kilder og kildeudsagn ofte skal læses og vurderes med stor varsomhed. Jo nærmere man trænger ind i de konkrete forhold, des større mulighed får man for at kontrollere de enkelte kilder. Selv primære førstehåndskilder, der tilsyneladende ikke rummer metodiske problemer, kan give et skævt eller fejlagtigt billede af forholdene. I mange lokalhistoriske værker har man – i hvert fald tidligere – kunnet læse at “kilderne taler for sig selv”, men det er ofte meget langt fra at være tilfældet.

Det lokale degnedynasti

Der er imidlertid endnu et område, hvor en analyse af Anne Marie Jensdatter Winther og hendes slægtninges forhold kan bidrage til at nuancere det generelle billede af degnen. Jeg tænker her på slægtens sociale og geografiske mobilitet.

For at en mand kunne blive degn skulle han være student, men da der langtfra var tilstrækkeligt med ansøgere med den kvalifikation, måtte man i praksis se bort fra kravet. Omkring 1740 var ca. 80% af de sjællandske degne folk med studentereksamen, men i Ribe og Ringkøbing amter lå procenten på knap 45.⁹ Degnestanden rekrutteredes fra alle lag i samfundet, ikke blot de bredeste lag, men også middel- og overklassen afgav et ganske betydeligt kontingent. To store grupper stammede dog selv fra den gejstlige stand. 17% var præstesønner og ca. 20% var børn af degne og skoleholdere.¹⁰

Også gennem degnens ægteskab kunne der knyttes forbindelse til andre degnefamilier. 5% af degnene overtog således formandens enke sammen med kaldet, mens andre 5% giftede sig med formandens datter.¹¹ Børneflokkene var store, som de ofte var på den tid, og mange af sønnerne fulgte som nævnt i faderens fodspor. Ikke sjældent overtog de ligefrem faderens embede, det gælder således for ca. 10% af de vestjyske degnesønner.¹² Georg Hansen nævner flere eksempler på sådanne degnedynastier, der sad i det samme sogn gennem flere generationer. Sammenfattende hedder det om degnen at "han var et barn af sin tid. Hensat i et sogn på landet gled han ind i bøndernes lag... Mens årene gik slog han rod i sit sogn, dets snævre verden dannede grænse for hans blik, og umuligheden af stadig forbindelse med omverdenen isolerede ham...".¹³ Hvordan måtte så ikke isoleringen blive, hvis der var tale om et lokalt degnedynasti – og hvis så sognet tilmed havde et lige så lokalt præstedynasti, tegner der sig et billede af en lokalitet, et sogn, der var præget af en lokal afsondring.

Et sådant sogn synes Uth at have været i generationer, både hvad præster og degne angår. I 1716 blev præstesønnen Niels Munck præst i sognet, og efter hans død blev han efterfulgt af svigersønnen Niels Siersted, hvis datter ægtede først den følgende præst, og derpå den næstfølgende, Peter Schandorff, der var stedets præst indtil 1822. Den samme familie besatte altså embedet i samfulde 106 år, men degnefamilien stod bestemt ikke tilbage for den.

Claus Pedersen Wæhr blev født 1673 som søn af Peder Jensen Wæhr, der var degn i Tamdrup (en halv snes kilometer fra Uth) og tingskriver i Nim herred. Som så mange andre degnesønner ville Claus åbenbart følge i faderens fodspor, men det lykkedes ham ikke at blive student. Der var nemlig vanskelighe-

9. Note 1, s. 32 f.

10. Sst. s. 41.

11. Sst. s. 93 og 112.

12. Sst. s. 111.

13. Sst. s. 62.

Biskoppens godkendelse af at Claus Pedersen udmævnes til degn fortæller mere om hans pligter: Blandt andet skal han tilbørligt forestå menigheden med sang i kirken, flittigt undervise ungdommen i katekismen og børnelærdommens ord og forklaringer, ikke være modvillig mod sin sognepræst i nogen måde, men kærligt og fredsommeligt omgås ham og sognefolkene. Og så skal han selvfølgelig skikke sig ærligt, ædrueligt og uden forargelse såvel i som uden for kirken.

Det fremgår også at kongen allernådigst har set væk fra at Claus Pedersen ikke var "studiosus", dog har han måttet gennemgå en "foregaaende examen og dygtigheds befindelse". Når kongen har givet sin dispensation kan det hænge sammen med at Claus Pedersen (som det fremgår af et andet brev i samme arkivpakke) dog var kommet så vidt i sine studier at han netop i 1696 skulle have deponeret (dvs. aflagt studentexamen) "om han havde haft middel at hjælpe sig frem med". Landsarkivet for Nørrejylland, Århus bisparkiv, Hatting bered, Thyrsted-Uth, C3 - 594.

Johann Braem S.S. Theologiae Doctor, et
 Superintendent vester Archæus Pfluff, gjør her med
 vildest muligt, at affenssin dand forrige Dagen til Videt
 og Sjælsud Begynde med loven og afgangen, og der saa
 yder af hans Gængelig Excellence dand sig og til loven
 na Armar Nicolaus Friis, Gæst til Frøisendog, Gæst til
 Colter, færdig, færdig og Mærkbar, Gæst til Majst
 Armar Friis, og Pfluff befaling mand over Archæus Pfluff
 og kongemand over Archæus: gaard og Skovfogeds Længde,
 og dand nærværende Claus Pedersen, som Gæst imf. Gæst
 Gæst til Majst aldermæssigt som dand sig sig selv, som vil
 fra loven at dispensere, at Gæst, uanset Gæst i den i Tidligt,
 Dagen. dand maa behandle affens foregaaende examen, og
 dygtigheds befindelse, samt Gæst Claus Pedersen, at
 Gæst Gæst: Dagen til det til Videt og Sjælsud Begynde, med
 affenssin conditioner og vildest, at Gæst Mændigheden med
 sin Gæst i dand til dand Gæst Gæst, dand som man
 ind: dand og dand lærdommens ord og forklaring
 flittelig undervise, sin Sjælsud tilbørlig færdig og
 Gæst dand: al dand, som Gæst og vildest, dand
 i dand dand, som dand imod sin Gæst dand i
 nogen maa, man dand og dand dand
 Gæst som Gæst dand Gæst og Gæst, og ind all
 til dand og dand dand, dand og dand dand
 Gæst dand og dand dand, som dand og dand, og dand
 al dand dand dand dand, som dand dand
 dand dand, og dand dand dand, som dand al
 dand dand, som dand dand dand, i dand

der med økonomien, måske fordi faderen døde allerede da Claus var 13 år gammel. Claus ville imidlertid være degn, og i 1696 viste chancen sig. Det år døde Jacob Andersen Brasen der havde været degn i Uth siden 1684, og han efterlod sig en enke Maren Hansdatter. Claus Pedersen udnyttede muligheden, og han overtog embedet, skønt det anføres i kaldsbrevet, at han ikke var studiosus. Samtidig giftede han sig med Maren og overtog sammen med hende fire børn i alderen 3-10 år. Man kan roligt sige, at det har været et ulige par, i hvert fald hvad alderen angik. Ægtemanden var 23 år gammel, bruden mere end dobbelt så gammel, nemlig 49 år. Vi kan selvfølgelig kun gisne

om hvad de to har tænkt ved situationen og hvordan de har fået det med hinanden, men Maren Hansdatter fik i hvert fald for-sørgelse og Claus Pedersen fik embede. Han kan dårligt have ventet at få børn; og hvis han har forestillet sig at Maren måske døde inden for overskuelig tid, så han kunne ægte en jævnaldrende, så blev han i hvert fald skuffet. Maren blev nemlig mere end 72 år gammel, og hun døde først i 1720, så det var tæt på at parret kunne holde sølvbryllup.

Året efter, i 1721, giftede Claus Pedersen Wæhr sig så for anden gang, nemlig med Anne Marie Jensdatter Winther. Også her var der tale om en betydelig aldersforskel – Claus var nu blevet 48 år, og hans kone var 24 år, altså den stik modsatte aldersforskel, men så kan man jo sige at gennemsnitsalderen for hans koner svarede til hans egen. Også Anne Marie havde været gift en gang før, men hun var to år tidligere blevet enke efter degnen i Slagslunde og Ganløse, Jørgen Harder, og hun medbragte et barn fra dette ægteskab, nemlig den godt 2 år gamle Thomas Harder der blev nævnt i skiftet efter hende i 1777.

Vielsen stod, som rimeligt var, i Claus Pedersens egen sognekirke, Uth, men trolovelsen fandt mærkeligt nok sted i Vester-vig. En anden ting der kan give anledning til undren er, hvordan en degn fra Uth træffer en sjællandsk degneenke. Løsningen på begge problemer skal søges i Anne Marie Jensdatter Winthers familieforhold. Man kunne umiddelbart tro at hendes far hed Jens Winther, men Winther-navnet havde hun nu fra sin mor. Anne Marie var nemlig datter af Århus-købmanden Jens Jacobsen Skivholme og dennes kone Gertrud Winther, og hendes kusine på mødrene side var Mette Låsby, der sad som frue på herregården Vestervig Kloster. Da Anne Marie var blevet enke har hun sikkert søgt kontakt med sin familie i Århus, derfra var der ikke så langt til Uth, og da trolovelsen skulle holdes, er den velhavende kusine trådt til. Anne Maries far var i hvert fald (som vi siden skal se) aldeles uden økonomiske midler.

Denne forklaring giver imidlertid anledning til et nyt spørgsmål. Hvordan har den ganske unge Anne Marie som datter af en Århuskøbmand truffet den sjællandske degn Jørgen Harder? Hans far og farfader (den sidste født i Brunsbüttel i Holsten) havde været præster i St. Magleby på Amager. Igen er det muligt at finde et svar i familieforbindelserne. Jørgen Harders far var i sit første ægteskab gift med en præstedatter fra Randers, og hun var næstsøskendebarn til Anne Maries far, Jens Jacobsen Skivholme. Der er altså tegn på at kontakten med slægten kunne være ganske stor, uanset de geografiske afstande.

Claus Pedersen Wæhr og Anne Marie nåede at holde sølvbryllup, og de blev velsignet med adskillige børn. Deres ældste

datter var Gertrud Clausdatter Winther, hun var opkaldt efter sin mormor, og Winther-navnet var dermed gået i arv gennem to kvindeled. Gennem hende gik, som vi har set, også degneembedet i arv, nemlig til hendes mand Hans Niemann. Men dermed var sagen ikke slut. Da Niemann døde i 1782 blev hans og Gertruds datter gift med efterfølgeren, Ingvar Benzon. Først da han døde i 1798 kom der en ny slægt til i degneboligen i Uth, Ingvar Benzon var nemlig barnløs. Men så havde degnedynastiet også været siden 1684, altså i 114 år. Folk i sognet havde nu i flere generationer været vant til at både præst og degn var særdeles indfødte.

Anne Marie Jensdatter Winthers liv og slægt

I mange henseender – men sandelig ikke i alle – kan Anne Maries og hendes degne-slægtninges liv og tilværelse siges at være typiske og at passe godt ind i Georg Hansens billede. Spørgsmålet er dog, som allerede antydnet, om deres verden var så snæver endda, om de var isolerede og uden forbindelse med omverdenen. Hvis Anne Marie i sit sidste leveår har tænkt tilbage på sit liv og ladet slægtens medlemmer passere revy for sig, har hun måske haft en anden mening.

Hun blev født i 1697 som datter af købmanden Jens Jacobsen Skivholme og Gertrud Jensdatter Winther i en søskendeflok på 15. Kun 6 af dem blev dog voksne, og Anne Marie (eller Johanne Marie som hun egentlig hed) var den næst yngste af dem. Faderens slægt var solidt forankret i det gejstlige – tre af hans fire bedsteforældre tilhørte denne stand, men moderen stammede fra et særdeles velstående købmandsmiljø i Århus (Winther og Thestrup). Anne Maries far tog borgerskab i Århus 1685, men det gik ikke alt for godt med hans forretninger, så et par år efter blev han fritaget for at betale skat i 5 år på grund af den store skade han havde lidt til søs. Han synes dog at have klaret skærene – svigerfamilien var jo også kapitalstærk. Han blev i hvert fald ganske velhavende, købte jord og huse i byen, havde anpart i skuden “Fortuna”, og han blev byens kæmner.

Alt gik altså godt lige indtil lykken svigtede ham i 1706, da han blev ramt af skibsforslis og ildebrand og måtte standse sine betalinger. Situationen var mere end pinlig, idet han var overformynder, så mange har nok været nervøse for hvor sikre de båndlagte børnepenge nu var. Det er måske baggrunden for at kongen samme år bevilgede ham et moratorium på tre år. Sine vekslers skulle han dog betale. Det har muligvis ikke været rart for ham at blive boende i byen hvor han hele tiden kunne træffe på sine kreditorer, i hvert fald opsigde han sit borgerskab i

1709. Indtil 1714 boede han så på Ørskovgård i Vor herred,¹⁴ og i denne periode døde hans kone Gertrud i 1713. Det er ikke godt at vide hvad Jens Jacobsen levede af, stort har det næppe været, og han flyttede i hvert fald siden tilbage til Århus, hvor han blev bedemand, og hvor han boede hos datteren Mette. Da han døde i 1724 blev han gravsat i sine svigerforældres begravelse, og på grund af "hans slette tilstand imod forrige velstand" bestemte magistraten at boet kun skulle betale 4 rdl. for at åbne graven. Samtidig blev der udstedt proklama i boet, men der blev ikke levnet kreditorerne meget håb om at de kunne få deres tilgodehavender.

Anne Marie Jensdatter Winther har altså oplevet velstand i sin barndom, men også fattigdom, flytninger og endelig moderens død, da Anne Marie kun var 16 år gammel. Nogle få år senere er hun så blevet gift med degnen Jørgen Harder, der var 13 år ældre end hende. Men det blev en kort lykke, hvis det da var en lykke. Allerede 1719 døde manden, og Anne Marie sad tilbage som 24-årig enke med en ganske spæd søn. Boet var – man fristes til at sige selvfølgelig – insolvent. Efter disse mange omskiftelser kan man sige at hun kom i en relativt rolig havn, da hun to år senere blev gift med den 48-årige Claus Pedersen Wæhr. I hvert fald så længe han levede synes tilværelsen nogenlunde betrygget for Anne Marie, men det er ikke godt at vide hvordan de sidste 30 år har formet sig, mens hun spiste nådsens brød hos datteren og svigersønnen i Uth degnegård.

Alt hvad Anne Marie havde oplevet viste hende i hvert fald ret tydeligt at lykken kunne være såre omskiftelig. Fallitter og insolvente boer kunne ramme både købmænd og kirkens mænd, det kunne være svært, eller noget nær umuligt, at gardere sig, men man kunne jo lære af erfaringerne. Det havde mændene i hendes farfaders slægt gjort. De var som nævnt næsten alle gejstlige, men i næste generation valgte de så tydeligt teologien fra. Villads Villadsen og Helle Villesen, der har skrevet om denne slægtsgruppe, skriver at den hårde behandling som besættelsestropperne gav de lutheranske præster og den undergravning af deres økonomi der fulgte af forarmningen af de bønder, der skulle levere deres underhold, måske "har fået mange af dem til i deres lønkammer at tvivle på herrens nåde og præstegerningen som en attraktiv levevej." Ganske vist havde Jens Jacobsen Skivholmes far et fedt kald, men det hjalp ikke meget, når gårdene lå øde. Da præsten opregnede kaldets indtægter i 1661 tilføjede han eftertænksomt: "... når tiderne ere fredelige."¹⁵

Jens Jacobsen prøvede altså at slå sig igennem som købmand. Som vi har set, var det i det lange løb med ringe held, og stort bedre gik det ikke for broderen Bunde, der var købmand og

14. Vor herreds justitsprotokol 1709 ff, fol 248b, Landsarkivet Viborg.

15. Villads Villadsen og Helle Ville: Hr. Jacob Bunisons syv børn fra Skivholme præstegård og deres forslægt. *Personallistorisk Tidsskrift* 1991:1, s. 66 f.

skipper i Århus. Også han løb ind i økonomiske vanskeligheder og blev fradømt sin gård. Søsteren Maren blev gift med en købmandssøn fra Lolland. Han slog sig ned som købmand i Århus, blev kærner, taxerborger, kirkeværg og rådmann. Han var kort sagt en succes lige indtil byens besættelse i 1657-59. Så vendte lykken også for ham, i firserne gik han fallit, han måtte sælge alle sine ejendomme, og da han døde var gælden tre gange så stor som aktiverne. Kun Jens Jacobsens svoger, Niels Udsen, synes at have haft held med sit købmændskab.

Mens Anne Maries fædrene slægt således søgte væk fra præstestanden for at blive købmænd, så ser man tilløb til en modsat rettet tendens i hendes mødrene slægt Winther. Morfaderen Jens Winther var en hovedrig købmand i Århus, to af hans brødre var ligeledes købmænd og to søstre var gift med købmænd, men den sidste i flokken var præst.

I næste generation voksede det gejstlige indslag. Ganske vist var Anne Maries ene morbror købmand og borgmester i Århus, en moster var gift med en anden Århus-borgmester, endnu en moster var gift med en rådmann – slægten havde placeret sig solidt på handel og bystyre i Århus – men to morbrødre blev præster. Og denne tendens fortsatte. Anne Maries fætre og kusiner på mødrene side udgjorde en stor flok, så stor at det ville kræve en omfattende genealogisk udredning at holde mandtal over dem alle. På grundlag af trykte værker om slægten kan man umiddelbart placere 14 af dem i følgende miljøer: en herredsfoged, en brygger, 5 købmænd (hvoraf de to var borgmestre og den ene tillige var teolog) samt ikke mindre end 7 præster eller præstekoner. Samtidig var der en tendens til at slægten blev mere spredt. Nu var den ikke længere så fast knyttet til Østjylland alene, der var fætre og kusiner over hele Jylland samt på Fyn og i København.

Det er ikke godt at sige om det var byernes – og dermed også købmændenes – økonomiske vanskeligheder i 16- og 1700-årene der fik en stor del af Winther-slægten til at søge over i den gejstlige stand, eller om der var andre faktorer i sving. Hvis det har været de dårlige tider, der har været afgørende, så er det i hvert fald tankevækkende, at det ser ud til at det kan være den selv samme grund der har fået præsteslægten Skivholme til at kaste sig ud i købmændskab. I så fald giver samme årsag sig altså udslag i diametralt modsatte virkninger, og det kunne måske kalde på en nøjere analyse. Der har været tale om to modgående strømme mellem et byerhverv (købmandens) og et overvejende landerhverv (præstens). Ser man tingene i et landsperspektiv, fanger man kun nettoresultatet af de to sociale og geografiske bevægelser, og det er egentlig ikke særligt sigende. Hvis man vil have en dybere forståelse af bevægelsernes årsager

og bruttoomfang, er det nødvendigt at se dem i en genealogisk og en lokalhistorisk sammenhæng.

Anne Maries børn og børnebørn

Vender vi nu tilbage til Anne Maries nærmeste slægt, hendes egne efterkommere, hvilket billede møder der os så her? I sine to ægteskaber fik hun 8 børn, hvoraf de 3 døde nogle få år gamle – det var en skæbne som Anne Marie så udmærket kendte til fra sit eget barndomshjem. De sidste 5 blev alle voksne, gift og i hvert fald de 4 af dem fik børn, men det blev dog kun 2 af disse 5 der skulle overleve moderen. Tilfældet ville, at det var de to der forblev i miljøet, nemlig sønnen af første ægteskab Thomas Harder, der blev degn efter først at have forsøgt sig som farver i Fredericia og datteren Gertrud – det var hende der blev gift med den næste degn i Uth.

De to andre døtre har måske været lidt svære at få afsat, de var i hvert fald henholdsvis 30 og 33 år gamle før de blev gift. De valgte begge to mænd fra helt andre kredse. Den ene, Anne Cathrine, blev gift med den lidt yngre regimentstambour Johan Georg Singstock i Vejle. Hans navn (og måske også erhverv) kunne tyde på at han var af tysk afstamning, Anne Cathrine døde imidlertid efter knap tre års ægteskab, og hun efterlod sig to døtre. Den ene datter er den Marie Kirstine Singstock der optræder i skiftet efter bedstemoderen, hun var da 22 år gammel og gjorde tjeneste i Vestervig. Den anden datter må være død før sin bedstemor, så hun er højst blevet 20 år gammel og er næppe blevet gift.

Singstock forblev ikke enkemand ret længe. Ca. 4 måneder efter sin første kones død giftede han sig igen. Han var tydeligvis ikke nogen enspændernatur, og da hans koner gennemgående ikke fik noget langt liv, nåede han at blive gift 4 eller 5 gange, og han fik i hvert fald 16 børn. Han forlod militæret og slog sig ned som bager i Holstebro, hvor han døde som almissel.¹⁶ Uanset de mange ægteskaber og nye børn synes han dog at have bevaret en vis tilknytning til degnefamilien. I Holstebro fik han nemlig en søn, der blev døbt Jørgen Clausen. Da han jo selv hed Johan Georg, er patronymet "Clausen" yderst mærkeligt. Der kan derfor ikke være den ringeste tvivl om, at selv om han nu var i sit 3. ægteskab, og det var 22 år siden hans første kone døde, så blev barnet dog opkaldt efter hendes broder Jørgen Clausen Harder. Denne havde ganske vist været død i 4 år, og hans enke var forlængst gift igen, men hun boede stadig i Holstebro. Navneopkaldet kan synes mærkværdigt, men netop derved understreges familiekontakten.

Også Anne Maries anden datter, Birgitte Kirstine, fandt en

16. Skifteprotokol, Holstebro byfoged B 78-166 fol. 348, Landsarkivet i Viborg.
17. J Aldal: *Holstebros Historie gennem Tiderne*, 1939, s. 506 f.

mand med et erhverv, der var usædvanligt i familien. Hun blev nemlig gift med en skovfoged fra Store Velling. Heller ikke hun er blevet særlig gammel, maximalt 46 år, eftersom hun ikke omtales som arving til bedstemoderen, og der optræder heller ikke børn af hende i skiftet.

Tilbage er der så Anne Maries anden – og yngste – søn, Jørgen Clausen Harder, der blev født i 1734. Navnet – både for- og efternavn – fik han efter moderens første mand, sådan som sædvanen ofte var. Det var åbenbart ikke meningen at han skulle være degn, han blev nemlig ansat som svend på et bomuldsfarveri og -trykkeri. Han valgte altså samme erhverv som halvbroderen Thomas Harder. Farveriet var etableret i Horsens af Frans Kandelsdorff, der var indvandret fra Wien, formentlig sammen med sin kone. Da Kandelsdorff døde i 1758 søgte enken at drive farveriet videre, men det har åbenbart været mere end hun evnede, for 1764 overtog datteren Charlotte Sofie privilegiet, og to år senere giftede hun sig så med trykkersvenden, Jørgen Clausen Harder. Det har åbenbart ikke været nogen givtig forretning, der var i hvert fald stadig strid med byens andre farvere. Efter fire års forløb gav parret op og startede et farveri i Holstebro. Allerede samme år løb de ind i en ny retssag om retten til at farve tøj, og den tabte de. Økonomisk har det øjensynligt knebet gevaldigt, og da Jørgen Clausen døde som 41-årig i 1775, måtte enken fragå arv og gæld. Hun syntes imidlertid at være ukuelig, hun giftede sig året efter med en ny farver og kattuntrykker, Søren Bang. Retssagerne ophørte dog ikke; 1779 fik de en dom på 10 rdl. i sagsomkostninger og året efter blev de dømt til at betale 83 rdl. som de skyldte en købmand for farvevarer.¹⁷ Det synes at være dråben der fik bægeret til at løbe over, for kort tid efter stak parret ganske enkelt af fra byen. Da øvrigheden mødte op for at lave opbudsbo, kunne den blot konstatere at Søren Bang havde været væk fra byen i 4 måneder og hans kone – formentlig med 4 børn i alderen 2-13 år – i 2 måneder. Jeg aner ikke hvad der blev af ham, men hun figurerer et par år senere som fattiglem i Horsens. Heller ikke det har slået hende helt ud; hun levede i hvert fald lige til 1821 i Århus. Da boede hun hos sin datter – hun efterlod sig et indbo vurderet til 66 rdl. og en købmandsgæld på 296 rdl.!

Familiekontakt

Anne Marie Jensdatter Winther fik som så mange andre af slægtens – og tidens – kvinder en stor børneflokk, men hun havde måttet opleve at lægge 6 af de 8 børn i graven. Hendes sidste 30 år som enke kan derfor godt have været ensomme, men hun boede da i hvert fald hos sin datter og svigersøn, og

sønnen Thomas boede heller ikke langt borte. Det er ikke godt at vide om hun havde nogen kontakt med sine øvrige og ret talrige slægtninge, men det havde hun i hvert fald haft tidligere.

Da hendes første søn Thomas blev døbt i Slagslunde, var den ene fadder Anne Maries fætter, Jens Låsby, der var sognepræst i Høje Tåstrup, og hans kone bar barnet. Men de var ikke alene om at repræsentere familien. En anden fætter, Michel Winther, der var brygger i København og hans kone var ligeledes faddere. Da Anne Marie siden skulle giftes med Claus Pedersen, stod trolovelsen som nævnt hos kusinen Mette Låsby på herregården Vestervig Kloster. Og denne forbindelse synes i hvert fald at være opretholdt gennem flere generationer. Ved Anne Maries død i 1777 gjorde hendes barnebarn tjeneste på Vestervig Kloster, som nu var ejet af kusinens sønnesøn, Peder de Moldrup. I mellemtiden var Vestervig blevet et stamhus samtidig med at kusinens sønner var blevet adlede i 1731.

Når Anne Marie har tænkt på sin fars fallit og de andre fallitter hun havde oplevet i familien – sidst hendes yngste søns – så har en sådan velstand og ophøjelse måske givet anledning til mange tanker. Men dette tilfælde var nu ikke det eneste der adskilte sig markant fra de forhold hun selv havde så tæt inde på livet.

Hendes mor havde en fætter, Frands Thestrup, som blev biskop i Ålborg, og med ham startede der en betydelig social opstigning for denne gren af familien. Allerede to af hans sønner (som altså var næstsøskendebørn til Anne Marie) opnåede nydelige positioner på hvert sit område. Christian Thestrup blev professor og etatsråd, og Mathias de Thestrup blev landsdommer, herremand på Mariager Kloster, og han blev adlet i 1749. Et andet næstsøskendebarn var den Frantz Thestrup der var kammerråd og ejer af herregården Øllingesøgård.

Når man tænker på Anne Maries kontakt med slægten i Vestervig, så er det ikke urimeligt at antage at også Thestrup'erne og deres skæbne har været inden for hendes synsrand. Men hvis hun tillige har haft nogen viden om den næste generation, så er hun nok blevet forbløffet. Her støder man nemlig på Karen Thestrup, der blev gift med justitsråd Oluf Stampe til Skørtinge, Else Thestrup gift med Christian Magnus de Falsen, justitiarius i overhofretten i Norge, Magdalene Thestrup, gift med I. A. Cold, professor i jura og ligeledes justitiarius ved overhofretten i Norge for slet ikke at tale om den fremtrædende jurist Henrik Stampe. Han fik i 1753 det meget centrale embede som generalprokurør, som han beklædte indtil han i 1784 blev (stats)minister. Også han blev adlet, i 1759 – den tredje adling i Anne Maries nærmere familie – og han samlede

18. Fulgte man disse slægtsgrene længere frem i tiden vil man finde et overådigt antal kendte personer fra de mest forskelligartede dele af det danske samfundsliv. Se for eksempel Knud Prange: Christian 4. og Rasmus Thstrup. Konge og købmand – to skæbner set i et genealogisk perspektiv, i: *Personalhistorisk Tidsskrift* 1989:2, s. 139 ff.

19. Knud Prange: En midaldergenealogi glæder og problemer, *Personalhistorisk Tidsskrift* 1987:2, s. 179 ff. (specielt tavle 4 og 3) samt Knud Prange: Silkebrøderet socialhistorie. En studie i social mobilitet i: Finn H. Lauridsen (red.): *Festskrift til Vagn Dybdahl*, 1987, s. 356 ff. (specielt tavle B og C).

de godsrigdomme der siden blev oprettet til et baroni for hans brodersøn.¹⁸

Alt i alt tegner der sig efterhånden et billede af et degnemiljø der slet ikke var så isoleret og uden kontakt med andre miljøer og andre lokaliteter. Det gælder den helt snævre familiekreds, hvor Anne Maries svigersøn formentlig var tysker (Singstock) og hvor svigerdatteren var barn af indvandrere fra Wien, og hvor vi har erhverv som farver, bager, regimentstambour og skovfoged repræsenteret. Blandt forældre, tanter og onkler, fætre og kusiner finder vi præster og købmænd (rige som fattige), borgmestre, rådmænd, skippere og bryggere, en herredsfoged og altså også en herregårdsfrue – spredt over ikke bare Jylland, men hele landet. Det er muligt at Anne Maries viden om slægten ikke har rakt videre end hertil, men det er nu langt fra sikkert, når man tænker på kontakten til de adelige slægtninge på Vestervig Kloster. Men uanset det, så er det en historisk kendsgerning, at hun blandt sine næstsøskendebørn har haft slægtninge der erhvervsmæssigt, økonomisk, socialt og geografisk har haft helt andre placeringer i samfundet end hun selv havde. Så nære slægtninge – og så store forskelle.

Med udgangspunkt i degneenken i Uth kan man påvise sociale og geografiske strømninger, som selv glimrende undersøgelser på landsbasis eller fremragende kollektivbiografier vil have svært ved at få øje på. Kun via detaljerede slægts- og lokalhistoriske undersøgelser, der bygger på et utal af i sig selv ret intetsigende data, kan man samle de mange små brikker til et større billede. Meget kunne tyde på, at der her foreligger en relevant forskningsopgave.

Her vil nogen måske mene at “eksemplet” Anne Marie Jensdatter Winther er skævt og atypisk for tiden – det tror jeg ikke, og det har jeg to grunde til. Den første er, at Anne Marie for så vidt er en helt tilfældig degnekone, og den eneste grund til at jeg oprindelig blev interesseret i hende er, at jeg stødte på hende i forbindelse med et slægtshistorisk arbejde. Den anden grund er, at det præstedynasti, der residerede i Thyrsted-Uth netop på Anne Maries tid kunne give anledning til en undersøgelse, der i hvert fald på det slægtshistoriske felt minder meget om denne analyse. Den tidligere nævnte præst Niels Munck var af en slægt der talte rigtig mange gejstlige, men gennem sin oldemor Kirsten Mund var han tillige beslægtet med såvel bønder som et betydeligt antal adelige – både højadelige og dybt forgældede lavadelsmænd.¹⁹ Meget tyder på at bevægeligheden i datidens danske samfund ikke var så lille endda.

Litteratur og kilder

Skifterne efter Anne Marie Jensdatter Winther og Claus Pedersen Wæhr findes i Bjerre herreds gejstlige skifteprotokol, Landsarkivet i Viborg C 35 A-3, henholdsvis fol. 396b f. og fol. 197b ff. Desværre synes skifterne efter Claus Pedersens første kone og hendes første mand ikke at være indført i den gejstlige skifteprotokol.

Skildringen af Anne Marie Jensdatters familieforhold bygger dels på trykte kilder, dels på utrykte. For den fædrene slægts vedkommende kan der henvises til: Villads Villadsen og Helle Ville: Hr. Jacob Bunisøns syv børn fra Skivholme præstegård og deres forslægt. *Personalhistorisk Tidsskrift* 1991:1, s. 65 ff. Oplysningerne om moderens slægt bygger navnlig på Axel Kofod (udg.): *Præsten i Ørbæk Rasmus Pedersen Winthers Beretning om sin Slægt og sit Liv*, 1934, T. Rugholm, F.Aa. Winther og N.E. Winther: *Aarhus-Winther-Slægten*, 1986, Hans Andreas Møller: *Stamtavle over Slægterne Stampe og Thestrup*, 1910, Anna Thestrup: *Eligerede borgere i Århus 1740-1837*, 1964, Knud Prange: Christian 4. og Rasmus Thestrup. Konge og købmand – to skæbner set i et genealogisk perspektiv, i: *Personalhistorisk Tidsskrift* 1989:2, s. 139 ff. samt *Dansk Biografisk Leksikon*. Tendensen hos slægten Winther til at søge væk fra borgerlig næring til teologien er behandlet i Knud Prange: Uddannelse – døtre og svigerdøtre. Nogle overvejelser over social stabilitet i: Harry Haue m.fl. (red.): *Skole Dannelse Samfund. Festskrift til Vagn Skovgaard-Petersen 31. maj 1991*, 1991 s. 209 ff.

Om degnene i Uth kan bl. a. henvises til Wald. Schmidt: Optegnelser om Thyrsted-Uth, Manuskriptsamlingen H 6 (2)-1, Landsarkivet i Viborg.

Slægten Harder er behandlet af Jan Bak Harder: Magister Jørgen Harder fra Brunsbüttel, præst i Hollænderbyen på Amager 1640-80, *Personalhistorisk Tidsskrift* 1981 s. 47-60 og af Jørgen Wangel: En familie på Amager. *Personalhistorisk Tidsskrift* 1987, s. 228-35.

Der er desuden benyttet et stort og spredt antal utrykte kilder, ikke mindst kirkebøger og skifter. For at undgå et uhyrligt antal noter er der ikke givet henvisninger i hvert enkelt tilfælde, men de oplysninger der er givet om årstal og lokaliteter skulle forhåbentlig gøre det muligt at efterprøve oplysningerne.

Endelig skylder jeg en stor tak til Ole Degn og Jette Carlsen som har hjulpet mig med at fremskaffe kopier af arkivalier fra – og med at foretage konkrete detailundersøgelser i – Landsarkivet i Viborg.

Erik Nørr

Teologer avler teologer

*Breve til en teologisk student
1849-1860¹*

Præsteslægter

Den store kender af den danske præstehistorie Paul Nedergaard udgav i 1954 *100 danske præsteslægter*; heri bragte han stamtavler for familier, der havde det tilfælles, at de i generationer havde besat en række præsteembeder. De mest udprægede eksempler var slægten Rørdam, der talte præster i en ubrudt linje i 10 led, og slægterne Monrad, Zeuthen og Sadolin, der kunne fremvise det samme i henholdsvis 9 og 8 led.

Nedergaard opregnede også mange eksempler på, at søskeneflokke blev præster eller præstefruer, og på, at præsteslægter i generationer var knyttet til bestemte egne eller ligefrem til det samme embede. En del af de gamle præsteslægter er dog forsvundet fra præstegårdene i det 20. århundrede, så noget kunne tyde på, at de forhold, der tidligere betød, at teologer avlede teologer, ikke længere har så stor betydning.

Om slægten Pontoppidan kunne kantor C. Giessing i sit værk om "Jubel-Lærere" [dvs. præster, der har været mere end 50 år i embede] fortælle, at den første præst i familien, Laurids Jespersen (1522-1604), med sine 2 hustruer Maren og Sara fik 18 børn, hvoraf 5 sønner alle blev præster, og to døtre blev præstekoner. Og derefter gik det slag i slag de næste 250 år, så det omkring 1780 var blevet til flere end 300 gejstlige, hvoriblandt 7 bisper, 3 dr. theol.'er, 4 professorer og 21 jubellærere. 125 år senere i 1905 gættede slægtens historiker E.P. Pontoppidan på, at antallet af gejstlige i de forløbne år yderligere var mere end fordoblet, selv om slægtens tradition med hensyn til valg af det gejstlige i årenes løb var betydeligt formindsket.

I Døstrup præstegård besad den samme familie præsteembedet uafbrudt fra Reformationen og indtil 1865, og så kom familien kun herfra, fordi C.F. Koch, der var søn af den sidste i rækken, Gabriel Koch, ikke ønskede at aflægge den preussiske

1. Generelt henvises der til litteratur- og kildegrundlaget bagest i artiklen.

troskabsed. Et nærmere studium af præsterækken viser, at kun de to sidste præster bar navnet Koch. Der havde i Døstrup bl.a. også været præster med navnene Stauning, Wedel og Brorson. Der var nemlig tre måder, man kunne blive præst i Døstrup på: at være søn af forgængeren, gifte sig med præstedatteren, eller som det skete i to tilfælde, gifte sig med forgængerens enke.

Der kan anføres en del årsager til, at bestemte familier havde en stor kvote af gejstlige. Præsterne på landet levede en temmelig isoleret tilværelse. De levede i et bondesamfund og havde ofte vanskeligt ved at finde ligemænd, som de kunne omgås. Som regel var de mest nærliggende omgangsfæller præster i nabo-sognene og til nød latinskolelærere i den nærmeste by eller retsbetjentene i de nærmeste herreder. Præstebørnene voksede så at sige op i et teologisk miljø, der betød, at det var oplagt for sønner at læse teologi. Desuden havde præsternes indbyrdes selskabelighed den bieffekt, at præstedøtre meget ofte blev gift med præstesønner, hvilket yderligere var med til at cementere det teologiske miljø. Omgangen med latinskolelærerne betød ikke nødvendigvis det store brud med det gejstlige miljø, da et adjunktembede i det 19. århundrede ofte var et springbræt til et præsteembede. I dette miljø blev det anset for finest at være teolog. Dette betød, som Grethe Ilsøes undersøgelse af retsbetjentene viser, at de ældste sønner i præstegården ofte fortsatte slægtens teologiske løbebane, medens yngre sønner af økonomiske grunde måtte nøjes med at blive danske jurister o.l.

Endnu i første halvdel af det 19. århundrede udgjorde teologerne en betragtelig del af studentermiljøet ved Københavns Universitet. Teologien hørte fra gammel tid til blandt de mest anerkendte og fornemste videnskaber, hvilket gav det at læse teologi en vis anseelse. Præster og teologer tilhørte den lille embedsmandsstand, hvortil der var tillagt visse privilegier. Man kendte hinanden, og ægteskabsforbindelser forstærkede yderligere samhørigheden. I stændertiden og i de første år efter Grundloven havde embedsmændene herunder gejstligheden en stærk politisk indflydelse, som Bondevennerne og særligt A.F. Tscherning var betænkelig overfor og søgte at bekæmpe.

Endnu et forhold må fremhæves. Ligesom en bondemand havde brug for, at ældste søn kunne overtage gården og aftægtsforpligtelserne, betød de manglende pensionsmuligheder for ældre præster, at de havde brug for en medhjælpende kapellan på deres gamle dage. Og det var billigst og mindst generende, når de selv havde en søn eller svigersøn, der var teolog. I Wibergs Præstehistorie (1870-79) findes utallige eksempler herpå: De er i værket betegnet på følgende måde: F.S. (= Forgængerens Søn) eller ~ F.D. (= gift med Forgængerens Datter). Dette

Familien Deichmann tilhørte i 6 led fra slutningen af det 17. årh. til begyndelsen af det 20. årh. de såkaldte præsteslægter. Billedet viser provst Rasmus Severin Deichmann, Ferslev, som tilhørte det femte led (privateje).

forhold forklarer til en vis grad også, at der dengang var forholdsvis mange præster, der opnåede prædikaten "Jubellærer". Det blev i samtiden anset for meget agtværdigt at have været i embede i mere end halvtreds år; at det på den anden side ofte drejede sig om afdankede oldinge, der indkasserede den fede præsteløn og lod sønnen eller en kapellan, der ventede på at få embedet og måske også præstedatteren, gøre det meste af arbejdet for en ussel løn, så man gennem fingre med. Det hørte med til systemet.

Der var således mange faktorer, der gjorde, at præstens søn blev teolog. I denne artikel skal der fokuseres mest på miljøets betydning. Men først lidt om familien Deichmann.

I august 1838 blev Rasmus Severin Deichmann (1798-1879) udnævnt til sognepræst i Ferslev-Dall-Volsted pastorat i Aalborg amt. I lige linje tilbage til en søn af borgmester Willum Deichmann i Malmø havde familien i fem generationer været sognepræster. Skønt Rasmus Deichmann kun fik embedet, fordi den udnævnte præst døde, før han nåede at tiltræde, var han familiemæssigt ikke ukendt i området (Hornum-Fleskum herreders provsti). Hans familie havde allerede været sognepræst her i flere generationer. I nabosognet Aarestrup-Buderup-Gravlev var Rasmus S.D.'s oldefar, Peder Jacobsen Deichmann, sognepræst 1704-33 (provst 1732-33). Han afløstes af sin svigersøn L.J. Aagaard (gift med Ane Pedersdatter Deichmann), og efter dennes død i 1758 af tre dattersønner Aagaard. Da den sidste af brødrene døde i 1803, fortsatte præstekonen i embedet, da hun giftede sig med efterfølgeren. Også i et par andre nabosogne var der i perioder præster af Aagaard-linjen.

Ud over præsterne i den Deichmannske mandslinje og den Aagaardske kvindelinje var der andre kendte akademikere i familien. Til en norsk gren hørte bl.a. biskop Bartholomæus Deichmann og stifteren af det Deichmannske Bibliotek i Oslo, Carl Deichmann. Rasmus Deichmanns fætter var ejeren af Gyl-dendal, cand. jur. Jacob Deichmann, som var gift med en datter af Søren Gyldendal. Den Deichmannske familie tilhørte således de såkaldte præsteslægter, selv om der naturligvis i hvert slægtled var virkelig mange, der ikke var præster/akademikere. Karakteristisk er endvidere de mange børn: Rasmus Deichmanns far var yngste barn i en børneflokk på 14, og Rasmus Deichmann selv var nr. 4 af 9. Tre af Rasmus' søstre hørte til den store kategori af ugifte præstedøtre.

Rasmus Deichmann, der var født i 1798 og teologisk kandidat i 1823, blev i 1828 gift med præstedatteren Dorothea Maria Bruun fra Taarnby. Ægteskabet var barnløst. Hustruen var i 1850'erne og 1860'erne i længere perioder syg eller i dårligt humør, hvilket til tider gjorde hverdagen vanskelig for Rasmus Deichmann, der i 1850 var blevet udnævnt til provst over Hornum-Fleskum herreders provsti. Der var dog til stadighed tjenestepiger til at passe huset.

Barnløsheden betød ikke, at provsten ikke fik mulighed for at bringe den teologiske arv videre til næste generation. Da søsteren Charlotte Justiniane Deichmann, gift med portkontrollør Cajus Niels Behr Branth, døde i 1833, kom den da to-årige Jakob Severin Deichmann Branth i huset hos morbroderen Rasmus Deichmann, hvor han blev undervist, indtil han i 1844 blev optaget i Aalborg Katedralskole. Jakob voksede således op i

Ferslev præstegård, hvor han blev betragtet som familiens ældste søn. Senere fik Rasmus Deichmann også en aktie i opdragelsen af andre søskendebørn. Det drejede sig om broderen Kiolds (død 1846) tre børn Poul Elias, Ludvig og Charlotte, og senere også i nogen grad om broderen Jacob Deichmanns (død 1851) søn Knud Schott Deichmann.

Morbroderens breve til den unge student i København

Dengang måtte latinskoleeleverne tage til København for at tage artium ved Universitetet (først med den Madvigske skoleordning af 1850 kunne skolerne selv dimittere studenter), og det første år måtte studenterne bruge til at aflægge den filologisk-filosofiske eksamen (anden eksamen). I efteråret 1849 kort efter at hans far var død, drog Jakob til København og bestod artium med 2. karakter. I november 1850 bestod han anden eksamen med karakteren Laudabilis (1. karakter).

Fra 1849 og de næste tredive år stod Rasmus Deichmann i livlig korrespondance med sin foster- og søstersøn. Kun brevene fra Rasmus er bevaret. 145 i alt. Nedenfor er gengivet uddrag af brevene indtil 1860, hvor Jakob bliver forlovet, og hvor han står på nippet til at gå ind i en helt ny tilværelse i Sønderjylland. Det er imidlertid ikke en traditionel kildeudgivelse. Det er meget normalt i brevudgivelser, at alt det private udelades, medens udgiveren bringer alt det stof, der vedrører personernes offentlige liv, som menes at have almindelig interesse. Fremgangsmåden er her stort set den modsatte. Rasmus fortæller i brevene til søstersønnen meget om provsteembedet og om præstens forhold til lokalsamfundet. Desuden fortæller han om den aktuelle politiske og kirkehistoriske udvikling. Alt dette er udeladt. Derimod koncentrerer uddragene om det mere private: Rasmus Deichmanns omtale af Jakobs tilværelse som teologisk student og af planlægningen af hans fremtid. Af det private udelades derimod omtalen af hustruens ("Tantes") mentale tilstand og af brorsønnen Poul Elias' gentagne forsøg på at slå onklen for penge, da han gang på gang under de mest fantastiske omstændigheder har mistet de penge, han sidst modtog. Poul Elias tog flere gange hyre som sømand og endte med at drukne i Biskayen i 1862.

Det store i det små

Rasmus Deichmanns breve giver et indblik i, hvorfor børn, der var opvokset i en præstegård, havde en lettere vej til eksamensbordet i teologi end andre.

Økonomien var ingen hindring for den moderløse (og fra

1849 også faderløse) Jakobs vej til Universitetet. Han kan både tære på sin mødrene og fædrene arv, ligesom han flere gange arver større og mindre beløb efter ugifte tanter og andre slægtninge. Rasmus Deichmann er en god kurator, der sørger for, at pengene sættes i papirer, der giver gode renter. I flere tilfælde benyttes kancelliråd Jakob Deichmann (Gyldendal) som rådgiver. Morbroderen har stor tiltro til Jakobs økonomiske sans og benytter i mange tilfælde ham som sendebud i økonomiske anliggender (bl.a. i de besværlige sager med Poul Elias). En oplysning om, at Jakob i de første godt 3 studieår har brugt 1230 rigsdaler, ryster ikke morbroderen.

Rasmus yder også i mange situationer tilskud til Jakobs studier, men som regel til konkrete ting. En anden form for støtte er naturalierne: Ved den mindste antydning får Jakob og som regel også fætterten Ludvig, der læser til dansk jurist, tilsendt med skibsforbindelse fra Aalborg krukke med smør, ost, pølser, flæsk m.m., ligesom Tante sørger for det "skidne" linned. Før den store udenlandsrejse får Jakob 6 hjemmesyede skjorter og tilsagn om lige så mange, når han kommer hjem.

Det er tydeligt, at Jakob kommer fra et bogligt miljø. I præstegården i Ferslev har han kunnet finde mange af de bøger, han senere skulle stifte bekendtskab med, f.eks. den hebraiske bibel og Neanders kirkehistorie. Med hensyn til bøger får han det råd at spørge ældre studiosi og ellers være tilbageholdende med at købe de sidste nyheder, da disse ofte kan vise sig ikke at være noget værd i længden.

Morbroderen er glad, da Jakob vælger det teologiske studium, selv om han indrømmer, at tiden i nogen grad er imod

Ægteparret Rasmus Severin Deichmann og Dorothea Maria Bruun ("Tante") fotograferet af H. Tonnies Aalborg 1863.

Fotografierne har tilhørt gård-ejer Rasmus Severin Thomsen, der var opkaldt efter provsten. Rasmus' position i lokalsamfundet betød, at en række børn blev opkaldt efter ham. (Aalborg Lokalhistoriske Arkiv).

teologi og kirke. Han spørger igennem hele studietiden interesseret til, hvordan det går, både fordi han mener at kunne give gode råd, og fordi han er nysgerrig efter at høre nyt fra sit eget gamle studium. Men han er ikke bedrevidende. Ikke noget med, at studierne i gamle dage var meget sværere end nu, og at karakterskalaen var blevet devalueret, siden han selv studerede. Rasmus er godt klar over, at tiderne har forandret sig. F.eks. blev teologiske studenter i modsætning til nu ikke i hans tid plaget med de store indledninger til testamenterne. Og karaktergivningen var snarere blevet skærpet, så det, der i hans tid gav Laudabilis (1. karakter), nu i mange tilfælde blev bedømt til Haud illaudabilis (2. karakter). Jakob får flere gange besked om, at han blot skal følge sin egen plan, og hvad skik er nu omtider. Hver tid har sit snit, sin metode og sine petitesser.

Det er vigtigt, at Jakob ikke murer sig inde og lader det hele være studium. Han må ud blandt folk (honnette folk, vel at mærke). Han må melde sig ind i Studenterforeningen (Rasmus betaler), og han må lære at "hugge", for motionens skyld, men sikkert også fordi det i tiden mellem de to slesvigske krige var på mode. Dagen før eksamen må Jakob hellere drikke et glas vin end terpe så meget, at han bliver nervøs.

Hovedtonen gennem alle brevene er liberal. Frihed under ansvar. Rasmus accepterer Jakobs planer. Hvad enten det drejer sig om studieplanlægning og eksamenslæsning eller rejser til Uppsala og Norge og den store dannelsesrejse til Tyskland, Schweiz og Italien. Rasmus kan godt komme med sine gode råd, men når alt kommer til alt, så skal Jakob gøre, som det tykkes ham bedst. Han ved godt, at tiderne har forandret sig. Han kunne vist også godt selv have tænkt sig den udenlandsrejse! Blot accepterer han ikke, at Jakob spilder tiden med ingenting eller med at leve et slaraffenliv. Han skal forberede sig ordentligt til sin udenlandsrejse ved at studere tysk og fransk. Da han senere vil forlænge rejsen, svarer morbroderen også positivt: skal der være gilde, så lad der være gilde. Han skal leve livet og benytte mulighederne, medens de er der - men uden at han af den grund får bisselæder i skoene. Meningen er jo, at han helst skal falde til ro i et præsteembede engang. Da Jakob fortæller om muligheden for at blive huslærer i Schweiz, undrer Rasmus sig såre, men ender med også her at acceptere (men bind dig kun for et par år!).

Rasmus skjuler ikke på noget tidspunkt, hvilken fremtid han ønsker for sin plejesøn: et godt præsteembede er målet. Det var imidlertid ikke så let; netop på den tid var der mange om budet. Jakob burde derfor skaffe sig erfaring ved at begynde som huslærer hos en ikke-grundtvigsk familie. Grundtvigianerne var ikke i kridthuset hos den konservative provst (han var i

1860'erne medlem af Augustforeningen og lod tydeligt skinne igennem, at han ikke kunne lide Bondevennerne). Gentagne gange foreholder han Jakob, at han bør øve sig i at prædike eller i hvert fald holde bibellæsninger. Men han har lidt svært ved at overtale Jakob til at benytte chancen hjemme i Ferslev pastorats tre kirker.

Da det endelig lykkes at få Jakob på prædikestolen, fortæller den erfarne præst og prædikant ham, at han bør skrive sine prædikener ned, for ellers bliver indholdet for tyndt. Rasmus Deichmann skrev selv sine prædikener ned, hvilket den bevarede samling beviser. Dette havde endnu en fordel, han kunne med jævne mellemrum tage de gamle prædikener op af skuffen og genbruge dem. Men dette betød ikke, at Jakob slavisk skulle læse prædikenerne op. Det fik langt større effekt, når de blev holdt frit. Rasmus forsøger i en række breve at få Jakob til at optræde med større frimodighed. Det gjaldt både over for professorerne ved eksamen og i prædikensammenhæng. Rasmus er ikke i tvivl om, at den manglende frimodighed var skyld i, at han kun fik karakteren *hau* ved den homiletiske prøve (dimisprædiken, prøveprædiken) i København i august 1860.

Onklen og tanten ser også gerne Jakob godt gift. Et stykke tid håber de på, at pastor Jørgensens datter Jacobine i Aarestrup-Buderup-Gravlev er en chance (brev 14/11 1859), men snart efter får de besked om, at Jakob selv har gjort sit parti. Det er Sophie Fanny Conradine Dumreicher (1839-87), en datter af godsforvalter Frederik August Dumreicher og Elise Georgine Boethe. Sophie bliver straks accepteret, især da der ingen ufordelagtige udsagn kan indhentes om hende, og da Jakob kan fortælle, at hun er en huslig pige. Jakob får yderligere en fornemmelse af Rasmus' kvindeideal, da denne i brev 15/11 1860 udtaler sig om Jakobs fætter Knud Schott Deichmanns kæreste, at det er meget godt, at hun er meget religiøs, men også her gælder *ne quid minus* (alting med måde)! Tækkelighed, kvindelig ynde, huslighed og et muntert sind er ikke at foragte ved siden af.

Hvad der videre skete

Ved udgangen af året 1860, hvor de her gengivne brevuddrag slutter, er Jakob blevet forlovet, og han har aflagt sin prøveprædiken. Han er parat til at sætte bo. Præsteembedet i Slesvig, som han søger, bliver ikke til noget. Han kommer ganske vist til Tønder i 1861, men som realskolebestyrer. I 1862 bliver han gift, men allerede to år senere forlader ægteparret i hast krigszonen og realskoleembedet. I 1866 lykkes det ham endelig til stor glæde for Rasmus at blive udnævnt til ordineret kateket, dvs. præst og skolelærer, i Skælskør. I 1871 bliver han sogne-

I brevet 11/5-1859 anmoder Jakobs plejeforældre ham om at blive fotograferet, da de gerne vil have, at han skal have hæderspladsen i det anlagte familiegalleri. Der gik dog et par år, før ønsket blev opfyldt. Ifølge Rasmus' søster Olea var billedet af Jakob vellignende, men hun mente, at han så "forskrækkelig alvorlig ud", og at han havde lagt sig lidt ud. Foto i privateje.

præst i Elling-Tolne i Aalborg stift, fra 1880 til 1905 er han sognepræst i Ovsted-Taaning i Århus stift. Han opfylder således Rasmus' forventninger om præsteembedet.

I brevet den 7/2 1856 udtrykker Rasmus Deichmann nogle forhåbninger til, at Jakob skal blive en kendt botaniker og naturvidenskabsmand. Jakob er hele sit liv optaget af botanik og i mindre grad også af geologi, og han driver det så vidt, at han kommer til at fremstå som en af landets førende botanikere. I 1867 får han Universitetets guldmedalje for en afhandling om likener (laver), og senere udgiver han en række botaniske og geologiske afhandlinger. Også i den teologiske debat deltager han med indlæg om søndagssagen og bibelkritikken, ligesom han skriver en afhandling om et dansk akademi (i debatten om Sorø Akademis omdannelse).

Familiemæssigt fik Jakob en lidt speciel karriere. Hans første ægteskab var barnløst. Sophie Dumreicher døde i 1887, kort efter at de havde haft sølvbryllup. Derefter blev Jakob gift med Emmy Boldsen (1864-1937), datter af sognepræst H.C. Boldsen i Fruering. Med hende fik han i årene 1890-1907 i alt 7 børn. Den yngste søn fik han først i 76-års alderen, hvor han var emeritus i Kolding. Med sit andet ægteskab opfyldte Jakob Deichmann Branth således begge de statistiske forventninger til ældste søn i en præstegård, for det første, at han skulle blive sognepræst, og for det andet, at han skulle blive gift med en præstedatter. Mange små brikker i brevene fra Rasmus Deichmann fortæller hvorfor. Jakob havde den fornødne økonomiske og moralske ballast med hjemme fra præstegården i Ferslev.

Uddrag af Rasmus Severin Deichmanns breve til Jakob Severin Deichmann Branth 1849-1860

Studentereksamen og stort filosofikum

Novbr. 1849. [Jakob er kommet til København for at tage studentereksamen og 2. eksamen]

Har Du faaet Brænde kjøbt? det vil sagtens blive en dyr Artikel, men Væggene behøve heller ikke altid at være varme. Fortæl hvordan Du finder Collegierne og hvilke Lærfærdigheder Nutidens Russer finde paa. Pas endelig paa Professor Petersens² Finesser, der kan man lære hvor uendelig vigtige Smaating kunne være og gjøres. Maaskee kan Du nu faae bedre fat i Mathematiken med at høre den foredraget af en anden Mund end den tapre Landsoldats.³ Vel troer jeg ikke Du skulde komme i Knibe for Penge det første Aar, især da Justitsraad Lautrup⁴ har 300 rbd af dine i Behold, de skulde da heller ikke saa nær gaae med, men naar det engang skulde træffe, maae Du lade mig det vide itide.

6/2-1850. Da Du beslutter Dig til at studere Theologie, saa vil jeg meget anbefale Dig, hvad der ogsaa ellers er tilraadeligt, at Du flittigt gaaer i Kirke ogsaa i den Henseende at danne Dig til Præst ved at agte paa gode Mønstre og paa forskellige Manerer. Helst bør Du høre en christelig Præst stadigt, men dog ogsaa Andre f.Ex. Johansen til Petri,⁵ der unægteligt er eller dog var en meget veltalende Mand, men hans Troeslærdomme er bar Vand eller puur naturlig Theologie. Bruun⁶ er vist ogsaa værd at høre engang imellem, skjøndt det formeentlig meest er ungd canord [velklingende snak]. Gamle Biskop Mynster⁷ var den bedste og christeligste paa min Tid og er det vel endnu, Provst Tryde⁸ ei at forglemme.

.. Nu gaaer Du vel ogsaa op i Rigsforsamlingen en Gang i mellem for at høre, hvordan det gaaer til der. Overhovedet maae Du see at samle al mulig Kundskab om alt Mærkværdigt og Nyt for at Du kan fortælle os derom, og være som en fuld Svamp der giver Væde, saasart Man trykker paa den.

.. Stræb nu med Mathematiken, Du vil faae endnu haardere Pine af den til Philosophicum.⁹

20/3-1850. [Jakob bor nu i Skindergade 46,3]

Da vi troede at Du var i Mangel for Proviant er der .. sendt 8 a 9 Pund Smør til Dig og en Pølse. [Smørret skal vare til maj], thi før Junii kan Du ei vente Græssmør herfra.

..Tante minder om at faae alt dit skidne Linned med, da det er bedst at faae det vasket gratis.

2. F.C. Petersen (1786-1859), professor i klassisk filologi.

3. Der hentydes til Eduard von Spreckelsen, der var søn af en af RSD's fætre, og som deltog i Treårskrigen. Eduard var gået samme vej som DB: student fra Aalborg Katedral-skole 1843, cand. teol. 1849.

4. C.V. Lautrup (1802-87), kancelliråd, kontorchef i Justitsministeriets 1. kontor for umyndiges midler.

5. J.C.G. Johannsen (1793-1854), sognepræst Skt. Petri Kirke 1825-54.

6. C. Bruun (1805-83), residerende kapellan ved Garnisons Kirke 1846-53, senere sognepræst og provst Sværdborg.

7. J.P. Mynster (1775-1854), Sjællands biskop 1834-54.

8. E.C. Tryde (1781-1860), stiftsprovst Vor Frue Kirke 1838-57.

9. I den såkaldte "anden eksamen", som DB måtte aflægge i sit første studieår, indgik fagene filosofi, matematik og fysik (jf. Kristian Hvidt: *Filosofikum. Dansk dannelse mellem Madvig og Marx. Skole. Dannelse. Samfund. Festskrift til Vagn Skovgaard-Petersen*. Odense 1991 s.109-17).

10. J.F. Schleusner (1759-1831), teologisk professor i Göttingen og Wittenberg, udgav 1792 et græsk-latinsk nyttestamentligt leksikon, som udkom i flere udgaver.

..Tag nu frisk Mod til Dig Examensdagen; jeg kan vel begribe at det maae krybe i en Synder, der er bleven Student i en Skolekrog og aldrig har staaet eller bestaaet for en Professors Ansigt før.

12/9-1850. [Brevet omtaler som flere andre renter og penge].

Skal Du ikke have Schleusners Lexikon til det nye Testamente,¹⁰ spørg ældre Studiosi derom; i min Tid var det en særdeles nyttig Bog. Den er til Tjeneste. Dersom Du nu bliver een af de Første der komme op til Philosophicum, hvad vil Du saa bestille indtil Collegierne begynde for Theologerne? Du gjør bedst i at begynde med Exegetik og Kirkehistorie, thi Exegetis facit theologum.

..Tal om itide, naar Du trænger til Smør og Proviant. Lad os vide naar Du skal op til Examen, og see til at Du kommer fra den med Honør.

Studievalg

17/11-1850.

Humanissime philologiae et philosophiae Candidate!
Ornatissime f.s. theologiae Studioso
Os Elskelige HEr Jacob S.D. Branth!

[Med fornøjelse modtaget meddelelse om veloverstået eksamen] Ogsaa glæder det os meget at Du ikke er i Tvivlraadighed om hvad Studium Du skal vælge, men er fast bestemt paa at vælge Theologien. Gud give Dig Lykke og Velsignelse til dit Valg. Meget muligt kan den Vei om nogle Aar blive den bedste, og det er at haabe, at den Ugunst, hvormed Religion, Kirke og Præsteskab for Tiden lægges for Had af vore Tscherningianere,

Ferslev præstegård, hvor Jakob opholdt sig fra 2 års alderen, hvor hans mor døde, og indtil han blev optaget i Aalborg Kateketralskole. Derefter tilbragte han sine fleste ferier her. Præstegården fra Rasmus Deichmanns tid, der blev nedrevet omkring 1910, er her gengivet efter postkort i Ferslev-Dall-Volsted sognes lokalhistoriske arkiv.

heller ikke vil vedvare, eller gjøre os stor Skade. Om Dig haaber jeg, at Du ikke træder over til det Partie af Theologer, der mene at skyldte sin egen Ære, at opstille et eget System og en egen Troesbekjendelse, og derfor kassere den Grundvold, der er lagt af Christus. For nyligt har jeg udfundet, at de fleste Rationalisters Hovedlærdom er den selvsamme som Muhameds, den nemlig: der er een Gud, og jeg er hans Prophet.

Du har Ret i at ansee det for en god Ting, at være bestemt paa sit Studium, da ikke Faae under Uvisheden derom lære at dovne, og tilsidst studere ingen Ting. Du vil begynde med ganske piano at studere Kirkehistorie, og saa tage fat paa Exegesis, efter Edvard Spreckelsens Raad. Du gjør Ret i at raadføre Dig med en saa flink og erfaren Candidat som han. Til Afvexling anseer jeg det for godt, at Du studerer begge Dele jevnside, men saa at Exegesis for det første er Hovedsagen, og for at Du ikke skal begynde Kirkehistorien fra en for kjedelig Ende, vilde jeg foreslaae Dig at læse Holdbergs Kirkehistorie,¹¹ der vel ikke er synderlig kritisk men ret moersom; og meget hænger dog ved ogsaa under en cursorisk Læsning, hvortil Du vel gjør bedst at indskrænke Dig dermed.

..De 15 rbd Du fik af Cancellieraad Deichmann¹² skulde efter min Mening tildeels være til at kjøbe fornødne theologiske Bøger for; men Du behøver ei mange, da Du gjør bedst i at laane Commentairer fra Universitetsbibliotheket; de gaae desuden snart af Mode. Saaledes bruges vel med Undtagelse af det nye Testamente neppe een af de theologiske Bøger, der i min Tid ansaaes for at have naaet Ypperlighedens Culminationspunct.

2/1-1851. [Om at Jakobs afdøde far havde god forstand på pengesager, og om, at det hører med til god opdragelse at forstå sig på god, veltillavet mad]. Du behøvede dog vistnok ikke at have kjøbt en hebraisk Bibel, da der dog vel ikke er gjort om paa dem. Med hensyn til de Forelæsninger, Du hører, har jeg det at bemærke, at det synes mig vel tidligt, at Du hører hebraiske Forelæsninger; det pleiede vi i vor Tid at gjemme til hen mod Slutningen; dog kan det jo ogsaa være godt, saaledes at holde Liv i sine hebraiske Kundskaber, især om Du vil lægge Dig noget mere efter Hebraisk end almindeligt er. Ogsaa synes mig at Martensens¹³ Forelæsning over den nyere Philosophies Forhold til Theologien maa være for provectiones [viderekomne]. Dog følg kun din egen Plan og hvad Skik er nu omtide.

Politisere I Studiosi noget? det vilde synes mig vel og fortjenstligt gjort, om honette Folk i Kjøbenhavn enedes om at prygle Bondevennerne ud af Byen og jage dem i Kallebod-

strand. De have nu forsøgt at opløse Staten, dernæst Kirken og Staten gennem den.

16/2-1851. Naar Du kommer her, som vi haabe i Slutningen af Marts, saa tag kun nogle af dine theologiske Bøger med, da Du gjerne af og til kan studere her. Det falder da af sig selv at Du tager alt det skidne Tøi med og sparer Vadskerløn.

19/12-1851. [Rasmus sender 610 rbd og anmoder Jakob om at rådføre sig med kancelliråd Deichmann om anbringelsen af pengene. Det drejer sig om Jakobs mødrene arv]

Lev studenterlivet

20/1-1852. Af dit sidste Brev see vi at Du lever meget indgetogen, saa at der endog kunde være Fare for at Du kunde glemme Talen, og af Mangel paa Brug tabe Mælet. Derfor er det godt nok ogsaa i den Henseende at Knud [Jakobs fætter] boer hos Dig; men paa den anden Side kan det ogsaa bevirke, at Du derved mere afslutter Dig fra den øvrige Verden, og ikke benytter din Ungdom og dit Ophold i Hovedstaden til at gjøre Bekjendtskaber, faae Verdens Kundskab og opnaae Lethed i at omgaaes forskjellige Slags Mennesker. Tænk paa Titon og see paa Hendrik Spreckelsen,¹⁴ eller paa andre der spinde sig ind liig Æderkoppe, og ikke blot tabe legemligt Huld, hvilket maa passes, men ogsaa aandeligt sløves.

Nu behøver jeg ikke at repetere, at Du som enhver Studerende fornemmelig maae passe Bogen og Collegierne, men det andet maa ingenlunde forsømmes. Derfor saae jeg gjerne at Du vedblev at være Medlem af Studenterforeningen, og der sluttede Bekjendtskaber med Studerende af de forskjellige Faculteter, og om just ikke Venskab, thi deri maa Man være meget vaersom og sindig, saa dog fortroligen Forhold med velopdragne og sædelige Medstuderende. Det er godt og ofte meget opmuntrende senere i Livet at have slige Forbindelser; vi kunne ikke være os selv nok og bør ikke isolere os.

Helst saae jeg at Du holdt Dig til unge Mennesker som ved Kundskaber og Cultur staae over Dig, dog derom behøver jeg ei at minde Dig, da Du af Naturen har god Smag og om Du feiler til nogen af Siderne, snarere er vel kræsen. Hvad det kan koste Dig, Aar om at være i Studenterforeningen, maa Du kræve af mig som en vitterlig Gjæld, det vil sige Contingentet, thi ellers kunde Du formere mig rædsomme Regninger paa Fortæring.

Ligeledes ønsker jeg at Du lærte at hugge i Forening med et par Andre; det er ingenlunde Hensigten dermed at Du skulde

11. Ludvig Holberg udgav i 1738 en "*Almindelig Kirke-Historie*", som blev læst endnu i det 19. årh.

Den blev endog genudgivet af F.C. Liebenberg i 1867-68.

12. Jacob Deichmann (1788-1853), cand. jur., ejer af Gyldendals Boghandel.

13. H.L. Martensen (1808-84), professor i teologi 1840-54, Sjællands biskop 1854-84.

14. Hendrik Deichmann von Spreckelsen (1827-93), student Aalborg 1844, studerede sprogvidenskab, blev sindssyg. Han var søn af en af RSD's fætre.

J. L. G. Brantle

Semester.	Forelæsninger og Oebfter.	Ugentlige Timer.	Bemærkning.	Docentens Navn.
1850-51.	Propædæa & Grammatik	4	---	J. L. G. Brantle.
---	Helleskovs -----	3.		J. L. G. Brantle.
	den nyere Melodiske Litteratur	2		H. Martensen.
	Ap. G. 11 & 12	4	}	H. Martensen.
	Ev. G.	2		
~~1851~~	Ev. L. 1. & 2. Læsning	4		Engelstoft
1851	Ap. Cor.	4		H. Martensen.
	In. Handling 4. & 5. Bog.	2		H. Martensen.
	Ev. L. 1. & 2. Læsning	4		Engelstoft
	Erant 1. Læsning	3	}	J. L. G. Brantle.
	En jødisk Kirke i Jaffa	2		

Ved indmeldelsen til embedseksamen skulle de teologiske studenter opgive, hvilke forelæsninger de havde fulgt. I sit første studieår (1850/51) tog Jakob både fat på de bibelske fag og på kirkehistorien, men han fulgte også forelæsninger over den nyere filosofis forhold til teologien, selv om Rasmus mente, at disse kun var for viderekomne. Som det fremgår af forelæsningslisten, nåede Jakob at få et godt indtryk af professorerne Martensen og Engelstoft, førend de i henholdsvis 1854 og 1852 forlod fakultetet for at blive biskopper. (Rigsarkivet. Københavns Universitets arkiv. Det teol. Fakultet. Petita).

Jakobs far, Cajus Niels Behr Brantb, der stærkt plaget af sygdom døde i juli 1849, kort før Jakob kom til København for at studere, var portkontrolør i København. Han havde i mange år udelukkende brevkontakt med sønnen i Ferslev, senere i Aalborg. Faderen sørgede for, at Jakob fik et skrivebord, et ur og en lorgnet, skolebøger, globus og hvad han ellers havde brug for i sin skoletid. Skrivebordet har troligt fulgt Jakob siden, først gennem hele studietiden i København, og senere da han blev sognepræst, fik det fast plads i studerekamret. Skrivebordet må have været ordentligt håndværksmæssigt kram, hvilket fotografiet, optaget i 1995, viser (privateje). Fot. Stig Olkjer, Vejby.

blive stridbar eller benytte denne Kunst til at hakke i Næstens Kjød, men derimod er det en meget gavnlig Øvelse til at øve Øiet, styrke Musklerne i Arme og Bryst, og vænne sig til hurtigt at vende sig. Ogsaa Bekostningen herfor skal jeg udrede.

Endelig formener jeg ogsaa at det er paatide at Du faaer Manuducteur. Vel kan det undværes, især da det nu omstunder ikke er saa fornødent at kunne tale Latin, men det er et gavnligt Baand, Man lægger paa sig selv til jevn Flid; Man øves i at udtrykke sig og gjøres opmærksom paa et og andet, som Man ellers kunde overse. Hvorvidt jeg vil afholde denne Udgivt, det vil jeg betænke mig paa, dog troer jeg nok at kunne love Dig et Bidrag dertil af et Par Daler om Maaneden, og naar I ere 3 paa Partiet vil dette Bidrag hjælpe betydeligt. Overvei nu disse Tilbud og lad mig vide hvad Du beslutter.

24/2-1852. [næsten hele brevet handler om planen for Studenterforeningens nye bygning. Rasmus mener den er alt for flot og prangende, så den vil jage de almindelige studenter bort]

24/4-1852. [Bl.a. om afsendelse af flæsk og græssmør]

I Ferien vil Du faae god Tid til at fortsætte dine Studier, og jeg vilde tilraade at Du da studerede Kirkehistorie; Du erindrer at jeg har Neander.¹⁵ Candidat Gjerløff¹⁶ gjorde mig den Fornøielse at besøge mig i Paasken, og talte da om Indretningen af dine Studier, hvilket jeg naturligviis helst vil ganske overlade til ham og Dig, qui in ipsa luce rei publicæ litterariæ versantur [som færdes i selve lyset af det lærde miljø].

15. J.A.W. Neander (1789-1850), tysk kirkehistoriker, udgav 1826-45 *Allgemeine Geschichte der christl. Religion und Kirche*. I-V.

16. L.T. Gjerløff (1824-78), student Aalborg 1842, cand. teol. 1850, søn af pastor G. i Aaerstrup-Buderup-Gravlev. L.T. Gjerløff blev senere sognepræst i Randlev-Bjerager.

Fortegnelse

over

afdøde **Provst R. S. Deichmann's**

Bogsamling,

· som sælges ved offentlig Auktion

Torsdagen den 11te Marts Kl. 2

i Klokkestøbergade, Aalborg.

**Kommissioner modtages af Boghandler Marinus M. Schultz,
Jomfruanegade, Aalborg**

Oluf Olufsens Bogtrykkeri.

5/6-1852. [Bl.a. om mulighederne for rejse med skibene Iris og Juno – jf. også andre breve - sejler ikke hele vinteren - håber, at Jakob vil hjælpe ham i ferien med skriveri]

Det er mig kjært at Du tog fat paa Brevet til Romerne for Alvor; naar det er vel lært falde de øvrige paulinske Breve lette, men der er igjen langt tilbage af Exegesen.

5/10-1852. Tante spørger om hvor snart hun skal sende Dig og Knud Smør. Ogsaa kunde hun være meget tilbøielig til at sende

Det havde stor betydning for Jakobs dannelsesmessige baggrund, at han kunne gøre studier i sin plejefars store bogsamling i Ferslev præstegård. Da Rasmus døde i 1879, fik Jakob mulighed for at tage de bøger, han ønskede. Resten af samlingen blev solgt på offentlig auktion. På billedet er gengivet titelbladet til det trykte auktionkatalog.

Ost, noget røget Flesk og Kjød, og det vil saa meget snarere skee, om Du skrev hertil og tilkjendegav om Du havde Appetit derpaa. [jfr. brev 31/10-1852 om afsendelsen af fødevarerne og krav til, hvordan de skal gemmes og fortæres]

16/12-1852. [Rasmus vil stadig betale for “hugning” og i det hele taget holde, hvad han har lovet, “thi Tiderne ere gode for Landmænd, og det holder ikke saa haardt med at faae fat i Skilling Jensen”]

..Det lyder vel stærkt, at Du har brugt 1230 rbd i 3 Aar 2 Maaneder dog ikke i mine Ører eller deres, som ere kjendte med hvad det koster at leve i Kjøbenhavn. Noget mindre vil det vel koste Dig i de 2 Aar, som jeg antager at Du endnu maa læse til Examen i, da Du i de første 1 ½ Aar havde Huusleie at betale, og ingen 40 rbd af noget Collegium. Det meste Du kan have i Behold efter overstanden Examen er naturligviis det Bedste.

Jeg antager at Du vil kunne faae en god Post som Huuslærer, indtil Du kan komme i Kjolen for det første enten som Capellan i Ferslev eller anden beskeden Stilling. Men, for at Du kan faae en god Plads som Huuslærer, og med Frimodighed gaae til den, vilde jeg meget anbefale, at Du øvede Dig noget i Fransk og Tysk om ikke paa anden Maade saa ved at læse Moerskabsbøger i disse Sprog. Skjøndt jeg ikke vil lægge megen Vægt derpaa, kunde det dog neppe hindre Dig synderligt i dine Studier, dersom Du kunde faae nogle Timer Informationer om Ugen, naar de bleve betalte nogenlunde; men Du maae takke Gud, at Du ogsaa kan komme igjennem det foruden. Imidlertid vilde det siden gavne Dig at have nogen Øvelse i at informere.

Du læser da vel ogsaa andet end Kirkehistorie alene, Exegeesen gaaer vel jevnside med dermed? Om Moral og Dogmatik syntes mig at Gjerløff talte som de vare meget lette. Det vare de ei for mig, og eftersom jeg ellers har hørt Candidater tale, maa jeg antage at de filosofiske Discipliner ikke ere blevne lettere. Naturlig Theologie og Apologetik vare dengang ikke svære, og vi bleve ikke meget plagede med Indledningerne til Testamenterne, saavidt jeg mindes blev der ikke engang holdt Forelæsninger over dem, dog maatte vi være bekendte med Hugs Indled.¹⁷ og Devettes hebraiske Oldsager.¹⁸

1/10-1853. [Også om ost og smør]

26/1-1854. [Jakob har 11 rbd 2 Mk til gode for udgifter til manuduktør]. Naar Du næste Gang skriver mig til, vil det meget interessere mig at vide, hvor langt Du er med dine theologiske Studia, og naar Du antager at kunne gaae op til Examen. Dit Forsæt at indskrænke Dig med at købe Bøger kan jeg ikke

17. J.L. Hug (1765-1846), katolsk teolog, professor i østerlandske sprog og bibelfortolkning i Freiburg, udgav 1808 *Einleitung in die Schriften des N.T.s*.

18. W.M.L. de Wette (1780-1849), tysk protestantisk teolog, professor i Berlin og Basel, udgav bl.a. *Hebr.-jidd. Archäologie* (1814).

andet end billige. Naar Man kjøber efter Recensioner og hvad der af Nyt anprises, bliver Man med faae Undtagelser bedraget; men kan Du for billig Priis overkomme Bøger, som ere stempede med ældre og nyere Tidens Bifald, saa anseer jeg det for rigtigt at benytte Leiligheden.

26/4-1854. Hermed følger 1 Riiskurv, hvori Sager til dit Livs Opholdelse; bare Kjødet, som vi finde fortrinligt, ikke er for fedt for Dig at røre ved... I samme Kurv er en Pølse som Du og Ludvig skulle dele, naar Kjødet er opspiist. Fremdeles følger en Halmkurv, der med Indhold er til Ludvig. Gid I nu begge maa fortære det med god Appetit.

27/5-1854. Jeg vil ønske Ludvig [og Jakob] samme Sindsstemning til Examen som jeg har været i, da jeg gik op. Jeg var nok meget angst iforveien, men naar jeg kom til at sidde lige for Professorerne veeg al Beklemmelse, og idet jeg dristig saae dem i Øinene, (Man kan stundom læse der, hvor de ville hen, og de hjælpe snarest den, der frimodigt seer paa dem), saa veeg al Beklemmelse og jeg havde mine Tanker samlede. Man maa ikke glemme at de ere Kjød og Blod ligesom alle Andre, og stræbe at være kjæk hvor det gjælder /svaviter in modo, fortiter in re/ [mild i måde, i sagen stærk]. Det skal Du ogsaa huske paa.

13/1-1855 [Brev til Jakob og Ludvig]. Først vil jeg ønske Eder et glædeligt Nytaar i det Hele, fornemlig med Hensyn til Eders Examina, at de maa overstaaes med Hæder og Lykke, og at I da maaske komme i en gavnlig og fordeelagtig Virksomhed. Det er navnlig løbet mig om i Hoved, hvad Du Jacob meddeelte mig om din Plan, efter vel overstanden Examen i et Aars-tid eller længere at føre et Slarafenliv. Vel at forstaae, den i næste Aar tilsigtede Udenlandsreise har jeg intet mod; det kunde være om mit Hoved stod i den Kant, og jeg lever, at jeg endog kunde rykke ud med lidt, ganske lidt Hjelp - imidlertid er det intet Løfte - derimod hover jeg ikke den Deel af Planen, der gaaer ud paa, at Du fra Julii Maaned, til hvilken Tid Du vel vil gaae op, vil fordrive Tiden paa Borchs Collegium¹⁹ indtil næste Foraar med at sove, staae op, klæde Dig i Neglige, drikke Thevand og ryge Tobak, derpaa ved Middagstid klæde Dig ordentlig paa, spise Middagsmad, læse Blade og drikke Kaffe, slentre noget omkring, gaae hjem, atter smøge og drikke Thee, efter Omstændighederne læse lidt Morskabsbøger, faae fat paa Spadille, gaae i Comedie eller i Selskab, derpaa studere mediam in diem, næste og næste Dag Dacapo. Noget Nyttigt og Indbringende mener jeg maa indblandes, og helst være Hovedingrediensen.

19. DB boede på Borchs Collegium fra 21/5-1851 til juli 1856 (fremgår af alumneoversigten i *Festskrift i Anledning af Borchs Kollegiums 200 Aars Jubilæum*. 1889).

Vent bare med at gå op!

6/3-1855. Skulde Du og din Manufacteur nære nogen begrundet Tvivl om at Du til Sommer kan faae bedste Character, vilde jeg tilraade at Du opsatte Examen til Vinter, da det er en høist ubehagelig Ting at læse om; men troer din Manufacteur at Du kan bestaae, saa lad ikke Eksamensfeberen gjøre Dig forknyt og afskrække Dig. Dine Planer for Fremtiden finder jeg meget fornuftige, og jeg anseer det for rigtigst at Du modtager en Post som Huuslærer [på landet], thi enten æder det sig op at være Huuslærer i Kjøbenhavn eller Man ogsaa skal slide som en Hest. Naar Du gjør en Udenlandsreise først, giver det Respect. Du kan da vente at søges af fornemme Folk og at faae større Løn.

Tante minder om, at Du sender en tom Smørkrukke, saasnart Skibsfarten aabnes, for at Du kan blive forsynet... Gid vi kunde sende Eder et Par Harer. Vi have faaet usædvanligt mange, vi have endog havt 8 paa eengang. Fortiden have vi 7... Tante ønsker at vide om Flipperne paa dine Kraver passe Dig.

23/3-1855. Lad mig, naar Du skriver, faae Navnene at vide paa de 11 Bidiscipliner, I skulle lære, for at jeg dog kan kjende saa meget til den lærde Theologie.

19/4-1855. Skjøndt Du udsætter at tage Examen til Julen, hvilket jeg antager Du gjør rettest i, tænke vi dog ikke at Du derfor ei skulde tage Dig en Ferie om end noget kortere til Sommeren. Vi ville jo gjerne see Dig, og Du kan da ogsaa læse her; vi skulle ikke afholde Dig, og i Hjørnestuen er der god Læseroe; /det vil sige ikke altid før Spisetiderne, thi da træffer der gjerne et og andet som opløfter vor Røst/.

26/7-1855. [Jakob ventes hjem med skib enten Iris eller Valdemar]

Eksamensfeber

12/11-1855. Tante beder Dig hilse, at dersom Du synes og senere befinder, at Du har formeget Proviand, kan Du lade Knud faae en halv Ost. Du behøver vel ikke allerede kjølede Pulver eller uroestillende Viisdom i Anledning af Examen. Naar det begynder at klemme, saa lad mig det vide, at jeg kan probere mine Gaver til at trøste paa Dig.

18/12-1855. Det lader til, at Du ikke trænger til en Dosis af beroligende Viisdom, hvilket glæder mig paa dine Vegne, men derimod ikke paa mine egne, da jeg saaledes savner Leilighed til at bringe mine i saa Henseende store Gaver i Udøvelse, og jeg

vil ikke ødsle dermed til Unytte. Skulde Du imidlertid fornemme mærkelige Symptomer af Examensfeber, exempli gratia: at Du synes det havde været bedre, Du havde lært et Haandværk; at Du ingen Ting kan og ligesaavel kan opgive Examen strax etc; saa tøv ikke med at vende Dig til en saa dædig og kraftig Trøster som jeg er, og jeg skal vise Dig, hvilket Pund der er mig betroet, til at døve en skjælvende Examinands Uroe. Rigtignok var det bedst, at jeg var nærværende for, at overvælde dit Sind og fylde dine Ører, saa at Du af Fortvivelse over min Svada opgav al Forsagthed og blev arrig. Men som sagt jeg vil ikke bortkaste min Viisdom.

..Vi antage .. at Du skriver os til, saafremt Du har været oppe til skriftlig Examen, og veed noget om, hvordan Sagerne staae. Gid Du for det første selv maa være eller blive fornøiet dermed. Lad os da ogsaa vide, hvormange der gaae op med Dig.

20/1-1856. Dine 2 Breve, det første om Spørgsmaalene ved den skriftlige Examen, det andet om Censuren over Afhandlingerne, have vi med Fornøielse modtaget, og de vække det Haab hos os, at Du med Guds Hjælp nok opnaaer et godt Udfald. Vistnok vilde jeg komme i Klemme om jeg skulde besvare disse Spørgsmaal, og intet er rimeligere end at jeg vilde gaae reject, dersom jeg skulde op til Examen nu; ja om jeg endog havde det i frisk Hukommelse, hvad jeg havde lært, da jeg var i Klemhærken, vilde jeg neppe naae laud,²⁰ men det Samme vilde vel blive Tilfælde med selv de Bedre blandt Eder, naar I fik de samme Spørgsmaal og examineredes af de samme Professorer som vi.

Hver Tid har sit Snit, sin Methode og sine Petitesser, som Man maae være inde i. Ved Examensbordet er Christus ikke i Dag og i Morgen den Samme, og det anseer jeg for upaatvivligt vist, at om Apostelen Paulus skulde examineres ved Kjøbenhavns eller nogetsomhelst andet Universitet i Christenheden vilde han blive erklæret for immaturus [umoden], saafremt han ellers ikke tog Luven fra hele Facultetet og jog det i et Musehul.

Rigtignok ønske vi meget, ligesom vi ogsaa haabe, at Du faaer laud; men vi ville ingenlunde være utilfredse, om Du endog kun naaer haud 1mi gradus,²¹ og Du maa i det Tilfælde heller ikke blive forknýt. Der holdes strengt Huus denne Gang med de latinske Jurister, da de hidtil næsten alle have faaet haud, og maaskee skal Tingene bringes i samme Stiil som i Holsteen og Slesvig, hvor laud i det mindste een Tid var det Samme som Udmærkelse.

Tillad mig nu at meddele Dig nogle Raad med Hensyn til Examen, dersom de ikke skulde falde Dig for gammeldags. Læs vel over paa de Ting, som Professorerne lægge meest Vægt paa,

20. RSD fik hovedkarakteren laudabilis ved teologisk embedseksamen i 1823.

21. Karaktersystemet ved teologisk embedseksamen bestod af følgende: laudabilis (rosværdig) = 1. karakter, haud illaudabilis (ikke urosværdig) = 2. karakter og non contemnendus (ikke at foragte) = 3. karakter, som man endnu i det 19. århundrede kunne bestå med. Ved bek. 18/5-1847 blev karakteren haud illaudabilis delt i to grader (primi og secundi gradus), ligesom karakteren laudabilis herefter kunne tillægges "et quidem egregie" (med udmærkelse). Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retsbistore 1479-1879* II (1879) s.174.

22. Claus Hornemann (1751-1830), teologisk professor 1777-1830.

Herr Candidatus Theologiæ

Jacob Severin Reichmann Brantke
som i Aaret 1849 blev akademisk Borger og i Januar 1854
underkastede sig Prøve i Latin med Charakteren *Laudabilis*
for sig selv og sit Brev
har fra Efteraaret 1850

dyrket det theologiske Studium ved Universitetet. Han har i dette
Tidsrum *flittigt*
bivaanet Forelæsninger *over de theologiske Videnskabsfag*
og deeltaget i *mündtlig og skriftlig* Øvelser.

Den offentlige Examen har han underkastet sig d. 28de Jan. 1856
med følgende Udfald:

Det Nye Testaments Exegese	<i>Haud illaudab. Iⁿⁱ gr.</i>
Det Gamle Testaments Exegese	<i>Haud illaudab. Iⁿⁱ gr.</i>
Dogmatik og Symbolik	<i>Haud illaudab. Iⁿⁱ gr.</i>
Moral og Religionsphilosophie	<i>Haud illaudab. Iⁿⁱ gr.</i>
Kirke- og Dogmelistorie	<i>Haud illaudab. Iⁿⁱ gr.</i>

Hovedcharakteer .....

Haud illaudabilis Iⁿⁱ gr.

Efter tilendebragt Examen har han aflagt den foreskrevne Bæd
som theologisk Candidat.

Det theologiske Facultet i Kiöbenhavn,

den 31de Januar 1856

H. N. Clausen (C. Scharling) *Hermansen* *J. F. Hagen* *J. A. Bornemann*

B. Bolling

Facultetets Notarius.

Jakobs første eksamensbevis for
teologisk embedseksamen
(Januar 1856). Han fik samme
karakter i samtlige fem discipliner,
så det har ikke været svært
at udregne hovedkarakteren.
Beviset er underskrevet af
samtlige fem professorer ved
teologiske Fakultet (H.N.
Clausen, C.E. Scharling, C.
Hermansen, J.F. Hagen og
J.A. Bornemann), som alle del-
tog i eksaminationen. R.A.
Københavns Universitets arkiv.
Det teol. Fakultet. Petita).

er det endog kun Petitesser. Dagen før jeg skulde op exierpe-
rede jeg saaledes de Vettes hebraiske Oldsager paa et Quart
Ark, og dermed overdængede jeg den arme Hornemann,²²
hvem denne Lærdom dog ei var tiltænkt, saaledes at han hver-
ken vidste ud eller ind. Saaledes kunde der vel ogsaa være et el-
ler anden mindre Værk, der er i Vælten, som Du kunde have
godt af at fare igjennem; det veed jeg naturligviis ikke. Men mit
Raad om, at læse over med al Flid, er ikke saaledes at forstaae,
at Du skulde knibe af paa din Mad og Søvn, hellere maa Du de
sidste Dage og fornemlig Dagen før Examen tage Dig til noget
mageligere, og Aftenen iforveien gaae paa Comedie eller

deslige. Item kunde Du i Pusterummene mellem Examinatio-
nen drikke et Glas godt Viin.

Men hvad jeg for alting vil raade Dig, det er, at Du driver alle
Skyer fra din Pande, møder med et freidigt Aasyn, der vidner
om at Du har en god Samvittighed, og uforsagt seer Professo-
rerne lige i Øinene, som om det var dine bedste Venner. Mange
Gange kan Man af Andres Øine og Miner mærke, hvor de ville
hen, og ligesom andre vilde Dyr kunne de til en vis Grad beher-
skes af det menneskelige Blik. Dog Du har vel mere end nok af
min Viisdom.

2. Karakter

7/2-1856. Skjøndt Udfaldet af din Examen ligesaalidet var efter
vort som efter dit Ønske, saa overraskede det os dog ikke, da
jeg, allerede før Du gik op til Skrivtligt, havde nedstemt mine
Forventninger, hvortil jo vistnok den haarde Dom, der gik over
Examinanderne i Sommer havde bidraget noget. Ikke heller er
haud 1 gr. nogen ringe Character, i al Fald skal Man være ret vel
hjemme i sine Ting for at naae den, og jeg antager at ikke faae,
der i min Tid fik laud, vilde have faaet haud 1 gr. dersom denne
Forskjel da havde været indført. Derfor er jeg tilfreds med Ud-
faldet, har faaet min Kone til det Samme, og vil raade Dig
til ogsaa at være tilfreds, Du kan godt komme frem med den
Character.

Det har altid forekommet mig at Du ikke havde synderlige
Examensgaver, og da hjælpe mangan tynd Cavaller. Jeg kan der-
for ikke tilraade Dig at læse om igjen, da der jo skal et Aar til; i
gamle Dage var det en anden Sag, da Man kunde gaae op i
næste Quartal igjen. Imidlertid raader Du Dig jo selv, skjøndt
jeg antager, at Du ikke beslutter Dig dertil. Forøvrigt løbe der
ikke saa faae Planer om i mit Hoved for din Fremtid.

Du havde isinde at gjøre en Udenlandsreise, og maaskee har
Du endnu samme Plan. Da jeg i dit Sted kunde have megen
Lyst til det Samme, og det i flere Henseender kunde være af
Nytte for Dig, vil jeg ikke blot tilraade Dig det saafremt din
Kasse nogenlunde taaler det, men jeg vil som jeg har halvveis
lovet, ogsaa give Dig et Tilskud, dog ikke ialt mere end 100 rd,
om Du dermed kan hjælpe Dig; thi Du maae ikke ruinere Dig
selv.

.. Men da Du, som jeg antager, vil reise udenlands, saa maae
Du nu ogsaa af al Magt studere Tysk og Fransk og holde en
Parleur deri. Vel antager jeg at din Reise ikke skal strække sig til
Engelland, det vilde for Pungens Skyld være mindre raadeligt,
men saare gavnligt var det om Du ogsaa lærte dette Sprog, da
Du vel siden vil være Huuslærer.

Blandt mine Planer for Dig er ogsaa den, at Du skulde disputere og derfor fremdeles lægge Dig ikke blot efter Botanik, men ogsaa efter de tilgrændsende Naturvidenskaber.²³ Naturligviis skulde det først skee med Klem efter din Hjemkomst og Du maatte da enten leve i Kjøbenhavn som Timelærer, eller i Nærheden af den som Huuslærer. Det kunde være smukt nok at hedde Doctor Branth.

Muligt kunde Du ogsaa slaae ind paa en anden Vei end blive Præst, hvilket vist nok hvad Udkommet i disse Tider angaaer - om de ellers blive ved - kan være godt nok, men der er visselig ikke faae Ubehageligheder forbunden med denne Stilling, Frugterne af vore Forgjængeres Rationalisme, Secterne, Tidernes Vantro og Irreligiøsitet etc. Derfor vil jeg dog ingenlunde afskrække eller fraraade Dig fra i sin Tid at blive Præst, men Du maa da heller ikke forglemme at berede Dig til denne Stand. -

Gjerne vilde vi see Dig her hjemme inden Du reiser til fremmede Lande, og vi kunde da tale sammen om disse Ting; men maaskee vil Du begynde Reisen tidligt paa Aaret, og endnu hellere vilde vi see og tale med Dig, naar Du kommer hjem som en bereist Mand.

Skal eksamen tages om?

29/2-1856. Dit Valg at læse om igjen, maa jeg af de Grunde Du anfører, ansee for det fornuftigste, skjøndt jeg ikke saa ganske kan være enig med Clausen²⁴ i, at det er den bedste Anvendelse Du kan gjøre af et Aar.²⁵ Du vil gjøre vel i at øve Dig i at prædike, naar Du kommer hjem til Sommeren, da din Mangel efter mit Tykke er Frimodighed, som Man faaer ved at træde offentlig frem.

Din Tante ønsker nok at vide, hvordan Du har det med Proviant. Tal derfor om, saasnt Du trænger, thi vi have Guds Gaver af Madvare, og kunde gjerne fede Dig op i en Maanedstid, da Du vel sagtens under Examensfeberen blev mager.

16/4-1856. Dit Proviant har Du forhaabentlig faaet; det skulde afgaae fra Aalborg forrige Onsdag. Din Tante siger at der er guult Smør paa Bunden af Krukken. Gid det maa smage Dig vel.

27/5-1856. Gid Du nu maa nyde ret megen Fornøielse paa din Reise til Upsala,²⁶ og komme frisk og sund hjem. Naar tænker Du paa at komme hertil, thi Du kan vel iaar faae Tid til at tage Dig en rum Ferie, og skal være velkommen. Men vil Du ikke omsider gjøre Begyndelse til at præke, een Gang skal dog den første være, og Du behøver ikke at være bange for, at Kirkerne skulle være for fulde. Tænk dog for Alvor derpaa, og vælg hvilken eller hvilke Søndage Du vil træde op; Du har dog i mig en

23. DB havde allerede i 1854 indmeldt sig i Den Naturhistoriske Forening (se brev fra foreningens bestyrelse 1/3-1854 til stud. teol. Branth).

24. H.N. Clausen (1793-1877), teologisk professor 1822-74, nationalliberal politiker.

25. Ifølge Universitetsdirektionens Bek. 18/5-1847 skulle der fremtidig gå et år, førend en kandidat kunne genindstille sig til eksamen (*Kgl. Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner Geistligheden vedk. 1846-47* s.229-30).

26. Om studenterreisen til Uppsala i 1856 se H.C.A. Lund: *Studenterforeningens Historie 1820-70 II* (1898) s.424-37.

ikke uerfaren Veileder og ikke stræng Dommer. Det er godt nok, at Du tager ud i al Verden, men bedre er det, naar Du ikke glemmer tillige at forkynde Evangelium.

26/6-1856. Velkommen hjem fra dit Vikingstog, som jeg seer af Bladene at Eders Reise kaldes. [Rasmus vil godt låne Jakob nogle penge] Skjøndt det er rimeligt, at den der kommer hjem fra et heldigt Vikingstog har Guld, Sølv og Formue nok, saa hænder det dog stundom at den, der drager tykuldet ud, kommer klippet hjem.

17/10-1856 (poststempel) [adressen er nu Farvegaden 127,1].

Du tænker vel stundom paa den Prædiken, som Du ikke selv var fornøiet med. Sagen er den, at Man ved de theologiske Studier ved Universitetet bliver noget tør i Aanden, da der idetmindste i min Tid var saa meget Negativt i det Man der faaer ind. Ved mig var det Tilfældet, at mine Prædikener hjemme, da jeg havde faaet anden Examen, og altsaa ikke var andet end en juvenis imberbis [grønskolling] og Dilettant, fandt mere Yndest end de første Gange jeg prædikede, efterat have taget Examen.

Du øver Dig vel flittigt i skriftlige Udarbejdelser hos Professorene, thi det Skriftlige vil snarest støde Dig. Slaa Dig kun

Jakob deltog som mange andre studenter i de nordiske studentermøder. Han var således i Uppsala i 1856. Det gengivne litografi er fra de nordiske studenters afrejse fra studentermødet i København i 1862 (Det kgl. Biblioteks Billedsamling).

Før en teologisk kandidat kunne blive ansat som præst, måtte han løse et "testimonium publicum" og hermed betale en afgift til Universitet. I tidligere tid var testimoniet et vidnesbyrd om kandidaternes forhold under studiet, men i det 19. århundrede var det blot et akademisk curriculum med oplysninger om kandidatens eksamensresultater fra examen artium til den homiletiske prøve. Testimoniet skulle dog fortsat udfærdiges på latin. På billedet er gengivet side 2 i Jakob Deichmann Brantbs testimonium, udstedt kort før han blev udnævnt til kateket i Skælskør. Heraf fremgår det, at han endte med at få laudabilis til embedseksamen, og at han i 1860 fik haud til sin prøveprædiken (privateje).

PROFESSORES

IN FACULTATE THEOLOGICA HAUNIENSI

L. S.

Ut munus sacrum in ecclesia nostra legitime aliquando obire possit, Theologiæ Candidatus *Jacobus Laurinus Deichmann Brantb* scientiam et dexteritatem suam examine Theologico, quod Regia auctoritate constitutum est, explorandam præbuit, atque primum specimenibus scriptis de questionibus ipsi propositis, deinde ulteriori exploratione d. 19 Januarii a. 1857. coram consessu ordinis nostri, præsentibus ex ministerio s. Hauniensi summe Rev. *Seam 3 Fingra*. in exegesi Veteris et Novi Testamenti, nec non ipsa doctrina religionis Christianæ theoretica et practica, nec non in historia religionis et ecclesiæ eos profectus monstravit, ut ex sententiâ Collegii Examinatorii characterem meruerit *Laudabiliorum*.

Quid vero in arte de rebus divinis publice dicendi profecerit, oratione sacra super textu *Joh: VI. 27-29*. die 22. Augusti a. 1860 habita, ostendit, quod specimen censores Theologi *haud illaudabile* judicarunt.

Quæ omnia sic rite peracta esse hisce literis testamus.

Haunie d. 15 Septembris a. 1866.

Censores Examinis Theologici: *Hansen, Christing, Heimannsen, Jørgen, Bornemann*

Censores Speciminis Homiletici: *Scharling, Warburg*.

Notar. Fac. Theol. *Bjelling*.

noget mere løs og vær mere betænkt paa at udvikle dine egne Tanker i og om det Du har lært paa den Maade, der falder Dig naturligt, end at gjengive efter den Form, hvori det er foredraget. Gid Du nu maa have Held til din Examen og at det iøvrigt maa gaae Dig vel.

28/11-1856. [Jakob skal have udbetalt arven på 600 rbd. efter sin bedstemor, fru Johanne Deichmann (født Finnerup) død i Hjørring 1841]

Lad mig vide, hvad Du læser, og hvorvidt Du er i de forskjel-

lige Discipliner, denn ich bin auch in Arcadien gewesen, og interesserer mig derfor. Hvem faaer I nu istedetfor Engelstoft.²⁷ Hald²⁸ skal være meget forknøyt over at han ei blev Bisp, men han kunde have løiet noget mindre og bestilt noget mere.

Anden gang første karakter

3/12-1856. ..ønske at Din Examen maae faae det Udfald, som Du tragter efter, og som inderligt vilde glæde Dig og os. Men skee Guds Villie! thi naar Man gjør, hvad Man formaaer, saa bør Man ikke være misfornøiet med Udfaldet og trøste sig med at Man har gjort sin Pligt. Vi kunne ogsaa som Hedninger trøste os med Horats's Ord: Durum! sed levius fit patientia, quidquid corrigere est nefas [Det er tungt! men tålmodigheden gør det lettere at bære det, som ikke lader sig rette].²⁹ Item kunne vi sige med Holberg: Frisk Mod Antonius, Du haver intet Ondt bedrevet. Hvad Du efter min Mening meest behøver er frisk Mod, og det vil jeg derfor ønske Dig.

... [med hensyn til prædiken] Det er nu en Flyveidee, men derved kommer jeg til at tænke paa, at Du mangler den Gave at kunne synge og messe. I den Henseende er det faldet mig ind, at Mynster ved Holmens Kirke,³⁰ som jeg hørte 1853 heller ikke har Sangstemme, men med Kunst har han dog bødet derpaa, og derfor gaaer det nogenlunde an med hans Messen. Jeg vilde tilraade, at Du faaer at vide, hvem der har instrueret ham, for at Du kunde benytte samme Veiledning, thi Messen er ikke en uvigtig Sag. Tænk nu derover.

Du veed at jeg anseer det for bedst, at Du et Par Aar var Huuslærer, helst hos en agtværdig ikke grundtvigende Præst. Sidstnævnte Partie er paa Veien til at blive splittergalt. Visselig beroede Daabens Gyldighed paa Præstens Personlighed og christelige Troe, da vilde jeg ingenlunde berolige mig om jeg endog var døbt af den gamle Forfængelighed, Grundtvig eller een af hans Livegne, endnu mindre ved at høre en Daab forrettet af dem.

27/1-1857. Du behøver ikke, at jeg forsikrer det, for at troe, at der blev stor Glæde her i Huset, da vi fik Budskabet om, at Du fik Laud til Examen. Din Tante var ikke paaklædt, da jeg om Morgenen kom ud af Sovekamret og saae at der laae Brev fra Dig. Hun foer ud som hun var, og gav et Glædesskrik af sig idet hun snuppede Berlingske Tidende, der var kommen samtidig med dit Brev og indeholdt at Her Branth havde faaet Laud. Vi ere dem meget taknemlige der opmuntrede Dig til at tage Examen om, deriblandt især Frue Deichmann, hvem vi bede hilset og takket fordi hun styrkede Dig til denne Beslutning medens

vi vare vankelmodige og ikke vidste enten vi skulde raade fra eller til.

.. Jeg lovede Dig ifjor 100 rd til Hjelp til en Udenlandsreise, naar Du fik Laud. Dette Løfte vil jeg naturligviis holde ogsaa iaar, men Du maa da statim atqv instanter [straks og vedholdende] tage fat paa Tysk og Fransk. Meddeel os med det Første Programmet for din nærmeste Fremtid, at vi kunne tales ved derom.

18/2-57. [Rasmus' søster Petrine er død. Efterlader 3000 rbd. i obligationer (24/3-57). Der bliver 441 rbd. til Jakob (3/2-1858)]

Den store udenlandsrejse

22/2-1857. Den Maade hvorpaa Du anvender din Tid til at udvide dine Kundskaber og forberede Dig til Reisen har i fuldeste Maal mit og din Tantes Bifald, men ret mange Maaneder vil Du vel neppe kunne tilbringe i Udlandet.

12/5-1857. [Jakob får 6 skjorter til rejsen + 6 til, når han kommer hjem]

27/5-1857. [sender de lovede 100 rbd.]

Din Reise bliver meget længere og vidtløftigere end jeg havde tænkt, og derfor ogsaa kostbarere for Dig, men skal det være et Gilde saa lad det være et Gilde. Du vil neppe siden faae Leilighed til at gjøre en Udenlandsreise. Det lader af dit Brev som Du faaer en Reisecompagnon, hvem er det? Tag for alting dit Helbred iagt, at Du kan komme sund og frisk tilbage. Men er det godt at komme til Rom og Neapel i Sommermaanederne? Gud veed, hvad Regjering og Tilstand Du finder i Danmark, naar Du kommer hjem, thi der forestaaer rimeligviis store Forandringer.

27. C.T. Engelstoft (1805-

89), teologisk professor 1834-51, biskop Odense 1852-89. Engelstofts afløser som professor (J.F. Hagen) var allerede udnævnt i 1852.

28. P.T. Hald (1802-64), stiftsprovst Aalborg.

29. Horats Od. I, 24,20.

30. F.J. Mynster (1816-57), residerende kapellan ved Holmens Kirke, søn af biskop J.P. Mynster.

31. F.A.G. Tholuck (1799-1877), tysk protestantisk teolog.

22/7-1857. [Genf poste restante]

[Rasmus er glad for at have modtaget brev sendt fra Venedig]

Blot Du nu er sluppen vel fra Rom, da Julii og August Maaneder skulle være de usundeste der. Vi haabe at Du har fundet Landsmænd der, da det er noget foruroligende, om Du der var ganske ene, ligesom det jo i det Hele vilde være godt, om Du havde været i Reiseselskab. Det var ligesaa overraskende som glædeligt for os, at Du blev saa vel modtaget af den berømte Tholuck,³¹ og at han fandt Dig værdig til at gjøre Dig de hædrende Forslag, som Du anfører. Du har mere Mod til at træde frem, end vi havde tiltroet Dig, da Du for en saadan Mand og i flere sikkert indsigtfulde Reisendes Nærværelse dristede Dig til at holde et lille Foredrag om den kirkelige Til-

stand her. Men det var vel gjort, ligesom ogsaa at Du forsvarede dit Fødeland og dets Geistlighed navnlig i Slesvig, da de udsprede Bagvaskelser sikkert have faaet megen Indgang.

Skjøndt det visselig var meget hædrende, at Tholuck meente Du kunde blive ansat som Præst ved det preussiske Gesandtskab i Rom, saa give vi Dig fuldkommen Medhold i, at Du ikke indlod Dig paa den Vidtløftighed, og underligt synes det at der tilbydes en Udlænding en saadan Post, men maaskee ere de preussiske theologiske Candidater saa vilde og stærkskjæggede, at Man ikke tør indlade sig med dem. Med Hensyn til den tilbudne Huuslærerplads hos en Familie i Schweitz, da gjør Du vel i at see Dig for, thi det er besynderligt, at Man vil have en Udlænding dertil, især een fra det fjerne Thule, da Schweitsere jo, om jeg ikke feiler meget, ere stærkt søgte som Huuslærere og Opdragere uden for Landet.

Vistnok vilde vi jo helst vide Dig her i Danmark, hvor vi dog af og til kunde see Dig hos os, men troer Du, at Du kan finde Dig fornøiet og at det kan være til Befordring af din Lykke, saa følg din Overbeviisning eller Tilbøielighed, dersom Du ikke skal binde Dig for mere end et Par Aar.

Huuslærer og forberedelse til præst

3/2-1858. [Jakob er nu huuslærer på Statafgård pr. Rønnede]

27/3-1858. [Sender 6 skjorter]

Ved dine Skjorter ligger et Par Uudsigelige, tag nu ikke feil af Pakken. Tante vil gjerne at Du snarest prøberer Skjorterne og tilkjendegiver om der er noget Du vil have forandret ved dem, hvilket da kunde tages til Følge ved de resterende 6.

23/11-1858. [Jakobs fætter Ludvig vil flytte stilling]

Denne Flytning synes jeg ikke saa rigtig om, da jeg anseer det for bedst at blive hvor Man er, om der ogsaa er noget iveien, og da dette som oftest overvindes ved Udholdenhed. Det forstaaer sig at der ogsaa kan være Omstændigheder tilstæde, der ere gyldig Grund til at forøge sin Lykke et andet Sted.

Heraf kan Du ogsaa slutte, at jeg ikke vil tilraade, at Du forlader din nærværende Plads saa snart, hvortil dit sidste Brev synes at hentyde, at Du maaskee kunde have Lyst. Det er bedre at være hos jævne og skikkelige Folk for en mindre Løn, end for en større hos høifornemme om endog skikkelige Folk, hvor en Huuslærer dog ialmindelighed betragtes som at være *minorum gentium* [ringere folk], og i Forhold til Herskabet og dets Afkom ikke at være synderligt over de første Tyender; og skulde dertil komme en blind og ufornuftig Kjerlighed til det vel-

baarne eller endog høivelbaarne Afkom, saa er det ikke lysteligt at have saadan Plads. Det forstaaer sig, at der ogsaa findes uforstandige borgerlige Forældre, men de genere sig dog noget mere for Huuslæreren, hvem de dog betragte idetmindste som jevnbyrdig. Dog Du behøver ikke mine Raad, da Man med Tryghed kan overlade Dig at styre din egen Cours.

Du føler ingen Lyst til at prædike, det kan vel komme, naar Du nu øver Dig i at holde Bibellæsning, hvorved Du vil vænnes til mere Frihed i Foredrag. I 5 Aar holdt jeg Bibellæsning en Gang ugentlig i Salling for de saakaldte Hellige, og om de ikke

Prædiken paa første Påskedag

1834

1842 1848 1855
1862 1869

Bøn

Minne og inand jagdelige Gid! Hi
 til lod de Gud og Helligdelige ud inderdelige
 Hi Hi den Guddelige, Hi den Guds Guds
 den Mand til ud boppe, forvinden og ifal-
 truden den Helligdelige in og helligdelige, som us-
 gendeligt kamme paa Torven. Guds og den Guddelige
 den Guds og Gudsden til lod sig om den Guds. Men
 Guds og Gudsden ad den Guds Hi den Guds
 in Helligdelige. Hi lod alle Gudsden i sin tid men
 for de Helligdelige. Hi lod alle Guds Gudsden
 in den Gudsden; Hi den Guds Gudsden Gudsden
 Hi den Gudsden, Gudsden ad den Guds, og den Guds
 for den Gudsden eller Gudsden ud for den Guds

Rasmus opfordrede gentagne gange Jakob til at skrive sine prædikener ned for at undgå, at de blev for tynde og indholdsløse. Derimod var det vigtigt, at han holdt prædiken frit og ikke læste den op. Rasmus skrev selv i sine unge dage sine prædikener ned. Her er gengivet første side (af i alt 16) af hans prædiken, holdt 1. Påskedag 1834. Det fremgår også, at Rasmus har genbrugt prædikenen i Påsken 1842, 1848, 1855, 1862 og i 1869 (privateje).

havde synderlig Nytte deraf - det bidrog dog til at neutralisere deres Eensidighed - saa var det idetmindste gavnligt for mig. Iaar vare mine Passionsprædikener ogsaa egentlig kun Bibel-læsning, og jeg troer ikke at de mishagede Tilhørerne. Ved Bi-bellæsning opfordres og nødes Man til selv at tænke efter og at læse efter. Vær kun ikke generet, naar Du holder Bibellæsning, det gjælder der ikke saa nøie om Udtrykkene ere saa velvalgte og Stilen saa flydende.

24/2-1859 ..vil jeg kun give det Raad, at Du aldrig undlader at skrive dine Taler, Aanden er ikke til enhver Tid tilstæde, og la-der stundom Folk i Stikken. Derimod er det meget priseligt, at Du holder dem frit, kan Du saa lægge til og forandre til det Bedre under Foredraget saa er det meget godt, men Du har da altid det Du har skrevet at tage til. Ikke blot de bedste christe-lige Prædicanter, men ogsaa de berømteste hedenske Talere ud-arbejdede deres Taler med megen Omhu i forveien. Der er stor Fristelse for at blive skjødesløs, og at komme til at bevæge sig i samme Circel, naar Man ikke opskriver sine Taler [samme syns-punkt i brev 11/2-1859].

11/5-1859. [Tante og Rasmus anmoder om, at Jakob lader sig fotografere - må som ældste søn have en central plads i det an-lagte familiegalleri]

Det er godt nok at Du i Sommerferien gjør en Reise til Norge, og vi maae indrømme, at Du gjør vel i at benytte den Tid, Du dog paa en Maade er ubunden, til at tage Verden i Be-tragtning; blot Du ikke faaer Bisselæder i Skoene, saa at Du ei senere kan slaae Dig til Roe.

14/11-1859. At Du atter iaar vil holde Bibellæsning, maae jeg ikke blot bifalde men ogsaa rose Dig for. Det er godt, at det blev paaskjønnet ifjor, og der er saaledes Haab om, at det ikke vil blive uden gavnlig Virkning paa Andre; men det er aldeles vist, at det især er gavnlig for Dig selv, da Du derved vedlige-holder og udvider din Kundskab til den hellige Skrift og tillige forbereder Dig til din tilkommende Stilling som Præst, idet Du erhverver Dig Øvelse og Frimodighed. Det maae falde meget sært for Candidater, naar de efter en lang Ventetid, under hvil-ken de mere eller mindre have lagt Theologien paa Hylden, en-delig komme i Embede, og de skulle prædike ikke blot hver Søndag men stundom 3 indtil 4 Helligdage i Træk i Juul og Paaske, foruden det at Brudevielser, Ligtaler og Skriftetaler samtidigt kan indtræffe.

Marius Krarup³² var for nogen Tid siden herude .. og fortalte, at hans Broder, som ogsaa var Adjunct og nu er Præst i Thy,³³

32. C.M. Krarup (1831-1915), student Aalborg Katedralskole 1856, senere rektor Ribe og Roskilde, studiekammerat med D.B.
33. N.B. Krarup (1821-93), adjunkt Aalborg Katedralskole 1846-59, sognepræst Skjoldborg-Kollerup 1859.
34. Jacobine Jørgensen (1841-1901), datter af sognepræst T.R. Lerche Jørgensen, Aarestrup-Bu-derup-Gravlev. Jacobine J. blev 1862 gift med DB's studiekammerat C.M. Krarup.

*Rasmus og hans kone var be-
gyndt at lege Kirsten Gifte-
kniv, men Jakob snød dem og
forlovede sig med en dem
ukendt sjællands pige. Fotoet af
Sophie Dunreicher, som Jakob
blev gift med i 1862, findes i
privateje. Billedet stammer
fra 1862 (jfr. brev fra Olea
Deichmann til Jakob 22/12-
1862).*

var fuldkommen lykkelig i sin Stilling især først i Ugen. Søndagen kniber det altsaa med for ham. Kan jeg troe det gjorde det ogsaa for mig, og det gjør det vel for enhver Begynder.

[om pastor Jørgensens datter Jacobine i Aarestrup-Buderup-Gravlev,³⁴ der ifølge Rasmus ville være et passende parti for Jakob]

Forlovelse og dimisprædiken

21/2-1860. Til din Forlovelse ønske vi Dig og din Forlovede al Lykke og Velsignelse, og vi glæde os ved Haabet om, at dit Fremtids Vel, der saa meget ligger os paasinde, ligesom ogsaa hendes Fremtids Vel, der er uadskilleligen sammenknyttet med dit, derved vil blive befordret. Uagtet vi ønskede din Forlovelse, da Du er i den Alder, som den Ting hører til, saa overraskedes vi dog ved at erfare, hvem Du blev forlovet med; thi vi havde stavet os til og sammenlagt, fordi Du stundom kom til Helsingør, at der var den Magnet, der trak; og da Du i dit sidste Brev kun korteligen berørte, at Du var i Kjøbenhavn, og kun meddelte lidt om dit Ophold der, droge vi den Slutning, at Du maatte have gjort en Afstikker til Helsingør, hvorom vi ikke behøvede at vide noget. Men hvor fine end vore Næser vare, thi vi havde ingen andre Indicier at gaae efter, see vi nu, at vi have været paa et aldeles feil Spor.

Hvad Du skriver om din Kjæreste staaer os naturligviis saare vel an, og vi haabe og saa at hun foruden at være en meget

dannet og veloplyst Dame tillige er en huuslig Pige, thi derpaa lægge vi særdeles Vægt, og det er af de Egenskaber, der holde ud, naar Roserne visne og Ungdomsynde taber sig. Iøvrigt kan Du vel tænke, at vi ikke blot ville benytte de Kilder til Kundskab om hende, som Du anviser, men ogsaa enhver anden Kilde, hvoraf der er noget at pompe.

16/5-1860. Dit Forsæt at søge Befordring i Mellemslesvig har imidlertid vakt mig til at tænke efter over den Ting, og at meddele Dig mine Tanker. Jeg finder da at denne Plan er meget fornuftig, dersom Du besidder den Færdighed i det Tydske, at Du ikke vil blive generet af Sproget, og ikke med Rette udsætter Dig for Hjemtydskernes Kritik. Da Du er bleven forlovet er det naturligt og rigtigt, at Du sigter efter snart at komme i Levebrød, hvilket der kun er liden Udsigt til for Dig og andre unge Theologer i Danmark for det første, og Du er gammel nok til at blive gift. Vi ønske derfor begge, at Din Plan maae have Held med sig, og da Du for det meste har faaet frem, hvad Du alvorlig vilde, antage vi ogsaa at det vil skee her.

..Skulde det lykkes Dig, at blive ansat der, saa vil jeg foruden al anden Velsignelse isærdeleshed ønske Dig Taalmodighed og Standhaftighed til at udholde de Ubehageligheder, som et Præsteembede sikkert i Mellemslesvig vil føre med sig for en dansk Mand. Det kan maaskee noget jevne paa det, naar Du gjør gjældende, at Du dog tildeels er af norsk Extraction. Det er en god Ting at vore tydske Venner, Preusen, Hanover og hele Slanget rimeligviis have, eller dog snart kunne vente at faae noget andet at tænke paa end at ophidse Holstenerne og Slesvingerne mod deres Konge og Medundersaatte, thi ellers havde vi Oprøret snart igjen. Dog det er ikke værd at tænke paa vor politiske Forfatning. Man faaer Qualme ved at tænke paa vort Folketing, og Stænderforsamlingerne i Slesvig og Holsteen oprøre Sindet.

5/10-1860. Derimod beklage vi, at Du kun fik haud for din Dimisprædiken. Vistnok gjør det ikke noget synderligt med Hensyn til Befordring, men det Bedste er i den Henseende ikke for godt. Din Prædiken meente og mener jeg endnu kunde som skriftligt Arbeide sikkert fortjene laud.; men det er af saare stor Vigtighed, hvordan en Prædiken bliver holdt. Det er med en Prædiken som med et Sværd, hvor godt det end kan være i sig selv, saa beroer det Vigtigste paa Armen, Modet og Dueligheden, hvormed det føres. Der ere mange Prædikener, som i sig selv ere middelmaadige, men som dog gjøre et godt Indtryk, for den Maade hvorpaa de holdes, og ypperlige Prædikener, som er nærved at dysse Folk i Søvn, naar de holdes med svag Røst og

Rasmus Deichmann blev i 1849 udnævnt til provst over Hornum-Pleskum herreder. I 1860'erne følte han sig overbyrdet af det administrative arbejde og truede flere gange biskoppen med at trække sig tilbage. Biskop Laub i Viborg var ikke meget for at give slip på sin erfarne provst. Han sørgede for at få ham gjort til Ridder, så han blev nødt til at vente endnu et par år med at gå af. Først i 1869 fik Rasmus sin afsked. Billedet af Rasmus med Ridderkorset er taget af H. Tønnies i 1874 (Aalborg lokalhistoriske Arkiv).

uden Eftertryk, uden Fynd og Klem.

Af egen Erfaring veed jeg det tilfulde, da jeg ofte, naar jeg i den første Kirke har været i Aande, har mærket at den ikke forfeilede sin Hensigt, medens den, naar jeg var trættet med lang Altergang, i den sidste Kirke, især naar der var faae Folk, neppe kunde holde dem vaagne. Jeg tør derfor paastaae, at det kommer mere an paa, hvordan en Prædiken holdes, end hvordan den som skriftligt Arbeide er. Desaaarsag kan jeg ikke saa ganske misbillige Scharlings³⁵ Ytringer til Dig. Med mig selv veed jeg, at dersom jeg havde holdt min Prædiken for Censorerne paa samme Maade, som jeg holdt den nogen Tid i forveien i Taarnby Kirke,³⁶ saa kunde jeg ikke have faaet mere end haud for

35. Formentlig C.E. Scharling (1803-77), teologisk professor 1834-76.

36. I 1825 blev RSD hjælpepræst hos sognepræst L.D. Bruun i Taarnby. Tre år senere blev han gift med præstens datter.

den. Men jeg benyttede de Vink, som min salig Svigerfader gav mig, rettede de Feil, som jeg under den første Holdelse selv bemærkede, og omarbejdede den tildeels.

Du erindrer ogsaa at jeg raadede Dig til at have holdt den her, og vilde ønske at Du mere havde benyttet de Tilbud, som jeg gjorde Dig, allerede som Student til at øve Dig, og det var visselig ingenlunde for at jeg selv kunde blive frie, om jeg ogsaa yttrede mig saaledes. Det er derfor endnu mit Raad, at Du søger Leilighed til at øve Dig, helst flere Søndage i Rad, saa kommer Dristigheden nok, og Du vil med hver Søndag finde det lettere at udarbejde Prædikenen og vil holde den friere.

Anvendte forkortelser:

DB= Jakob Severin Deichmann Branth (Jakob)

RSD = Rasmus Severin Deichmann (Rasmus)

Litteratur- og kildegrundlag:

Om præster og præsteslægter:

Paul Nedergaard: *100 danske præsteslægter*. En lille slægts-haandbog opstillet i uddrag af stamtavler. Kbh. 1954.

Knud Prange: Uddannelse - døtre og svigerdøtre. Nogle overvejelser over social stabilitet (*Skole. Dannelse. Samfund. Festskrift til Vagn Skovgaard-Petersen*. Odense 1991 s. 209-19).

Povl Bagge: Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede. Nogle synspunkter (*Historisk Tidsskrift* 12. Rv. IV, 1969-70 s. 423-74).

Grethe Ilsøe: Juridisk eksamen for ustuderende (*Personalhistorisk Tidsskrift* 1985 s. 111-47).

Georg Hansen: *Præsten i Danmark i det 18. Aarhundrede*. Kbh. 1947.

V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik*. Bd. V. Kbh. 1881 s. 7-27 (Universitetet).

[E.P. Pontoppidan]: *Slægten Pontoppidan*. Nyk.F. 1905.

L.J. Koch: *Under Præstegaardens Tag*. En Mand og hans Slægt. Kbh. 1948.

S.V. Wiberg: *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie I-IV*. 1870-79.

Paul Nedergaard, A. Pontoppidan Thyssen: *Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie I-X*. 1949-91.

Christopher Giessing: *Nye Samling af Danske, Norske og Island-ske Jubel-Lærere, med hosføjede Slægts-Registere og Stam-Tavler*. I-III, 1777-86 (optryk 1978-).

Frederik Barfod: *Danmarks Gejstlighed: En personalhistorisk-statistisk Årbog*. Kbh. 1849.

Om Rasmus Deichmann og Jakob Severin Deichmann Branth:

Poul Bredo Grandjean: *Stamtavle over Peder Jacobsen Deichmanns Efterkommere*. Kbh. 1905.

Erik Nørr: *Mellem Otto og Jakob*. 61 års brevveksling mellem Gyllingpræsten Otto Møller og præsten og naturvidenskabsmanden Jakob Severin Deichmann Branth. I-II. Kbh. 1986.

Erik Nørr: *Skolen, præsten og kommunen*. Kampen om skolen på landet 1842-1899 (om Rasmus Deichmann se registret). Heri er brevene mellem RSD og DB udnyttet.

Om Det teologiske Fakultet og dets lærere i det 19. årh.:

Leif Grane i *Københavns Universitet 1479-1979*. Bd. V (1980) s. 325-420.

Ejvind Slottved: *Lærestole og lærere ved Københavns Universitet 1537-1977* (1978).

Om Jakobs studium:

RA. Kbh. Universitet. Det teol. Fakultet. Jakob Severin Deichmann Branth's petita (heri DB's skr. til Teol. Fak. 18/12-1855 , oversigt over forelæsninger og øvelser, som DB har fulgt 1850-55 samt eksamensbevis dateret 31/1-1856); Det teol. Fak. Eksaminationsprotokol 1856-60.

Eksamensresultaterne findes i *Meddelelser ang. Kbh. Universitet m.v. 1849-1856* 1. Del s. 403 (eksamen artium 1849), s.462 (2. eksamen), s. 491 (latinprøve for teologer jan. 1854), s. 503 (teol. embedseksamen jan. 1856), *Meddelelser ang. Kbh. Univ. m.v. 1857-1863* s.347 teol. embedseksamen jan. 1857), s.357 (homi-letisk og kateketisk prøve 1860).

Rasmus Deichmanns og Jakob Severin Deichmann Branth's privatarkiver (privateje):

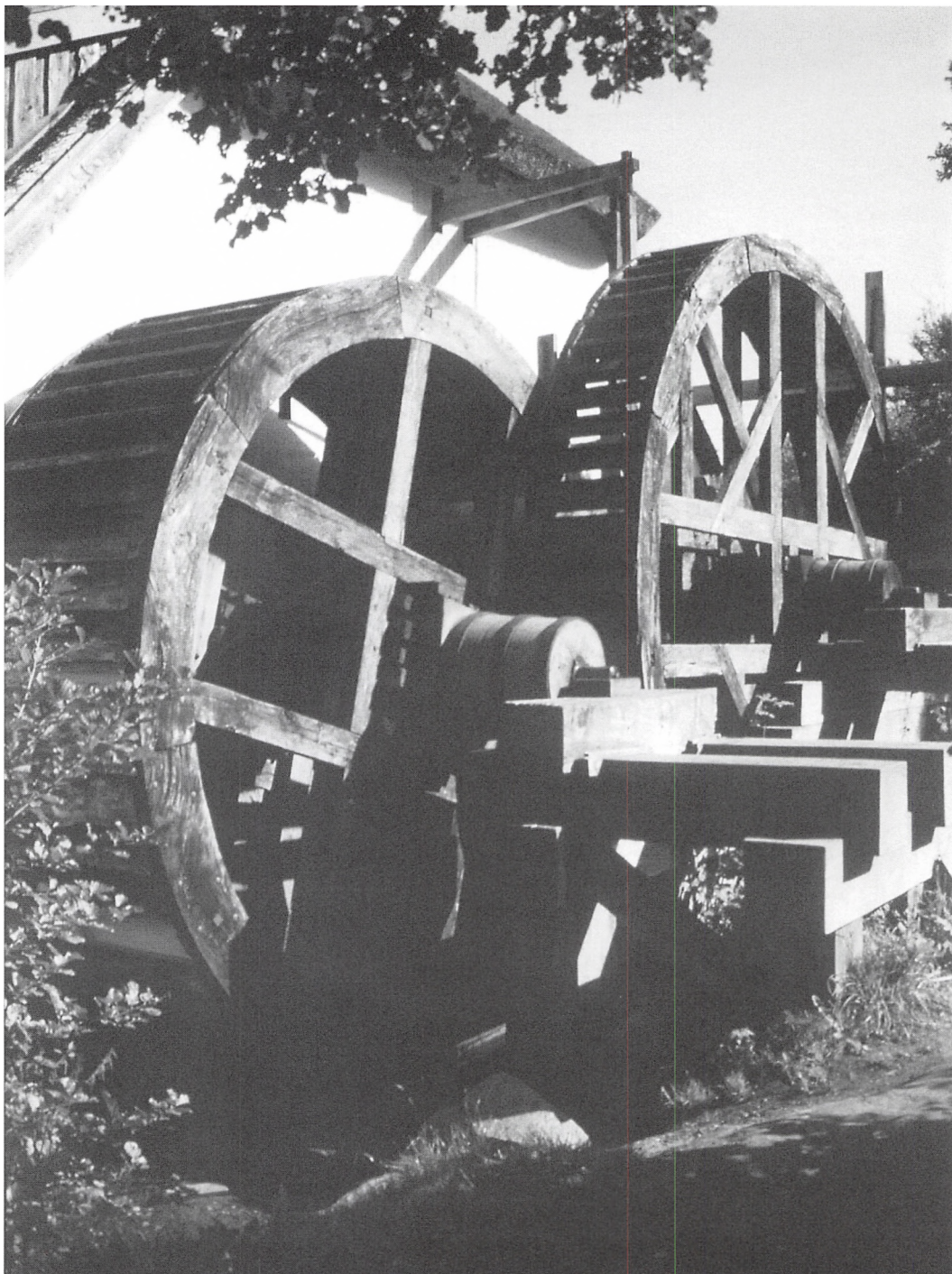
Heri findes bl.a.:

Brevene fra RSD til DB 1849-79.

RSD's prædikener og DB's dispositioner til prædikener.

Breve fra andre familiemedlemmer, der supplerer oplysningerne i RSD's breve til DB.

Jeg takker DB's to børnebørn lærer Lejf Degnbol, Helsingø, og lærer Aase Degnbol, Vanløse, for udlån af materiale og billeder.

Hammermøllen i Hellebæk: gavlen med de store vandbjul, der benholdsvi driver et sæt kraftige bamre og en blæsehelg. I 200 år blev der produceret geværløb her og Hammermøllen blev synonym med bele geværfabrikken. I dag er møllen restaureret og ser i hovedtræk ud som den gjorde efter en større istandsættelse i 1765. Ud over selve hammerværket rummer den også et egnshistorisk museum med tilknyttet traktørsted og ligger som centrum i et velbevaret industrimiljø fra ca. 1800. Dengang var arbejde og bolig knyttet tæt sammen og man får i dag en fin fornemmelse af vilkårene for datidens arbejdere ved at gå en tur i byen efterfulgt af et besøg på Hammermøllen. Foto Stig B. Christensen, 1996.

Jesper Godvin Hansen

Løn- og arbejdskamp i begyndelsen af 1800-tallet

Arbejdsnedlæggelser, demonstrationer, optøjer og indsætning af soldater mod arbejdere hører ikke med til vores opfattelse af danmarkshistorien i begyndelsen af 1800-tallet. Den slags hører i de flestes bevidsthed sammen med socialismen, Pio, Brix og Geleff, slaget på Fælleden 1872. Det var imidlertid virkeligheden i Hellebæk i Nordsjælland. Dør lå indtil 1870 en af Danmarks største fabrikker – Kronborg Geværfabrik.

I 1813 marcherede fabrikkens svende i protesttog til Hellebækgård og forlangte bedre løn og arbejdsvilkår – ellers ville de nedlægge arbejdet. Svaret fra fabrikkens inspektør var at indsætte soldater mod svendene og arrestere den han troede var hovedmanden! Det blev kulminationen på flere års uroligheder på fabrikken. I det følgende vil baggrunden for urolighederne og deres forløb blive behandlet.

Fabrikken var fra 1769 og frem til dens nedlæggelse i 1870 i privat eje. Den havde rødder tilbage til Christian d. IV's tid, hvor der blev anlagt en hammermølle og et kanonstøberi ved Hellebækken. Den vigtigste aftager af fabrikkens geværer var den danske stat, og imellem stat og fabrik eksisterede et nært forhold. Fabrikkens ejere var fra 1769 det Schimmelmanske Fideikommis og denne fonds direktør var i begyndelsen af 1800-tallet Ernst Schimmelmann. Han var statsminister, og resten af familiens medlemmer spillede som han fremtrædende roller i det politiske og økonomiske system.

Baggrunden for konflikten i Hellebæk strækker sig langt tilbage. Begivenhederne i 1813 var resultatet af næsten 20 års konstant utilfredshed og strid: svendene var utilfredse med mestrene og omvendt – mestrene var utilfredse med de arbejdsforhold de blev budt fra fabrikkens ledelse, der på sin side prøvede på alle måder at presse priserne på mestrenes produkter.

For mestrene bestod problemet i, at de ikke arbejdede direkte for fabrikken, men ledede selvstændige erhvervsvirksom-

heder, der blot lå i fabrikkens bygninger. De købte deres råvarer gennem fabrikken, der til gengæld købte deres færdigvarer. Prisen på både rå- og færdigvarer blev bestemt af fabrikken, der omhyggeligt sørgede for at holde førstnævnte høj og sidstnævnte lav. For hver mester arbejdede et antal svende, der i princippet intet havde at gøre med selve fabrikken. Deres arbejdsgiver var den enkelte mester.

Forholdet mellem mestre og svende

Gennem 1700-tallet blev fronterne mellem svende og mestre trukket skarpere op. Svendene kunne i sidste halvdel af århundredet ikke længere forvente engang selv at blive mestre, sådan som det tidligere havde været tilfældet. Grunden var, at der ikke var arbejde nok til alle der ønskede at blive mestre. Svendene blev efterhånden lønarbejdere uden udsigt til at blive selvstændige – specielt hvis de giftede sig, hvad flere og flere gjorde. Oprindeligt giftede en svend sig først, når han blev mester og kunne forsørge en familie, men tiderne havde ændret sig. Hvis en svend ønskede at gifte sig, kunne han ikke vente på at blive mester med tiden. De gifte svendes forpligtelser over for familien gjorde det sværere for de fleste at rejse, hvis arbejds- og lønforholdene ikke passede dem. En svendeløn var i virkeligheden for lille, hvis man skulle forsørge en familie, og de fleste gifte svende levede i relativ fattigdom. En gift svend boede ikke som de øvrige svende hos sin mester, men lejede som regel en lejlighed af fabrikken. Han kunne ikke uden videre deltage i de ugifte svendes faglige sammenkomster og gilder, og de ugifte – eller frie – svende – så ned på deres stakkels gifte kammerater.

Forholdet mellem mestre og svende blev reguleret af hvad vi i dag ville kalde et fagretsligt system. Det stammede i sin grundopbygning fra 1719, hvorfra de første regler er overlevende. I stridsspørgsmål blev alle tvister afgjort af parternes faglige repræsentanter – oldermændene for mestrene og oldgesellen for svendene. Som oftest bestod afgørelsen af bøder til enten mester- eller svendelavets kasse, og størrelsen afhæng af forseelsens karakter. Kunne konflikten ikke løses ad denne vej, skulle der en egentlig domsforhandling til ved Hellebæk Birk, hvor den tabende part skulle betale alle sagens omkostninger og underkaste sig dommens betingelser.

Mestrene kunne ikke uden videre slippe af med en svend de var utilfreds med, idet svendene havde 1 måneds opsigelse og kunne sige deres stilling op med 14 dages varsel. Skete det alligevel, at en mester fyrede en svend uden lovligt varsel, skulle der betales bod til svendelavet og aftrædelsespenge til svenden.

Svendenes løn blev fastlagt ved aftaler mestrene imellem for

at forhindre, at de overbød hinanden for at få fat på de bedste svende. For eksempel besluttede låsemagerne i 1794, at de maksimalt ville betale en svend 4 mark og 8 skilling for en lås til det dengang nye gevær af model 1794. Som en slags kompensation vedtog mestrene, at hver svend kunne få 8 skilling om ugen i sygeunderstøttelse. Mestrene forlangte, at samtlige svende skulle skrive under på, at de godkendte prisen svarende til vore dages overenskomstforhandlinger.

Svendenes aktionsmuligheder

Svendene havde visse muligheder for at tvinge mestrene til at give efter for deres krav om bedre løn og arbejdsforhold. De kunne true med at forlade fabrikken, strejke, arbejde langsomt eller nægte at oplære læredrengene. Ved at optræde samlet, kunne de få mestrene til at give efter for deres krav, selv om de arbejdede i forskellige værksteder. At true med at rejse var en alvorlig ting – mestrene kunne lade dem gå og dermed forsvandt ikke blot deres arbejde, men også deres hjem. De boede jo hos deres mester, hvis de ikke var gift. Var de gift, blev de som regel tvunget til at forlade fabrikken, i hvis huse de boede. Det var risikabelt at strejke, da det var forbudt ved lov, og straffen var streng. At arbejde langsomt kunne være svært i et lille værksted med mesteren over sig hele tiden. Den sidste mulighed for at aktionere var lettere, fordi det hovedsagelig var svendene, der underviste lærlingene.

I 1799 blev dette forhold udnyttet af svendene i deres lønkamp. Det var vigtigt for den enkelte mester, at hans læredreng blev uddannet så godt og så hurtigt som muligt. Dels fordi han kunne have fornøjelse af deres arbejdskraft, allerede mens de var i lære hvor de gik for kost og logi og dels fordi fabrikken udbetalte en dusør for hver udlært dreng. Da man i 1797 for alvor begyndte at fremstille geværer efter modellen af 1794, besluttede svendene at lægge pres på mestrene ved ikke at undervise læredrengene, før de fik mere i løn pr. færdig del af geværet. De indgik derfor en aftale om, at den der alligevel underviste en lærling, skulle betale bod til deres fælles kasse og være udskudt af deres fællesskab indtil bøden var betalt. Denne kollektive aktion fungerede i godt 2 år, og man kan forestille sig stemningen i de små værksteder!

Aktionen kunne selvsagt ikke vare evigt, idet også svendene var under pres af forskellig art. En del af dem var ansat hos deres familie og i 1799 brød aktionen sammen. Noel Jaquet arbejdede for sin far, den belgisk fødte låsemager Lambert Jaquet. Hans situation var derfor ekstra vanskelig, for på den ene side skulle han være solidarisk med sine kammerater i svendelavet

og på den anden side trak familierelationerne. De øvrige svende besluttede, at Noel og de svende, der arbejdede for Lambert Jaquet, skulle straffes kollektivt – Noel for at have undervist lærlingene og de andre for at ikke at have forhindret ham. Noel skulle betale 3 mark 8 skilling til svendelaugets kasse, mens de øvrige skulle betale 2 mark 8 skilling. Indtil pengene blev betalt måtte Noel og hans arbejdskammerater ikke deltage i svendelaugets møder, og de andre svende havde ret til at kalde dem for skælme og tyve. Umiddelbart lyder det ikke så alvorligt, men for de dømte svende var det en alvorlig sag. De var i praksis dømt æreløse af deres kammerater og stod uden for det faglige og sociale fællesskab, der var en af hovedpillerne i en håndværkers liv.

Lambert Jaquet og en del andre mestre kom under vejrs med forholdene og stævnedes svendene for Hellebæk Birketing, hvor de krævede, dels at svendene skulle idømmes bod, dels at deres aftale om ikke at undervise lærlingene skulle erklæres ulovlig. Retten gav mestrene medhold – bl.a. fordi ingen af de mange indstævnedes svende mødte op. De blev alle dømt til at betale 2 mark i bøde, og de fik ordre til at undervise lærlingene. Man kan tvivle på kvaliteten af deres undervisning efter denne affære!

Arbejdsuro i 1804

De næste tre år var der relativt fredeligt på fabrikken, men i 1804 gik det løs igen, og denne gang var både mestre og svende utilfredse. Problemet var dels de priser fabrikken ville give for de færdige produkter, dels den strengelse, der blev lagt for dagen fra probermesterens side. (Probermesteren var ansat af staten og kontrollerede alle geværer inden de blev afleveret til arsenalet i København). Dertil kom, at mestrene var utilfredse med svendenes opførsel, mens svendene mente, at mestrene behandlede dem dårligt. Utilfredsheden var størst mestrene og svende indbyrdes, og begge parter søgte at få fabrikkens inspektør til at mægle i sagen.

Inspektøren forsøgte at forhandle sig til rette om prisen med mestrene, men forgæves. Fabrikken ville under ingen omstændigheder gå med til mere end 15 mark pr. lås, men man ville gerne forsøge at tale med probermesteren om, hvorvidt eftersynet af geværene kunne ske noget mere lempeligt. Det ville betyde, at flere våben slap igennem den strenge kongelige kontrol og man skal huske på, at mestrene selv skulle betale for at få rettet fejlene ved de kasserede våben. Inspektør Schultz lovede ligeledes mestrene at forsøge at tale svendene til rette, men han kunne ikke garantere for resultatet.

Svendene sendte imidlertid også en deputation til inspektøren og klagede over mestrene og over den dårlige betaling, men Schultz kunne heller ikke love dem noget. Han måtte først have retningslinier fra fabrikkens ejere. Tilsyneladende blev problemet løst uden den helt store konflikt. Mestre og svende fik formentlig mere for deres arbejde, og den strejke, som svendene havde truet med, blev afblæst.

Krigen mellem England og Danmark 1807-14 betød alvorlige problemer for fabrikationen af geværer i Hellebæk. Hovedparten af de anvendte råvarer blev importeret fra udlandet, og det begyndte hurtigt at knibe, da englænderne indledte deres blokade af Danmark. De engelske krigsskibe lå i de danske bæltter og forhindrede handelen med udlandet. Fabrikken kom imidlertid ikke kun til at mangle materialer, men også arbejdskraft. Svendenes utilfredshed med forholdene er allerede omtalt, og i 1808 til 1809 slog den ud i lys lue. Som altid var lønnen det største problem. Svendene mente ikke de fik nok for deres arbejde, da inflationen under krigen udhulede deres købekraft. I Europa var der samtidig mangel på bøsse-magere p.g.a. krigen, og mange svende overvejede derfor at rejse fra Hellebæk.

Under krigen blev der indkvarteret soldater i Hellebæk. I første omgang landeværns-mænd – det vil sige en slags hjemmeverns-mænd, men senere regulære tropper. De blev i begyndelsen indkvarteret privat og skabte andre problemer end blot pladsproblemer. Antallet af børn født uden for ægteskab steg således voldsomt under krigen, og næsten hver gang blev en soldat udlagt som barnefader. Det var naturligvis noget der fik utilfredsheden mod soldaterne til at sprede sig blandt bøsse-magersvendene – rivaler som soldaterne jo var. I Hellebæk er der imidlertid ikke fundet nogen rapporter om voldelige episoder mellem soldaterne og de fastboende, men i Hornbæk blev en fisker dræbt på åben gade af en soldat, og den begivenhed er ganske givet blevet diskuteret – også i Hellebæk.

Rejsen til Rusland

I Rusland blev et jernværk i byen Wotka i 1807 omdannet til geværfabrik, og der blev lovet guld og grønne skove til de bøsse-magere, der ville rejse dertil. Stedet virkede som en magnet på bøsse-magerne i Europa og mange rejste til Rusland.

Samme år blev der indført en ny type geværlås i den danske hær. Den bestod af færre dele end den gamle og burde derfor være billigere at fremstille. I konsekvens heraf nedsatte fabrikken akkorden for låsearbejdet. Arbejdet med den nye lås tog imidlertid næsten lige så lang tid som ved en lås af gammel type,

og derfor blev svendenes løn mindre. Utilfredshed steg til nye højder, og i 1809 blev det helt galt. Mange søgte om afsked og rejsepas til Rusland, til trods for at de blev tilbudt noget mere pr. lås. Fabrikken kunne ikke nægte dem at rejse, men sagen blev bragt helt til tops i den danske statsadministration.

Fabrikken forhørte sig hos kongen via datidens forsvarsministerium, General Kommissariats Kollegiet, om det ikke var muligt at forhindre svendenes rejseplaner. Et af de argumenter fabrikken benyttede sig af var, at man mente det ville være svært at skaffe de nødvendige bøssemagere til hærens regiment, hvis alt for mange svende tog til Rusland. Hellebæk var et af de få steder i Danmark, hvor man kunne lære bøsse-mageriet fra grunden, og mange af bøsse-magersvendene endte som bøsse-magere i hæren, når de ikke kunne blive mestre på geværfabrikken. Dermed var bolden spillet over til centraladministrationen, og det betød i sidste instans kongen. Den 18. maj 1809 kom der en kongelig resolution, der ganske enkelt forbød svendene at forlade fabrikken så længe krigen varede! Svendene blev med andre ord stavnsbundne, og dermed var der lagt op til strid og ballade – indtil 1814, hvor forbudet blev hævet.

Som en slags plaster på såret blev der i slutningen af 1809 ydet et tillæg på hver geværlås efter modellen af 1807, som fabrikken leverede. Staten ville give 1 1/2 rigsdaler mere per lås indtil midten af 1810 og derefter det halve indtil udgangen af 1810. Meningen var, at svendene skulle lære at fremstille de nye låse hurtigere i løbet af 1810, og derefter skulle de kunne tjene det samme som ved de gamle låse. Imidlertid blev pengene betalt til fabrikken og ikke direkte til svendene. Fabrikken beholdt hovedparten af pengene og svendene blev snydt for en del af tillægget!

Strejken i 1810

Svendene slog sig tilsyneladende til ro med lønforhøjelsen, selv om de ikke fik hele statens tillæg, men i midten af september 1810 var den gal igen. Samtlige svende nedlagde arbejdet og krævede atter mere i løn.

Fideikommisets administrator, Kirstein, var på besøg i Hellebæk i 1810, og svendene vendte sig til ham om deres forhold. Han lovede at henvende sig på rette sted med deres klager, men der kom ikke noget ud af hans løfter. På et møde hos Søren Nicolaisen, hvis hus blev anvendt som svendenes gæstgiveri, blev det derfor besluttet at strejke, og de svende, der ikke var til stede, blev underrettet ved bud. Man blev enige om, at hvis nogen begyndte at arbejde før de andre, skulle de betale en bøde til den fælles kasse. Næste mandag begyndte strejken.

Det vigtigste symbol på bøsse-
magernes faglige sammenhold
og solidaritet - laugspokalen
eller velkomsten. Den velklædte
bøssmager på pokalens top hol-
der en pistol i hånden, og flaget,
som han stolt viser frem, er
prydet med bøssmagernes sym-
bol, de korslagte pistoler. Når en
nyuddært bøssmagersvend blev
optaget i lauget, blev han hilst
velkommen med pokalen og
drak deraf. Til minde om begi-
venheden, skulle han få lavet et
sølvskilt med sit navn, der blev
hængt på velkomsten. Foto:
Lennart Larsen, Nationalmu-
seet.

Strejken var effektiv, idet samtlige svende deltog. De gik i demonstration til Hellebækgård og forlangte, at fabrikkens inspektør Schultz skrev til administrator Kirstein om deres krav, hvilket han gik med til på betingelse af at de genoptog arbejdet, men Schultz truede også svendene og gjorde dem opmærksom på, at det var ulovligt at strejke og at det kunne få alvorlige konsekvenser. Efter et par dage lykkedes det ham at bryde svende-

nes solidaritet og få tre af de strejkende i arbejde igen. Det drejede sig om Lars Rasmussen, Jens Larsen og Heinrich Jaquet – alle modne familiefædre med ansvar for kone og børn. De øvrige svende krævede imidlertid 9 rigsdaler i bod af skruebrækkerne, som på deres side klagede deres nød til inspektøren, fordi de mente, at det var hans skyld, at de nu måtte betale bod til svendelaugene: Han havde overtalt dem til at gå i arbejde og derfor måtte han betale boden i deres sted. Han gjorde det modstræbende – af egen lomme – bl.a. fordi de tre svende mente, at deres liv ville være i fare, hvis boden ikke blev betalt! De strejkende svende omsatte straks rigsdalerne til brændevin og holdt et mægtigt gilde.

Nu havde Schultz fået nok. Svendene havde overtrådt lovens del ved at strejke og dels ved at optræde kollektivt. Han skrev til administrator Kirstein og bad om lov til at lade birkedommeren holde forhør for at få fat i hovedmændene og straffe dem efter loven. Han mente det var nødvendigt, hvis han skulle gøre sig håb om at holde ro på fabrikken i fremtiden. Det viste sig imidlertid at blive svært.

Fideicommisset var træt af de evindelige problemer med arbejderne i Hellebæk – nu skulle der statuere et eksempel, og Schultz fik sin tilladelse! Han klagede til birkedommeren, der stævnedes de fleste svende for retten den 5. oktober 1810. På det tidspunkt var strejken endt efter at have varet 8 dage. Svendene var alligevel blevet betænkelige og havde afblæst aktionen.

Hovedvidnerne var de tre svende, der var gået i arbejde igen, men ingen af dem kunne rigtigt huske, hvem der var hovedmændene. Der var heller ingen af dem, der nu mente, at de kunne have fået ubehageligheder, hvis deres bod ikke var blevet betalt. Heinrich Jaquet fortalte for eksempel, at hvis de ikke havde betalt, ville de andre svende ikke arbejde sammen med dem og intet andet. Ingen vidste besked om, hvem der havde modtaget pengebuden. Pengene skulle blot være blevet lagt på bordet i svendenes forsamlingsstue, og derfra var de så forsvundet.

Dermed var inspektørens vigtigste vidner ubrugelige, og der kunne ikke leveres afgørende bevis mod nogen af de tiltalte. Det er meget forståeligt, at skruebrækkerne ikke ville sige noget, eftersom de fortsat skulle leve og arbejde i Hellebæk, hvor det ville være meget svært for dem at have samtlige svende imod sig.

De øvrige af svendene blev nu kaldt frem en efter en for at vidne, men de kunne selvfølgelig ikke huske noget som helst. Der var imidlertid én i retten den dag, der kunne have fortalt en interessant historie, men han var ikke svend. Han deltog alligevel i hele det lange forhør, der i alt tog 6 stive kløkketimer. Det

var stævningsmand og bisidder ved Hellebæk Birketing, Søren Nicolaisen, i hvis hus svendene havde besluttet at strejke. Hans hus fungerede som en slags værtshus, men i retten holdt han munden lukket – måske for ikke at skræmme kunderne væk. Sagen endte med en advarsel til svendene og det var ikke hvad inspektøren havde håbet på.

Et par dage efter retsforhøret foreslog inspektør Schultz i et brev til administrator Kirstein, at man skulle overlade hele sagen til kollegiets overvejelse; fabrikken kunne på den måde overlade det ubehagelige arbejde til andre. Dommen ville ganske sikkert blive en helt anden, hvis en højere instans i København skulle tage sig af de genstridige svende! Det blev imidlertid ved forslaget, og det kunne svendene i Hellebæk være glade for: dels ville statsadministrationen ikke tage de hensyn til den enkelte, der naturligt blev taget i Hellebæk, dels ville straffen generelt være blevet hårdere, da man var meget nervøs over strejker og andre uroligheder under krigen. Fabrikken regnede med, at svendene ville holde sig i ro efter forhøret, men det skulle blive ved ønsket.

Sagen fik en helt anden konsekvens. På grund af strejken kom skæfterne til at mangle arbejde, og de krævede ventepenge ifølge fabrikkens interne regler. Det mente Schultz ikke man kunne nægte dem, men det var ærgerlige penge at give ud.

Fortsat uro

Uroen fortsatte i de følgende år. I 1811 krævede skæfteme-strene at få deres akkorder forhøjet. Skete det ikke, ville de afskedige deres svende, og fabrikken ville ikke kunne regne med ret mange skæfter til gevæerne, men Schultz forstod dem slet ikke. Han skrev til Kirstein og beklagede sig over disse utaknemmelige mennesker – tiderne var hårde og alle måtte spare – selv arbejderne i Hellebæk. De havde deres gode boliger, som de intet betalte for, der blev sørget for billige fødevarer til dem, og hvad mere kunne man så ønske sig i disse tider?

Problemet med mestrene foreslog Schultz ordnet på følgende måde: man skulle gå uden om dem og forhandle direkte med svendene, og man skulle gøre dem helt klart, hvad de kunne regne med at få fra fabrikken. Hvis svendene syntes det var for lidt, burde de have lov til at ryge og rejse. Blev man først enig med svendene, havde mestrene ikke et ben at stå på. De ville i alt fald ikke kunne lægge pres på fabrikken ved at true med at sige deres svende op. Brevet til Kirstein slutter med et efterskrift, hvori står, at soldaterne på fabrikken var blevet afløst. Afløsningen bestod af jægere fra Kronens Regiment.

Måske regnede Schultz med at få brug for soldaterne for at holde styr på arbejderne?

Ufaglært arbejdskraft og industrigeværer

Mange svende nåede at rejse fra fabrikken, før det kongelige rejseforbud trådte i kraft i 1809. Svendeflugten resulterede i, at man i stedet ansatte ufaglært arbejdskraft, daglejere, som udelukkende blev oplært til at fremstille en lille del af et gevær. Navnlig låsearbejdet kom til at lide under mangelen på kvalificeret arbejdskraft, og derfor blev de fleste daglejere uddannet til at lave låsedele. De smedede ikke delene – det gjorde smedene – men de filede dem til i de rette størrelser. Dette var det største arbejde ved en lås, og det tilbragte en lærling det meste af sin læretid med at lære fra A til Z. For læredrenge var normalen, at de gik til hånde i smedjen i 1 år, og derefter tilbragte de næste 4 år med at lære at file alle låsedelene til. Daglejerne lærte det hurtigere, da de kun skulle lære at file én enkelt låsedel til – med andre ord: fra nu af blev geværlåsene fremstillet industrimæssigt. Den enkelte arbejder lavede kun en enkelt del – for eksempel at file fjederen til. Den samme del lavede han dag ud og dag ind.

Læredrengens værksted

Svendenes utilfredshed gav sig, som nævnt, bl.a. udslag i, at de nægtede at undervise lærlingene. Forholdene i de forskellige værksteder har næppe været morsomme for lærlingene, og i 1811 foreslog inspektør Schultz, at der skulle oprettes et specielt værksted for lærlinge, hvor de skulle undervises af de bedste svende og ikke have noget med mestrene at gøre. En af grunderne til inspektørens overvejelser om et værksted var kvalifikationer hos de svende der kom ud af mesterlæren. Årsagen var ifølge Schultz, at drengene i de første par læreår blev brugt som forslagere i smedjen samt at de resten af tiden blev undervist af de dårligere svende i værkstedet, hvor de nærmest gik til hånde i stedet for at lære noget. De dygtige svende havde alt for travlt til at tage sig af undervisningen. Lærerkrafterne i lærlingeværkstedet skulle bestå af de dygtigste af fabrikkens svende, og de skulle lokkes til at gøre et godt stykke arbejde ved hjælp af penge. De ville få et antal rigsdaler for hver lærling, der blev gjort til svend, og det kunne måske forbedre kvaliteten af deres undervisning.

Inspektøren foretog nogle optimistiske beregninger, der viste, at også fabrikken kunne tjene på et sådant værksted. Hovedideen var, at drengene hurtigere skulle kunne lave kvalitets-

arbejde, hvis man tog sig af deres undervisning på rette måde, og dermed kunne værkstedets produkter blive betalt til regulære priser. Beregningen giver os et interessant indblik i, hvad Schultz anså for nødvendigt af tøj osv. for en lærling i de 5 år læretiden varede:

Hvert år burde drengene modtage en god lærredsjakke og et par gode lærredsbukser. Derudover 2 veste, 2 halsklude og 3 lommetørklæder. Af hovedbeklædning skulle de have en hat og en hue. Til fødderne et par lædersko og et par træsko, samt 3 par strømper. Skjorter, undertøj og trøje skulle de selv sørge for, men til gengæld ville de blive forsynet med senge og sengetøj. Sengetøjet bestod af underdyner, overdyner, puder og lagner. Værkstedet skulle have 6 drenge, men der skulle kun være 3 senge. Man skulle altså sove to og to.

Det vides ikke, om denne plan nogensinde blev realiseret. Sandsynligheden taler ikke for det, idet mestrene ville gå glip af en billig arbejdskraft samt de 25 rigsdaler de fik fra fabrikken, når lærlingen blev gjort til svend. Endelig ville svendene miste deres håndlangere i værkstedet. Inspektøren har sikkert mødt solid modstand mod sin idé, og man hører ikke mere om den i kilderne.

Naturalieøkonomi

På grund af den galopperende inflation under krigen, der efterhånden betød at pengesedlerne ikke var mere værd end det papir de var trykt på, gik man mere og mere over til naturalieøkonomi i Hellebæk. Den enkelte svend blev betalt direkte af fabrikken i naturalier eller penge efter hans ønske og var derfor ikke længere økonomisk afhængig af sin mester. Dette var et afgørende brud med traditionerne på stedet og for fabrikken havde systemet den store fordel, at svendene blev afhængige af fabrikken og ikke af mestrene, der ikke længere kunne true med at lade deres svende gå, hvis de ikke fik deres krav opfyldt – som for eksempel skæftemestrene i 1811. Med det nye forhold mellem fabrik og svende gik dette ikke længere.

I 1813 bad svendene atter om mere i løn og om lov til at betale det samme for deres fødevarer som hidtil. Staten var gået bankerot i begyndelsen af 1813, og nu galopperede inflationen med over 200 % om året, hvad svendene ønskede kompensations for. Inspektør Schultz svarede dem skriftligt med en beregning over, hvor dyrt alting var blevet på grund af krigen. Af denne beregning fremgik, hvad en ugift svend kunne få udleveret:

I hver regning – det vil sige hver 24. dag – fik svenden 4 pund smør, 2 pund ost, 2 pund flæsk, 2 skæpper rug, 1/2 tønne øl og 6

potter brændevin. Dette var selvfølgelig kun hvis de overholdt akkorden. Varerne blev leveret til en lavere pris, end hvad de tilsvarende varer kostede på torvet i København. Schultz beregnede, at fideicommisset gik glip af mindst 130 rigsdaler pr. svend pr. regning. Han kom frem til tallet ved netop at se på, hvad de tilsvarende varer kunne sælges for i København – hvad der egentlig ikke havde noget med geværfabrikken at gøre. Fabrikken købte jo ikke varerne på torvet i København, men fremstillede en hel del af dem selv. Hvad der ikke blev lavet på Hellebækgård kom for det meste fra ejernes godser i Jylland og Holsten! Desværre oplyser kilderne ikke om, hvad fremstillingsprisen på for eksempel smør var, men den har i alt fald ligget under salgsprisen i København!

Hver svend blev betalt 8 rigsdaler, 3 mark og 1 skilling for at file en geværlås, og Schultz mente, at en god svend kunne file 4 låse om ugen. Han kunne altså tjene 34 rigsdaler ugentligt og lidt til. En del af pengene blev udbetalt i de omtalte fødevarer og resten i rede penge. Hvis svendene ville nøjes med rede penge, ville inspektøren med glæde gå med til forhøjede akkorder, men ellers kunne der ikke være tale om noget sådant. Det var nemmere at udbetale penge end at fremskaffe de nødvendige fødevarer!

Schultz ville dog gerne indvillige i en slags forhøjelse af akkorden: hvis svendene selv købte deres brændevin (som blev fremstillet på Hellebækgård!), ville han oven i købet give dem hver 3/4 pund tælle ugentligt samt de nødvendige lamper og væger, så de kunne have billig belysning.

Demonstration

Svendene var rasende over inspektørens forslag. Mandag aften, efter at Schultz havde fremlagt sin skrivelse om deres lønforhold, gik alle svende i demonstration til Hellebækgård og forlangte at få ham i tale. Det blev imidlertid for meget for inspektøren. Han stillede sig op på gårdens hovedtrappe og gav svendene en opsang. De var en samling utaknemmelige bæster, og de havde at forsvinde – ellers skulle han personligt sørge for at de blev arresteret.

Svendene blev oprørte over den besked, men før det kom til alvorlige uroligheder, kom soldater fra vagten til stede og arresterede Peder Christian, en af de svende, der havde råbt højest. Det lagde en dæmper på de mest temperamentsfulde gemytter. Negeren Peter råbte, at han egentlig godt kunne tænke sig at opleve, hvad det ville sige at blive arresteret, og det fik han så lov til. De to arrestanter tilbragte natten under bevogtning i

Bossemagernes lade eller penge-skrin med deres symbol - de korslagte pistoler - indlagt i låget. Laugets indtægter bestod dels af faste beløb som den enkelte svend betalte hver måned, dels af bøder for alle mulige forseelser mod laugets vedtægter. I laden opbevarede også vedtægterne, og når den blev åbnet under møderne i svendenes forsamlingshus, skulle der bærskero og orden. Når laden atter blev lukket, var den alvorlige del af mødet forbi, og man kunne atter tale i munden på hinanden. Foto: Lemart Larsen, Nationalmuseet.

vagtstuen. Næste morgen skulle de køres til Esrum, for at blive sat i "det Sorte Hul" der.

Da vognen den følgende morgen kom for at hente fangerne og deres vagter, mødte samtlige svende fra fabrikken op for at protestere. Da fangerne og de seks soldater, der skulle følge dem til Esrum, trådte ud af døren for at stige til vogns, stimlede svendene sammen om dem, og i tumulten lykkedes det Peter at stikke af. Han havde fået nok af at være arresteret. Dagen efter blev han imidlertid atter pågrebet. Det var meget svært for en neger at gemme sig i Nordsjælland dengang!

Peter endte alligevel i det sorte hul i Esrum, men han kom ikke til at sidde der længe. Allerede efter en uge blev han og den anden svend sat på fri fod, efter at der havde været foretaget forhør i sagen. Man indkaldte en masse svende til forhøret, men ingen af dem kunne forklare noget som helst om hvorledes tumulten opstod. Ingen vidste, hvem der var hovedmændene, og ingen huskede, hvad der havde fået dem til at møde op ved vagten den morgen. Alle dækkede over alle, og det endte med, at ingen fik bøde eller fængselsstraf – ud over varetægtsfængslingen. Peder Christian fortalte, at han kun havde gjort inspektøren opmærksom på at svendene var ærlige håndværksfolk og

ikke bæster. Han havde måske råbt det lidt højt, men det kunne man vel ikke straffe ham for, og negeren Peter kunne man ikke rigtig regne med. En der frivilligt ville arresteres havde nok ikke så meget på samvittigheden.

Peter var såkaldt "kongelig neger". Det vil sige, at han var kongens slave. Han var blevet solgt som slave til et af de danske forter i Guinea og sendt til Vestindien som seksårig. Senere blev han sendt til København og derfra til Hellebæk i bøsse- magerlære. I 1812 blev han efter eget ønske døbt og fik navnet Peter Christian Hellebæk. Muligvis skulle han sendes til Guinea som bøsse mager ved et af forterne der, når han var udlært. I 1813 var han godt sur over ikke at få lov til at lave andet end at file dele til geværlåse. Det mente han, at han kunne til finger- spidserne, og nu ville han gerne lære noget mere. Nu skulle der ske noget andet, og det gjorde der. Peter kom i hullet!

Resultatet

Svendenes aktion førte ikke til domfældelser, men heller ikke til resultater. Demonstrationen og optøjerne omkring fangetrans- porten blev kulminationen på arbejderuroighederne i Helle- bæk i denne omgang. Krigen hørte op i 1814, og arbejderne fik derfor helt andre problemer at kæmpe med. Produktionen af geværer var naturligvis foregået på højtryk under krigen, men nu skulle den indskrænkes. Norge var gået tabt som en følge af krigen og dermed også halvdelen af den danske hær. I selve Danmark blev hæren sat på freds fod, hvad der reducerede an- tallet af soldater væsentligt. For geværfabrikken betød det, at dens bedste kunde ikke længere havde brug for ret mange våben, og der blev mangel på arbejde i Hellebæk.

Under krigen måtte svendene ikke forlade fabrikken – nu skulle de! Schultz beregnede, at der for fremtiden kun var brug for 10 mestre, 45 svende og 6 lærlinge på fabrikken – eller ca. halvt så mange som der var i arbejde i 1814. Han havde også ideer om indførelse af arbejdssparende maskineri, således at produktionen kunne blive højere selv med færre arbejdere – hvis det skulle blive nødvendigt.

I 1816 kom en ny hærlov, der nedbragte størrelsen af den danske hær til det halve. For fabrikken betød det, at staten be- stilte endnu færre våben. Ejerne besluttede at forsøge at sælge fabrikken til staten, men den var ikke interesseret. Det varede imidlertid næsten 2 år, før resultaterne af forhandlingerne mel- lem stat og fabriksejere om et eventuelt salg forelå, og i den pe- riode blev der praktisk talt ikke produceret våben i Hellebæk. Arbejderne gik ledige og fattigvæsenet på fabrikken underholdt ca. 25 % af samtlige indbyggere.

Det lykkedes for fabrikken at slippe af med de overflødige arbejdere. I alt blev over 80 arbejdere afskediget eller flyttede frivilligt. 7 mestre med familie, og i nogle tilfælde også svende, blev "købt" til at forlade fabrikken. De fik det gyldne håndtryk med 600 rigsbankdaler sølvværdi, eller hvad der svarede til prisen på knap 40 geværer. Ifølge statens fabriksdirektør O. J. Rawert bestod fabrikkens befolkning af 228 mennesker i maj måned 1820. Der har derfor været tale om en reduktion på mere end 50 % i forhold til folketællingen af 1801, hvor der boede hele 480 personer på fabrikken! For det lille samfund må resultatet have været særdeles ubehageligt. Slægtskab, venskab og arbejdssjak er blevet brudt itu, og fremtiden må have set usikker ud.

Afslutning

I løbet af de 20 år fra 1800 til 1820 ændredes forholdene i Hellebæk radikalt. Arbejdernes antal faldt med over 50 %, og arbejdsmetoderne forandrede sig. Svendene blev delvis økonomisk uafhængige af deres mestre i kraft af at fabrikken betalte deres arbejds løn, og en århundredlang tradition blev dermed brudt. Man søgte at producere geværer så effektivt som muligt ved at udnytte vandkraften maksimalt, og man kunne på den måde indskrænke antallet af arbejdere.

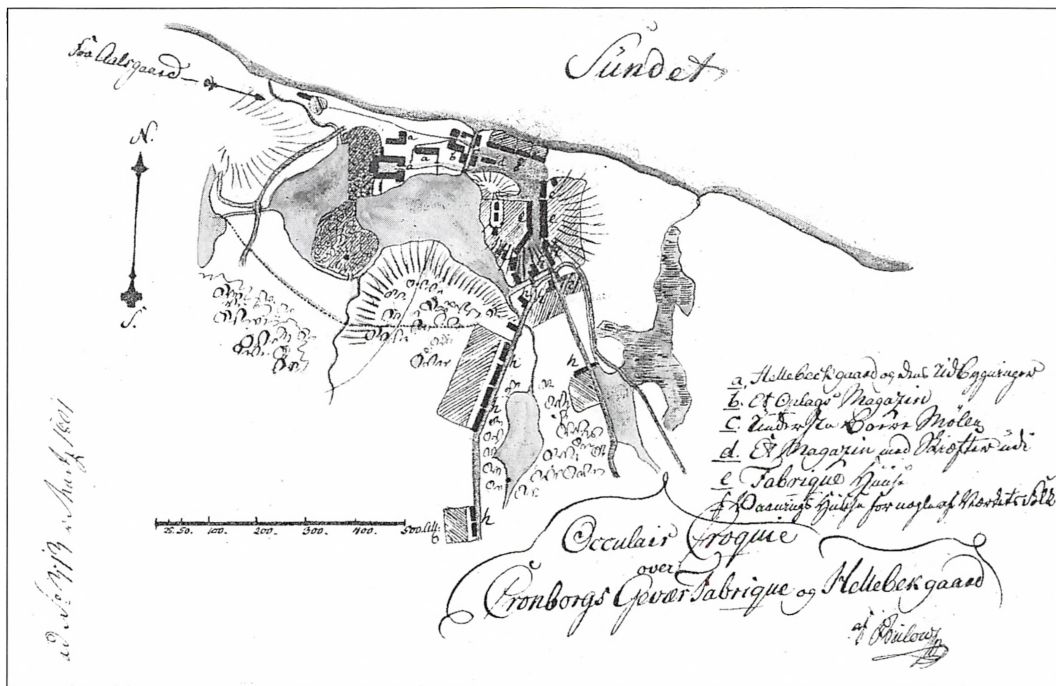
Arbejderne havde forsøgt at forbedre deres betingelser gennem strejker og demonstrationer, men havde oplevet at det ikke nyttede. Baggrunden for deres aktion faldt væk med krigens ophør. De mest utilfredse forlod fabrikken så snart det blev muligt efter englandskrigen. Resten gennemlevede den usikre periode mellem 1816 og 1820, hvor deres arbejdsplads og dermed deres hjem stod på spil. De holdt sig klogeligt i ro og affandt sig med forandringerne. Først i 1858 fandt de næste alvorlige konfrontationer sted mellem bøsseværkerne og deres arbejdsgiver, og da drejede det sig om indførelsen af ny teknologi.

Kilder:

Hovedparten af kildematerialet angående selve konfrontationerne er fra Politiprotokollen for Hellebæk Birk 1799-1841, der befinder sig på Landsarkivet for Sjælland. De fabriksinterne oplysninger stammer dels fra Kronborg Geværfabriks Laugsarkiv sammesteds og dels fra det Schimmelmansske privatarkiv i Rigsarkivet, hvor der er fragmenter af brevveksling mellem fabrikkens inspektør og Fideicommissets direktion. Laugsarkivet er ganske lille og består hovedsagelig af udaterede mesterlister fra 1700- og 1800-tallet, men rummer dog oplysninger om

sygeforsikring m.v. I General Commisariats Collegiets arkiv i Rigsarkivet findes supplerende oplysninger angående hærens holdning til arbejderproblemerne i Hellebæk.

Yderligere oplysninger om Kronborg Geværfabrik i starten af 1800-tallet i Jesper Godvin Hansen: *Dagligdag og arbejdsliv, Hellebæk-Aalsgaards Egnshistoriske Forening. Egnshistoriske beretninger* nr. 21, 1987 samt skoletjenestemateriale af samme forfatter: *Kronborg Geværfabrik, Dagligliv og arbejdsdag for 200 år siden*, Hellebæk-Aalsgaards Egnshistoriske Forening 1990.

Kort over Kronborg Geværfabrik tegnet af løjtnant Bülow i forbindelse med forsvarsplaner i 1801. Fabrikken lå udsat for et bombardement fra Sundet, og Danmark var netop kommet i krig med verdens største sømagt, England. Størstedelen af fabriksbyen ville blive lagt i ruiner ved en sådan beskydning, og Danmarks eneste geværfabrik ville forsvinde, netop som der var mest brug for den. Derfor blev der anlagt to skanser ved fabrikken og endvidere stationeret soldater for at betjene kanonerne og forbinde fjendtlig landgang. General Commisariats Collegiet, 3. Departement, indkomne Artillerisager 1801 nr. 313 af 2. marts.

Grete Signe Jensen

Enegang, ambition og socialt engagement

*En skitse omkring Johanne Bloms liv
– borgerrepræsentant og lærerinde i
København 1909-1919*

En forårsdag i 1909

Hen under aften den første aprildag i 1909 kom en midaldrende, lidt alvoligt og enkelt klædt kvinde hurtigt gående henover Rådhuspladsen i København. Hun gik videre op ad trappen til det nye rådhus og forsvandt ind gennem den tunge dobbeltdør. Indenfor i den dunkelt oplyste hal drejede hun til venstre for at komme hen til den brede stentrappe, der fører op til Borgerrepræsentationen på 1. sal midt inde i bygningen.

Ved indgangen til mødesalen blev Johanne Blom budt velkommen og vist hen til sin ny erhvervede plads i forsamlingen. Borgerrepræsentationens medlemmer var placeret efter hvor mange stemmer deres valgkredse havde givet dem, og hun kom derfor til at sidde "til sidst" mellem en anden nyindvalgt kvinde fra de radikales liste og en socialdemokrat.

Stemningen i salen var løftet og forventningsfuld. Presselogen var fyldt, og tilskuergalleriet havde været fyldt til sidste plads i god tid inden mødet skulle begynde.

Det var det første møde i borgerrepræsentationen efter valget den 12. marts, og der var stor nysgerrighed over for de 7 kvinder, der var blevet valgt for første gang nogensinde. Den nye kommunallovgivning i 1908 havde givet kvinder valgret, det var første gang kvinderne havde stemt, og første gang kvinder var blevet valgt ved et kommunalvalg i København.

Socialdemokraten Borgbjerg holdt i dagens anledning en kort velkomsttale som repræsentant for det største parti i forsamlingen, inden man gik over til dagsordenen:

Portrætbilledet af Johanne Blom, da hun indtrådte i Borgerrepræsentation i 1909. Alle medlemmer blev fotograferet, når de som nyvalgte indtrådte i forsamlingen. (Københavns Stadsarkiv).

“Jeg har aldrig næret et øjeblik tvivl om at kvinders valgret – så langt fra som det fra enkelt side er spået, at sætte os 100 eller 50 år, jeg ved ikke hvor meget tilbage i kultur – tværtimod vil føre os fremad imod en stadig kraftigere og yderligere udfoldelse af den menneskelighedsfølelse, den menneskekærlighed, der har sit udspring i moderfølelsen.” Borgbjergs omtale af tilbagegang i kulturniveau på grund af kvindernes valgret henviser til udtalelser fra Højres gruppe, og han fortsatte: “Den kraftige valgdeltagelse, som kvinderne har udvist, omkring 70%, vidner noksom om, at kvinder er modne til direkte deltagelse i det kommunale liv, sikkert mere modne end mændene, første gang

de fik valget og valgbarhed.....”

Politikens referat af mødet var meget entusiastisk, og dvælede ved damernes påklædning og opførsel på denne dag, hvor de nu skulle vise sig værdige til forsamlingens tillid. Johanne Blom var opstillet som spidskandidat for den uafhængige kommunale liste – liste D –, hvis mål var at arbejde på tværs af de skarpe partigrænser og på baggrund af en kristen-social livsholdning. Hvilke temaer hun havde ført i sin valgkamp fremgår ikke. Dagbladene interesserer sig ikke for den, formentlig fordi den gik uden om de indarbejdede slagsmål, der foregik mellem Højre og Socialdemokratiet, godt sekunderet af de radikale.

Netop de radikales eget kultur-radikale og antikirkelige talerør Politiken, der ellers refererede valg møderne grundigt, omtaler Johanne Blom som “Missionsdamen” og refererer til den uafhængige borgerliste som så “passende ubestemt, at den virkelig skal have lokket adskillige damer, der sværmer for det upolitiske.” Forlokkelsen bestod her i, at damerne – naturligt nok – havde stemt på Johanne Bloms liste, som var den eneste valgliste, der havde en kvinde som spidskandidat. Set fra Politikens univers var det åbenbart i orden at kvinderne stemte, så længe de stemte på de sædvanlige partiers mandlige kandidater.

De andre partier havde brugt deres kvindelige kandidater flittigt i valgkampen, men mændene indtog jo i forvejen de ledende positioner i de kommunale opstillingskredse, og det gav helt klare grænser for, hvor højt oppe på listerne de øvrige kvindelige kandidater kunne forvente at blive opstillet.

Pressekommentarerne efter valget viste tydeligt den lettelse, der bredte sig, da det viste sig at kvinderne ikke stillede op på deres egen liste for “at pleje særinteresser”, men stort set indpassede sig i de eksisterende partier, så det revolutionerende ved den nye valglov var nok til at leve med. Interessen for hvordan kvinderne opførte sig, sagde og gjorde, var stor og margenen for latterliggørelse var smal i valgkampen. Kampen om flertallet i forsamlingen havde stået på i årevis, og kvindernes stemmer kunne og skulle bruges til det formål, set fra de etablerede mandlige kommunalpolitikeres synspunkt.

Journalisterne, der jo også alle var mænd, svingede mellem overdreven og ordrig imponerthed med hensyn til kvindernes mod og vilje, og stor indre tvivl, når de skulle omtale de politisk aktive kvinder. Det viser lidt af, hvordan samtidens mænd må have oplevet det første kommunalvalg med kvindelig valgret. Det var ikke sikkert at verden mere helt ville være den samme som før, og det var ikke spor betryggende, uanset om man tilhørte de radikale, Højre eller Socialdemokratiet.

Borgbjergs patriarkalske og omstændelige form i sin velkomsttale er typisk for måden, man talte på i Borgerrepræsenta-

Den uafhængige Kommunalforening

Liste

Liste **D.** upolitisk — uafhængig.

D.

For Skolevæsenets Reform.

Den, som kender A B C,

Mod Fri Beværternæring.

sætter **X** ved Liste **D.**

RENEDE GERIERS SUNDHEDSØL 12 ØRE

Villa til Salg
til nedsat Pris
I Høje Søndernæs smukt beliggende Villa er til salg på grund af Vildsvin og til meget billig Pris. Den indeholder 10 Værelser og 3 gode Værelser.

Freitag d. 12. Marts (Valgdagen) er stort Hovedkontor o. samtlige Afdelinger kun åbne fra Kl. 10-12.
Kjøbenhavn, den 9. Marts 1909.
Kjøbenhavn, Censurkontor.

Tivoli
Badepensionatet
Bolykke
Søby, M. Friis, aabens
Redste Refektor. 1-31,
Dag. 80 Værk. Belgisch
Storn. Udmerkede Strand
Rom, Via St. Lorenzo
Danst. Pension nær Stationen
Fr. pr. Dag. Nærmere Oplys
Br. A. & L. Mønst.

tionen. Selv på denne særlige dag for kvinderne kan han ikke hæve sig op over partipolitikken og lade være med stikke til Højres medlemmer i salen.

Johanne Blom var den eneste af de 7 indvalgte kvinder, der var gået uden om de etablerede partier, og havde valgt at lade sig opstille på en uafhængig borgerliste. Det fortsatte hun med som enegænger i de følgende 10 år, og kom derved til at spille en vigtig rolle i spillet mellem Højre og Venstre i Borgerrepræsentationen. Først i 1917 fik Socialdemokratiet absolut flertal i forsamlingen og kunne stemme sine egne forslag igennem.

Den uafhængige liste D havde rod i Kristne Kvinders Vælgerforening og blev repræsenteret af Johanne Blom i de 10 år den eksisterede. Professor Jens Warming stillede op som listens anden kandidat i de sidste år, men blev ikke genvalgt, da Johanne Blom trak sig tilbage i 1919, så listen stod og faldt helt konkret med hende.

De øvrige kvinder i forsamlingen var valgt for Socialdemokratiet, de radikale og Højre med 2 kvinder i hvert parti. Mandatfordelingen i 1909 var 20 til Socialdemokraterne, 5 til de radikale og 16 til Højre, der også kaldte sig det Antisocialistiske parti. Antallet af mandater blev udvidet til 55 i 1913, men det ændrede ikke ved styrkeforholdet mellem partierne, så Johanne Blom var stadig en central person i Borgerrepræsentationen.

Men hvem var hun denne enegænger, Johanne Marie Blom, der benyttede sin ny erhvervede valgret med en så klar og personlig gennemslagskraft? Hun gik direkte ind i det kommunalpolitiske liv på en helt ny borgerliste og fastholdt sit personlige

Valgannonce for Johanne Bloms uafhængige liste D i Politiken i marts 1909.

*Agitationen i Politiken var ellers forbeholdt Det Radikale Venstre, men stillerne bag liste D har åbenbart ment, der var stemmer at bente blandt Politikens læsere, og mellem annonceteksterne vel et mærke!
— Moderne valgpropaganda eller et udtryk for Politikens holdning til liste D.?*

mandat i 10 år, hvor hun som hovedregel stemte med socialdemokraterne og de Radikale i skole- og socialpolitiske spørgsmål, og med Højre i de øvrige sager.

Johanne Blom var 50 år i 1909, og havde været ansat som lærerinde ved det kommunale skolevæsen i København i mere end 20 år, da hun blev kommunalpolitiker. Hun blev ansat i 1887 og må i sin hverdag have fulgt med i den hurtige udvikling i de mange og store byskoler, der blev bygget rundt om i København i takt med at byens indbygger- og børnetal steg. I 1880 havde København 15 kommuneskoler og i 1910 var der 40, mens de private skoler var i tilbagegang. De kommunale skoler blev efterhånden i stand til at konkurrere med undervisningen i de private skoler, og med de svingende økonomiske konjunkturer, der var hårde ved de private skoler, kom den kommunale skole til at fremstå som et rimeligt skoletilbud for de fleste af byens borgere. Rammerne for skolens hverdag, dens sociale problemer, indholdet i undervisningen og de pædagogiske holdninger ændrede sig betydeligt i tiden fra 1880'erne frem mod 1. verdenskrig, og Johanne Blom arbejdede med på disse ændringer både som kommunalpolitiker og lærerinde.

Det var denne dobbelte rolle, der var så iøjnefaldende, at jeg måtte finde ud af noget mere om hende. Min undersøgelse blev dog ikke særlig frugtbar, da det viste sig at kildematerialet om hende stort set kun behandler hendes offentlige liv. Det var nu interessant nok som et eksempel på et markant kvindeliv, der spænder fra midten af forrige århundrede frem til midten af 1930'erne. Det var også muligt at skitsere hendes hverdag mellem skole og Borgerrepræsentation ud fra kendskabet til skolevæsenets indretning og kommunalpolitikernes arbejdsmæssige rammer. Jeg kom dog stadig ikke i kontakt med hendes liv som kvinde, eller i direkte kontakt med de drivkræfter hun lod sig styre af. Det var her min fascination af hende var opstået: det så ud, som om Johanne Blom havde en klar retning i sit liv, da hun gik ind i det kommunalpolitiske liv, og det må have været med til at give hende den gennemslagskraft, hun så klart viste som enegænger. Ser man hendes ydre livsforløb igennem viser der sig nogle ledetråde, som kan have været den sammenbindende kraft i hendes liv:

Johanne Blom kom fra en meget dansksindet familie i Sønderjylland, mistede sine forældre tidligt og overlevede den tuberkulose som lagde mange af hendes søskende i graven. Hun fik en lærerindeuddannelse på landets førende kvindeseminarium i København og fik siden arbejde ved det kommunale skolevæsen. Hun tog del i underskriftindsamlingen i forbindelse med kvinders valgret i 1880'erne og kom i kontakt med Dansk Kvindesamfund, hvis skolepolitiske holdninger hun støt-

tede. Hun blev i 1916 den første kvindelige inspektrice for hele landet, og sad i 2. ærdelighedskommission fra 1918. Hun arbejdede som inspektrice frem til 1928, hvor hun gik på pension, og hun døde i 1937 som 78-årig. Hun var engageret i Foreningen til Opførelse af små kirker i København og var medstifter af ejendomsselskabet "Hjem", som var kendt for at ansætte kvindelige viceværter, en forløber for det, vi senere kalder socialarbejdere. Hun tillægges også forslag om kvindelige politibetjente i København. Hun var kendt i datidens revyer og karikaturtegninger i den københavnske presse, men var dertil meget respekteret for sin evne til at bevare sin politiske uafhængighed i det kommunalpolitiske spil.

Et stærkt nationalt, kristent og socialt sindelag, en lang og hård arbejdsdag som kommunelærerinde, konkrete politiske forslag og holdninger i Dansk Kvindesamfund, 10 års politisk arbejde, senere udnævnelse til statslig håndarbejdsinspektrice. Med indførelsen af kvindelig valgret og dermed muligheden for at blive aktiv kommunalpolitiker, fik hun tilsyneladende det springbræt, hun kan have gået og ventet på i tiden op til 1909. Den klare sammenhæng i de problemer hun valgte at arbejde med, må have været en styrke for hende i hele forløbet.

Hverdagen som lærerinde og borgerrepræsentant i 1909

Johanne Blom fortalte selv lidt om sine daglige tidsrammer kort efter at hun blev indvalgt i forsamlingen i et lille brev fra 10. august 1909. Overbibliotekar H.O. Lange havde bedt om et møde med hende for at tale om de reformer i folkebiblioteksvæsenet, der skulle op til debat i Borgerrepræsentationen. Han havde forgæves søgt at komme i kontakt med hende, men hun havde været bortrejst på ferie, og nu skulle de finde et mødetidspunkt.

Johanne Blom skrev at skoleåret skulle begynde den 12. august, og borgerrepræsentationens møder begyndte igen den 1. september. Hr. Lange kunne nu vælge at træffe hende efter skoletid mandag, onsdag og fredag efter kl. 17 og tirsdag og torsdag efter kl. 18. Derudover havde hun nogle mellemtimer fri kl. 11-15 om torsdagen og mellem kl. 11-12.30 om lørdagen.

Johanne Blom har altså i skoleåret 1909/10 undervist i ugens 6 arbejdsdage fra kl. 8 om morgenen, har haft pauser midt på dagen, indtil hun skulle undervise på eftermiddagsholdet frem til kl. 17 eller 18 hen under aften. Borgerrepræsentationens møder lå altid om mandagen fra kl. 18.30 og kunne godt strække sig til kl. 22-23 om aftenen. Sidst på budget-året i februar-marts måned var der møder næsten hver aften, for at

Borgbjerg:
Hør, hvor sødt Musikkens Magt
drager os i Dansetakt.
Afskedsvoisen kalder! Kom
i min Favn, oh, Frøken Blom.

Frøken Blom:
Borgbjerg, naar din Rost du hæver,
gyser jeg for dine Kæver.
Ovenpaa af Fryd jeg bæver,
naar i Dans med dig jeg svæver.

Borgbjerg:
Hvis din Danselængsel stier,
og du ej kan nøjs med Trier,
kom til mig — i Rømersgade
skal vi danse Galopade.

Frøken Blom:
Oh, du Raadets bedste Smykke
sik'en du kan vugge, trykke.
Hopsa, hopsa! Aldrig mer
faar vi saad'n Cavaller.

“Den sidste Hopsa” - mellem Borgbjerg og Johanne Blom, da Borgbjerg udtrådte af forsamlingen i 1913. Satirisk tegning i “Klods Hans” 7. marts 1913.

man kunne nå alle sagerne igennem inden budget-året sluttede 1. april.

Overbibliotekar Lange har i god tid inden søgt at tale med hende om sine biblioteker for at få hende til at tage sig af sagen. Hun nævnte i brevet, hun gerne ville være talsmand for sagen, og vi må gå ud fra de har haft et møde inden forsamlingen trådte sammen mandag den 1. september. Dette lille glimt fortæller også, at Johanne Blom blev accepteret og brugt som kommunalpolitiker ret hurtigt efter at hun blev indvalgt.

Johanne Blom var ikke særlig synlig som taler i forsamlingen, jf. de næsten mundrette referater fra møderne, men hun kom efterhånden ind i udvalgsarbejdet. Hun har formentlig været svær at placere med sit ene mandat, men vandt respekt efter at have placeret sine synspunkter på tværs af de faste politiske skel. Hun talte ofte ud fra sine konkrete sociale erfaringer fra sit skoleliv og knyttede sine moralske holdninger mere til de konkrete forhold end til idemæssige tankegange. De andre medlemmers indlæg i debatterne kunne derimod ofte være meget vidtløftige og præget af patriarkalsk og bedsteborgerlig selv-godhed. Man skal forestille sig en forsamling, præget og styret af mænd med skæg, korpus og urkæde hen over vesten, mænd som ikke let lod sig korte ned til blot at tilslutte sig eller ned-stemme et forslag, når de nu havde rejst sig for at tage ordet.

De lange arbejdsdage i skolen og derefter møderne på Rådhuset om mandagen må have været slidsomme i længden, og man må beundre hendes energi gennem de 10 år, hun sad i forsamlingen. Omvendt, må det efter 20 år som underviser i den københavnske skoleverden have været en tilfredsstillelse at få direkte indflydelse på de kommunale beslutninger, der drejede sig om bevillinger til hendes egen arbejdsplads. Debatterne gik ned i detaljerne i de enkelte bygninger, når man diskuterede ændringer på skolerne eller nybyggerier. Hertil kom de grundige behandlinger af selve læseplanerne, der fik de ideologiske holdninger til at stå skarpt i forsamlingen, og som hun kunne stemme hjem efter eget hoved og politisk snilde.

Hvordan var den skole, hun underviste i til daglig, og som gav hende en direkte kontakt til de barske, sociale forhold i København, der interesserede hende så meget ?

De københavnske kommuneskoler omkring 1909

Byen var i konstant vækst, og det offentlige skolevæsen var under stærkt pres for at leve op til sine forpligtelser om at tilbyde den lovpligtige undervisning til børnene mellem 7 og 14 år, d.v.s. grundskole-undervisningen frem til konfirmationen. Skole-

væsenet var opdelt i betalingsskoler og friskoler. Betalingen lå symbolsk på en krone om måneden, men det var nok til at skabe en mærkbar forskel i den sociale rekruttering af skolebørnene til de to skoletyper, der indtil 1907 havde forskellige undervisningsplaner og forskelligt timetal. Betalingsskolerne forsvandt først i 1915, hvorefter gennemførelsen af "heldagsskolen", d.v.s. kun skolegang om formiddagen, stod øverst på den skolepolitiske dagsorden blandt progressive skolefolk.

Der blev undervist i 2 hold: om formiddagen og om eftermiddagen. Eftermiddagsholdene skyldtes dels pladmangel på skolerne, dels det udbredte børnearbejde, der hovedsageligt foregik i morgentimerne, og som var en betydelig hindring for at gennemføre et rimeligt skoleforløb. Forældrene havde ofte brug for de ekstra penge, børnene kunne tjene som mælkedrenge og bybude.

Forældrenes holdning til børnenes skolegang var afgørende for, om skoleforløbet blev gennemført, og der førtes en meget nøje kontrol med fraværet fra skolens side. Klassekvotienten var i 1876 fastsat til 30, og som regel måtte der ikke være mere end 35 elever i hver klasse. Samtlige skoler var som en given ting opdelt i en pige- og en drengeafdeling, hvor der undervistes efter forskellige undervisningsplaner. Pigernes mange timer i håndarbejde og senere også husgerning betød, at de fik væsentlig mindre undervisning i de boglige fag. Dette blev kun langsomt bedre et stykke ind i det nye århundrede. Netop pigernes undervisning blev siden Johanne Bloms særlige arbejdsfelt, og hun har kunnet præge den stærkt undervejs både som politiker og siden som en af de første kvindelige skoleembedsmænd på højere niveau i statsligt regi.

Lærere og lærerinder

Kommunalbestyrelsen skulle ikke blot bevilge nye skolebygninger, men også sørge for tilstrækkelige lærerkræfter til at gennemføre undervisningen efter den undervisningsplan som Skoledirektionen udarbejdede. Denne plan blev nøje gransket og som regel bearbejdet betydeligt i Borgerrepræsentationen, da skolesagen var en vigtig del af Socialdemokratiets socialpolitik. I sig selv var skolesagen en oplagt slagmark for ideologiske markeringer mht. undervisningens indhold og opfattelsen af samfundskravene i fremtiden og til de kvalifikationer fremtidens samfundsborgere burde besidde.

Der var i 1870'erne et næsten lige antal lærere og lærerinder, men efterhånden brugte Skoledirektionen flere og flere lærerinder, da disse var en god og billigere arbejdskraft for kommunen. Reglen var, at 2/3 af hver skoles lærerkræfter var fastan-

satte og den sidste tredjedel var timelærere. Disse var oftest lærerinder, der kun havde op til 18 timers undervisning om ugen, og som måtte arbejde hårdt og vedholdende for at skaffe sig en fastansættelse efter mindst 4 års løst undervisningsarbejde til en lav løn. Johanne Blom har måttet arbejde på disse betingelser indtil hun blev fastansat i 1887. Johanne Blom var ansat ved det kommunale skolevæsen i København frem til 1916, hvor hun blev statstjenestemand som håndarbejdsinspektrice indtil hun gik på pension i 1928, da hun blev 70 år.

Mange af de træk i skolens hverdag i 1880'erne, som hun i begyndelsen måtte kæmpe med, var blevet ændret betydeligt i de mellemliggende 40 år. Der må være sket en del, der har kunnet glæde hende undervejs i hendes lange skoleliv, selvom den skole, hun forlod i 1928, også havde store, men dog anderledes problemer at slås med.

Den kommunale skole havde udviklet sig til at være en altid omdiskuteret, men også given samfundsinstitution, og nu var man begyndt at tænke helt andre tanker omkring undervisning og skole, end man kunne forestille sig da hun begyndte at undervise i 1884. De værste sociale problemer var ikke mere så synlige, forældreholdningen til de lovpligtige 7 års skolegang var efterhånden blevet mere positiv, så nu var der mere overskud til at tænke pædagogiske tanker og udvikle skolen gennem forsøg, hvilket ellers havde været de private skolers forspring.

Hvordan var Johanne Blom mon som lærerinde og pædagog? Mine kilder er tavse, men hendes uddannelsesbaggrund må kunne give fingerpeg om, hvilke ideer og holdninger hun underviste – og levede – ud fra.

Johanne Bloms uddannelse på Nathalie Zahles Skole

Det fremgår ikke, hvornår Johanne Blom kom til København første gang, men hun kan have påbegyndt sin uddannelse på N. Zahles Skole omkring 1880, da hun første gang dukker op i adressebøgerne. Hun har i så fald været 21 år gammel, da hun kom til byen.

Seminarieret hos Nathalie Zahle blev først oprettet i 1895, så hun har formentlig været privatskole-elev, sandsynligvis for at blive eksamineret almue- og skolelærerinde. Sådanne uddannede Nathalie Zahle siden 1860, og de var de eneste lærerinder, der havde kompetence til at undervise i de offentlige skoler, når de var fyldt 24 år. Der blev først oprettet statslige seminarier for kvinder efter århundredeskiftet, så de kvinder, der ønskede at blive lærerinder, måtte have en vis økonomisk baggrund for at

kunne starte denne uddannelse, og det har også været betingelsen for Johanne Blom.

Hos Nathalie Zahle lærte man ikke blot de samme fag, som var krævet i seminarieloven for mænd, men man fik også stærke holdninger til de aktuelle samfundsspørgsmål. Religionsundervisningen spillede en meget stærk rolle som et styrende og styrkende fag for de kommende kvindelige samfundsborgere. De skulle blive gode mødre og kunne føre en husholdning på et kvalificeret niveau som en stabiliserende kraft i familie og samfund. Denne religiøse styrke er meget synlig i Johanne Bloms livsforløb, når man lytter til hendes moralske argumenter i Borgerrepræsentationen.

Nathalie Zahles holdning, at lærerinderne – og kvinderne – ikke bare skulle lære de samme fag på samme niveau som mændene, men også håndarbejde og husgerning, stemmer godt med Johanne Bloms senere karriere som den første håndarbejdsinspektrice på landsplan i netop et af disse fag.

Nathalie Zahle var selv tavs om kvindernes udadvendte samfundsroller; hun syntes hovedsageligt at mene, at kvinders uddannelse og opdragelse, der skulle være fuldt på højde med mændenes, havde til formål at give kvinderne så megen selvfølelse og baggrund, at de kunne undgå eller bedre håndtere de dårlige ægteskaber, der var så udbredte i samtiden. N. Zahle var ikke i tvivl om at det ville være muligt at give kvinderne denne uddannelsesmæssige baggrund. Drengene og pigerne udviklede sig blot i forskellige tempi, og det tog drengene og eksamenskolen ikke hensyn til, så derfor burde de to køn ikke undervises sammen. Når pigerne kom i puberteten skulle de have en intellektuel pause, og udvikle andre sider af personligheden. Senere fortsatte de den intellektuelle træning, hvilket forlængede skolegangen ud over de 14 år, men det kunne til gengæld også udskyde et alt for tidligt ægteskab for pigen. Om Johanne Blom har været enig i Nathalie Zahles pædagogiske synspunkter vides ikke, men hun synes at have haft større forventninger til kvinders samfundsrolle end at de skulle blive velkvalificerede husmødre.

Dansk Kvindesamfund

Johanne Blom havde selv været ude for at indsamle underskrifter i 1888 for kvinders ret til at deltage i de kommunale valg. Hun kom ofte til møderne i Dansk Kvindesamfund, der var hovedaktøren under hele valgretskampen, uden dog på noget tidspunkt at lade sig indvælge i hverken komiteer eller selve bestyrelsen. I 1905-06 blev Johanne Blom medlem af værgerådet, som var det første trin henimod kvindernes valgret.

I sin bog om Dansk Kvindesamfund fra 1939 fortæller Aagot Lading om Johanne Bloms kommunal- og skolepolitiske arbejde, som om hun var på linie med Dansk Kvindesamfunds kvindepolitiske initiativer for at placere kvinderne i det offentlige liv og give dem en passende uddannelse. Foreningen be-
tragtede loven i 1905, hvor der blev indført obligatorisk “kvindelig håndgerning” i købstæderne og på landet, hvor der fandtes en lærerinde i skoledistriktet, som en løftestang for at fremme de “kvindelige fag” og udvikle det pædagogiske arbejde og de fysiske rammer denne undervisning krævede mht. særlige lokaler – d.v.s. ekstra skoleudgifter. D.K. arbejdede for at denne undervisning efterhånden skulle være for både piger og drenge. “De elementære færdigheder, som hører til tilfredsstillelsen af to så almenmenneskelige behov som klæder og føde, burde efter D.K.s mening både drenge og piger lære.” Pigerne havde i 1903-skolelovene fået adgang til gymnasieskolen på lige fod med drengene og kunne nu færdes friere i uddannelsessystemet. Nu handlede det for Dansk Kvindesamfund om holdningerne til opdragelsen af de to køn og respekten for de traditionelle pigefag.

Johanne Blom blev udnævnt til censor i håndarbejde ved lærerindeeksamen i 1906, og 10 år senere i 1916 bliver hun den første kvindelige inspektrice i håndgerning for hele landet, d.v.s. hun tildeles en overordnet stilling af staten. Det københavnske skolevæsen var længere om at få øje på lærerinderne som mulige kandidater til ledende stillinger ude på de enkelte skoler. Først i 1919 blev der udnævnt kvindelige skoleinspektører i København, og på landet tog det endnu længere tid før man ansatte kvindelige ledere i skolerne.

Johanne Blom blev udnævnt af ministeriet, og hensigten med stillingen var, at hun skulle arbejde for håndgerningsfagets fortsatte udvikling. Hendes dobbelte position som kommunalpolitiker i København og inspektrice må have givet hende gode vilkår for at fremføre sine synspunkter under det skolepolitiske udvalgsarbejde.

Under krigsårene 1914-18 var der svære sociale vilkår i København, hvor kommunalbestyrelsen for første gang, og med Johanne Bloms stemme, påtog sig at sørge for uddeling af brød, grød og kartofler. Dette skete gennem oprettelse af folkekøkkener, skolebespisning for børnene og et rationeringskort- og rabatsystem til de nødlidende i byen. De svære og familienedbrydende tilstande i byen synes at have fremmet interessen for husholdningssagen i de politiske kredse, og indenrigsministeriet nedsatte en kommission i 1918, der skulle arbejde videre med spørgsmålet. Johanne Blom blev formand for kommissionen, hvor der også sad en anden faglig inspektrice fra Køben-

havn, Elna Hansen, som var inspektrice for husholdningsfaget, og som også var kendt fra Dansk Kvindesamfunds rækker.

Johanne Bloms private liv og familiebaggrund

De 10 år i Borgerrepræsentationen må have været temmelig hektiske ind imellem for Johanne Blom. Hun var på valg hvert andet år og skulle passe sit daglige skolearbejde, indtil hun blev håndarbejdsinspektrice i 1916. Hertil kom de mange aftenmøder i borgerrepræsentationen. Hvor meget tid havde hun mon tilovers til sig selv eller sine venner og bekendte? Hun må have truffet mange af sine lærerindekolleger ved Dansk Kvindesamfunds møder, men hvem hun i øvrigt har haft som sin omgangskreds fremgår ikke.

Johanne Blom boede på Østerbro på den ene eller den anden side af Sortedamssøen det meste af sit liv, og når man ser på hendes adresser i Kraks Vejviser omkring 1900, ser det ud til, at der var sket en stabilisering af enten hendes økonomi eller andre livsforhold i forhold til tidligere. Hun boede fra 1901 til 1911 på adressen Willesmoesgade 13, hvorefter hun flyttede til Classensgade nr. 25 A. Der boede hun til 1928, hvor hun gik på pension og flyttede til Øster Søgade 108. I sine sidste leveår fra 1933-37 boede hun på Kastelsvej 9.

Det er svært at se helt præcist, hvornår hun første gang fik sin egen bolig i København, men i 1881-82 optræder der en M. Blom, lærerinde, på Dosseringen 46 sammen med C. Blom, enke efter en præst. Dette er sandsynligvis Johanne Marie Blom og hendes svigerinde Camilla Blom, der var blevet enke i 1877. På det tidspunkt må Johanne være blevet optaget på N. Zahles skole og i fuld gang med sin uddannelse som lærerinde.

Lidt senere, i 1883, flyttede lillebroderen Christian, der studerede medicin ind på samme adresse, hvor han boede sammen med søsteren, indtil han i 1885 rykkede ind på Regensen. Lillebroderen døde 2 år senere som 27-årig student i 1889. Samme år flyttede Johanne til Østersøgade 94, hvor Camilla Blom var flyttet hen, og de boede nu sammen til 1890, hvor Johanne fik sin egen adresse i Voldmestergade 30, som ligger lige om hjørnet til Østersøgade.

Det ser ud til at familien Bloms medlemmer har støttet hinanden i København, og holdt sammen boligmæssigt. I mellemtiden havde Johanne fået ansættelse ved det kommunale skolevæsen og kunne dermed også yde et formentlig vigtigt økonomisk tilskud til husstanden. Johanne Blom giftede sig ikke, men havde altså familie omkring sig i de første år i byen, som en del af sin nære, sociale ramme. En ældre søster, Anna Marie Cathrine, der var gift med stiftsprovst Ussing i København,

havde sin mindre søster Birgitte Marie, der var blevet invalid, boende.

Hvem var så Johanne Bloms forældre, og hvad vides der om hendes baggrund hjemme i Haderslev? Johanne Marie Blom blev født den 17.4.1859. Hun var det 9. barn ud af 10, hvortil kommer 2 andre, dødfødte, børn hos familien Blom. Hendes forældre, Ludvig Chr. Blom og Catharina Maria, født Erichsen, blev gift i 1842, og faderen, der var købmand, løste borgerskab i Haderslev 1843.

Ludvig Blom havde været i huset hos Peter Hiort Lorenzen som handelslærling og blev senere hans handelsbetjent og fuld-mægtig. Blom blev fanget af Hiort Lorensens politiske tanker og skrev levende artikler til hans blad Dannevirke, hvor han forsvarede det danske sprog og Slesvigs uafhængighed af Holsten. Hiort Lorensens købmandsgård var et mødested for oplandets dansksindede bønder, og her tog Ludvig Blom ivrig del i debatten. Han blev foreslået af Hiort Lorenzen som leder af et særligt kontor for den danske propaganda i Haderslev, men kontoret kom dog aldrig i gang, muligvis på grund af økonomiske problemer, og Ludvig Blom trak sig ud af det politiske arbejde.

Faderen samlede sig nu om at forsørge sin familie, der voksede hastigt. Købmandshandelen gik ikke særligt godt, og den fik endnu sværere vilkår efter krigsårene 1848-50, hvor de tysk-sindede i byen nærmest frøs ham ud af erhvervet. Ludvig Blom måtte opgive sin forretning i begyndelsen af 1850 og søgte nu stilling som herredsfuld-mægtig for at kunne forsørge sin familie. Lønnen var dårlig og kunne ikke strækkes til at dække familiens behov. De måtte flytte temmelig ofte, og til sidst måtte han gå i prøjsisk tjeneste som sekretær for amtsretten for at kunne forsørge familien. Det gav bedre vilkår for familien, men så døde faderen af tuberkulose i marts 1868, og moderen døde 2 år senere.

En legende i familien fortæller om et uldent tørklæde, familien havde arvet, og som skulle have bragt sygdommen ind i familien. Uanset hvad smittekilden var, havde tuberkulosen en virkning, der kan bringe Edvard Munch'ske stemninger om sygeværrelser og død i familien Blom frem for det indre øje.

En del af de mange børn ramtes af sygdommen eller døde tidligt på grund af andre forhold. Den ældste søn Christian, døde allerede i 1860 som apotekerdiscipel i Haderslev. Den ældste søster Anna Catherine, født i 1845, døde i 1867 som privatlærerinde i Haderslev, det 6. barn i rækken, Ludvig Christian, født i 1852, døde under tysk militærtjeneste i Slesvig i 1875, og 2 år senere døde det 4. barn, Jens Jørgen, født i 1849. Han var gift med den Camilla, som Johanne Blom senere delte

bolig med i København. Han nåede at blive præst i Ledøje-Smørum, inden han døde som 28-årig. Det yngste barn, Christian, som boede hos Johanne, mens han læste medicin, døde som 27-årig i 1889. Dertil kommer søsteren Birgitte Marie fra 1855, der blev invalid som barn efter et fald, og kom til at bo hos den ældre søster Anna Marie (født i 1851), der blev gift med den senere stiftsprovst Henry Ussing i København. Birgitte Marie døde ugift i 1900, mens storesøsteren levede helt frem til 1923. Familien Ussing må også have været en del af Johanne Bloms familiekreds i København.

Det virker overvældende med de mange tidlige dødsfald, og det må have påvirket de søskende hårdt, der overlevede, og har måske givet dem stærkere impulser til at tage fat på livet, mens de endnu havde det.

Den næstældste søn Jes, født i 1845, stak af til søs og døde i Chicago i 1893. Det var faktisk kun nr. 5 i rækken, Anna Marie, gift Ussing, nr. 8 Frederik Vilhelm, der senere blev kontorchef i Frederiksberg Kommune og nr. 9 Johanne, der levede en hel menneskealder d.v.s. til op i 70'erne. Af dem var det kun Anna Marie, der giftede sig og fortsatte slægten, mens de 2 andre forblev ugifte og barnløse.

Johanne mistede sine forældre tidligt, hun var kun 9 år gammel, da moderen døde, og 11 år gammel ved faderens død. Hvem der derefter tog sig af hende vides ikke. Familiens formueforhold er også uopklarede, men det ser ud til, at det var muligt for børnene at få en uddannelse. De studerede teologi og medicin, blev privatskolelærerinder eller som Johanne, kommunelærerinde, uddannet på den mest fremtrædende private kvindeskole i København.

Sammenfatning

De mange dødsfald blandt hendes søskende, sygdommen og ikke mindst forældrenes tidlige død, må have præget Johanne stærkt fra barndommen. Det kan have været en medvirkende årsag til at hun forblev ugift, at hun tidligt lærte at være selvstændig og at bære de familiemæssige tab efterhånden som hendes søskende døde. Dertil kom, at hun var i stand til forsørge sig selv i kraft af sin uddannelse og dermed faktisk ikke behøvede at gifte sig. Denne frihed stod i klar modsætning til samtidens opfattelse af, hvad et normalt kvindeliv burde indeholde, og som mange af hendes medsøstre måtte acceptere, uanset deres egne ønsker.

Johanne Blom stod stærkt med sit politiske engagement til fordel for kvinders deltagelse i samfundsopgaverne, og nok stærkere end samtiden var i stand til at goutere, jf. karikaturer-

nes billeder af de mandhaftige kvinder der kunne klare sig selv; denne evne var åbenbart ikke en dyd, der havde positiv gyldighed for kvinder.

De kristent-sociale holdninger i hendes politiske liv gjorde hende til et let offer for de københavnske kulturradikales satire. Hendes konsekvens og konkrete viden om tingenes tilstand fra sin arbejdsdag og daglige gang i København gav dog respekt omkring hende. Selvom de kulturradikale medlemmer af Borgerrepræsentationen med deres stærkt anti-kirkelige holdninger nok fandt hendes uafhængighed svær at forstå, trods de sammenfaldende interesser i sociale og skolepolitiske spørgsmål.

Faderens dansksindede, politiske liv i Haderslev, kontakten med Hiort Lorenzen, og konsekvenserne for familien efter 3-årskrigen lå langt tilbage i tid i forhold til Johanne Bloms fødsel, men hører alligevel med i billedet af hende for at forstå hendes energiske, politiske liv i København. Da hun først fik sin kommunale valgret, forstod hun at bruge den effektivt og med personlig gennemslagskraft. Hendes sønderjyske baggrund har ikke været et handicap i samtiden, hvor man i høj grad forstod sin danskhed i lyset af nederlaget i 1864, men Johanne Blom synes at have grebet sin nationale pligt an i et overvejende kvindepolitisk perspektiv. Det gjorde hun til gengæld med konsekvens og bravour.

Litteraturliste:

Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger 1909-1919.

Politiken februar-april 1909.

Sønderjysk Månedsskrift, nr 3. 1968. s. 73-77.

Kraks Vejviser 1881-1937.

Dansk Biografisk Leksikon.

Sigurd Jensen: *Københavns historie bd. 5 1900-1945*. 1981.

Aagot Lading: *Dansk Kvindesamfunds arbejde gennem 25 år*. 1939.

Birgitte Possing: *Viljens styrke bd. 1-2, Nathalie Zable. En biografi*. 1992.

Grete S. Jensen: *Københavns kommunale skolevæsen 1880-1920 med særligt henblik på socialdemokratiets indflydelse på dets udvikling*. 1982. (Utrykt speciale.)

Poul Steen

Den uheldige glarmester

Krigsretten

I det danske hjørne af Napoleonskrigene, nærmere betegnet i Slagelse i juli 1812, holdtes der krigsret i Sjællandske Rytterregiments 3. Eskadron under forsæde af eskadronchefen, oberstløjtnant Simonsen. Der var rejst tiltale mod den 26-årige korporal Steen Nielsen "formedelst Respectsforseelse og utilladelig Omgang med den ham betroede Fourage samt anden Tjeneste-Uorden".

Anklagen var delt op i 5 punkter:

- at have tilegnet sig en del brugte hestesko;
- at have tilbageholdt noget af den havre, som han skulle udlevere som hestefoder til rytterne i sin deling;
- at have solgt en tønde havre, som han angav at have købt af en ham ubekendt bonde, til postmesteren i Korsør uden sin foresattes tilladelse;
- at have taget sig betalt for at passe to af sine rytteres heste og se igennem fingre med, at disse ryttere tog arbejde for deres kvarterværter;
- at have forbigået sin foresatte i forbindelse med en melding til den øverstkommanderende i Korsør angående en "efter tiltaltes formeening urigtig Fouragemaaede ved Detachementet".

Det var jo en grim sag. Steen Nielsen dømtes da også af oberstløjtnanten og de 12 meddommere til 10 dages vand og brød samt degradering for bestandig.

De 12 meddommere var klassificeret med 2 fra hver militære grad: menig, korporal, sergent, sekondløjtnant, premierløjtnant, ritmester. De laveste grader voterede først og mildest, men allerede korporalsklassen voterede for degradering.

Anklagede

Det var ikke en morsom besked for Steen at komme hjem med til Margrethe, gårdmandsdatteren i Kirkerup ved Sorø, som han netop var blevet gift med.

Selv var Steen ikke af gårdmandsfamilie som sin kone. Han tænkte på alt det, han havde gået igennem: Han var født i oktober 1785 i landsbyen Tørebjerg i Ryde sogn på Lolland, hvor hans far var glarmester og husmand uden jord under Reventlow-grevskabet Christianssæde. Steen var kommet ud at tjene som sine to brødre, blev konfirmeret i nabosognet Landet i 1799 og blev taget til rytter i 1806, 21 år gammel. Han havde opført sig pænt, og i marts 1811 blev han udnævnt til korporal med kontrakt på 6 år. Det første skridt til en social opstigning var taget. Ni måneder efter fik han med Margrethe sønnen Peder. De giftede sig, da hun kom i syvende måned. Margrethe Pedersdatter var hans jævnaldrende og en god hustru med "ben i næsen".

De havde set lyst på fremtiden indtil denne dag. Men hvad nu? Nu var hendes korporal pludselig blevet menig, og en underofficerskarriere afbrudt. Efter sin hjemsendelse 5 år senere levede Steen Nielsen som glarmester og husmand ligesom sin far.

Steens familie

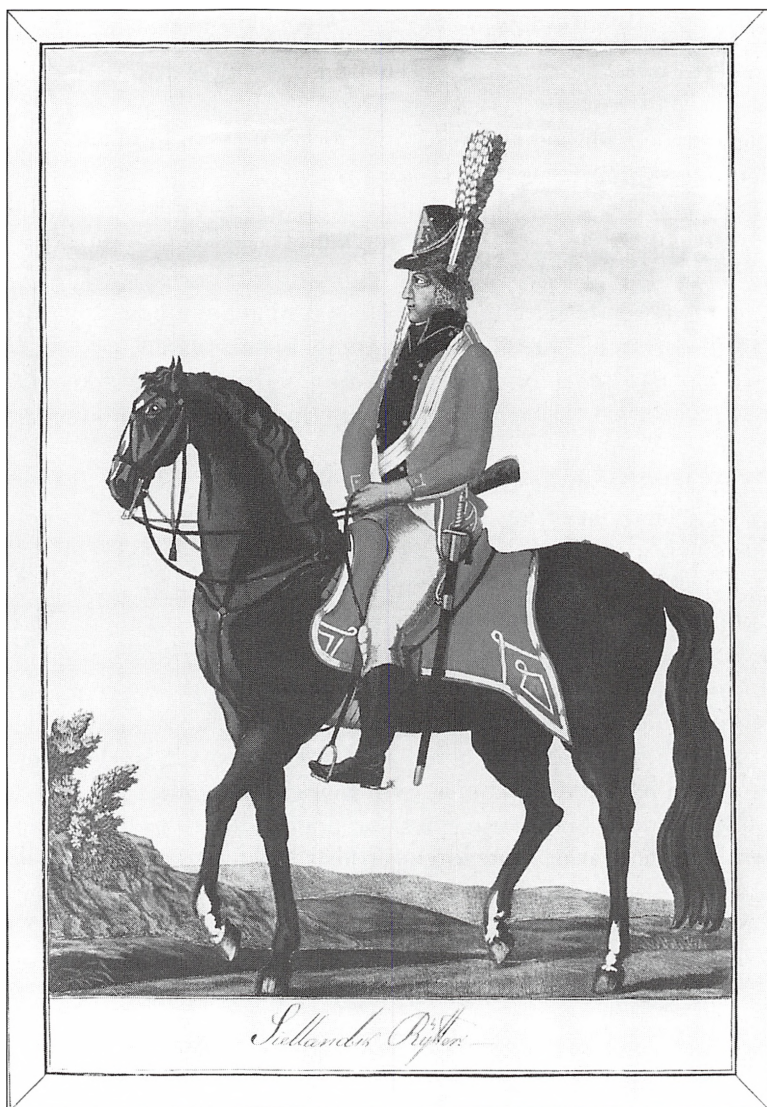
Steens forældre var begge døde før krigsretssagen i 1812. Nogle år før delte Steen og hans søskende den beskedne arv efter faderen, Niels Hansen Glarmester. Det var et beskedent bo, som domineredes af et lille hus på kun 3 fag, vurderet til 10 rigsdaler. Desuden var der forældrenes rødstribede olmerdugsdyne til 4 rigsdaler samt forskelligt af mindre værdi. Egentlig var der intet at arve, for boets aktiver vurderedes til i alt 30 rigsdaler og passiverne til 35 rigsdaler, altså et underskud på 5 rigsdaler. Det skyldtes væsentligst, at mandens begravelse havde været dyr. Den kostede 16 rigsdaler, altså mere end husets værdi. Man studser umiddelbart over, at man i så fattigt et hjem har brugt så relativt mange penge til begravelsen. I virkeligheden mente Steen også, at forældrene havde haft flere penge – penge som moderen nok havde stukket til side, inden den officielle bopostregistrering blev foretaget af grevskabets godsforvalter. Faderens håndværk som glarmester havde givet en del kontanter – det vidste Steen, men han sagde ikke noget. De penge var moderen vel undt. Hjemmet var altså ikke helt så fattigt, som papirerne kunne lade formode. Men beskedent var det alligevel.

Efter moderens død i 1809 holdtes der ikke offentligt skifte, men Steen og hans to brødre indgik en overenskomst med stedfaderen, husmand Jacob Gabrielsen, hvorefter stedfaderen fik lov at råde over boet uden indblanding, blot han udbetalte 12 rigsdaler til hver af sønnerne og udleverede glarmesterredskaberne til Steen.

Det forekom Steen naturligt, at det var ham, der fik disse

Vi ved ikke, hvordan Steen Nielsen har set ud – bortset fra, at han havde en højde på ca. 1,70 meter. Men vi har et godt kendskab til hans påklædning i soldatertiden. Brockdorffs værk Den danske Armees Uniformer fra 1804 indeholder 16 tegninger af officerer, underofficerer og menige; her ses "den sjællandske rytter".

redskaber. Han havde i sin tid gået sin far til hånde og derved lært glarmesterhåndværket, og i øvrigt følte han sig en smule bedre end sine to brødre: Dels kunne de ikke skrive, som han, dels var de stadig blot tjenestekarle. Storebroderen Frederik blev ganske vist året efter (1810) soldat ligesom Steen, men kun ved fodfolket, og det var jo ikke det samme som lansener til hest, og lillebroderen Eskild døde samme år kun 18 år gammel, netop som livet skulle til at begynde.

Steen havde på dette tidspunkt været rytter i tre år. Om to år ville han derfor være sin egen herre og kunne da måske fæste et hus under grevskabet Christianssæde, hvor han var født. Han kunne så leve af glarmestergerningen. Det ville ikke være uden

betydning, at han havde vedligeholdt et godt forhold til den syv år ældre forvalter Ernst Kjergaard, som var så godt som enerådende på Christianssæde. Nej, Steen havde check på tilværelsen, havde godt helbred og så i øvrigt flot ud i sin imponerende lanseneruniform. Og det vidste han.

Margrethes familie

Det er fristende at sætte folk i bås: "Husmandssønnen og gårdmandsdatteren". Steen var unægtelig husmandssøn, og Margrethes far, Peder Nielsen i Kirkerup, var da også gårdmand, men ikke af de velstående; og i øvrigt døde han, da hun kun var 12 år.

Arveparten var da (1797) "ganske ubetydelig", hvorfor enken, Maren Hansdatter, også beholdt pengene til hjælp "til Børnenes Opdragelse".

Gården var en lille fæstegård under Gyldenholm gods ved Sorø, hvor Margrethe voksede op med sine 4 søskende. Den bestod af 2 længer og indeholdt 2 stuer, kammer, køkken, stald, lo og karlekammer. De havde dog, hvad de skulle bruge, og børnene kom ud at tjene, efterhånden som de voksede til, så de var ingen belastning. Kun den seks år ældre søster, Karen, blev boende i barndomshjemmet, hvor hun gik til hånd.

Samme år som Margrethes far døde, giftede moderen sig med sin 18 år yngre fætter, ungkarlen Christen Olsen, der således blev Margrethes stedfar. Han drev først gården videre, men fæstede senere et husmandssted under samme gods. I 1802, 17 år gammel, blev Margrethe derpå konfirmeret. Hun fortsatte med at tjene forskellige steder, indtil hun i 1811 blev gift med Steen; om ikke af anden grund, så fordi han havde besvangret hende. Men i øvrigt var han jo en flot fyr med solide fremtidsudsigter, og så var han netop blevet korporal.

Soldaten

Steen blev taget til rytter 1806. Han var da 65 1/2 tomme høj, hvilket svarer til ca. 1,70 m, en pæn højde for den tids danskere. Indtil da havde han tjent på forskellige gårde i og omkring sit fødesogn på Lolland, senest i Ågerup, men fra nu af opholdt han sig ved regimentet, Sjællandske Rytterregiment, som i denne periode lå med en eskadron i Slagelse, to i Næstved og en i Vordingborg. Steen hørte til i Slagelse.

Der havde i mands minde altid været soldater indkvarteret i Slagelse. Set fra borgerskabets side opfattedes eskadronens tilknytning til byen med blandede følelser. På den ene side betragtedes soldaterne som et fremmedelement: De konkurrerede

i deres fritid med den ufaglærte del af befolkningen om disses arbejde, plejede omgang med Slagelses piger og betalte ikke skat. På den anden side var det en fordel for de handlende og håndværksmestrene, for den øgede befolkning gav større omsætning. Alt dette var som sagt ikke noget nyt, men det var den verden, hvori Steen levede i disse år.

Lægdsrullen

Lægdsrullen, der er en fortegnelse over “Bondestandens Mandkøn”, som kan udskrives til soldatertjeneste, fortæller i knap form om Steens færd, fra han i 1791 i Ryde sogns lægdsrulle som “Niels Glarmesters Søn, Steen” angives at være 6 år og at opholde sig i Toreby, til han i 1817 nævnes i Ågerup sogns lægdsrulle som 31 år gammel, opholdende sig i Kirkerup i Sorø Amts 45. lægd, hvortil han derefter lægdsrulle-mæssigt også flyttes.

Al den tid han var inde som soldat (1806-1817) blev han noteret som hjemmehørende i Ågerup på Lolland, uanset at han opholdt sig ved regimentet i Slagelse og på et tidspunkt havde fæstet et husmandssted i Kirkerup, ligeledes på Vestsjælland. Hans militære løbebane refereres kort i lægdsrullen. Med oplysningerne herfra kan man gå til de refererede instansers efterladte arkiver og få oplysningerne udbygget.

I 1807 deltog han med sit regiment i forsvaret af København mod englænderne. Englænderne var med deres 31.000 kamptrænede soldater de danske tropper håbløst overlegne, men den danske moral var høj. Man kan så forestille sig Steens og det øvrige mandskabs overraskelse, kombineret med forargelse og modløshed, da englænderne om aftenen den 2. september begyndte at beskyde hovedstaden med granater og brandbomber. Det var en hidtil uhørt fremgangsmåde, på linie med senere brug af giftgas og atombomber. Følelsen af modløshed var total, her stod man med opmarcheret rytteri og kunne intet gøre. Havde det nu været danskerne der vandt, var Steen og hans kammerater blevet modtaget i Slagelse som helte, men som bekendt blev det englænderne, der gik af med sejren. Derfor var lansenerernes hjemtur mere afdæmpet, og i Slagelse ventede blot den daglige regiments-“trummerum”.

Udnævnelsen

I 1811 fik Steen kontrakt på 6 år som korporal med kommando over en lille deling lansenerer. Hans deling deltog i kystbevogtningen af Sjælland langs Store Bælt og var derfor i en periode flyttet til Korsør.

Der havde da i lang tid været mangel på underofficerer, så staten søgte at gøre hvervet tillokkende ved bl.a. at udbetale et engangsbeløb ved tiltrædelsen på 20 rigsdaler. Steen havde netop planlagt ægteskab med Margrethe, så 20 rigsdaler konstant ville være meget belejligt, og det passede fint ind i Steens billede af sig selv på vej frem.

20 rigsdaler var et godt afsæt og dertil kom 5 rigsdaler mere i løn om året og muligheder for ansættelse i det offentlige, når tjenesten var overstået. Vi ville selvfølgelig gerne forestille os, at Steen derudover har haft særlige kvaliteter, siden han blev udnævnt, men det var som sagt svært at få de værnepligtige til at melde sig som underofficerer trods det kontante vederlag, for man skulle binde sig for mindst 6 år, så han har næppe været bedre end de andre. Før at blive korporal krævedes nemlig i praksis blot, foruden skikkelig opførsel, at man kunne læse og skrive, og det havde han jo lært i skolen hjemme på Christianssæde, Reventlow-godset på Lolland.

Økonomiske problemer

Danmark havde i denne periode for første gang en kraftig inflation. Lønningerne blev dog kun langsomt reguleret i forhold til priserne: Ifølge arméplanen af 8/6 1803 skulle en rytterkorporal have 13-14 skilling om dagen, svarende til prisen på et pund

Her – på Korsør fæstning – begik Steen Nielsen sit livs fejltagelse! Den smarte korporal klagede til fæstningens kommandant over, at han ikke havde fået udleveret tilstrækkeligt hævne til rytterbestene, der var indkvarteret rundt om i byen. Men planen var at afbænde det overskydende korn til byens postmester. Planen blev afsløret, og det kostede Steen den militære karriere.

Tårnet t.b. er fra 1200-tallet, mens magasinbygningen blev opført i begyndelsen af 1600-tallet. Men først i 1659 blev der opført et egentligt fæstningsanlæg i Korsør. Fæstningen kom dog aldrig til at spille en militær rolle af betydning; den vigtigste funktion var at tjene som oplagingssted for kanoner, krudt og korn. Foto Flemming Jensen.

smør eller 5 pund groft rugbrød. Trods inflation og statsbankerot i 1813 reguleredes lønnen ikke. I 1812 rakte den samme korporalsløn kun til en femtedel og først i 1816 blev den sat op, men kun til 18-19 skilling om dagen. Derudover havde korporaler og andre underofficerer ganske vist frit kvarter og fri mundering, men det kunne man jo ikke føde en familie med. Det var derfor almindeligt blandt underofficerer, at de i den – efter den tids målestok – omfangsrige fritid, tjente penge på alle måder: som håndværkere eller skrivere, eller sågar ved at rengøre og pudse de meniges mundering mod betaling. De var også lette ofre for bestikkelse fra de meniges side. Det meste af dette så de overordnede officerer til daglig gennem fingre med, fordi de vidste, at det kunne være nødvendigt at supplere den knappe korporalsløn. Men så snart det gode forhold til de foresatte ikke mere eksisterede, kunne fælden meget let klappe i.

Det var officielt anerkendt, at lønningerne var små. Af samme grund var der også detaljerede regler for, hvornår en underofficer måtte gifte sig, f.eks. regler vedrørende konens egne indtægtsmuligheder. Underofficerernes koner vaskede ofte for mandskabet eller solgte mad- og drikkevarer til det. Det var i al almindelighed svært at få det til at løbe rundt i denne tid, hvis man havde familie.

Steen havde heller ikke været korporal i lang tid, før det gik op for ham, at de 20 rigsdaler i tiltrædelsesydelse nok kunne hjælpe her og nu, men jo ikke i det lange løb. Han gjorde da, hvad mange andre underofficerer følte sig nødsaget til; og i Korsør, i god afstand fra garnisonen i Slagelse, var mulighederne for illegale indtægter større. Mens han havde kommandoen her, var hans nærmeste foresatte helt i Slagelse. Det gav en vis frihed, hvis man kunne administrere det.

Steen administrerede det, men lidt for smart. Han fik udleveret foder til hestene i sin deling fra fæstningen i Korsør og stod for den videre fordeling. Det forstod han at udnytte, så der blev noget ekstra til overs til ham selv, som han kunne sælge. Postmester Knud Karlheim i Korsør var den villige aftager, selv om det var private forbudt at handle med menige og underofficerer. Steen var dog lidt for smart, da han klagede til fæstningskommandanten, over at han ikke fik udleveret havre nok til sin deling. På den måde gik han, rent formelt, bag ryggen på sin nærmeste foresatte, løjtnant v. Pfaff, med hvem han kort tid forinden var raget uklar om noget andet.

Dermed var scenen sat, for i det strengt militære miljø kunne officererne altid finde noget at udsætte på deres underordnede, de skulle blot anmelde, hvad de hidtil havde set gennem fingre med. Det lykkes da også at samle materiale til en anklage mod Steen og få ham dømt som nævnt i indledningen.

Dommen

Den militære strafferet var strengere end den civile. Men der findes mange eksempler på civile, som er blevet straffet hårdere end Steen for mindre forseelser. Selv en garvet lov- og ordentilhænger af i dag ville blive socialt sindet og fuld af medlidenhed ved at læse politiprotokoller fra 1800-tallet. Set i sammenhæng med tidens domspraksis er dommen over Steen forbavsende mild. Men han blev degraderet for bestandig og dømt til at tjene tiden ud, så hans fremtidsdrømme og opfattelse af sin egen situation må have lidt et knæk.

De sidste 5 år af den tid, han havde bundet sig for, tjente han som menig lansener. Stadig til hest og med en imponerende uniform, men med en barberet løn og uden den udsigt til den faste ansættelse i det offentlige, som fratrådte underofficerer havde fortrinsret til. Som den realist, Steen var, lykkedes det dog på dette tidspunkt at fæste et hus i Margrethes hjemsgn. Forventningerne blev tilpasset mulighederne.

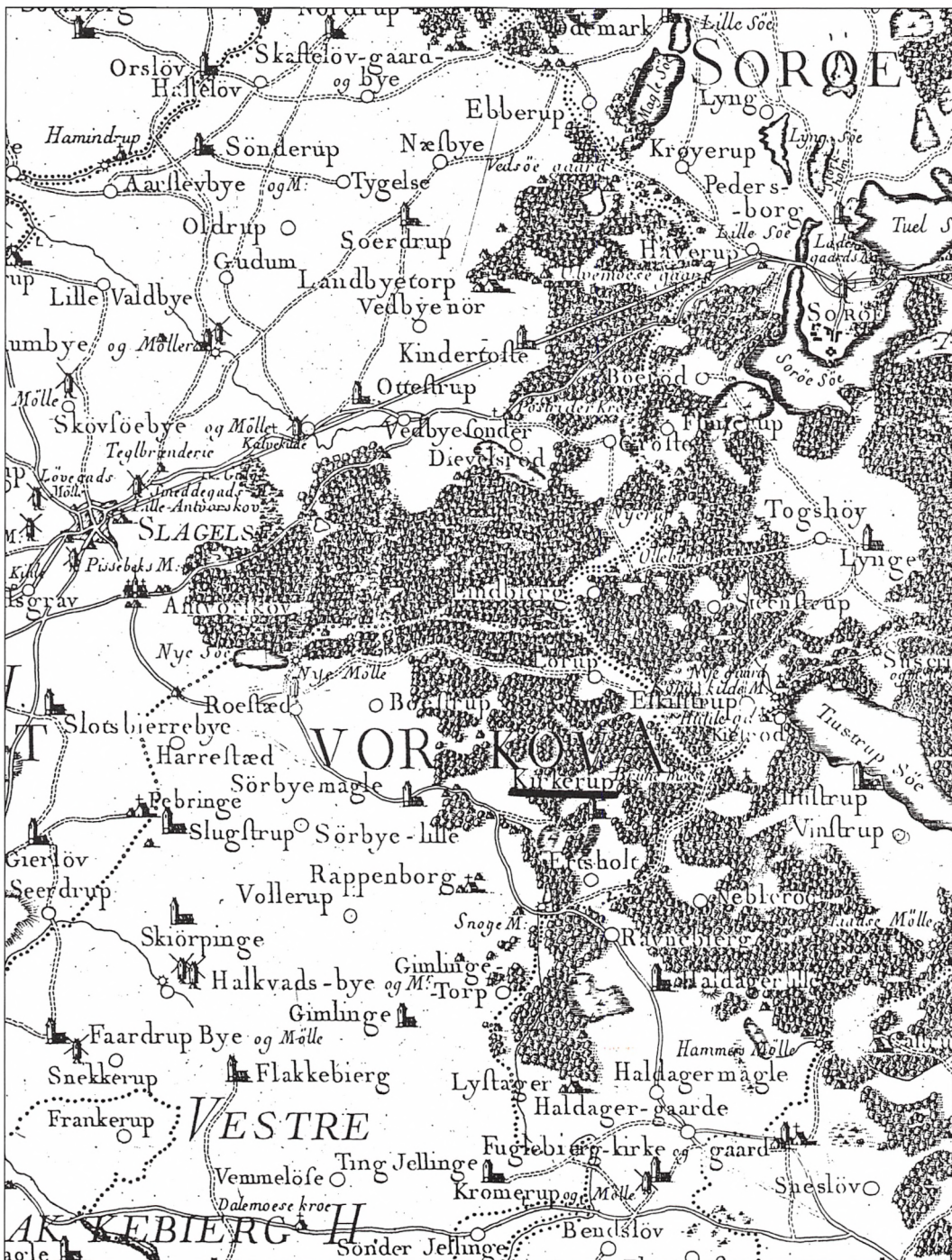
Glarmesteren

Ved moderens død 3 år før krigsretsdommen havde Steen overtaget faderens glarmesterværktøj. Dengang var han ikke i tvivl om sin livsbane som husmand og glarmester med gode forbindelser hos den lokale godsforvalter. Nu vendte han efter lidt op- og nedgang tilbage til disse tanker. En del var dog ændret siden da, dels var han faldet for en pige på Sorø-kanten, dels ville det være nemmere at begynde forfra et nyt sted, frem for at skulle besvare spørgsmål om den afbrudte militære karriere. De gamle planer måtte udføres på en ny måde.

Han havde haft lidt indtægt fra glarmesterarbejde i sin fritid ved rytteriet, men først ved det tredje barns dåb i 1819 – altså efter afsluttet soldatertjeneste – nævntes Steen officielt som glarmester. Resten af livet levede han som glarmester i Kirkerup.

Økonomisk set var det et nemt erhverv at påbegynde. Det krævede ikke de store investeringer. Værktøjet havde han, og materialerne bestilte han som enhver anden landsbyglarmester hos en af købmændene i den lokale købstad. Steen købte glas i Slagelse og Sorø. Hans far, Niels Hansen, købte sit glas hos en købmand i Rødby. I told- og acciseregnskaberne kan man stadig se, hvorfra købmændene fik glasset. Nogle importerede det selv fra England, Belgien eller Polen, andre købte det via københavnske agenter.

Som landsbyhåndværker var Steen i klemme mellem sit eget ønske om at udvide forretningen på den ene side og de restriktioner, der udsprang af købstædernes privilegier på den anden side. For at blive tolereret i denne klemme, levede han i det

Fra 1812 til sin død i 1854 var Steen Nielsen bosat i Kirkerup syd for Sorø. Kirkerup var en typisk skovlandsby, dvs. en landsby med få og små gårde og et stort antal buse, hvis beboere i stor udstrækning ernærede sig ved håndværk. Hovedparten af ejendommene blev ejet af Gyldenholm gods. Dette gods var endnu ikke oprettet, da Videnskabernes Selskab udarbejdede kortet over Sydvestsjælland i 1772.

stille. Han var opmærksom på, hvor langt han kunne gå uden at genere købstadshåndværkerne for meget. Han betjente som glarmester både bønderne og de lokale herregårde, men det drejede sig mest om de nødvendige reparationer, og det var begrænset, hvor meget der var at lave af den slags. Det var derfor, han også var husmand.

Husmanden

Steen Nielsen fæstede sit hus i Kirkerup under Gyldenholm gods ved Sorø kort efter dommen i 1812. Det var på 2 skæpper 1 fjerdingkar hartkorn, hvilket svarede til halvanden tønde land eller ca. 8.000 kvadratmeter. Det var svært at passe et husmandssted sideløbende med soldatergerningen, så det var godt, at Margrethe kunne gøre det med hjælp fra sin mor og stedfar. De havde på det tidspunkt et af de andre husmandssteder i Kirkerup, og stedfaderen var endnu en mand i sin bedste alder, kun 9 år ældre end Margrethe. Alligevel var det hårdt for hende at være enlig mor med barn og husmandssted. Steen var jo nu kun menig soldat og kunne ikke være meget hjemme. Ganske vist havde han relativt megen fritid ved regimentet, men dels skulle han stå til rådighed og måtte ikke uden tilladelse forlade regimentet, dels var der 2 timers rask gang hjem fra Slagelse og 4 timer fra Korsør, og han kunne jo ikke blot bruge sin tjenestehest privat.

Steens og Margrethes økonomiske status i disse år var ikke god. Soldaterlønnen var lavere end korporalslønnen og, ligesom den, forringet i værdi. Husmandsstedet, som Margrethe drev uden mandens hjælp, var deres livsgrundlag.

I 1817 trådte Steen ud af lanserertjenesten og slog sig ned hos familien i Kirkerup. Husmandsstedet under Gyldenholm Gods blev drevet i takt med årstiderne, og Steen satte ruder i andre folks vinduer i det omfang, der var behov. Livet gik kort sagt sin skæve gang indtil Margrethes relativt tidlige død i 1833, 48 år gammel. Værdien af familiens bohavne opgjordes til 124 rigsbankdaler. Der var ingen gæld, bortset fra skifte- og begravelsesomkostninger på 18 rigsbankdaler. Huset og jorden var Gyldenholms ejendom, og indgik derfor ikke i aktiverne, men der var kreaturer i en broget mangfoldighed: 1 hest, 2 køer, 1 kvie, 1 kalv, 3 får og 2 grise. Der var også redskaber, plov, harve, fjællevogn m.m. Den omhyggelige boregistrering, som myndighederne foretog ved skiftet efter Margrethe, giver et levende billede af hjemmet, som det da så ud. Hver ting kom med, men det meste var småting, f.eks. "2 flasker og et glas, 8 skilling". Ud over kreaturerne var det mest værdifulde 2 kakkellovne til henholdsvis 6 og 5 rigsbankdaler. Huset bestod af en

If. en kgl. plakat af 3.4.1816 var det kun tilladt for en landbåndværker at virke på landet, hvis han eller hun forinden havde opnået øvrighedens tilladelse dertil. Amtmanden i Sorø indrettede samme år en protokol over "godkendte landbåndværkere". Listen over håndværkere i Kirkerup viser, at Steen Nielsen fik næringstilladelse d. 21.7.1818. I modsætning til skomagernerne, skrædderne, tømrerne og teglbrænderen var der ikke tale om en bevilling fra amtmanden, men derimod fra kancelliet. Dette skyldes formentlig, at glarmesterfaget ikke hørte til den række håndværksfag, der indtil 1816 havde været tilladt på landet. (Landsarkivet i København. Sorø amt. Landbåndværkere i Sorø amt - 1847)

Navn	Titel	Linje	Sted	Dato	Noter
Steen Nielsen	Landbåndværker	1	Kirkerup	21.7.1818	
Anders Olesen	Landbåndværker	2	Kirkerup	1819	
Johannes Christensen	Landbåndværker	3	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	4	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	5	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	6	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	7	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	8	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	9	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	10	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	11	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	12	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	13	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	14	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	15	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	16	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	17	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	18	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	19	Kirkerup	1819	
Anders Christensen	Landbåndværker	20	Kirkerup	1819	

stue, et køkken, en lo og en stald. Alt i alt et bedre bo end Steens barndomshjem. Men det var ikke overdådigt.

Margrethes mor, Maren Hansdatter, var netop død 5 måneder før datteren. Hun blev meget gammel, 82 år, og hendes mand, Christen Olsen, var med sine 57 år også ude over sin første ungdom. Deres hjem var mere beskedent end Steen og Margrethes: I alt vurderedes det til 81 rigsbankdaler, heraf 34 rigsbankdaler for kreaturerne. Hesten var hele 26 år gammel og altså gammel nok til at have kunnet nyde godt af de brugte hestesko, som svigersønnen, Steen, 21 år tidligere blev dømt for at tilegne sig. Men der var også gæld til forskellig side, bl.a. til en handlende i Slagelse og en gårdmand samt skyldig løn til en tjenstepige. Fordi Margrethe døde, før moderens bobehandling blev afsluttet, blev det hendes 4 børn, der arvede deres mormor, hver med fire en halv mark eller 72 skilling. Men Steen stak

dem i lommen, “som Hjælp til Børnenes Opdragelse”, som det hed.

Steen fortsatte med at leve “af sin Jordlod” og af glarmestergeringen. Vi kan følge ham i folketællingerne og kirkebøgerne og ved derfor, at han snart efter giftede sig med sin tjenestepige, Ane Jensdatter, og fik 3 børn med hende. Det sidste barn, en dreng, blev født i 1840, da Steen var 55 år og hun 43 år. Drengen døde kun 8 dage gammel, men nåede dog at blive døbt og få navnet Christian efter den nye konge.

Alderdommen

Nogle år senere følte Steen sig gammel og opgav det hårde landbrugsarbejde. Han blev “indsidder”, idet han med familie lejede sig ind hos en anden husmand. Han forsørgede stadig konen og de hjemmeboende børn som glarmester og kunne således bevare sin selvrespekt. Savnet af husmandsstedet med dets selvforsyningsmuligheder mærkedes mest af Steens kone, Ane. Det var hende, som nu havde sværere ved at få husholdningen til at løbe rundt. Selv havde han det godt. Han var ganske vist ikke ung mere, og hårdt, fysisk arbejde kunne han ikke mere klare, men han var respekteret for sit glarmesterarbejde, når han var ude, og han sad godt for bordenden i den lille stue derhjemme. I avisen kunne han følge den slesvigske krigs forløb fra problemerne i begyndelsen til den sejrige afslutning. Det optog ham. Han læste om, at den enevælde, som han anså for at være en forudsætning for lov og ret, blev erstattet af en folkevalgt rigsdag. I den lejede stue modtog han også børn og børnebørn, når de kom på besøg. Steens og Margrethes næstældste søn, Hans, var nemlig smed i Vollerup i nabosognet, hvor han havde giftet sig med en husmandsdatter. Det var en solid bestilling med godt omdømme. Den ældste søn, Peder, blev rytter og underofficer som han selv og levede derpå fint op til Steens egne forventninger. Jo, børnene kom godt i vej.

Glarmester Steen Nielsen døde i december 1854, 69 år gammel, og blev begravet på Kirkerup kirkegård.

Efterskrift

Vi ville gerne have vidst, hvordan disse mennesker var, hvordan de så ud, hvad de tænkte og følte. Men vi har ingen billeder, ingen personlige breve til at hjælpe os. Vi må altså stykke vores billede sammen af de mange små stumper af oplysninger, som kan findes i de forskellige officielle kilder. Ved hjælp af disse stumper samt fantasi og generel historisk viden har det været muligt at tegne et billede, om end uskarpt, af Steens og

Margrethes verden. Dengang som nu, bød livet på både mod og medgang. Hvad den enkelte fik ud af de muligheder, der var ham givet, afhang af hans egen evne og vilje til at udnytte dem. Det, vi kender til den uheldige glarmester, Steen Nielsen, synes at vise, at han har forstået at udnytte de muligheder, der var.

Hvis det er muligt at sammenligne liv, blev Margrethes liv materielt set ikke så godt som hendes mors. Hendes mor var selv gårdmandsdatter og var i sine unge år gårdmandskone i Kirkerup. Steen havde imidlertid fået det bedre end sine forældre, selv om forskellen måske ikke var stor. Vi kan ikke afgøre, hvordan det ville være gået ham, hvis han ikke var blevet dømt. Den dramatiske episode i 1812 har haft en ganske mærkbar effekt på kort sigt, men næppe ændret hans liv på langt sigt. Han var nok ikke blevet mere end korporal alligevel. Han havde nok under alle omstændigheder fæstet et husmandssted og havde gjort brug af faderens glarmesterredskaber, selv om han havde haft en formel mulighed for et underordnet, offentligt betjent- eller tolderembede.

Nok var han uheldig at blive opdaget og dømt, men i realiteten fik han det hverken værre eller bedre end de fleste andre af landalmuen. Måske syntes han selv, at han havde et godt liv.

Væsentligste kilder til fremstillingen

Trykte kilder

J. Krøier & J. Hinge: *Den danske Underofficer*. Et Bidrag til Hærens Historie. København 1916.

H. D. Hansen: *4. Dragonregiments Historie 1670 1. August 1920*. Næstved 1920.

H. K. Nielsen: *Slagelse som militært domicil*. 1979.

Utrykte kilder

Rigsarkivet

4. Dragonregiment/Sjællandske Rytterregiments arkiv, justitsprotokol. Dommen 1812 over Corporal Steen Nielsen ss. 264 f. Folketællinger og lægdsruller for Ryde, Landet, Ågerup og Kirkerup sogne.

Landsarkivet for Sjælland

Kirkebøger for Ryde, Landet, Ågerup og Kirkerup sogne.

Christianssæde Godsarkiv, skifteprotokol. Bl.a. Niels Hansen Glarmesters skifte 1804.

Gyldenholm Godsarkiv, skifteprotokol. Bl.a. Peder Nielsens skifte 1797, Maren Hansdatters 1833 og Margrethe Pedersdatters 1833.

Agnete Goth Paaschburg

Historien om en omskiftelig menneskeskæbne

Ane Jensdatter Goth

Hun huskede ikke sin egen dåb, naturligvis, men hun huskede andre højtider, konfirmationen, jul på Frederiksberg, det stille bryllup og den hurtige afrejse til Lolland. Der var løbet meget vand i åen siden hun blev født, og der var sket mangt og meget, som hverken hun eller hendes mor havde drømt om.

Hendes mor, Kirsten, havde i sommeren 1798 arbejdet på Vestergård ved Havbølle i Humble sogn på Langeland, og det havde Jens Christensen også. Kirsten var tjenestepige og Jens var gårdskarl. Ane havde fået meget lidt at vide om sin far; han havde i hvert fald ikke haft i sinde at gifte sig med Kirsten. Den 10. februar 1799 blev hun født, og to dage efter var hun blevet døbt Ane i Magleby Kirke. Præsten havde sagt et og andet om uægte børn, og ved døbefonten stod degnens enke Madam Krag Nissen med det lille barn på armen. Kirstens veninde Birthe og to aldrende mandfolk fra Nordenbro var faddere.

Kirsten var ikke ung længere, hun nærmede sig de 30 år, og hun var nødt til at vende tilbage til Vestergård for at arbejde videre. Det var gode folk, som gerne ville have hende tilbage. Lille Ane blev plejebarn hos mormor Ane og morfar Ditlev, der var indsidder i Tryggelev. Det var trods de trange kår en god tid. Ane kunne huske, at hun blev godt forkælet, og hendes mor kom hjem så tit hun kunne med lidt tøj eller mad, der var blevet tilovers på Vestergård.

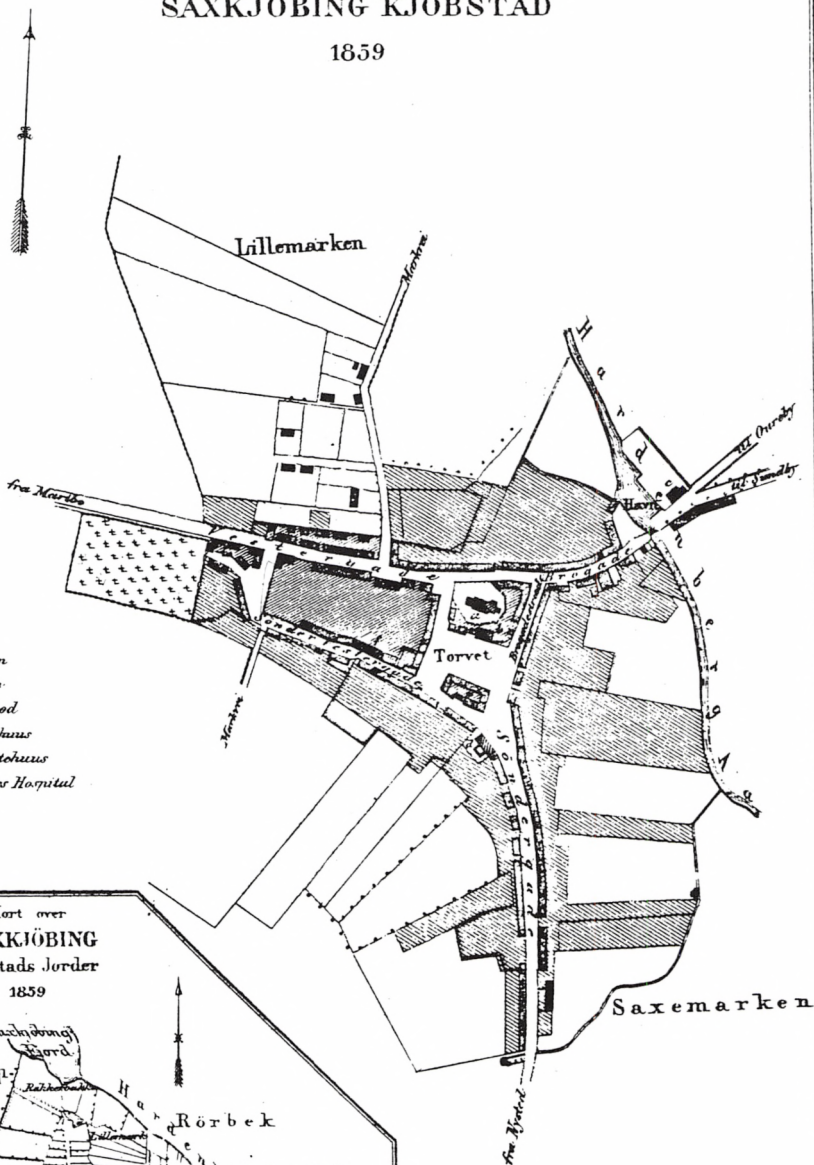
Efter hendes konfirmation i Tryggelev Kirke i 1812 kom hun ud at tjene, ligesom alle de andre børn. Hun huskede knapt hvor hun havde været, før hun kom til Frederiksberg i Humble sogn hos gårdmand Beck. Det var ikke langt fra Vestergård, og det hændte at hun mødte sin mor. Gårdmand Beck havde en stor familie og havde mange folk på gården. Han behandlede sine folk godt, og de blev der gerne i mange år. Hans Becks

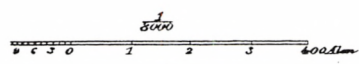
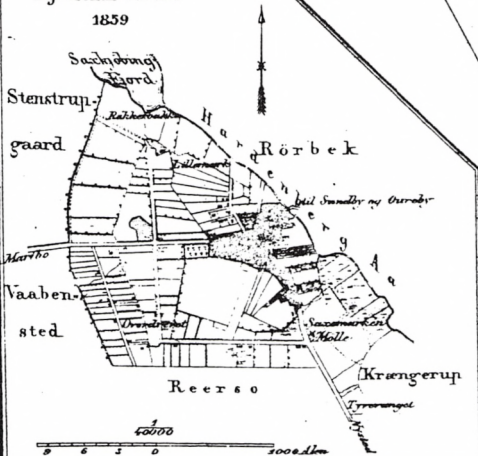
kone, Inger, kom fra Cathrineberg, ikke langt fra Frederiksberg. Hun havde mange søskende, der ofte kom på besøg. En dag havde Ane lagt mærke til, at en af Inger Becks brødre, Frederik Goth, havde kigget efter hende. Hun kunne godt lide ham, og de havde set en del til hinanden. Ved juletid 1818 havde hun måttet fortælle ham, at hun ventede barn. “Æblet falder ikke langt fra stammen.”

Hun havde ikke ventet sig meget af Frederik. Ganske vist var de meget glade for hinanden, og han havde lovet hende, at de skulle giftes, men han kom fra en stor, og i hendes øjne rig, familie. De ville aldrig give Frederik lov til at gifte sig med hende. Men det var gået anderledes, ikke mindst på grund af Hans Beck. Han og Inger havde talt med Frederiks mor, enke siden september 1817, og enden blev, at hun og Frederik blev gift på Frederiksberg i april måned 1819. Men Frederiks mor havde insisteret på, at de nygifte flyttede væk fra Langeland. Frederiks bror Christian var kommet dem til hjælp. Han boede i

KORT
 over
SAXKJÖBING KJÖBSTAD
 1859

Kort over
SAXKJÖBING
 Kjöbstads Jorder
 1859

Ben. Neumann & Co 1859

Sakskøbing på Lolland, og han og Frederik havde sammen tjent som skrivere på herregården Orupgård lige uden for byen. "Hvorfor kommer I ikke her over?", havde han sagt. Frederiks mor havde lånt dem penge til at købe en gård i byen og til de mange fine apparater, der skulle bruges til brændevinsbrænding, for Frederik ville være brændevinsbrænder!

Det havde været svært at rejse fra Langeland. Der var alle de mennesker hun kendte. Men Christian og hans kone Poulina havde taget imod dem i Sakskøbing. Deres to små børn, Sophus på 4 år og Ole på 3, havde været nysgerrige og bange på samme tid, og havde holdt sig bag Poulina, men snart havde de vænnet sig til deres onkel og tante.

Sommeren 1819 havde været streng. Der var så meget nyt at vænne sig til, og hun blev større og større. Midt i sommervarmen, den 14. august, havde hun født deres førstefødte. Det var en lille dreng, som blev døbt Jørgen efter Frederiks far. Det havde ikke været længe inden hun igen ventede sig, og sidst i februar året efter havde hun født endnu en dreng, men han var alt for lille og blev hjemmedøbt. Godt det samme, for han var død før de nåede at komme i kirke med ham.

Det havde næsten været for meget for hende. Det sidste år havde hun knapt nok nået at trække vejret.

De næste år huskede hun ikke så tydeligt. De havde fået fem børn i løbet af de næste ti år. De ældste begyndte at gå i skole, forretningen tog Frederik sig af, og familien fyldte hurtigt gården med leg, børnesnak og støj.

Det var en dejlig gård. Forhuset havde 21 fag ud til gaden, hvor lejligheden og brænderiet var. Og så naturligvis sidehuset og baghuset og gårdspladsen, hvor børnene gerne legede, hvis de da ikke var i haven.

Frederik havde været glad for sin gård. Han havde altid boet på store gårde, og han havde været så stolt af sin familie. Familien Goth havde i generationer tjent greverne på Tranekær, og Frederiks farmor Maren Goth, havde arbejdet på godsets mejeri. Hun havde senere giftet sig med forvalteren på Vestergård, hvor Anes mor senere tjente, men hendes ældste søn havde beholdt familienavnet Goth. Det sagdes, at greven måske havde været for nærgående. Det var i så fald ikke første, og heller ikke sidste gang, han havde bidraget aktivt til sognets befolkning. Frederiks far, som altså hed Goth i stedet for Pedersen, som sine søskendes far, var blevet forvalter for Vestergård og for Nordenbrogård. I 1793, da Frederik var 2 år gammel, havde faderen købt Brandsbygård, som han straks havde kaldt Cathrineberg efter sin første kone. Der var Frederik og hans 11 søskende vokset op.

Frederik var vant til store forhold, og det var vel også derfor,

han installerede et billard i sidehuset. Hvad havde det været godt for? Det var det eneste billard i byen, og mange havde ry-stet på hovedet, da vognmanden kom kørende med det.

Næh, sønnen Jørgens interesser gik heldigvis i en anden retning. Da han blev konfirmeret, kom han i lære hos snedker Johansen, og det var ikke længere væk, end han næsten kunne se hjem. Men Theodor og Ane Cathrine og Adolph savnede deres bror. De fire store børn havde altid været meget sammen. Ane Cathrine var født to år efter Jørgen, og så kom Theodor og Adolph efter. Sådan tænkte hun gerne på sine børn: de store og de små. Efter Adolph havde de fået Erhardine og Camilla, og så familiens efternøler Ole Peter. Men han døde, kun 1 ½ år gammel. Det havde været en stor sorg. Familiens yngste, og endnu en efternøler, blev naturligvis opkaldt efter ham, men af en eller anden grund var det aldrig blevet det samme. Ole Peter var taget ud at sejle allerede før han blev konfirmeret, og de havde mistet forbindelsen med ham. Det var en skam, men hvis han ikke kunne eller ville skrive hjem, var der ikke noget hun kunne gøre.

Hendes egen mor var kommet til Saksøbing for at bo hos dem, da hun ikke længere kunne arbejde. Hun kaldte sig enke efter Ditlev Kristensen, og kun Ane og Frederik vidste, at hun aldrig havde været gift. Ditlev Kristensen var Anes morfar! Det passede sig heller ikke at en af fruene i byen var uægte barn, så det var en dyb hemmelighed.

Det var godt at børnenes mormor boede hos dem. Nogen tjenestepige var der ikke råd til da hun kom, og en ekstra hånd var meget velkommen. Frederik var nu heller ikke den, der sparede på pengene. Da en omrejsende maler kom til byen, fik han malet sit portræt. Fint skulle det jo være!

Frederiks helbred havde længe ikke været godt, og i 1838 blev han rigtig syg og måtte holde sengen. Hvad han egentlig fejlede var ikke godt at vide. Doktor Schmiegelow gav ham noget medicin, som ikke gjorde ham rask, men det havde de vel egentlig heller ikke ventet. En dag havde Frederik så omsider indviet Ane i familiens økonomi. Det var ikke opmuntrende. Han havde skrevet til sin mor hjemme på Cathrineberg, og bedt om et lån. Det var ikke det første, sagde han, men han fik 200 rigsdaler. Han fortalte, at han tidligere havde lånt 1.400 rigsdaler af hende, og desuden nogle penge af hendes brødre. Derudover havde en købmandsenke fra Rødby et stort pant i gården, ligesom købmand Harder fra Saksøbing havde penge til gode. Familien var nødt til at gå fra gården, men de fik lov til at blive boende mod at betale en vis leje.

Købmandsenken solgte straks sit pant i gården videre til købmand Harder. Han havde også overtaget billardet, som Fre-

derik allerede havde pantsat til ham. Der havde ikke været meget tilbage at glæde sig over. Familien måtte gå til fattigkommissionen og bede om hjælp. Frederik havde insisteret på, at det kun var et lån, men Ane gad nok vide, hvordan de skulle kunne betale de penge tilbage.

Frederik døde den 11. maj 1839. Af apopleksi, sagde doktoren. Ane havde siddet tilbage med Adolph på 14, Erhardine på 12, Camilla på 9 år og lille Ole Peter på bare 3 år. Og hendes mor boede stadig sammen med dem. Samme dag var byfoged Ravnkilde kommet med to vurderingsmænd og havde vurderet familiens indbo til 168 rigsdaler. Ane havde måttet gøre Ravnkilde opmærksom på, at nogle af tingene altså tilhørte hendes mor, og Ravnkilde havde højtideligt skrevet det ned.

Ved skiftebehandlingen på Ravnkildes kontor havde hun bedt om lidt henstand. Hun vidste godt, at gælden langt oversteg de 168 rigsdaler, men måske ville Frederiks mor hjælpe. Hun var dog børnenes farmor. Men gamle Madam Goth havde ikke villet hjælpe. Hun havde stadig ikke helt tilgivet Frederik, at han havde giftet sig med Ane.

Alt indboet blev solgt på auktion den 28. oktober, fem måneder efter Frederiks død. Det fine egechatol med opsats var blevet solgt først, og derefter stole, borde, sengesteder, over- og

*Sakskøbing fattighus og
[Juniors] Hospital ca. 1935.
Sakskøbing Lokalhistoriske
Arkiv.*

underdyner, hovedpuder og lagener. Ja, selv Frederiks gamle tøj og støvler. Og så var de gået over til køkkentøjet, som Ane havde samlet sammen siden de blev gift. Den store messingkedel og porcelainsfadet. Bænke, borde, tallerkener og fade. Tepotter og tekopper, rivejern og træskeer. Alt blev solgt og hentet af de nye ejermænd. Tilbage blev kun det allernødvendigste til Ane, hendes mor og hendes børn.

Der kom altid mange mennesker, når der blev holdt auktion i byen. De fleste var fra selve Saksøbing, resten fra landsbyerne og herregårdene omkring Saksøbing. Man kunne tit være heldig at få gode ting til en fin pris. Frederik havde ofte været på auktion, men da havde han nok ikke tænkt sig, at hans egne møbler skulle ende sådan.

Da Ravnkilde og auktionarius og begravelsen var betalt, havde Madam Goth hjemme på Cathrineberg fået tilsendt knap 40 rigsdaler. Det var ikke meget i forhold til de 1.600 rigsdaler, Frederik i tidens løb havde lånt.

Ane havde fået hjælp af fattigvæsenet. De betalte huslejen og Ane fik lidt brød og penge til at købe mad for. Året efter Frederiks død blev Adolph konfirmeret med fattigvæsenets hjælp, og han kom ud at tjene. Ane havde savnet ham meget. Hun havde siddet tilbage med de små og sin mor, der var gammel og ikke til megen praktisk hjælp. Fattigvæsenet betalte stadig huslejen, så de kunne blive boende i gården i Søndergade. I 1842 var Erhardine blevet konfirmeret, og da de nu kun var fire tilbage, blev de flyttet fra gården. Der var nemlig blevet plads til dem i fattighuset. Det havde været svært at flytte fra gården, hvor de havde levet så længe. Hun havde bare været 20 år, nygift og gravid, da de flyttede ind. Nu var hun enke, 43 år og fattiglem med to børn tilbage at passe på.

Fattighuset lå i Vestergade, vel 200 alen fra den gamle gård. Ved siden af lå Juniors Hospital, hvor 12 fattige kunne bo og få lidt hjælp. Der boede Pouline, Anes svigerinde. Hun var blevet enke allerede i 1828, og hun havde fået et legat, Fru Thestrups legat, så hun kunne klare sig.

Ane og hendes familie havde fået tildelt et værelse. Maden lavede hun i det lille køkken sammen med de andre kvinder, der boede i huset. De var næsten alle enker, og børnene flyttede væk, når de blev konfirmerede. Der var gerne ca. 14 beboere i huset ad gangen.

Ane havde i begyndelsen tilbragt megen tid med at sidde ved vinduet og stirre ud ad det, ud på Vestergade, eller Sladregade som den hed i folkemunde. Hun syntes det havde regnet hver dag i de første måneder. Havde det ikke været for børnene og hendes mor, var hun nok blevet tosset. Men de trængte til at

hun tog sig af dem, lavede mad og gjorde rent. Det hjalp også, at hun kendte de andre kvinder i fattighuset og i Juniors Hospital. Saksjøbing var jo ikke større, end at man kendte hinanden, eller børnene havde i hvert fald gået i skole med de andres børn.

Ane havde haft den glæde, at børnene holdt sammen. Adolph og Ane Cathrine arbejdede begge på Havlykkegård ved Reersnæs vest for Bandholm. Adolph var blevet avlsbestyrer og Ane Cathrine mejerske. Theodor var snedkersvend og boede stadig i Saksjøbing. Han kom tit forbi og hjalp dem så godt han kunne. Jørgen var draget på valsen og var blevet i Holsten, hvor han var blevet gift. Theodor snakkede ofte om at tage ned til Jørgen, men han kunne ikke lide at rejse så længe Ane og børnene boede i fattighuset.

I april 1848 døde Kirsten Ditlevsdatter. Hun blev 78 år. Det forekom Ane, at de knapt havde begravet hende, før Camilla rejste til København. Hun var 17 år og ville forsøge at leve af at sy. Ane holdt ikke af det, men Camilla var rejst.

Ane sad nu alene tilbage i fattighuset, og så syntes Theodor godt han kunne rejse til Holsten. Erhardine boede i Saksjøbing og kunne hjælpe deres mor. Ane fik ikke mere fattighjælp, men kun logi i fattighuset. Hun var begyndt at vaske for konerne i byen. Det havde været mærkeligt at komme i de samme huse som før, men kun at komme i køkkenet og vaskehuset. Det var ikke for det. Konerne var flinke nok, men lidt sved det nu alligevel!

Erhardine havde været den klogeste af hendes og Frederiks børn, men hun havde aldrig været stærk. Ane og Erhardine havde fejret Erhardines 22 års fødselsdag sammen ganske stilfærdigt, og det var helt uventet, da Ane næste dag blev hentet til hendes dødsseng. Erhardines hjerte var holdt op med at slå i nattens løb.

Da begravelsen var overstået, var Ane alene tilbage i Saksjøbing. Selv Ole Peter var væk, han var stukket til søs. Uregerlig havde han altid været. Ane havde arvet stakkels Erhardine, 30 rigsdaler var det blevet til. Erhardine havde sparet lidt sammen, og hun havde sammen med sine søskende og fætre og kusiner arvet sin farmor, Madam Goth. De 30 rigsdaler havde givet Ane et skub. Tænk om hun kunne spare så mange penge sammen, at hun kunne flytte fra fattighuset og klare sig selv?

Hun vaskede stadig for folk, og sparede hvad hun kunne. I 1856 døde Poulina, og fattigkommissionen havde i december bestemt, at Poulines portion af Fru Thestrups legat skulle tildeles Ane. Det var godt og vel 20 rigsdaler om året. Hun havde ikke været længe om at bestemme sig. I februar 1857 var Ane

flyttet ud af fattighuset. Hun blev husholderske for den unge Peter Petersen, der var farvermester i Saksøbing. Senere var hun flyttet ind i en lille lejlighed i Søndergade.

Børnene var flinke til at skrive hjem. Adolph og Ane Cathrine var begge flyttet til Slots Bjergby oppe ved Slagelse. Og Adolph var såmænd blevet gift med sin kusine, Johanne Marie Beck, hun var datter af Hans og Inger Beck på Frederiksberg på Langeland. Godt nok var hun ikke helt ung, da hun og Adolph blev gift i sommeren 1852, var hun 33 år og Adolph bare 26, men Johannes forældre havde hjulpet dem til at købe en gård i Slots Bjergby.

Jørgen og Theodor boede begge i landsbyen Ottensen uden for Hamborg. Jørgen havde to døtre, som han havde opkaldt efter sin søster Erhardine og sin bror Adolph. Jørgen klarede sig godt.

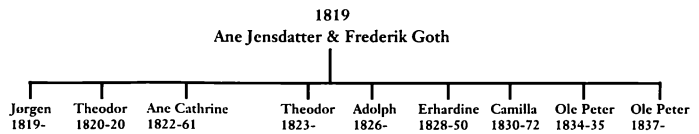
Han havde åbnet sit eget brændevinsbrænderi i Ottensen, han havde åbenbart lært noget af sin far. Bare han holdt bedre på sine penge end Frederik havde gjort! Han havde sendt et fint stykke trykt papir, hvor han fortalte om sin bitter. Det var ikke småting den kunne kurere: Søsye, skørbug og gul feber. Og flasken var smykket med hans våben – Ane gad godt se, hvilket våben det var! Hun var blevet lidt urolig, men Theodor havde skrevet, at Jørgen klarede sig fint. Ud over brænderiet tjente Jørgen penge på træskærerarbejder, lidt hestehandel, og handlede i det hele taget med lidt af hvert.

Ane havde ikke hørt fra Ole Peter i flere år, og vidste ikke om han stadig var i live. Hvis han sejlede rundt på verdenshavene kunne han måske pludselig en dag stå i hendes stue. Eller måske var han begravet på en kirkegård i Amerika. Det var ikke til at vide, og hun tænkte efterhånden sjældent på ham.

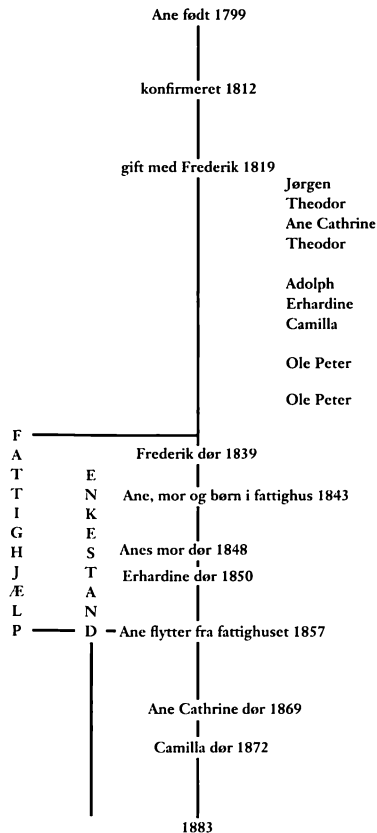
Ane Cathrine var ikke blevet gift og flyttede hjem til Saksøbing. Men da hun havde boet hos Ane i nogle få år, var hun død, 47 år gammel. Hun havde ikke kunnet spare noget sammen, men ved fælles hjælp havde de klaret dagen og vejen.

Camilla var kommet hjem til begravelsen i begyndelsen af marts 1869, og hun var blevet hjemme. Ane havde været glad for, at hun ikke skulle være alene på sine gamle dage. Hun og Camilla havde haft det rart sammen. I december 1873 var Camilla rejst til København for at besøge sine venner. To uger efter havde Ane fået besked om at hun var død i København d. 15. december.

Det havde været et hårdt slag. Tre døtre havde hun født, ingen af dem var blevet gift og fået børn, og alle tre var døde. Det var forkert, at børn døde før deres forældre. At spædbørn døde, det vidste alle, men at miste alle sine døtre som voksne, det var hårdt.

Ane Goths "livslinie":

Nu sad hun her i sin lille kvistlejlighed, omgivet af minder om familien. Hun så ud over stuen. Lænestolene, bordet og kommoden fyldte godt op.

I kommoden lå hendes bøger, som hun sjældent havde fremme. I hjørnet stod spytbakken. Dragkisten i det andet hjørne gemte klæder og sølvtøjet. På væggen hang maleriet af Frederik, og ved siden af nogle skilderier.

Tøj havde hun nok af. Hvad skulle en gammel kone som hun med nyt tøj? Møbler og sølvtøjet og alt det andet skulle børnene have, når hun var død.

Det var en Guds velsignelse at hun nu igen havde familie i nærheden. Jørgens yngste datter Erhardine var flyttet til Reersnæs, hvor hun var husholderske hos mølleren på Svanevig Mølle. Hans Møller hed han. Og efter at have set Erhardine og

Hans Møller sammen, skulle det ikke undre Ane, om de en dag blev gift.

Erhardines søster Adolphine havde giftet sig med en lygte-tænder fra Altona. Ja, Jørgen kaldte ham ganske vist for 'gas-opsynsmand', men lygtetænder, det var hvad han var! Mange børn havde de fået, og nu var Adolphine blevet syg, og Erhardine havde tilbudt at tage sig af et af børnene i en periode, til Adolphine blev rask igen. Lille Vilhelm boede nu på møllen, og kom godt ud af det med Hans Møller og Erhardine. Det ville blive en sorgens dag, hvis han skulle hjem til Altona igen.

Ja, ja, det var nu gået hende ganske godt her i livet. Hvem skulle have troet, den dag i februar for over 80 år siden i Magleby Kirke, at lille uægte Ane skulle sidde som fin frue i en fin gård i Sakskøbing, for så at blive enke og bo på fattighuset i 15 år? Og nu sad hun trygt og lunt i sin lejlighed, med penge på kistebunden og omgivet af gode møbler og sølvtøj. Hvad kunne man ønske mere?

Ane Jensdatter Goth døde under et besøg på Svanevig Mølle i oktober 1883, 84 år gammel. Alle hendes ejendele blev nøje vurderet, og skifteforvalteren skønnede, at indboet var 581 kr. og 10 øre værd. Ane Goth havde desuden 74 kr. liggende i kon-tanter og en sparekassebog på 1.600 kr.

Hun blev begravet d. 19. oktober på kirkegården i Sakskøbing. En måned senere modtog sønnen Adolph arven efter Ane Goth på egne og sine brødres vegne. I alt arvede Jørgen, Theodor og Adolph 1.600 kr. Ole Peter havde man ikke hørt fra i 20 år.

I skifteprotokollen for Sakskøbing byfoged 1873-96/97 står følgende:

“Jeg undertegnede A. Goth, der i Forening med mine 2 myndige Brødre er eneste og myndige Arvinger efter vor den 15.te October d. A. afdøde Moder Ane Cathrine Goth angiver på Tro og Love og under Eds Tilbud paa mine egne og mine Brødres Vegne, at Alt hvad bemeldte vor Moder har efterladt sig til Arv ikke overstiger 1.600 skriver sexten Hundrede Kroner og indbetaler herved den lovbefalede 1 Procent Arveafgift med 16 kr.

Det bemærkes, at Alt hvad vor Moder har efterladt sig har hun erhvervet sig som Enke, thi ved hendes Mands Død i 1839 ejede vore Forældre intet.

p.t. Sakskøbing d. 19. November 1883

A. Goth”

Samme dag betaltes Anes gæld til fattigvæsenet med 430 kr.

Efterskrift

En vis portion stædighed og held er nødvendig for ethvert arkivstudie. Om det officielt hedder lokalhistorie, personalhistorie eller slægtshistorie er i og for sig underordnet. Det vigtige er, at forlængst afdøde menneskers livsforhold sætter vores fantasi i gang og giver os en fornemmelse for tidligere tider. Vi vil aldrig helt kunne sætte os ind i, hvordan de tænkte, undtagen i de få tilfælde hvor de har efterladt dagbøger, breve m.m. Men vi har lov til at sætte os ind i, hvordan de ydre rammer for deres liv har været, og lade vore egne tanker fortsætte historien – blot vi ikke går ud over de historiske fakta, vi kan finde frem fra arkivernes og kommodeskuffernes gemmer, og blot vi gør opmærksom på, hvad vi gør.

Historien om Ane Goth er kun en enkelt skæbne blandt millioner. Men slægtskabet, en stor portion nysgerrighed, et kursus i arkivkundskab og et lidt usædvanligt efternavn gav denne ene skæbne liv.

Begyndelsen var en familieviden om en brændevinsbrænder fra Saksøbing, der vist nok oprindelig kom fra Fyn.

Næste skridt var folketællinger og kirkebøger. Det viste sig, at brændevinsbrænderen var død tidligt, og at hans kone var endt på fattiggården. Det gav sig udslag i en øget historisk social bevidsthed og nysgerrighed. Hvordan var hun havnet der, og hvad skete der med børnene? Så kom turen til skifteprotokollerne og fattigvæsenets og skolevæsenets arkiver. Og ud af de mange timer på Landsarkivets og Rigsarkivets læsesale kom historien om en kvinde, født uden for ægteskab af en tjenestepige, som selv kom ud at tjene, giftede sig "over sin stand", fik og mistede mange børn. Og ud af skiftet efter Ane Goth kom et øjebliksbillede af hendes liv med inventarlistes over møbler, tøj og husgeråd - og af en gammel kvinde, der i alderdommen alligevel havde det materielt godt.

Sandersley

Sole

Protocoll.

af

Hans Konges Sjønheds

Arve Prince

Friderichs

Gasfa

betostet

1778.

Ingrid Markussen

Skoleprotokollen fortæller

En skoleprotokol er i sandhed et ydmygt sted at begynde, hvis man som historiker ønsker at trække de store linjer op i historien. En skoleprotokol, der endda kun omfatter ét skolefag: læsning. Mere undervisning blev der i protokollens levetid ikke givet.

Nu kan læsning være så meget, vil nogen måske indvende. Det er rigtig nok. Det er derfor jeg i det følgende vil benytte mig af skoleprotokollen. I virkeligheden kan vi ved hjælp af protokollens oplysninger om læsning se ind i flere hundrede års dansk kulturhistorie.

Skoleprotokollen er ikke et ukendt blad i danmarkshistorien. Protokollen fra Landerslev skole i Horns herred er omtalt i lokal skolehistorie. (Larsen 1985). Jeg har selv brugt den i bogen *Visdommens lænker* fra 1988. Jeg mødte den en dag i 1987 i et lokalhistorisk arkiv i Jægerspris, hvor jeg søgte efter lokalt skolemateriale fra kongelige skoler i 1700-tallet. Med stolthed viste arkivaren protokollen frem. Da jeg stod med den tunge protokol i min hånd og så notaterne om undervisning igennem, var jeg klar over, at jeg her havde en vigtig nøgle til forståelse af indlæringsprocessen i en 1700-talsskole, men mere end det. Protokollen ville også være en nøgle til forståelse af kernen i dansk folkeundervisning: den religiøse indlærings enkeltelementer, heri iberegnet læseindlæringen.

Protokollen består af ca. 200 upaginerede foliesider. Tidsmæssigt strækker den sig over ca. 20 år, fra 1778 til 1796. Hver eneste side er fyldt med notater om børn, tilhørende gårdmænd, indsiddere og husmænd i tre landsbyer i Gerlev sogn i Horns herred: Landerslev, Overdraaby og Lyngerup.

Skolen i Landerslev var en såkaldt kongelig skole indrettet af prins Carl i 1725. Prinsen lod dette år fundere tre skoler på sit gods Jægerspris. Nogle år forinden havde han gjort det samme på Vemmetofte. Tidsånden var pietistisk, og alle tre kongelige søskende, Frederik IV, Sophie Hedevig og Carl var dybt optaget af bevægelsens stræben efter at intensivere den religiøse opdragelse af befolkningen.

Forsiden fra den tykke skoleprotokol i folieformat fra Landerslev skole 1778-1796. Protokollen i Jægerspris lokalhistoriske arkiv.

Skolens pietistiske grundlag forklarer dens magre fagudbud. Når vi møder skolens undervisning i protokollen godt 50 år efter oprettelsen, drejer det sig altså om et eneste fag: læsning. Da læsningens indhold ifølge protokollen udelukkende er af religiøs art, kunne man måske have forventet, at faget hed religion eller børnelærdom. Forklaringen skal nok søges i, at begrebet "læsning" siden reformationen havde været knyttet til indlæringen af den kristne børnelærdom. Således kaldtes degnens undervisning af de unge for "Degnelæsning". Helt frem til i dag kaldes præstens forberedelse af de unge inden deres konfirmation for konfirmandlæsning.

I protokollen tales om to typer af læsning: indenadslæsning og udenadslæsning. Jeg vil senere gå nærmere ind på en definition af begreberne. Det er tydeligt, at forskellige former for læsning af tekster er en vigtig forudsætning for den indlæring, der finder sted.

Som historiker kan man benytte sig af protokollens oplysninger på flere måder. Protokollens indledning belyser skolens historiske oprindelse idet fundatsen fra 1725 gengives i afskrift med alle senere ændringer i fundatsens bestemmelser. Herigenem er det også muligt at se skolens ideologiske grundlag.

Børnenes undervisning er nøje kortlagt i protokollens 20-årige historie. Børnene er alle gengivet med fornavne og alder ud for deres fædres navne. Hvis faderen er død eller dør undervejs i skoleforløbet, omtales enken. Alle fædrene er som nævnt opdelt i gårdmænd, husmænd og innsiddere. Familiernes er fordelt på de tre aktuelle landsbyer. Protokollen bliver derfor en vigtig personal- og lokalhistorisk kilde. Det sker, at innsiddere efter en del år optræder under rubrikken husmænd. Det viser en vis usikkerhed i grupperingerne. En husmandsenke placeres derimod hurtigt under innsiddere. Således kan man følge familiernes sociale udvikling over en 20-årig periode, ikke bare enkelte år, men for hvert halve år. Protokollen omhandler nemlig månederne januar til juni og begynder derefter en ny notering for månederne juli til december.

I 1780 gik der 31 børn fra Landerslev, 39 børn fra Lyngerup og 49 børn fra Overdraaby. I 1795 var tallene 32, 21 og 29. Børnetallet faldt altså. Faldet i børnetal var stik imod de forventninger om et stigende børnetal på grund af landboreformerne, som f.eks. Johan Ludvig Reventlow havde givet udtryk for i Den lille Landbokommission.

Gennem protokollen kan vi se, at faldet i børnetal var størst inden for gårdmandsstanden. I 1780 var således 61 gårdmandsbørn, 34 husmandsbørn og 24 børn af innsiddere i skolen. Femten år senere, i 1795, havde kun husmandsfamilierne det samme antal børn, 32, medens der nu kun var 40 gårdmands-

børn og 14 indsidderbørn. Relativt bevarede gårdmandsbørnene deres position i forhold til de øvrige.

I protokollen noteres børnene for hvert halve år med oplysning om alder. På denne måde kan man følge hvert enkelt barns skolestart og finde et mønster for skolestarten – f.eks. for piger, drenge, eller inden for de tre sociale grupperinger eller inden for hver af de tre landsbyer. Det samme gør sig gældende med afslutningen af skolegangen. Da pensumet var afgørende for hvor længe børnene gik i skole, kan man af protokollens oplysninger finde et mønster for alder ved opnåelse af skolens “maksimumsniveau”, et gennemsnit, der kan vise, hvordan f.eks. piger indlærte deres stof i forhold til drenge, gårdmandsbørn i forhold til indsidderbørn etc.

Børnenes skolegang er noteret for hver måned med det antal dage børnene er mødt frem. Man kan således ikke se, hvilke dage de er mødt i skole, men kan tælle dagene sammen og udregne det samlede antal dage, de – hvert år eller i et helt skoleforløb – møder i skolen for at læse deres pensum.

Børnene kan f.eks. følges enkeltvis og søskendevis. Man kan på den måde finde et mønster for både enkelte børns skolegang, for en søskendefloks skolegang, for pigers og drenges skolegang og for gårdmandsbørns, husmandsbørns og indsidderbørns skolegang. Protokollens oplysninger giver derfor et langt mere præcist billede af skolevirkeligheden end nogen anden enkeltstående kilde fra denne tid.

Fremmødet i skolen var meget varieret både for det enkelte barn og inden for de enkelte landsbyers børn. Protokollen viser klart, at de nærmest boende børn havde det største fremmøde.

Ved siden af oplysninger om antal dage i skolen oplyser protokollen under rubrikken “læsning” det indlæringsniveau, som det enkelte barn befinder sig på hver enkelt måned. Man kan derfor også få et mønster for læseindlæringen for hvert enkelt barn, søskende eller for hele grupper af børn.

Endelig oplyses til sidst for hvert år, hvilke af de unge der var “Konfirmandi” det vil sige gik til konfirmationslæsning. Hvorfor læreren har givet denne oplysning vides ikke sikkert. Måske har det haft en funktion om ikke andet så for at holde styr på hvilke af de unge, der endnu var ukonfirmerede. Deres alder er noteret hvert år, og flere af de unge står opført i denne rubrik gennem flere år. Nogen af dem når at blive henved 20 år inden de endelig glider ud af protokollen - og da må formodes at være konfirmeret.

Konfirmationen var således afslutningen på lærerens mangeårige kontakt med de unge. Mange havde han på dette tidspunkt haft noteret i sin protokol i mere end 10 år. Vi kan ikke se bort fra, at han indtil deres konfirmation har kunnet regne

med en lille erkendtlighed fra forældrenes side ved offerdage i kirken – det kan være en anledning til hans ihærdige notater om unge, som han ikke havde mødt i skole igennem flere år.

Indenads-og udenadslæsning

I Landerslevprotokollens forkortelser møder vi to specielle udtryk for læsefærdighed, der brugtes i 1700-tallet: indenadslæsning og udenadslæsning. De to udtryk findes i næsten samtlige indberetninger om skolernes undervisning. Det er ikke nemt fuldt ud at forstå den gejstlige definition af indenadslæsning ved denne tid. I gejstlige indberetninger ser det ikke ud til, at læsning egentlig opfattes som en færdighed af selvstændig værdi for børnene, men snarere som et trin på vejen til udenadslæsning, det vil sige til tilegnelsen af den læste tekst, så den med forståelse af tekstens indhold kunne fremsiges uden at se i bogen. (Markussen 1984 s.7ff).

Det er formentlig sådan vi skal forstå indenadslæsning i protokollen. Det forhindrer imidlertid ikke, at børnene evt. kunne nå at lære at læse funktionelt på vejen til dette stade. Det eneste vi ikke med sikkerhed kan sige er, om dette var et absolut delmål for skolens undervisning.

Læsning var således et hjælpemiddel til at tilegne sig kristendommens grundsandheder. At læse indenad betød at læse en i forvejen kendt, trykt tekst sammenhængende, oftest ved at læse den højt. Teksterne, der nævnes i lærernes eller de gejstliges indberetninger, var de religiøse tekster, som var påkrævet i skoleforordningen af 1739. Hertil kunne nævnes enkelte andre religiøse bøger, som de lokale gejstlige havde fundet det rimeligt at tillade i skolens pensum. Det drejede sig oftest om bibelhistorier.

Vi ved ikke, hvor mange gange børnene har læst de samme tekster om og om igen. Vi ved blot, at gejstlige indberetninger frem til 1790'erne ikke nævner, at læsefærdigheden også skulle prøves på ukendte tekster fra verdslige bøger eller aviser. Heller ikke, at den skulle omfatte læsning af håndskrift.

Indenadslæsningen skulle helst være "reelig og ren". Det ved vi fra skoleloven i 1739. Det vil sige, læsningen skulle være tydelig og med korrekt intonation. Hvordan det har været praktiseret med bønderbørn, der alle har talt mere eller mindre dialektalt er vanskeligt at forestille sig. Her lader protokollen os uden spor.

Den form for indenadslæsning, som er nævnt ovenfor, var et minimumskrav, som myndighederne efter 1739 mente, at ethvert nok så skoleforsømmende barn kunne nå inden konfirmationsalderen.

En af de sidste sider i Landerslev skoleprotokol.

Protokollen oplyser om skole-distrikt, faderens navn og sociale status, børnenes navne og alder, antal skoledage i året samt hvor langt eleverne var kommet i skolens eneste fag, læsning.

Bemerk, at Balles Lærebog nu indlæres ved siden af Pontoppidans Forklaring. Hustavlen er stadig aktuel.

1796

Personer med
alder og Børn
for 1796. 200
for 1796. 200

Personer med alder
og Børn for 1796. 200
for 1796. 200

		Personer	Alder	Børn	Andet
Landersløe					
Christen Raasmand sønnen	Almu	16½	36	Eudem Lombog pag 55 Eudem Nyl Testamente	
	Raarnu	7½	39		Edeur i abc
Ole Olsen	Raarnu	12½			
	Engelb.	10	72	Eudem Cath. Engelm. form	
	Jugaborg	7	99	Eudem Es. 10. 5.	
Peder Rasmussen	Almu	12¾	64	Eudem Cath. Engelm. form	
	Anders	9½	73	Raarnu i abc Eudem Lombog pag 10 Eudem Nyl Testamente	
Christoffer Rasmussen Ole Pedersen	Anders	12¾		Eudem Lombog pag 30	
	Anders	5¾		Eudem Nyl Testamente	
Rasmus Nielsen	Anders	14	9½	Eudem Lombog pag 10	
	Jugab.	9¾	90	Eudem Lombog pag 21	
Lars Corneliusen Peder Sørensens søn	Anders	6¾	114	Eudem Lombog pag 6	
	Almu	4½	53	Eudem Lombog pag 13	
Peder Sørensens søn Lars Rasmussen	Anders	7½	125	Raarnu i abc Eudem Lombog pag 21	
	Anders	6½	139	Eudem Lombog pag 90	
Povel Villadsen	Anders	4½	10	Eudem Cath. Engelm. form	
	Anders	7	39	Eudem Es. 10. 5. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.	
Anders Bertelsen	Anders	15¾		Eudem Lombog pag 21	
	Anders	12¾	62	Eudem Lombog pag 90	
Lars Haeklen	Anders	10½	51	Eudem Cath. Engelm. form	
	Anders	5½	54	Eudem Lombog pag 12	
Ramus Pedersen	Anders	10¾	54	Eudem Lombog pag 28	
	Anders	8¾	137	Eudem Nyl Testamente	
Hans Pedersen	Anders	13¾	80	Eudem Lombog pag 21	
	Anders	7½	180	Eudem Lombog pag 28	
Hans Larsen søn	Anders	7¾	118	Eudem Nyl Testamente	
	Anders	4½		Eudem Cath. Engelm. form	
Hans Andersens søn	Anders	8¼	142	Eudem Lombog pag 30	
	Anders	17¾		Eudem Nyl Testamente	
Anders Sørensens søn	Anders	11½	57	Eudem Lombog pag 28	
	Anders	7½	62	Eudem Cath. Engelm. form	
Ole Sørensen	Anders	6		Eudem Lombog pag 28	
	Anders	10		Eudem Cath. Engelm. form	
Ole Sørensen	Anders	5¼		Eudem Lombog pag 28	
	Anders	14¾		Eudem Cath. Engelm. form	
Anders Nielsen	Anders	14¾	162	Eudem Lombog pag 28	
	Anders	14¾		Eudem Cath. Engelm. form	

Udenadslæsningen bestod af en del af det indenadslæste stof. Udenadslæsningen betød bl.a., at teksterne kunne hentes frem, som svar på spørgsmål fra lærer eller præst. Den indgik derfor som en vigtig del af katekisationen, det vil sige i de spørgsmål og svar, som undervisningen i kirke og skole byggede på.

Til konfirmationen krævedes, som vi vil se, at Luthers lille katekismus med de ti bud, bønner og trosbekendelse var lært, samt at børnene kunne svare på stillede spørgsmål fra katekismeforklaringen. Desuden skulle de helst kunne en del salmer udenad. Også her var et minimumskrav, som var fælles for alle.

Læseindlæring i Landerslev 1778-1796

Læseindlæringen i Landerslev begyndte som andre steder i landet med at børnene lærte at kende bogstaver. Formentlig har de hertil brugt en abc-bog. De abc-bøger vi kender var ikke omfattende. De bestod som regel kun af en side eller to med det store og det lille alfabet efterfulgt af stavelser som ab-eb-ib- ob-ub-ba-be-bi- bu-etc., - måske nogle flerstavellesord, samt Fadervor og evt. andre bønner, som f.eks. "En nyttig Bøn for smaa Børn".

Somme tider klæbde man de to sider op på et fladt bræt, som børnene kunne holde i hånden og kaldte da abc'en for et fibelbræt. Da en bøn som Fadervor sikkert var indlært hjemmefra, kan man sige, at læseindlæringen byggede på ordbilleder af bekendt indhold. Så snart de små børn havde lært at stave og læse lidt, gik de over til Luthers lille katekismus.

De mange forkortelser henviser til de bøger, som skoleloven i 1739 påbød til skolebrug. Det var foruden abc'en, Luthers lille katekismus, Erik Pontoppidans katekismeforklaring fra 1737, Det nye Testamente og Erik Pontoppidans salmebog fra 1740. I Landerslev brugtes også ligesom i mange andre skoler evangeliebogen med søndagenes prædikentekster.

Vi skal nu følge Dorthe, datter af gårdmand Peder Mogensen i Lyngerup igennem hendes skoletid.

Dorthe begyndte skolen i marts måned 1778. Hun var da 8 år, og betydelig ældre end mange andre ved deres skolestart.

År/Måned	alder	skoledage	læsning ¹
1778			
Marts	8 ½	2	skal kende Bogstaver
Juni		2	staver i abc
Juli		12	læser i abc
Okt.		13	staver i Cath det 1de bud
Nov.		12	staver i Cath bordlæsning
Dec.		13 ½	staver i Cath. Sentendser.

1. Teksten i protokollen er gengivet med originalkildens lidt usystematiske brug af forkortelser og store og små bogstaver. Tekst i parentes er mine bemærkninger.

<i>1779</i>			
Jan.	9 ½	14	inden Cath smaa Spørgsm.
Febr.		15	uden Cath 3de Artikel
			inden Evangel. 2 Juuledag
Marts		9 ½	uden i Cath. 5de Bøn
			inden i Ev. 4 S H 3 Kr.
			(Evangeliebogen 4 søndag
			efter hellige tre konger)
Juni		18 ½	uden Cath. 5de Part.
			inden Ev. Skærtorsdag
Juli		6	uden Cath. 5de Part.
			inden Ev. 1 S efter Paaske
Dec.		5	uden Cath 2de Part.
			inden Ev. 4 S i Advent

<i>1780</i>			
Maj	10 ½	3	uden Cath. 2den Artikel
			inden Ev. 2 S. i Advent

<i>1781</i>			
Marts	11 ½	19	uden Cath. 2den Bøn
			inden Ev. Sexagesima
Nov.		22	uden Forkl. Sp. 19
			inden Forkl. Sp. 133
Dec.		11	uden Forkl. Sp. 30
			inden Forkl. Sp. 270

1782
Dorthe 13 år kommer ikke i skole
1783
Dorthe 14 år kommer ikke i skole

<i>1784</i>			
Okt.	15	11	uden Cath. Skriftebøn
			inden Forkl. Sp. 58
Nov.		17	uden Forkl. Sp. 16
			inden Forkl. Sp. 187
Dec.		8	uden Forkl. Sp. 28
			inden Forkl. Sp. 244

1785
Dorthe står opført men kommer ikke.

1786
Dorthe er ikke mere opført i protokollen.
Dorthes indlæring strakte sig således over 8 år. Alligevel gik

hun ikke i skole i mere end 224 dage. Det var kun i de første to år, at hun gik jævnlig i skole. Derefter mødte hun nærmest op, for at læreren kunne se, at hun holdt sig ajour med stoffet og måske indlærte det nødvendige kundskabsstof hjemme.

Jens, der var søn af gårdmand Peder Rasmussen, fra Landerslev gik endnu flere år i skole end Dorthe. Hans skolegang og indlæring var en ganske anden end Dorthes. Jens begyndte i skole 10 år senere end Dorthe, da han kun var 4 3/4 år gammel.

År/Måned	alder	skoledage	læsning
<i>1788</i>			
Jan.	4 ¼	13	kiender bogstaver
Febr.		12 ½	kiender bogst.
Marts		4	kiender bogstaver
April		10 ½	kiender bogstaver
Maj		8 ½	kiender bogstaver
Juni		11	kiender bogstaver
Juli	5 ¼	15	kiender bogstaver
Sept.		9	kiender bogstaver
Okt.		22	staver i abc
Nov.		19	staver i abc
Dec.		11	staver i abc
<i>1789</i>			
Jan.	5 ¼	9	staver i abc
Febr.		13	staver i abc
Marts		15	inden i abc
April		3 ½	staver i abc
Maj		6	inden Cath. 2de bud
Juni		14	inden Cath. Huustavlen
Juli	6 ¼	8 ½	ind. Cath. Huustavlen
Okt.		17	inden Cath. 3de Part.
Nov.		9	ind. Cath. Huustavlen
Dec.		12	ind. Cath. smaa Spørgsm.
<i>1790</i>			
Jan.	6 ¼	10 ½	ind. Cath. Sentendser
Febr.		19	ind. Cath. 4de bud
Marts		16	ind. Cath. bordlæsning
April		10 ½	ind. Cath. Huustavlen
Juni		22	ind. Cath. Huustavlen
Juli	7 ¼	11	ind. Cath. Huustavlen
Sept.		6	ud. Cath. 6te bud
			ind. Cath. Huustavlen
Okt.		18	ud. Cath. 2de Artikel
			ind. Cath. 7de bøn

Nov.		19	ud. Cath. 5te Bøn ind. Cath. Huustavlen
Dec.		13 ½	ud. Cath. 4de Part. ind. Cath. savnedis
<i>1791</i>			
Jan.	7 ¼	15	ud. Cath. Huustavlen ind. Cath. Spørgsmaal
Febr.		19	ud. Cath. Spørgsm. ind. Cath. Sentends
Marts		12 ½	ud. Cath. Skriftebøn ind. Cath. Sentendser
Maj		18 ½	uden Cath. Sentendser ind. Cath. 3de Part.
Juni		7	ud. Cath. Sentendser ind. Cath. Huustavlen
Sept.		15	ud. Cath. 3de Artikel ind. Cath. 5te Part.
Okt.		16	ud. Cath. 4de Part. ind. Ev. 4. S. i Adv.
Nov.		18 ½	ud. Cath. Huustavlen ind. Ev. 2. Juledag
Dec.		12	ud. Cath. savnedes ind. Evang. S e.3 H K d.
<i>1792</i>			
Jan.	8 ¼	10 ½	uden Cath. inden Evang.
Febr.		17	uden Cath. inden Evang.
Marts		14	uden Cath. inden Evang.
Maj		3 ½	uden Cath. inden Evang.
Juni		9	uden Cath. inden Evang.
Juli	9 ¼	7 ½	uden Cath. inden Evang.
Nov.		21 ½	uden Cath. 5 Part. ind. Ev. 3. Juuledag
Dec.		14	ud. Cath. Huustavlen ind. Ev. 1 Sønd. H 3 k.
<i>1793</i>			
Jan.	9 ¼	15	uden Cath. Sentends. inden Ev. 5. S H 3 K

Febr.		19 ½	ud. Cath. Sentendser ind. Ev. 2. S i Fasten
Marts		17	ud. Cath. Sentendser ind. Ev. Palme. Sønd.
April		6	uden Cath. Sentendserne inden Ev. 1 Søndag efter Paaske
Okt.		19	uden Cath. Skriftebøn inden Ev. 4. S. efter Paaske
Nov.		18 ½	ud. Cath. Spørgsmaal ind. Forkl. pag.6
Dec.		15 ½	ud. Forkl. pag. 9. ind. Forkl. pag. 14

1794

Jan.	10 ¼	13	uden Forkl. pag. 12 inden Forkl. pag. 22
Febr.		17	uden Forkl. pag. 21 ind. Forkl. pag. 32
Marts		7	ud. Forkl. pag. 24 ind. Forkl. pag. 41
April		4	uden Forkl. pag. 25 inden Forkl. pag. 42
Okt.		4 ½	ud. Cath. 5te Part ind. Forkl. pag. 22
Nov.		10 ½	uden Forkl. pag. 9 ind. Forkl. pag. 37
Dec.		6	uden Forkl. pag. 13 inden Forkl. pag. 42 uden ev. 1. S. e. P.

1795

Jan.	11 ¼	13	uden Forkl. pag. 23 ind. Forkl. pag. 53
Febr.		16	uden Forkl. pag. 31 ind. Forkl. pag. 67
Marts	12	19	uden Forkl. pag. 39 ind. Forkl. pag. 96
April/Maj		12 ½	ud. Forkl. pag. 96 ind. Forkl. pag. 112
Sept. /Okt.		6	uden Forkl. pag. 6 inden Forkl. pag. 116
Nov.		16	uden Forkl. pag. 20 inden Forkl. pag (ulæseligt p.g.a. blækklat)
Dec.		9	uden Forklaring inden Forklaring

Den gradvist fremadskridende proces i læseindlæringen var altså inddelt i følgende trin: kender bogstaver; staver i abc; staver i katekismus; læser indenad i katekismus; læser udenad i katekismus og indenad af evangeliebogen; læser udenad af katekismen og indenad af Forklaringen; læser udenad af Forklaringen og indenad af det Nye Testamente, læser udenad af Forklaringen eller i de sidste år af Balles Lærebog (og evt. skriver).

Protokollen fra Landerslev giver et billede af en massiv indlæring af den kristne børnelærdom. Dag efter dag, måned efter måned, år efter år arbejder børnene sig møjsommeligt igennem konfirmationsforordningens krav om læsekundskaber og kristendomskundskab. Kun i 7 tilfælde blev der noteret skriveundervisning i løbet af de 20 år, protokollen blev ført.

Kun i sjældne tilfælde blev der noteret, at børnene læste i andre bøger. Således læste en 9-årig dreng i 1783 i – en lidelseshistorie. Når man ved, hvor intens den pædagogiske debat var i de fleste af de år, hvor protokollen blev ført – og hvor mange nye undervisningsmaterialer, der var kommet på markedet – kan man få en opfattelse, af at tiden stod stille ved den kongelige skole i Landerslev.

Skoleholderen var ikke særlig gammel, 41 år i 1787, men han fulgte de retningslinjer, som var udstukket for skolen i 1720. En anden faktor har sikkert også spillet ind. Læreren fulgte de direktiver, som hans sognepræst foreskrev. Vi må regne med, at det i høj grad afhang af præstens egen pædagogiske holdning, hvorvidt der i skolerne kunne indføres nye undervisningsmaterialer.

Skoleprotokollen i Landerslev viser, at skolegangen i 1700-tallet, i hvert tilfælde i kongelige skoler, kunne være betydeligt mere omfattende, end man har været klar over. Børnene kunne gå lige så hyppigt og i lige så mange år i skole i 1780'erne, som børn gjorde mange steder i Danmark i den anden halvdel af 1800-tallet, hvor 1814-loven havde indført hverandendags undervisning fra 6-7 års alderen til ca 14 år. (Johansen 1979, jvf. Japsen 1968: 117f, 183ff).

Den nøje journalføring var en tradition i kongelige skoler, der gik tilbage til 1720'erne. På dette punkt var Landerslev skole helt i pagt med de nye skoletanker.

Jens fik, som det fremgår, en usædvanlig lang skolegang. Den strakte sig over 9 år og omfattede ikke mindre end 911 dage i alt.

Vi har desværre ingen billeder af børn fra Landerslev skole, men på dette relief finder vi tidens forestillinger over, hvordan børn i rytterskolen burde tage sig ud.

Foto: Danmarks pædagogiske Bibliotek

Længden af skolegangen var uhyre forskellig. Nogen gik 7-9 år i skole, andre satte aldrig deres ben i skolen. Det gjaldt særlig børnene fra Overdraaby, både gårdmands- og husmandsbørn. Man må formode, at forældrene her har prøvet at klare sig med hjemmeundervisning eller privat undervisning. At det i en del år ikke lykkedes særlig godt fremgår af den visitatsbemærkning, som er tilført protokollen i 1783.

Provsten fandt, at kundskaberne netop hos Overdraabybørnene var meget dårlige, og han havde derfor indkaldt forældrene til skolen og givet dem en overhaling.

Gennem alle 20 år er det tydeligt, at skolen var meget lokal, det var bønderne i Landerslev, der benyttede sig mest af den.

Der var tilsyneladende ikke forskel på gårdmandsbørn og husmandsbørn i de krav, der blev stillet i læsning. Samme mønster i indlæringen, som er vist ovenfor, blev fulgt for alle børn. De forskellige socialgrupper fulgte også hinanden i forsømmelser.

Jens var en af de uheldige, der nåede at møde Balles nye Lærebog, inden han blev konfirmeret. Den blev udgivet i 1791 og indført i alle landets skoler i løbet af nogle år. Den erstattede da Pontoppidans forklaring. Derfor måtte Jens det sidste år han gik i skole, foruden forklaringen også lære Balles Lærebog udenad.

Til forskel fra Dorthé, ser det ud til, at Jens kun i skolen lærte det, han skulle lære. Derfor var skolegangen så lang og kontinuerlig. Det var indlæringen af det religiøse stof, der tog tid. Hvis det kun havde været et spørgsmål om at lære at læse, så have Jens kunnet klare sig med betydelig mindre skolegang.

Hverken Jens eller Dorthé blev noteret for undervisning i skrivning eller regning.

Skolebørnenes gennemsnitsalder i to udvalgte år, 1780 og 1795, var i begge år ca. 9 år. Der sad dog enkelte børn i skolen på både 18 og 19 år, og de mindste var, som Jens, endnu ikke fyldt 5 år. De fleste børn gik mest jævnlige i skole fra 5. år til ca. 8-9 års alderen. Herved fulgte de den tradition, som allerede var blevet fastlagt med fattigforordningen i 1708.

De ældre børn gik formentlig ud for at tjene nogle år før konfirmationen. Det havde de ifølge skoleloven i 1739 lov til. De skulle blot jævnlige møde op i skolen for at holde kundskaberne ved lige. Konfirmationsalderen var ret høj i Landerslev, ca. 17 år i 1792. Om dette kan hænge sammen med dårlige konfirmationskundskaber hos unge fra tilgrænsende byer på grund af skoleforsømmelser, kan man kun gætte om. Kirkebøgernes konfirmandoplysninger uddyber ikke skoleprotokollens noter.

Landerslevprotokollen viser med al ønskværdig tydelighed, at læsning og kristendomskundskab var to sider af den samme sag. Den viser også, at børnene var indmeldt i skolen igennem en lang årrække, enten de kom der eller ej. De havde derfor god tid til at lære stoffet udenad og lære at læse, selv om de kun sporadisk mødte op i skolen. Hvis de fik lidt hjælp derhjemme eller havde lejlighed til at få undervisning sammen med andre i en af byens gårde, så kunne de akkurat klare sig igennem præstens nåleøje.

Ved provstens visitats i Landerslev i 1793, hvor der var børn i skolen fra alle tre byer, var han godt tilfreds med læsningen. En medvirkende årsag hertil kan have været den træning, som børnene fik i kirken eller i landsbyerne til degnens "læsning". Degnen var forpligtet til at katekisere i kirken, det vil sige undervise børn og unge i de samme bøger, som de sad med i skolen, og degnen skulle desuden tage ud til bondebyerne for at katekisere med børn og unge mindst en gang om ugen. Der kunne degnen møde de børn, som ikke sad i skolen til hverdag. Var det lære-

ren i skolen, som selv var degn, kunne han her få fat i de skoleforsømmende børn.

Hvor meget kan vi bygge på Landerslevprotokollen ved en vurdering af skolernes læseindlæring i 1700-tallet?

Landerslev skole var en kongelig skole, der fulgte de samme retningslinjer som rytterskolerne. Men den var mere end rytterskolerne fikseret på religionsundervisningens førsteprioritet i undervisningen. I fundatsen stod direkte udtrykt, at tiden ikke skulle spildes på skrivning og regning, og at kun “capable Ingenia” blandt børnene skulle have andet end læse- og kristendomsundervisning. Protokollen kan derfor ikke ses som et repræsentativt billede på skolernes fagkreds, hverken for rytterskoler eller andre skoler. Derimod er der gennem andre kilder belæg for at mene, at læseundervisningens fremadskridende proces og indhold har fulgt de samme retningslinjer i Landerslev som i andre skoler over hele landet.

Undervisningens indhold

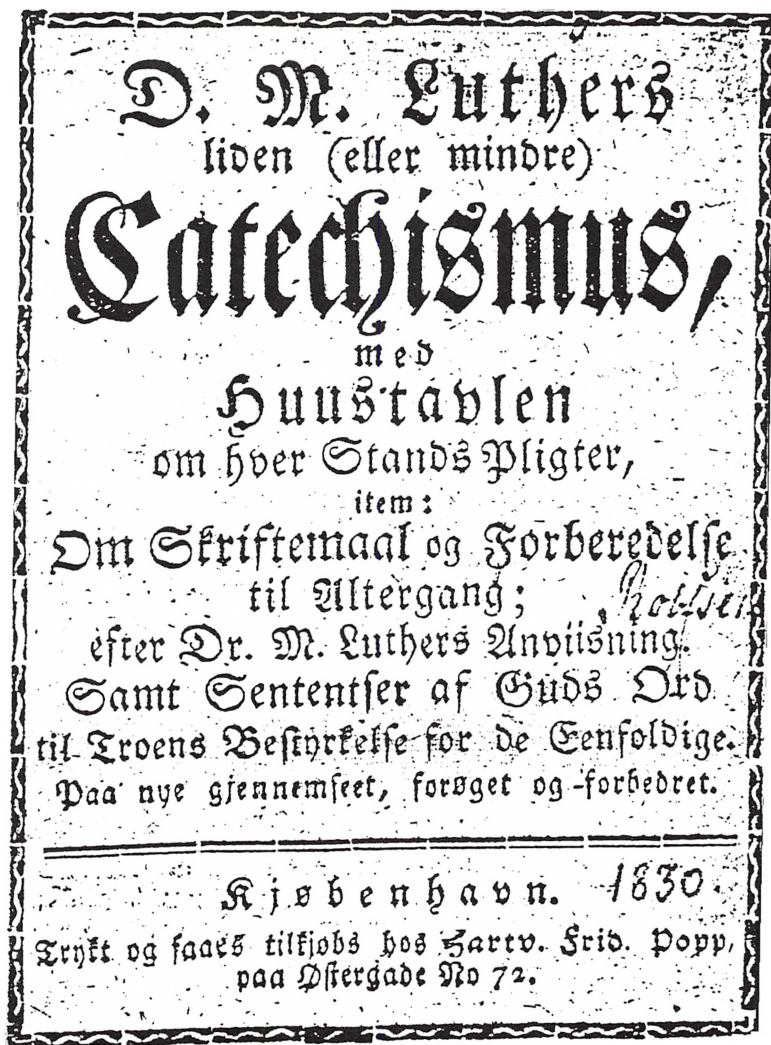
Hvis dette var et indblik i læseindlæringsprocessen – hvad var så indholdet i den “læseplan”, som kommer til udtryk i protokolens indholdsbeskrivelse?

Det primære indhold i skolefaget læsning drejede sig om den enkeltes forhold til Gud og medmennesker. Forholdet til Gud og efterlevelsen af hans bud ville afgøre, om personen i det hinsidige ville få del af det evige liv. At livet på en eller anden måde fortsætter efter døden var en religiøs “naturlov”, spørgsmålet var bare på hvilken måde. Ansvaret var af Luther placeret hos den enkelte, men det var statskirkens opgave at hjælpe den enkelte til at bære ansvaret. Denne “kendsgerning” var den mest væsentlige i forbindelse med læseplanens mål for den jævne del af befolkningen, og derfor var der kun et fag fornødent i skolen: læsning og forståelse af de religiøse grundtekster.

Denne “læseplan” omfattede alle medlemmer af menigheden uanset social baggrund eller evner. Nåleøjlet var efter 1736 konfirmationen. Konfirmationen var fra da af slutstenen på skolens læring.

Der var i 1736 sat trumf på fra myndighedernes side. Ingen skulle slippe udenom. Uden konfirmation kunne ingen nemlig blive gift, trolovet, eller have lov til at købe eller fæste fast ejendom eller at blive soldat. Det sidste behøver ikke at opfattes som noget stort problem for de unge bønderkarle, kunne man mene, men det blev det for de godsejere, der som husbønder skulle sørge for at indrulleringen i lægdsrullen gav staten det nødvendige mandskab. De unge, der søgte at slippe ved at vagabondere, blev derfor indfangede, sat i tugthuset og tvangsun-

Luthers lille katekismus blev i 1700-tallet udgivet med et tilleg om bustavlen. Dette eksemplar blev udgivet så sent som 1830. Da var bustavlen pligtreger for længst gået over i biskop Balles Lærebog fra 1791 og dens pligtlære.

dervist. Derefter blev de tvangskonfirmeret og som regel en måned senere sluppet fri – som fuldgyldige medlemmer af menigheden. Det havde systemet på denne temmelig hårdhændede måde hjulpet dem til at blive. (Markussen 1995).

Et så fast mål for den folkelige dannelse tvang en differentiering af undervisningen frem. Ikke alle skulle lære alt. I Pontopidans Forklaring, der udkom 1737 var enkelte tekster indrammede i klammer for at vise, at de lå uden for et minimumsniveau og ikke ville blive afkrævet de “tungnemme” børn. Sådan må det også have fungeret i skolen i Landerslev.

Den, der var kommet igennem nåleøjet og var blevet konfirmeret, var et normalt fungerende menneske i samfundet uden hensyn til, hvor lille marginen havde været. Man kunne nu

Hvor skal et lydigt Barn længe leve?
 Hvor befales det i Guds Ord? Eph. 6, 1-3.
 Hvad følger nu?
 Hvorledes tiltaler Paulus dem?
 Hvad befales dem?
 Hvem skulle de adlyde?
 Hvorledes adlyde?
 Hvorledes ogsaa?
 Hvorledes tilmed?
 Hvad for Enfoldighed? y.
 Hvordan ber de lyde dem?
 Hvorledes ber de en tiene?
 Hvorledes dette?
 Hvordan ber de da tiene?
 Hvorledes tiene de saa?
 Paa hvad Maade?
 Hvorledes dernæst?

paa Jorden.
 I Tienerne! 98.)
 I eders
 eders Herrer 99.)
 med Frygt 100.)
 og Bavselse, 101.)
 i eders y. Hjertes En-
 foldighed; 102.)
 ligesom Christo; 103.)
 Ikke efter Duen-Tie-
 neste,
 som I vilde takkes
 Menneskene;
 men som Christi Tie-
 nere,
 saa I giøre Guds
 Villie
 af Hjertet: 104.)
 Tienende med Vel-
 villighed Hvor-

98.) Evend, Pige, og hvo som er i andens Arbejd og Tjeneste.
 99.) Efter udvortes Omstændigheder. 100.) Erhødighed. 101.) At
 I frygte for, at forørne dem. 102.) Uden Hofferie, falskhed og
 Vedbragerie. 103.) Eders himmelske Herre. 104.) Troeligen-

* Børnenes Pligter imod deres Forældre ere: 1. Kærlighed,
 2. Erhødighed, 3. Lydighed, og 4. Færden, at de flittig bede
 for dem.

Hvorledes ogsaa?
 Hvad skal bevæge dem dertil?
 Hvad skulle de vide?
 Hvo skal giøre det? a. Hvad
 skal hver giøre? z. Hvad skal
 han faae? b. Hvo skal faae
 det Gode? c. Hvorledes? d.
 Af hvem? e.
 Hvem skal det Gode giengiel-
 des?
 Hvem ogsaa?
 Hvor staaer det skrevet?
 Hvem foreskrives nu deres
 Pligter?
 Hvordan tiltales de?
 Hvad poabhydes dem?
 Mod hvem skulle de giøre, som
 kan forsvares for Gud?
 Hvad skulle de efterlade?
 Af hvad Aarsag?

som Herren, og ikke
 som Menneskene; 105.)
 Vidende, at — —
 hvad z. a og a. hver giør,
 b. det skal c. han faae
 d. i gien e. af Herren,
 106.)
 hvad heller han er en
 Tiener,
 eller en Fri
 Eph. 6, 5-8.
 (Col. 3, 22-25.)
 Huus = Fædre, og
 Huus = Mødre.
 I Herrer, (Huus-
 bonder)
 giører det samme
 mod dem, 107.)
 og lader Trussel fare;
 vidende,

I 2

Hvad

195.) En Menneske alene, men Christo tiene vi i alle Ting, som
 vi giøre i Troen. 106.) Af hans Naade, endstviint Menneskene ey
 tiende, eller belønne det. 107.) Imod eders Tjeneste-Folk.

* Tjeneste-Folk skulle 1. frygte Gud, 2. ære deres Hershaf,
 1 Tim. 6, 1. 2. 3. adlyde dem, 4. være troe og flittig, 5. Stabe
 afvende, Tit. 2, 9. 10. 6. være taalmodige, 1 Pet. 2, 18.

regne med at opnå tjenesteløn som dreng og pige tilhørende den "konfirmerede ungdom" og i øvrigt leve et normalt liv.

Resten af dannelsen – alt det der havde med færdighedsfag ud over læsningen og alt det, der havde med erhvervsopklæring at gøre – var overladt til hjemmet og den unge selv. Det var ikke skolens opgave. Nok var den ydre administrative ramme om skolen i Landerslev en enevældig stat, men der var grænser for, hvad staten blandede sig i.

Hustavlen

Men "læseplanen" i 1700-talssamfundet havde også et andet mål. Vi kan se det i notaterne om Jens' og Dorthes skolegang. En nøje gennemgang af Landerslevprotokollens indlæringsnotater afslører det. Under notaterne om indlæring af Luthers katekismus optræder gang på gang udtrykket: Hustavlen. At ret

Hustavlens verden var en patrikalsk verden, hvor busbond, præst og konge var herrer – hver i sin stand. De andre var underordnede. Hustavlen ovenfor er hentet fra Albrecht Losekens katekismus fra 1774. Dens bustavle er mere udførlig og derfor mere illustrativ end den almindelige Luthers lille katekismus. Hustavlen viser eksempler på lydighed, ligesom den viser tidens udenadslære. Foto: Danmarks pædagogiske Bibliotek.

forstå dette udtryk er at se ind i de dybereliggende magtstrukturer i det evangelisk-lutherske 1700-talssamfund.

Børnene skulle nemlig gennem hustavlens lære indpasse sig i et sindrigt system af magt og myndighed. At forstå systemet og sin egen placering i det var et mål, som gik langt ud over, hvad vi i dag opfatter som skolens religiøse dimension og langt ind i privatsfære og samfundsliv og pegede på den enkeltes verdslige pligter.

Dette sidste mål har været så godt skjult, at det endnu i dag er vanskeligt at få øje på. Det har været den almindelige opfattelse i dansk skolehistorie at se skolens katekismeundervisning i 1700-talssamfundet som et religiøst anliggende mellem kirken, skolen og den enkelte. Intet kan være mere forkert. Religionsundervisningen indbefattede både det religiøse og det verdslige liv. Den civiliserede mennesker til at blive medborgere i et samfund med fælles lov og ret – det vil sige med en bevidsthed om den enkeltes placering og pligter inden for gældende retssystem og samfundsnormer.

Dette mål var så omfattende, at skolens pensum ikke kunne klare det alene. Som for det religiøse anliggende, hvor bibelen og kirkens prædikener og ritualer var baggrunden for katekismeindlæringen, byggede undervisningen vedrørende den verdslige civilisering på landets lov og ret. Da landets lov og ret til stadighed blev tilpasset den kristne lære, som den blev opfattet i enhver tidsperiode, kunne velvalgte bibelcitater bruges til at minde de lærende om magt og myndighed og om den enkeltes pligter i så henseende.

Den ydre ramme om læringsprocessen i Landerslev var således den reformatoriske stats og kirkes magtdeling. Rammen blev anskueliggjort i den kirkelige trestandslære: den gejstlige stand, den verdslige stand og husstanden, der både viste et øvrigheds- og underdanighedsforhold, og samtidig et dybt afhængighedsforhold mennesker og stænder imellem. Det er denne "magtdeling", hustavlen drejer sig om.

Det lærerkorps, der skulle føre læringen ud i livet, udgjorde lærestanden, eller den gejstlige stand, lige fra biskopper, superintendentter, provster, præster, degne, kateketer til almueskolernes mest ydmyge undervisere. Alle var de en del af den lærende stand, der havde til opgave at sørge for at det religiøse pensum, der skulle indlæres, var det autoriserede, og at læreprocessen stod nogenlunde mål med intentionerne.

Præsterne benævnes derfor endnu i slutningen af 1700-tallet, lærere, i lovgivning og korrespondance, der drejer sig om religiøs opdragelse af befolkningen. Lærestanden havde ansvaret for, at den religiøse indlæring i de to øvrige stænder fulgte givne retningslinier.

Over for lærestanden stod to stænder, der i forhold til det religiøse pensum var modtagere af budskabet. Det var for det første den verdslige stand, der også kaldtes den politiske stand eller regeringsstanden, nogle gange benævnes den også æresstanden. Regeringsstanden bestod af den verdslige øvrighed, der i sin hierarkiske top havde rigets regent. Forholdet mellem lærestand og regeringsstand var ikke ukompliceret, og forholdet var af afgørende betydning for den læring, som skulle finde sted nedad i rækkerne.

Kongen var efter reformationen kirkens øverste myndighed, og han havde ansvaret for, at kirkens "lærere" gjorde deres pligt, men han modtog selv den religiøse læring af sine gejstlige lærere på linje med alle andre i de modtagende stænder.

Den tredje stand var husstanden. Her var husfaderen den øverste myndighed. Han – og i hans fravær husmoderen – skulle sørge for, at de, der hørte ind under husstanden, indlærte budskabet, den kristne børnelærdom, som "læseplanen" foreskrev.

Hver stand havde således en fasttømret ansvarsfordeling i forhold til den religiøse opdragelse. Husstanden var fælles grundlag for medlemmer af alle tre stænder, idet både præster og embedsmænd samtidig var herrer i deres eget hus. De tre led passede ind i hinanden som leddene i et kugleleje.

I hustavlen gengives bibelcitater, der drejer sig om gensidige skyldigheder og pligter. Man kan sige, at pligterne for den ene part viste rettighederne for den anden part. Her ses f.eks., hvordan mand og kone eller rettere husbond og husmoder skal leve med hinanden, med deres børn og børnene med deres forældre, med deres tjenestefolk og tjenestefolkene med deres husbond og madmoder etc. De pligter og skyldigheder, det drejer sig om, går i en linje fra husets privatsfære over lærestand til regeringsstand.

Mange af bibelcitaterne tog udgangspunkt i Paulus' breve til Romerne, der drejede sig om kristent liv i menigheden. Den kristne menighed i 1700-talssamfundet var dybt involveret i statens administrative system, så brugbarheden var indlysende.

Hustavlens autoritetsindlæring kommer først til syne i 1600-tallet, men kan skimtes i brudstykker af luthersk folkeopdragelse lige fra 1520'erne. I 1616 indføjer biskop Resen i sin skoleudgave af Luthers lille katekismus det tillæg, der kaldes hustavlen. Her kunne børnene lære, at mænd skulle leve hos deres hustruer som hos et skrøbeligt kvindeligt redskab, at kvinder skulle være deres mænd underdanige, ligesom Sara var Abraham underdanig og kaldte ham Herre, at tjenestefolket skulle adlyde deres husbond, og at denne skulle behandle sine tjenestefolk mildt, og vide at der i himlen ikke blev gjort

Katekismens hustavle kunne også optræde selvstændigt, som denne hustavle fra 1700-tallets slutning, der skulle hænges på væggen i bondehjemmet. Med så meget læsestof må man have bevæendt sig til en læsekyndig befolkning. Det er ordsprogsbogen og psalmerne, der udgør indholdet i tavlen. Under billedet af St. Peter, der står med nøglerne til himmerriget's dør, står: "Gud alting vende til bedste Ende."

Foto: Års Museum.

En christelig Hustavle.

"Hvo som haver dette Blad i sit Huus, og lever derefter, ham lyktes alting vel"

ibi;
"De Retfærdiges Bolig vil Herren velsigne." Ordsp. 3 33.

Fortro dig Gud i ald din Tid
Dy festi paa hannem kunns din Lid!
Alting begynd i Herrens Navn,
Saa bliver det dig vel til Gavn.

Nækk du ørlutte vil en Døer
Hes dig, da den Betænkning gjør:
At Jesus Christ din Krefter hær,
Den rette Døer til Livet er.

Hvad bli i Guds Navn sanger an,
Det ei ser dig mislykkes kan;
Dy ikke hjælper Flid og Kenst,
Er Gud ei med, er det emsenst.

I Huset du ei bande nækk,
Men heller ud af Døren gaac;
Eli Gud det hør i Himmeris,
Som vel kan straffe mig og dig.

Lad Jesu dem velsignet være,
Som altid her forsamlet ere!

Voi fæde Jesu ned til mig Dit naadig Øre!
Du kan mit gamle Huis velsignelse tilføre:
Saa selv Din Velsig der, o Hjerter Jesu hær!
Eli hør Du reiser fra, der lugen Lykke er.

Paa vores Levnets Vandresti,
Sølg med, o Gud! Dy gaac os bi!

Om Luffs bred af Herrens Haand;
Eli derpaa kommer alting an,
Naar Gud med Hjelpen ei er naer,
Da ald vor Kraft forgyver er,
Ved, naar dig plager Sorg og Graad
Saa fælder alting vel i Graad.

Velsigne os o Fader land
Som haver skabt Luff, Jord og Vand;
Velsigne os, o Jesu Christ!
Egret Velsig Mand med Dørens Lid!

Lad dig, o Gud! befaleet være,
Mit Huus med alle det ere
Og Sundhed og det Vaans Brod,
Frelse os fra Waads, og Jidens Nød.

Fortro Din Hjertens tro og vel,
Det gaaver Leven og Etel.
Dy Gæstthed du ei vente for,
At Gud dit Sæl i Naade hør.

Net! naar du bender vel din Tid,
Forsaaer Læghed, vær Kæd;
Da berd til Gud om daghet Brod,
Dan kan, han under vil din Nød.

Alraetig Tale sig som Væst!
Den giver Minnen en sin Væst;
Fra Død til Gjenning er kun loet
Døstør jag Ubarhed ei bort!

Med Manden funder Du saa let—
Men naar Du Hjerte bliver slet,
Hvad haader det? og kan du vel
Hjælpe den forførte Egel?

At Minns færing gær, ei dem!
Guds Ord ei hør, ei forsom!
At færing Guds gaader liart sin Ven;
Men Guds Død gaader og følger ei.

(Hus alting vende
I dette Ede!)

I Herrens Navn gaac jaamen ud
Mit gamle Huis rejste Gud!
Min Hustru med de Børn sin hær,
Lad Dig, o Gud! befaleet være!
Værst mit Hjerte, Mund og Haand,
Fra Sund og Kost, fra Evet og Etam!
Lad mig mit Kald forrette trolo,
Da komme glad bien til min Velsig!
At alt maade femme Tin, min Væst,
Et Lov og Tak, til Jhus og Væst.

Min Gud jeg altid læder raade,
Han haver raad' i mange Naar,
Det mig ei skade kan, men baade,
At hans Haand jeg se alting faade.
Jaan en Dag mere giv kan,
Gud Kæters Land indbringe kan.

Alene veder jeg Dig, o Herre!
At Du mig tre Ting vil bestjære!
Gød Døringa giv og daglia Væst!
Lad mig Guds hærte til min Død!
Lad mig i samme Læghed,
Da lever hos Gud i Egel!

Net! ser Dit Huis forfættelig!
Een lever Du forfættelig,
Gød Døringa du begone maade,
Hvad Gud dig giver, vær vel derpaa!
Epar met forstand, lad hør hær si,
Nat met Menneske forfættelig!
Een giver Gud dig daglia Væst,
Dy forger for dig til din Død.

Gud Fader, Son og Helligaand,
Læd over mig din Almagtskaand;
Naar jeg gaader ind, naar jeg gaader ud,
Lant naadig paa mig mit Gud!

Gud bevare Din Indgang og Udgang, fra nu og indtil evig Tid. Psal. 121, 8.

Egret og haars mægtigt paa Bogtrykkeriet i Viborg.

forskul, at alle burde adlyde de verdslige myndigheder etc. etc.

Hustavlen indlærte således ikke bare en ansvarlighed med hensyn til indlæring af religiøse kundskaber, men også lydighed og pligter – specielt i forhold til overordnede i det samfundsmæssige hierarki.

Det kunne se ud, som om der havde været forskel på Dorthes og Jens' undervisning i hustavlens pligtregler. Hustavlen omtales mange gange hos Jens, men ikke hos Dorthe. Det kunne tyde på, at læreren specielt betonedede denne del af katekismen og forklaringen for Jens, der var gårdmandssøn. Ved nærmere eftersyn viser det sig imidlertid, at denne forskel må bero på en tilfældighed. Også for husmænd og indsiddere blev hustavlens verden indskærpet. En husmandsdatter f.eks., der begyndte skolen i 1783 6 ¼ år gammel, mødte hustavlen på sin vej tre år senere, og i de følgende år optræder den lige så hyppigt i hendes opgivelser som i Jens'. (Husmandspigen gik i øvrigt i skole lige så længe som Dorthe, 777 dage fordelt over 7 år. Hun nåede lige så langt som Jens og læste de sidste år i Det nye Testamente).

Fra 1616 udviklede hustavlen sig igennem det følgende århundrede. Den kulminerede under pietismen i begyndelsen af 1700-tallet. I 1800-tallet forsvinder den ud af skolens undervisning som hustavle, men pligtlæren vandrer videre. I biskop Balles Lærebog fra 1791, der erstatter Pontoppidans forklaring, er henvend halvdelen af bogen blevet en "Pligtlære", om "hvad vi skylder Gud, os selv og andre", og herunder genfinder vi også hustavlens leveregler. Citatet blev indarbejdet i 1814-skolelovens indledning, og udgør derfor igennem hele 1800-tallet et fundament for skolens fortløbende læseplansarbejde. (Markussen 1995).

Overgangen fra trestandslærens statiske autoritetsindlæring til Lærebogens individuelle pligtlære peger samtidig frem mod 1800-tallets borgerbegreb og opbyggelsen af det moderne samfund.

Afslutning

Selv om hustavlens forpligtende ansvarsfordeling er skubbet meget langt tilbage i vor historiske bevidsthed, dukker af og til reminiscenser af dens tænkning op til overfladen. Det skete i 1970'erne, hvor moderne pædagogiske forskere kunne afsløre en "skjult læreplan", der beherskede skolen, og som drejede sig om tilpasningspædagogik og adfærdsregulering. For en generation, som aldrig har mødt hustavlens tankeverden og lydighedsregler, må en sådan opdagelse virke skræmmende.

Spørgsmålet, som kan stilles ud fra protokollens oplysninger, er, om vi i et moderne samfund kan undvære en bevidsthed om, hvad samfundsgupper og befolkning kontra stat også i et moderne demokrati skylder hinanden. Kan demokratiet klare sig uden en "demokratisk hustavle/pligtlære", der ikke blot lærer om ret, men også om pligt?

Selv om skoleprotokollen i Landerslev fra 1778-1796 således tilsyneladende kun omhandler et eneste skolefag: læsning, kan den, efter min opfattelse, hvis den sættes ind i en større historisk sammenhæng, bidrage til at gøre os i 1990'erne mere bevidste om et fundamentalt led i den åndelige opbygning af en stat. Det kan være på høje tid.

Litteratur:

Japsen, Gottlieb: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*. 1968.

Johansen, Hans Christian: "En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870". i: *Dansk social historie*, bd.4. 1979.

Larsen, A. E.: *Prins Carls skoler i Jægerspris*. Historisk Forening i Jægerspris. 1985.

Markussen, Ingrid: Skolens tilbud og krav i læse- og skriveindlæringen i 1800-tallet. i *De nordiske skriftspråkernes udvikling på 1800-tallet*. Nordisk sprogsekretariats rapporter 4. 1984.

Markussen, Ingrid: *Visdommens lænker*. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov. Landbohistorisk Selskab. 1988.

Markussen, Ingrid: *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vår Egen Nytte*. Pietistiske og kameralistiske ideer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-tallet. Odense Universitetsforlag. 1995.

Forfatterne:

Ole Degn, født 1937, cand. mag. (historie og dansk) 1966, dr. phil. 1981 (Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660), arkivar ved Erhvervsarkivet 1965-71, stipendiat ved Historisk Institut ved Aarhus Universitet 1971-76, under Statens humanistiske Forskningsråd 1976-80, arkivar ved Landsarkivet for Sjælland 1980-81, ved Landsarkivet for Nørrejylland siden 1981. Bøger og artikler om økonomisk historie, socialhistorie og lokalhistorie. Adresse: Mellemhøjen 11, 8800 Viborg.

Kim Furdal, født 1959, cand. mag. (historie og europæisk folkelivsforskning) 1988, leder af Institut for sønderjysk lokalhistorie siden 1994. Bøger og artikler om lokalhistorie, kommunalhistorie og bebyggelsehistorie, bl.a.: Haveselskaber i Kolding 1910-60, 1992. Adresse: Stalholt 16, 6200 Aabenraa.

Jesper Godvin Hansen, født 1953, cand. mag. (historie og arkæologi) 1985, projektadministrator CRI A/S 1986. Bøger og artikler om Hellebæks historie, specielt Kronborg Geværfabrik og dens produkter. Adresse: Bakkeledet 9, 3460 Birkerød.

Nils Hybel, født 1948, cand. mag. (historie og samfundsfag) 1980, dr. phil. 1989 (Crisis or Change, The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England). Har været ansat ved Aarhus Universitet, Odense Universitet og Roskilde Universitetscenter. Gæstelektor i Sverige og England. Lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet 1996. Afhandlinger om dansk og europæisk middelalderhistorie. Adresse: Kanslergade 6, 1.th., 2100 København Ø.

Grete Signe Jensen, født 1951, cand. mag. (historie og pædagogik) 1984, gymnasielærer, voksenundervisning i pædagogik. Adresse: Vigerslevvej 32, 2.th., 2500 Valby.

John T. Lauridsen, født 1951, mag. art. (historie) 1980, dr. phil. 1988, samme år forskningsbibliotekar ved Det kongelige Bibliotek, forskningschef sst. fra 1993. Bøger og artikler om politisk historie (Østrig og Danmark), økonomisk og social historie, handelshistorie, medicinhistorie, lokalhistorie (Århus, København, Esbjerg, Vejle) og slægtshistorie; bl.a. løber tråde fra forskellige områder sammen i bogen O. Bruun. Læge i pionertidens Esbjerg, 1996. Adresse: Det kongelige Bibliotek, Postboks 2149, 1016 København K.

Sven Lilja, född 1947, fil. dr., sedan 1976 forskningsassistent vid Stads- och kommunhistoriska institutet och sedan 1992 tf universi-

tetslektor vid bl a Stockholms universitet. Författare till böcker och artikler inom stads- och lokalhistoria, historiografi mm. Sedan 1988 medlem av Internationella stadshistoriska kommissionen. Adress: Byålvsvägen 207, S-128 47 Bagarmossen, Sverige.

Ingrid Markussen, født 1938, mag. art. (historie) 1966, dr. philos. Oslo Universitet 1991 (Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Voregen Nytt), amanuensis ved Danmarks Lærerhøjskole 1966, docent sst. 1991, professor i idéhistorie ved Universitetet i Oslo 1997. Bøger og artikler om forskellige sider af skolens historie, befolkningens læsefærdighed, naturretens syn på den danske bonde, samfundets syn på kvinder i straffelovgivning og ægteskabslovgivning m.v. Adresse: Stenløkken 78, 3460 Birkerød.

Jørgen Mikkelsen, født 1959, cand. mag. (historie og humanistisk informatik) 1989, ph.d. 1996 (By - Land - Øvrighed), arkivarvikar ved Landsarkivet i København 1990-91, kandidatstipendiat ved Lokalhistorisk Afdeling 1991-93, arkivarvikar ved Rigsarkivet 1993, arkivar ved Landsarkivet i København 1997. Artikler om 1700-tallets købstads-, rets- og administrationshistorie. Adresse: Haraldsgade 96, 2100 København Ø.

Johannes Møllgaard, født 1930, uddannet på Kunstakademiet 1948-52, arbejdet med byplanlægning 1960-89, mag. art. (europæisk etnologi) 1986. Ansat ved Københavns Universitet 1988-94. Bøger og artikler om byplanlægning, livsformer og kulturlandskab. Adresse: Peblinge Dosseringen 18, 3. sal, 2200 København N.

Lars Nilsson, född 1945, professor i stads- och kommunhistoria vid Stockholms universitet samt föreståndare för Stads- och kommunhistoriska institutet. Bland publikationer kan nämnas: Näringsliv och befolkning i Kalmar 1910-1975 (ak avh 1980), Den urbana transitionen: tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800-1980 (1989), Den urbana frågan: svensk stadshistoria i retrospektivt och internationellt ljus (1990), I kvastarnas stad: två studier i Kalmarområdets 1900-tals historia (1992), Swedish Bibliography of Urban History (tillsammans med Monica Hansson, 1994). Adresse: Historiska institutionen, Stockholms universitet, S-106 91 Stockholm, Sverige.

Erik Nørr, født 1944, cand. mag. (historie og kristendomskundskab) 1972, lic. theol. 1978, dr. phil. 1984. Ansat ved Aarhus Universitet og Statens humanistiske Forskningsråd 1972-82, arkivar ved Landsarkivet i København siden 1982. Bøger og artikler om skolehistorie, kirkehistorie, administrationshistorie m.v., bl.a. Det højere skolevæsen og kirken (1979), Præst og administrator (1981), Mellem Otto og Jakob I-II (1986) og Skolen, præsten og kommunen (1994). Adresse: Landsarkivet for Sjælland, Jagtvej 10, 2200 København N.

Olaf Olsen, født 1928, cand. mag. (historie og geografi) 1953, dr. phil. 1966 (Hørg, hov og kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier). Ansat ved Nationalmuseet 1950, fra 1958 som museumsinspektør, 1971 professor i middelalderarkæologi ved Aarhus Universitet, 1981-94 rigsantikvar. Talrige bøger og afhandlinger om historiske og arkæologiske emner. Adresse: Rikkeslyst, Strevelshovedvej 2, Alrø, 8300 Odder.

Knud Prange, født 1930, mag. art. (historie) 1956, arkivar 1957-70, universitetslektor og leder af Lokalhistorisk Afdeling (Københavns Universitet) siden 1970. Bøger og artikler om lokalhistorie, slægtshistorie og heraldik, bl.a.: Heraldik og Historie, 2. udg. 1977, Lokal Historie - en håndbog, 1989 og Mit navn er Jensen. En bog om slægtsforskning, 1989. Adresse: Degnemose Allé 26, 2700 Brønshøj.

Agnete Goth Paaschburg, født 1960, cand. mag. (historie og europæisk etnologi) 1987, projektarbejde om Nykøbing F. 1987-88, arbejde for Museet Falsters Minder 1987-88, undervisning på aftenskole og Folkeuniversitetet 1989-91. Informationsmedarbejder i Danmarks Turistråd 1990, informationsmedarbejder i Pen-Sam 1996. Adresse: Nattergalevej 10, 2970 Hørsholm.

Poul Steen, født 1952, cand. phil. (historie) 1982, chefanalytiker hos IBM Danmark A/S, redaktør af Personalhistorisk Tidsskrift 1985-87. Har bl.a. skrevet Gæld, kapital og rente, Præstøborgernes låneaktivitet 1695-1801. Adresse: Grønnevej 23, 2830 Virum.

Allan Tønnesen, født 1940, cand. mag. 1970. Ansat ved Danmarks Kirker, Nationalmuseet 1961-69. Medarbejder ved Det særlige Bygningssyns sekretariat 1969-75, Fredningsstyrelsen 1975-86, Planstyrelsen 1987-92, Skov- og Naturstyrelsen (bybevaringskontoret) siden 1993. Bøger og artikler om bygningshistoriske, lokalhistoriske og heraldiske emner. Adresse: Ålholmvej 78, 2500 Valby.

LOKALHISTORISK AFDELING

har udgivet:

SKRIFTSERIEN

John Erichsen: Frederiksstaden. Grundlæggelsen af en københavnsk bydel. 1972. Udsolgt.

Jon Sundbo: Lokalsamfundet i defensiven? En analyse af sociale forandringer i Magleby. 1972.

Peter Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier. Et værktøj? 1973.

Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750-1800. 1974.

Marianne Antoniewitz: Vallø gods og dets ejere indtil 1461. 1976.

Marianne Zenius: Genremaleri og virkelighed. 1976. Udsolgt.

Kjeld Villadsen: Pest, skatter og priser. Befolkningsudviklingen i Køge 1629-72. 1976.

Klaus Egeberg: "Til oplivelse af historisk sans" - en analyse af tre lokalhistoriske årbøger. 1983.

Poul Steen: Gæld, kapital og rente. Præstøborgernes låneaktivitet 1695-1801. 1992.

Det store i det små. 1997.

SERIEN SMÅTRYK

(særtryk af artikler med engelsk summary)

Knud Prange: Fra "Fructbar Herlighed" til herlig frugtbarhed - "en ringe underretning om dansk lokalhistories gamle og nu værende tilstand." 1972. Udsolgt.

Knud Prange: Lokalhistorie og undervisning. 1974.

Knud Prange: Slægt - miljø - samfund. 1972. Udsolgt.

Vagn Dybdahl: Lad os afskaffe lokalhistorien. 1972.

Bernhardt Jensen: Storkommunen og det lokalhistoriske arbejde. 1972. Udsolgt.

Per Malmberg: Belgierne i Hellebæk. 1974.

Lise Hesselager: Danske småtryk i Det kgl. Bibliotek. 1974. Udsolgt.

Annelise Børresen: Erfaringer fra et biblioteks arbejde med lokalhistorien. 1976.

Torben Ejlersen: Kronprinsessegade, et københavnsk gadeanlæg og dets beboere. 1976.

Knud Prange: Lokalhistoriske kilder - hvorfor, hvordan og hvorledes. 1983.

Knud Prange: Lokalhistorikeren som forsker og skribent. 1983.

Luise Skak-Nielsen: Byernes brandtaxationer og deres kildeværdi for genealogisk og lokalhistorisk forskning. 1983.

Knud Prange: Slægtshistorie/Lokalhistorie. 1983.

Rita Holm: Breve til amtmanden. 1984.

Knud Prange: Svenskekrig - stilstand - opgang. Reflexioner over befolkningsudviklingen i sjællandske købstæder ca. 1650 til ca. 1850. 1985.

Knud Prange: Krise eller blomstring? Lokalhistorie i 90'erne. 1992.

Knud Prange: Studiet af dansk adel i senmiddelalderen. En genealogisk-heraldisk-topografisk forskningsmetode - belyst ved eksempler. 1994.

ANDRE UDGIVELSER

Knud Prange: Hvorfor lokalhistorie? 1971. Udsolgt.

P.W. Becker & S.H. Petersen: Dansk Atlas 1831-35. 1974. Udsolgt.

Thelma Jexlev: Lensregnskaberne - en oversigt. 1978.

Nordens nære fortid - lokalsamfundene i de seneste 100 år. 1978.

Erik Nørr: Præste- og sognearkiver. Forsvundne og bevarede kilder til lokalsamfundets historie i det 19. århundrede. 1983. Udsolgt.

MEDUDGIVER AF

Underdanigst Pro Memoria ! - Indberetninger til amtmænd på Sjælland med Møn, Lolland-Falster, Bornholm 1720-1860. Registratur og sagregister. 1992.

Kulturhistorisk Håndbog for Falster, bd. 1-4. 1986. Udsolgt.

De oprindelige planer var allerede inden starten blevet stærkt beskåret m.h.t. økonomi og personale, og et løfte om en stigningstakt blev aldrig indfriet. I 1970 var der dog særlige bevillinger til annuum, rejser og 800 timers studentermedhjælp pr. år.

Bevillinger der ikke findes længere. Uanset det, har Afdelingens sigte stadig været det samme. Denne bog vidner ved sin forfatterkreds om nogle af de kontaktflader Afdelingen har opbygget, og listen over Afdelingens publikationer fortæller om nogle af de aktiviteter der er foregået.

Lokalhistorisk Afdelings mærke eller logo, som ses på bogens forside, har sin særlige historie. I efteråret 1970 blev symbolkenderen Sven Tito Achen spurgt til råds om et mærke for den nye institution. Han svarede bl.a.: Hvad vil det sige at noget er "lokalt"? At det er stedfast, at det bliver hvor det nu engang er. Herefter forkastede han en række traditionelle symboler (Klios bogrulle, stendysse, bautasten, træ m.m.) og konkluderede: Hvad har imidlertid ikke flyttet sig fra hedenold til i dag? En kilde. Og som symbol for kilden foreslog han en brønd med brøndvippe. Dermed var der tillige åbnet for en række associationer: at gå til kilderne - et væld fra dybet hvorfra resultaterne bringes op - eller mere poetisk: at øse af livets vand - som dybest brønd gi'r altid klare vand. Sådan blev det, og den første udgave af brønden blev efter Achens skitse tegnet af Afdelingens daværende studentermedarbejder Per Malmberg Jensen. Siden har dette mærke fulgt Afdelingen og har - i forskellige udformninger - prydet alle publikationerne.

Lokalhistorisk Afdeling har kunnet fejre 25 års jubilæum og markerer begivenheden med denne bog.

17 historikere giver her hver sit bud på hvordan det store og generelle i tilstande og udviklinger afspejles i det små - hvor det oftest er lettest at se.

Artiklerne bringer os vidt omkring fra senmiddelalderens England over grundlæggelsen af svenske byer til sognerådet i Sdr. Bjert.

Vi følger en familie på dens svære vej fra land til by, arbejdskampe på Kronborg Geværfabrik og ser hvordan det gik til at bønder blev medborgere.

Andre artikler behandler handelen i de små gamle købstæder, tidligere tiders skoleforhold og jydernes seje modstand mod de love der gav os de mange sen-navne.

Overalt har forfatterne lagt vægt på at fortælle levende og engageret - og med mange illustrationer - ikke blot om lokaliteter, men også om mennesker.

En række af artiklerne går derfor tæt ind på enkeltskæbner som for eksempel lærerinden der kom i Københavns borgerrepræsentation, den fattige degneenke, den unge teolog, købmandskonen i fattighuset og den meget uheldige glarmester.

Heller ikke en kriminalhistorie mangler, nemlig brødrene Binneballes baghold på Frederiksberg.

Endelig er der selvfølgelig en skildring af baggrunden for oprettelsen af Lokalhistorisk Afdeling og nogle tanker om lokalhistoriens arbejdsopgaver - i går - i dag - og i morgen.

Forfatterne er:

Ole Degn • Kim Furdal • Jesper Godvin Hansen • Nils Hybel •
Grete Signe Jensen • John T. Lauridsen • Sven Lilja • Ingrid Markussen •
Jørgen Mikkelsen • Johannes Møllgaard • Lars Nilsson • Erik Nørr •
Olaf Olsen • Knud Prange • Agnete Paaschburg • Poul Steen •
Allan Tønnesen

